

Mapa Uzbekistan

Т. Шевченко.

КОБЗАР

II

UKRAINIAN FREE ACADEMY OF SCIENCES IN CANADA
INSTITUTE OF SHEVCHENKOLOGY
№ 1.

TARAS SHEVCHENKO

KOBZAR

SECOND VOLUME

1952

Published in association with
TRIDENT PRESS LTD.
WINNIPEG CANADA

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК В КАНАДІ
ІНСТИТУТ ШЕВЧЕНКОВИДАНЬ
Ч. 1.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

КОБЗАР

ТОМ ДРУГИЙ

diasporiana.org.ua

1952

Видано наглядом
ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ "ТРИЗУБ"
ВІННІПЕГ КАНАДА

Редакція, статті й пояснення

Д-ра Леоніда Білецького

COPYRIGHT, 1952
by Leonid Biletsky

All rights reserved. No part of this book may be reproduced in any form by mimeograph or any other means, without permission in writing from the publishers.

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ.

Редакція “Кобзаря” замість передмови подає до високошановних пп. Передплатників і читачів оцих кілька слів.

Цей д р у г и й том обіймає всі ті твори Т. Шевченка, які поет написав, перебуваючи в Україні і переживаючи недолю українського народу під московським пануванням, або в Петербурзі і в Москві під враженням і впливом тих тяжких спостережень, які він із України виніс. Це переважно п о л і т и ч н і твори, скеровані виключно проти Москви та московської сваволі і знуцання над українським народом і проти тих з е м л я к і в с в о ї х, що “промінjali свою добру рідну матір на п'яницю непотребную”, себто — Москву (див. передмову Шевченка в цім томі до другого “Кобзаря”).

В цих творах, як ні жадних інших попереду й після, Шевченко поставив українську визвольну політику й активну боротьбу проти Москви у всю велич і д е ї с в о б о д и української людини й української нації. Поет розкрив її суть із найглибшим розумінням свободолюбивої душі українського народу та його героїчної історії.

Але, щоб бути борцем за волю своєї нації, треба свою підневільну кріпацьку душу переродити і с т а т и к о з а к о м. Тільки козацька чиста і свята кров зроджує національну визвольну силу, тільки козак є борець за святую правду і волю, тільки козацька організована сила творить українську націю й Україну в цілому, а не маса несвідомих, розпрошених і покірних невільників. І Шевченко в тво-

рах цього тому і заповідає оцю тайну, усвідомити неволю, переродитись і стати козаками, себто повновартісною українською нацією. Оцю глибоку національну проблему поет уперше підносить у творах, що містяться у цьому другому томі.

В них геній Шевченка у всю велич національного пророка й учителя розправив свої крила, заволожив красою і глибиною свого слова своїх сучасників, показав путь до національної правди і навіки підніс ідею повного державного, національного і культурного відродження України.

Показавши найголовнішу суть творчості Шевченка в цьому томі. Редакція "Кобзаря" сподівається і вірить, що всі ідеї поета, розкриті в ньому, знайдуть відгомін у всіх читачів його. Автор статей його пішов новими шляхами критичного думання і розуміння духових шукань Шевченка. І коли критика не все сприйме прихильно, як де-хто із критиків І. тому, не вчитавшись глибше у суть справи текстологічних студій автора, завертає своїми порадами на старі шляхи традиційного думання, то в тім Редакція й автор статей не винні.

Тому метода опрацювання і цього тому "Кобзаря" залишається незмінною.

Р е д а к ц і я.

II.

В УКРАЇНІ

Т. ШЕВЧЕНКО Й УКРАЇНА.

Україно,
Мій любий краю неповинний!
За що тебе Господь кара,
Карас тяжко? За Богдана,
Та за сваженого Петра...

(Осії глава XIV.)

Т. Шевченко.

I. Роля поета.

Україна, як цілість українського народу й землі, що він посідає, для Шевченка була найповажнішою проблемою протягом цілого його життя і творчости. Долею своєї нації поет жив, мучився, за Україну клав своє життя і з-за неї був найтяжче покараний. А проте з думкою про Україну та про її визволення не розлучався до останніх днів свого життя. За долю свого народу Шевченко пережив найглибшу журбу, переніс найтяжчі страждання, що і привели його до передчасної смерти.

В творах Шевченка, що об'єднуються в його "Кобзарі", а зокрема в тих, що повстали в Україні й на засланні, його Батьківщина виступає не тільки як найголовніша національна проблема, але й як єдина мета всього творчого життя поета. Українське питання Шевченко поставив у своїх творах так глибоко і так всеохоплююче, як ще ніхто до нього не ставив. А вирішуючи українське питання для себе, Шевченко для нас усіх визначив і свою роль: то як будителя українського національного духа і свідомости, то як речника українського народу, то як учителя, що навчає дітей любити свою Батьківщину понад усе, то як пророка, що перестерігає народ перед злими чинами й показує ту єдину путь, що веде Націю до її повного визволення й відродження, то як духового провідника українського народу, національного Месії, що веде Націю до великої визвольної мети і кладе життя своє на те, щоб його нарід із невільника став господарем своєї рідної землі й обранцем на те діло, яке визначив йому Бог.

Наше вдумливе заглиблення до творів Шевченка, у саму суть витворених ним поетичних образів, ідей перетворює нашу стихійну любов поета у свідоме зрозуміння всієї таємниці його глибокого впливу на нашу душу. І тоді його творчість виводить нас із поля обмеженості до безмежної глибини її національної й мистецької сили й духовості.

Поетичний скарб Шевченка насичений тільки однією ідеєю — служити Україні до повної її відданості. Кожний образ, ним створений, кожна думка випромінюється незчислимими барвами тієї ідеї, що простелюється осяйною стежкою до душі українського народу, до внутрішнього сенсу його історії. Україна й її історична доля — найголовніші теми його творчого надхнення. А сила його творчості, — то глибока містерія національного буття України в її провиденціальнім покликанні, в її великім ствердженні: **бути Україні вічно!**

І чим далі ми відходимо від Шевченка й тієї доби, в якій він жив і творив, в глибину віків, тим величнішим стає його чин, тим героїчнішою стає його духовна постать. І ця остання в нашій уяві виступає: то як вдумлива, заглиблена в єство національної історії **особа** поета-генія, то як глибоке **поєднання його особистої долі з долею України**, то як віддана й пориваюча його **національна служба**.

II. Поетова постать.

Постать Шевченка в його творчій надхненні відсвічується всіма найчутливішими нюансами його глибокої й неповторної особи. В тридцять літ віку він пережив уже петербурзьку добу “Кобзаря”, “Гайдамаків”, “Ластівки” і “Гамалії”, виріс, змужнів і став духово зрілим і викінченим. Ніби той самий Шевченко: те саме стрімке й високе чоло, та ж козацька чуприна аж на потилицю, що не все підлягала волі господаря, непокірливо вибивалась і зраджувала його бурхливу й неспокійну душу; але в той самий час і не той, а інший. Цілий вираз обличчя виявляє рішучість, рвучкість і відвагу, а сірі очі енергійно вдивлялись у всі прояви зверхнього світу, то запалювались блискавками радості, то гасли в темряві жорстокої бу-

денщини. І ці його проникливі очі з подивом оглядали рідний край і пильно заглиблювались ув основи життя українського народу, старанно виучували його національний і політичний стан, студіювали відносини до народу панів-дідичів, стежили за духовими проявами і прямиванням української інтелігенції, що мала б бути провідною елітою й вести його до визначених ним національних ідеалів.

В безнастаннім шуканні Шевченко кидався від утульних світлиць українських магнатів до найбільшніх хат козаків і селян-кріпаків, від “доброго янгола”, княжни Варвари Репніної, до обікації “його високоп’янійшества”, Віктора Закревського (голови “мочемордів”), перебігав і шукав тих живих душ, що ще не згубили свого національного обличчя й віри в майбутнє України. То підносився в надії на краще, то поринав у ніврану, в небуття, щоб тільки не заснути на волі сном духового занепаду... І перед нами виступає в особі Шевченка натура пристрасна, бурхлива, повна духових контрастів. Шевченко ніколи не тягнувся до спокійного, тихого й сонливого на волі життя, життя бездіяльного...

Стра́шно впа́сти у кайдáni,
Умира́ть в нево́лі,
А ще гірше — спа́ти, спа́ти,
І спа́ти на во́лі...
І засну́ти на вік-віки,
І сліду не кінуть
Нія́кого: одна́ково —
Чи жив, чи загінув...

(“Минають дні, минають но́чі...”)

Оцей страх перед занепадом душі примушує поета журитись і роздумувати над своєю долею.

Помо́лившись, і я-б засну́в...
Так ду́ми прокля́ті
Рву́ться ду́шу запалі́ти,
Се́рце розі́рвати...
Не рві́ть, ду́ми, не па́літе!
Мо́же, ве́рну зно́ву
Мою́ пра́вду безта́ланну,
Моє́ тихе сло́во...

(“Чигирин”).

І під впливом таких роздумувань поет переймається ролею **Кобзаря** і своїм чудовим співом будить сонливі й ліниві душі своїх земляків, пориває їх серця, примушує їх переживати українську національну й визвольну пісню й навіть плакати. Від цього моменту Шевченко-Кобзар стає на все життя **вчителем нової**, спочатку тільки в його душі і в його перспективі відродженої України. Мистець переймається ролею **пророка** й наказує землякам своїм полюбити “велику руїну”, перейнятись ідеєю вільної України, якою вона колись була, розкриває ролю козацтва й народу в цілому, наказує отим “рабам німим”, чим вони повинні бути, коли доля покличе їх до виконання своїх повинностей, до оборони своєї рідної землі й до боротьби за її волю.

Із мистця-малюра і творця української культури Шевченко підноситься до Кобзаря-співця, вчителя, патріота й апостола нового слова, нових ідей українського визволення, нової національної правди.

III. Доля поета.

Доля Шевченка була для нього надзвичайно жорстока. Вона тяжила над ним напротязі всього його життя. Всі роди тортурів і мук падали на його тіло й душу і, як Прометея орел, рвали його серце, спивали його кров. Ні від одної муки він не був звільнений, ні одне страждання не було забуте. Від дитинства через юнацькі й парубочькі літа зла доля була все при ньому аж до смерті. Тяжкою вагою вона осідала на його душу і пригинала лет його творчої фантазії до чужої московської а часом і рідної землі. А довершила біль його душі “смердяча”, переповнена солдатська на засланні казарма. Серед такого зовкілля без найменшої змоги бути з самим собою, тільки із своїми думками і творчими мріями Шевченко доходив до розпуки; ось що писав він про це у своїм Посланні “А. О. Козачковському”, своєму приятелеві:

Дру́же-бра́те!

Ще прійде ніч в смердячу ха́ту,
Ще прійдуть думи... розіб'ють
На сто́крат се́рце і надію,
І те, що ви́мовить не вмію...

І все на світі проженуть,
І спінять ніч... Часі літами,
Віками глу́хо потечуть...
І я крова́вими сльоза́ми
Нераз постéлю оможу...
Перелічу́ і дні, і літа...
.....

Благáю Бо́га, щоб світа́ло!
Мов во́лі, со́нця, світу жду:..
Цвіркун замóвкне, "зо́рю" б'ють —
Благáю Бо́га, щоб смерка́ло!..
Бо на позóрище ведуть...
(р. 1847).

Другий молот долі, що кував поетові страждання, то була заборона малювати й писати. "Не знаю, чи карався ще хто на сім світі так, як я тепер караюсь?..." Оця свідомо заборона московської влади мала спинити могутній і небезпечний для ворога України творчий вогонь генія!... Але не спинила...

А проте щедрі дари долі й далі падали на голову Тараса. Над поетом усе чувся суворий голос Бога, щоб син його й обранець підліг ще більшому іспитові. Так необхідно було вищій волі Бога, щоб син його безнастанно клав життя своє на жертвенник Нації.

Життьова путь Шевченка стелилась гострою і колючою жоретвою, а душа його безнастанно була ареною боротьби протилежних сил. Поет вів боротьбу з долею, як біблійний Яків, ставав на прю з Богом, але й відчував його караючу руку за переступи тих синів народу, що не прислухались до голосу Нації, тим самим і до голосу Бога.

Інколи гнів його долі притихав і поет ступав на вільну дорогу по чужині й Україні. Тоді Шевченко підносився на вершини свого творчого духа. Але ще не встигало його останнє слово вилитись у національним співі його надхненного твору, як знову простягалась залізна рука його долі й скидала його у прирву... І чим вище підносився його геній на крилах невмирущої пісні, тим глибше падав, щоб пізнати ще більшу глибинність свого страждання. Цей двобій із долею відбувався ніби навмисне

для того, щоб душа непокірного сина все ширше і глибше пізнавала Божі глаголи. І з тих кантів і псалмь поета пливла глибока любов до “найменшого брата”, до народу... І тоді поет мудрим жаром своїх пісень запалював душі сучасників невмирущим вогнем свого слова й поривав їх за собою. Був то світильник небесний (Куліш), що відкривав завісу сучасного поневолення народу й показував безкраї простори майбутнього, вабив уяву слухачів: радісно і страшно було туди глянути, — такі були перспективи великі (Костомарів)...

В такі хвилини його геній підносив душі земляків перед самісінький престол національної духовости, показував руїни Батьківщини й малював велике її відродження... Але гострі кігті долі знову і знову мучили його дух, стискали у своїх обіймах його тіло, спиняли й обривали його творчу путь життя. І тоді глибокий поклін рідної землі сплітав великому синові терновий вінок із розпуки і сліз... Так невмолима жорстокість долі перетворювала життя поета в найбільший твір мистецтва, в містерію, а його творчу путь — у великодний похід навколо церкви народу — України. І кайдани неволі, що брязкали на мученикові майже ціле життя, перетворюються у вічну славу, в лавровий вінок визвольної боротьби українського народу, у вічний заповіт встати, кайдани порвати і визволитись. І тоді, як Дніпро

... понесé з України
У сіне море
Кров ворожу, — от тоді я
І лані, і гóри, —
Все покину і поліну
До самого Бóга
Молітись...

(Заповіт)

Смерть Шевченка замаяла вічним життям над його високою могилою!... І могила смерти стала храмом життя, відродження й волі... А те, що зо всіх кінців України потягнувся до неї нарід, як на прощу, — те на перекір гіркій долі поета устами поплечника, Куліша над могилою промовило: “Наш еси, поете, а ми нарід твій і духом твоїм дихатимемо во віки і віки...”

IV. Національна служба поета.

1. Любов до України.

Головною службою і молитвою Шевченка за Україну були його твори. Що можна більшого сказати від тих слів, що поет у найтяжчі хвилини свого життя промовив?

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що прокляну святого Бóга,
За неї душу погублю! . . .

Такої глибокої любови до свого народу тоді не проголошував ніхто. При одній згадці про рідний край Шевченко завмирав серцем . . .

Бандуристе, óрле сізий!
Дóбре тобі, брáте . . .
Тепér летіш в Україну —
Тебе виглядають . . .
Полетів би я з тобою,
Та хто привітає? . . .
І на Україні
Я сиротá, мій гóлубе,
Як і на чужині.
Чогó ж сёрце б'ёться, рветься?
Я там одинóкий! . . .
Одинóкий . . . А Україна!
А степі ширóкі!

Там вітер буйний, сине море . . . там воля, там могили з буйним вітром розмовляють . . .

Полетів би, послухав би,
Заплакав би з ними . . .

Хіба в цих ніби докорах М. Маркевичеві, ніби задрощах, не чується, як серце поета хвилюється, рветься при одній тільки згадці про Україну? . . . А все то те з глибокої туги за рідним краєм, “з надмірної любови”. І в такі хвилини поетові ввижається Україна у всій непопóрчній красі своїй:

. . . Дивлюся — аж світає,
Край неба палає;

Соловѣйко в тѣмнїм гаї
Сонце зустрїчає;
Тихесенько вітер віє;
Степї ланї мріють;
Між ярами над ставами
Вѣрби зеленіють;
Садї рясні похилились;
Тополї поволї
Стоять собі, мов сторѣжа,
Розмовляють з полем.
І все то те, вся країна,
Повїта красою,
Зеленїє, вмивається
Дрібною россою,
Споконвіку вмивається,
Сонце зустрїчає...

(“Сон” р. 1844).

Такою ввижалась поетовї Україна у зверхній красї
своїй: рай — тай годї! Але коли Шевченко придивлявся,
як у цїм “раї” український нарід жие у московських
обіймах, — тоді великий дух його жахався:

.....Душе моя!
Чого ти сумуєш?
Душе моя убогая!
Чого марно плачеш?
Чого тобі шкода? — Хїба ти не бачиш?
Хїба ти не чуєш людського плачу?
То глянь, подивїся!
.....у тїм раї, що ти покидаєш,
Латану свитїну з калїки знимають,
З шкурою знимають, бо нічим обуť
Княжат недорослих. А он розпинають
Вдову за подушне, а сїна кують,
Єдиного сїна, єдину дитїну,
Єдину надїю в вїйсько оддають...

А онде під тїном
Опухла дитїна голѣдная мре,
А мати пшеницю на панщинї жне.

.....
Чи Бѣг бачить із-за хмари,
Нашї слѣзи, гѣре?
Мѣже й бачить, та помагá
Як і отї гѣри

Предковічні, що політі
Крoвію людськoю!...

Милувався Шевченко зверхньою красою свого рідного краю, але й бачив оту внутрішню трагедію народу. Вже в рецітаціях кобзарів поет чув веселі й сумні пісні та патріотичні думи. Поет переживав муки й сором Катерини, виправляв на визвольну боротьбу Гайдамаків, визволяв із турецької неволі козаків-героїв, оспівував заслуги перед Україною визначних діячів наших і письменників, уявляв Україну найкращою в світі:

Нема́ на світі України,
Нема́е дру́гого Дніпра́...

Коли ж попав знову в неволю, то його перше слово до земляків було:

Любі́теся, браті́ мої,
Украї́ну любі́те,
І за не́ї, безта́ланну,
Го́спода мо́літе!

.....

І мене́ в нево́лі лю́тій
і́нколи згада́йте!

Поет почував своїм обо'язком закликати їх, щоб не забували свого рідного краю в найтяжчі його хвилини й боронили його до останнього:

Свою́ Украї́ну любі́ть,
Любі́ть її!... Во вре́мя лю́те,
В оста́нню, тяжку́ю мину́ту
За не́ї Го́спода мо́літь!

2. Шевченко і Московщина.

Бо́же!...
Окра́дені, заму́чені,
В пу́тах умира́ем.
Не мо́лимось чу́жим бога́м
А Тебе́́ блага́ем:
"Помо́жй нам, і́зба́ви нас
Вра́жої на́ру́ги.
Поборо́в Ти пе́ршу сі́лу,

Поборі і друзу, Ще лютішу!...

Так молився Шевченко, щоб Бог урятував Україну від найлютішої ворожої московської наруги. Вже М. Драгоманів 1889 р. ("Шевченко, українофіли і соціалізм") вказав на один із найраніших творів Шевченка, на поему "Катерина", що вона розкриває згубний "шлюб" чи політичне єднання України із Московщиною. А в заспіві до "Кобзаря" 1840 р. ("Думи мої, думи мої...") Шевченко яскраво змалював смерть України під московською окупацією: Україна "лягла спочить" по тяжких війнах із татарами, турками і поляками... "А тим часом вироста могила, а над нею орел чорний (московський державний герб — Л.Б.) сторожем літає".

І далі поет величезною силою свого генія викриває московське насильство над Україною від найдавніших часів. І насамперед Шевченко найтяжчими докорами обрушується на гетьмана Богдана Хмельницького за його добровільне "воз'єднання" України з Московщиною.

.....Ой, Богдáne!
Нерозумний сїну!
Подивись тепер на матір,
На свою Вкраїну...
Ой, Богдáne, Богданочку!
Якбї була знала,
У колїсці б задушїла,
Під сєрцем приспала...

(Розрита Могила).

В 1845 р. Шевченко відвідав Чигирин, столицю гетьмана Хмельницького, Суботів, маєток Б. Хмельницького, і церкву, збудовану гетьманом і потім пише поему-містерію "Великий Лях", яку закінчує епілогом про Суботів і ту церкву:

Стоїть в селі Суботіві
На горі високій
Домовїна України —
Широкá, глїбкá.
Отó цєрква Богданова;
Там то він молився,

Щоб москаль добрóm і лихом
З козаком ділівся.

І знову поет воскресає трагічну минувшину: гетьман Б. Хмельницький щиро молив Бога про співжиття і співпрацю з москалем. Але не так сталося:

Мир душі твоїй, Богдáne!
Не так вонó стáло:
Моска́лики, що заздріли,
То все очухра́ли...

.....
Та тебе ж і ла́ють...

Отáк-то, Богдáne!
Занапастів есі вбо́гу
Сироту́ Укра́йну!
За те ж тобі така́ й дяка...

Проводячи в таких творах, як “Безталанний”, “Розрита могила”, “Великий Лях”, “Суботів”, “Мені однаково...”, “Сліпий” (“Невольник”), “Кавказ”, “Заповіт”, “Іржавець”, “Подражаніє Осії”, гл. 14” і інш., ідею повної національно-державної незалежності України, Шевченко вважав поневолення України Московою найбільшим злочином в історії взагалі і лихом для України зокрема. Тому у свідомості поета ця окупація України Московою — подібна смерті нації, а домовиною її є ота церква в Суботіві, в якій Богдан Хмельницький перед від’їздом до Переяслава за “акт воз’єднання” в оцій церкві молився. І Шевченко вдруге обвинувачує Богдана, що тільки він занапастив Україну, присягнувши на вірність Москві.

І в той же час у містерії “Великий Лях” поет змальовує Україну в образі тієї дівчини, що з повними відрами перейшла Б. Хмельницькому дорогу, як він їхав із своєю старшиною до Переяслава присягати Москві, і, покарана Богом, умерла.

З того впливла вся дальша трагедія України: її неволя, її руїна під владою Москви як наслідок, на думку Шевченка, того добровільного акту — присяги Москві в Переяславі 1654 р.

Як наслідок того акту, стався розподіл 1667 р. України по Дніпро: Лівобережжя окупували москалі, а правобережжя — поляки; пізніше була скасована Гетьманщина,

як самостійна держава України. Із тої ж причини була зліквідована Запорізька Січ, а з цим і всі свободи, й український нарід попав у найстрашнішу кріпацьку неволю.

Коли в Петербурзі Шевченко опинився перед пам'ятником Петра I і дивувався його зображенню й нарешті прочитав те, що на нім написано:

Первому вторая
Такé диво настáвила.
Тепér вже я знаю:
Це той первий, що розпинáв
Нáшу Україну,
А вторая доконáла
Вдову сиротíну.

А ось козак Степан в поемі “Сліпий” так одінює московську політику в Україні:

Ляхі булі — усé взяли,
Кров повипивáли! . . .
А москалі і світ Бóжий
В путо закуváли.

Ще в'їдливіше Шевченко одінює московську загарбницьку політику в поемі “Кавказ”. Цілий цей видатний твір просякнутий ненавистю і глумом з московської жорстокости до підлеглих народів. А при кінці поеми поет уболіває над смертю свого друга, Якова де Бальмена, що загинув у війні Москви з кавказькими народами:

І тебе загна́ли, мій дру́же єди́ний,
Мій Якове до́брый! Не за Україну,
А за її́ кáта довелось проліть
Кров до́бру, не чо́рну. Довелось запіть
З моско́вської ча́ши моско́вську отру́ту!

А що говорить перша ворона з містерії “Великий Льох”, найжахливіша креатура українських зрадників, перекінчиків і різних яничарів “перевертнів-недолюдків”, “лакеїв у золотій оздобі” і “з кокардою на лобі” “мерзенних каламарів”, “дядьків атечества чужого”, що тільки й “цвєнькають по-московськи”, — оцих усіх нікчемних душ і символізує ота перша Ворона. Ось її страшні слова:

А з вóльними козака́ми
Що я виробля́ла?

Кому я їх не наймала,
Не запродавала?
Та й живуці ж, проклятуці!
Думала, з Богданом
От-от уже поховала.
Ні, встали, погані,
Із шведською прибудою...
Та й тоді ж творилось!
Аж зліщаю, як згадаю...
Бату́рин спалила.
Сулú в Ромні загатила
Тільки старшінами
Козацькими... а такими
Просто козаками,
Фінляндію заняла;
Насипала бурта
На Орелі... на Лáдогу
Так гурті за гуртом
Виганяла та цареві
Болотá гатила.
І сла́вного Полуботка
В тюрмі задушила.

Але й ця найжахливіша Ворона не змогла доказати того,
що москалі на Україні виробляли:

І я люта, а все такі
Того не зумію,
Що москалі в Україні
З козаками діють.

Для Шевченка найтяжчим злочином, смертельним гріхом була кожна, навіть мимовільна, співпраця з Москвою. Доказом цього тих три душі з "Великого Льоху" покарані не тільки смертю, але й необмеженим блуканням, бо Бог їх у рай не пускає. І ці душі символізують тих національно несвідомих українців: перша душа — за допомогу гетьманові Б. Хмельницькому, що їхав у Переяслав Москві присягати; друга душа — за послугу цареві Петрові І. в боротьбі з гетьманом Мазепою, і третя — за прихильність до цариці Катерини ІІ., що зруйнувала останню твердиню української незалежності — Запорізьку Січ.

Так ненавидів Шевченко Московщину: “Московщина — кругом чужі люди” (“До Основ’яненка”).

“Далéкий шлях (в Московщину), пани-брати,
Знаю його, знаю!
Аж на сёрці похолóне,
Як його згадаю.
Попоміряв і я колись, —
Щоб його не мірять!...
 (“Катерина”).

А ось пересторога:

Кохайтесь, чорнобріві,
Та не з москалями,
Бо москалі — чужі люди;
Рóблять лихо з вами.
 (“Катерина”).

Україну “Москва випалила, Дніпро спустила в сине море, розкопала високі могили, нашу славу”. А ось що Московщина виробляла по поразці гетьмана Мазепи:

Розказали кобзарі нам
Про вóйни і чвáри,
Про тяжкее лихоліття...
Про люті кáри,
Що ляхі нам завдали —
Про все розказали.
Що ж діялось по Швédчині!
То й вони злякались,
Онімили з переляку,
Сліпі небораки.
Отáк її воеводи
Петрóві собаки,
Рвали, гризли...
 (Іржавець).

Всі ці приклади найяскравіше показують, як ненавидів Шевченко Московщину і як боровся проти неї, щоб Україну визволити. І не диво, що поет не міг простити гетьманові Б. Хмельницькому, що своїм союзом із Московщиною спричинився до найлютішої неволі України, з-під якої український нарід не може визволтись ще й сьогодні.

І тому дивно стає, що й тепер і московські комуністи і москалі всіх інших напрямів неправдиво і підступно використовують Шевченка, що він ніби за союз з Москвою та за федерацію. Тільки незрячі “земляки” та зрадники можуть у щось подібне вірити.

Навпаки, визволення з-під московського ярма для Шевченка — єдиний рятунок України.

І чим сильнішою була любов поета до українського народу, тим глибшою й непримиреннішою була його ненависть до Московщини й до всього того, що з цією нацією було зв'язане: до Петербургу, до московських письменників і критиків, що ставились до українського визволення вороже, до московського “христілюбивого” війська й до московської інтелігенції. І з того для Шевченка був єдиний вихід: непримиренна боротьба з Москвою і повне визволення.

3. Плян боротьби з московською неволею.

І коли Шевченко зрозумів усю небезпеку для своєї Батьківщини, він почав шукати виходу, як вирятувати український нарід із-під московської ласки і повного знищення. І оця визвольна проблема заповнює всю Шевченкову душу, розум, волю й серце. І поет приходить до переконання, що тільки безоглядна і безкомпромісова боротьба з Москвою може врятувати Україну. А для того, щоб таку боротьбу розпочати цілим національним фронтом, необхідно перевести повне перевиховання народу, щоб він із невільника став **козаком і свідомим борцем за волю України.**

Цим національним і визвольним перевихованням розпорошеної етнографічної маси українського народу і безоглядною боротьбою української **козацької сили** до повного відокремлення від Московщини і створення української самостійної держави насичені всі найголовніші твори Шевченка..

Правда, Шевченко у своїх творах ні в одному з них не вживав слова **українець**, бо в його часи ще такого терміну для національно свідомої української людини не було. Але це не значить, що відсутність терміну **українець** свідчила про брак у поета національної свідомости. Ні,

не з браку національної свідомости Шевченко не вживав цього слова. Поет для означення свідомого українця мав інше рівнозначне слово. І цим далеко симпатичнішим і дорожчим було слово “козак”, “козаки”, “козацькі діти”, **сини козацької України**, бо за цим словом ховалась ціла героїчна історія України, велика визвольна боротьба українського козацтва з татарами, турками, поляками і Москвою за повну незалежність і самостійність України, велика і славна національно-державна традиція, як гетьманщина, як Січ Запорізька.

Для означення неорганізованої маси українського народу, для народу етнографічної України вживались українцями тоді слова: **земляк, земляки** (Гр. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка й інш.), **наші люди**, а москалями — **хохол, малорос**. Це свідчить про те, що і Шевченко, й уся українська свідома інтелігенція і навіть маса українського народу глибоко відчували різницю між національним типом українця, москаля і поляка, між Україною й Московщиною чи Польщею. Цілий уклад життя, побут, традиція звичок, культура, історична традиція — все це поклато глибоку борозну між Україною і Московщиною чи Польщею. І ця психологічна відокремленість українського народу від тих двох народів була Шевченком глибоко усвідомлена і в приватних листах його і в творах послідовно проводилась. Вже в “Катерині” 1839 р. і в листах до приятелів для Шевченка москалі — “чужі люди”, а Московщина — “чужий край”, московська мова (“кацапська мова”) — “черства мова” і чужа для поета. Отже, від самих початків Шевченкової творчости поет здавав собі ясно справу, що Україна — окремий і вповні географічно, етнографічно, звичаєво і взагалі духово самостійний край. У Шевченка тільки не було тих відповідних термінів для означення **нарід і нація**, якими ми тепер послуговуємось і їх розрізняємо.

“Український нарід був за Шевченкової доби окремим **народом** не меншою мірою, ніж за козаччини й гетьманщини; але **нацією** він не був, оскільки поняття нації невідривно пов'язане з наявністю всенародньої національної свідомости. Точніше кажучи, український нарід був тоді нацією лише тією мірою, якою зберігав у своїй колективній пам'яті національно-державні традиції гетьманщини і

січі. Той лише нарід є нацією, який має свою державу, або ж активно прагне її мати". (Вол. Державин "Тарас Шевченко і ідея нації"). "А прагнення власної національної держави — органічно пов'язане із свідомим плеканням національно-державних традицій минувшини" (та сама праця).

І такою українською свідомою нацією, що прагнула і творила свою національну державу, окрему від Московщини і Польщі, була **Козаччина, козаки** і їх свідомі нащадки, оскільки вони зберігали свої національно-державні традиції і були носіями української державної ідеї й активними борцями за її зреалізування в минувшині. І Шевченко у своїй творчості намагається всім еством своїм, відродити ту ідею, нав'язати її до історичної козацької минувшини і цією традицією оновити свій етнографічний нарід і переродити його в козаків, в українську свідому і державотворчу націю.

І поет сам один береться за таку величезної ваги працю. Пише поему "Гайдамаки", в якій виводить головного героя Ярему, що молить Бога: "Дай то, Боже милий, в степах України блисне **булава!**" (булава Гетьмана України — символ державної влади); пише поему "Чигирин", в якій заповідає відродити козацьку націю: кує "новий лемиш і чересло" "до старого плуга", себто заповідає нову боротьбу за відродження козацької державної традиції, оре "переліг" України, себто перевиховує народні занепавші душі і "сіє" в їх серця "свої сльози", себто свої думки, свою державницьку ідею, щоб з неї вирости "ножі ободні", якими кожного українця "розпанахає серце трудне, вицідить сукровану" і налле в нього "козацької крові чистої, святої".

Цим Шевченко заповідає кардинальне оновлення народніх кріпацьких душ і перетворення їх у **козацькі душі**, що мають боротись за вільну й незалежну Україну. Так загострює поет у свідомості свого народу національне почуття боротьби за свободу України.

Усвідомивши такий власний плян відновлення козацької сили, Шевченко пише поему "Сон" того самого року, в якій сам один виповідає боротьбу московській депотії, пише поему "Єретик", "Кавказ", "Великий Льох", "Послання" й інші, кладе удар за ударом, йдучи в одвер-

тий бій з ворогом. Далі, він окрилює національну організацію — Кирило-Методіївське Братство 1846 р., запалює Братичків своїми творами, думками, ідеями, кличе їх на допомогу. Чи хто одважився б тоді на таке величезної ваги діло? Ні, ніхто! Один Шевченко кинувся на боротьбу з найсильнішим тоді деспотом народів, Московією; а інші земляки його? — Всі оглухли, не чують, правдою торгують, Матір-Україну зневажають, а решта — замовкла.

На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує...

Отже, один Шевченко, як біблійний Давид на Голіафа, кинувся у боротьбу з найбрутальнішою тоді силою світу царя Миколи I. Разом із тим він передумує свої сили, організує своїх прихильників, а найголовніше, передумує всю історію України, увесь сенс історичних рухів українського народу, остро реагує на війну Москви з вільнолюбивими кавказькими народами ("Кавказ"); продумує польське повстання проти Москви р. 1831; продумує т. зв. декабрське повстання в Україні й Петербурзі р. 1825. проти царя Миколи I, студіює реформаційний рух за часів Івана Гуса ("Єретик"). В цих подіях історії й окремих постатях Шевченко шукає опертя своїй вільній ідеї. В такому історичнім аспекті поет усвідомлює боротьбу поневолених народів і двох протиукраїнських ворожих сил, московської й польської. В Посланні до Шафарика продумує німцьку силу й її роллю в історії слов'янських народів. За цими ворожими силами, скерованими проти України, Шевченко вбачає не тільки реальну боротьбу на землі проти України, але й боротьбу ірреальну, надприродню, протилежних і непримирених духово ворожих сил у наступі проти українського народу і його землі. В такій концепції Шевченко заглиблюється в історичний та історіософічний сенс існування української Нації і в її духове призначення на Сході Європи і продумує основи її національної історії в аспекті абсолютнім, історіософічним.

4. Націологія Шевченка.

Вже в поемі 1843 р. “Безталанний” поет звертається до Бога з молитвою і просить Його благословити поета на “подвиг новий і суворий” і на “**спокутування** рідної землі, оганьбленої, прибитої й найчистішою кровію политої, колись щасливої землі”. Він закликає “з благородною відвагою стати за **добро**, щоб покарати **зло**...” Шевченко обіцяє: “свято життя — велике свято, цей Божий дар свій — він повинен принести в жёртву Батьківщині”. Його улюблена мрія — “бути корисним рідному краю”.

Вже в цих висловах і думках поета я відчуваю, що в душі його сплітаються вічні, абсолютні ідеї **добра і зла** з ідеями національними: бути корисним Україні; і вони підносяться до ідеї месіянізму: спокутувати ганьбу рідної землі і принести себе в жертву Батьківщині. Так спокутував своєю смертю Ісус Христос первородний гріх людства. Так і Шевченко просить Бога дозволити йому своєю добровільною жертвою відпокутувати гріх батьків і тих, що добровільно віддали на поталу ворогові Україну. Святе Письмо, філософія Г. Сковороди й вивчення романтичної філософії Західної Європи дали поетові ключ до розв’язання найглибших і найтрагічніших проблем української історії.

Отже, визвольну боротьбу українського народу Шевченко виучує і продумує у двох плянах: 1) у пляні **реальної історії України** і 2) в пляні ірреальнім, провіденціальнім, в пляні Божого призначення України виконати в вищій сенсі діло, на яке український нарід був Богом вибраний; цей другий плян **небесної історії України**. Але, щоб цей останній плян збагнути до найглибших основ його суті, Шевченко цю релігійно-месіяністичну концепцію оновлює і збагачує суто національною силою українського народу, його власною **мітологією**. І коли я студіюю оцю глибоку оригінальну **націологію** Шевченка й виучую ті праці наших істориків, що багато розкрили в напрямі вивчення історичного світогляду Шевченка, — то переконаюсь, що вони змогли збагнути тільки один аспект поетового погляду на історію, а власне, тільки верхню історію реальних подій, що оспівує Шевченко у

своїх творах, але й не торкнулись того другого пляну його історіософії. Правда, М. Драгоманів ("Шевченко, українофіли й соціалізм) присвятив історіософічній теорії Шевченка досить місця, але тільки на те, щоб її скритикувати й відкинути. Позитивіст Драгоманів, підходячи до творів Шевченка із соціалістичною міркою, відкинув у його творчості все те, що якраз складає найвласливішу питому вагу її і весь чар глибинності і вічності в його поезії. Тим більше, поезія Шевченка є незрозуміла московським і москвофільським марксистам і навіть ворожа усій їхній ідеології. Дрібні факти боротьби Шевченка проти царів московських і панів, на яких спирається уся пропаганда москвофільських критиків його поезії, не вичерпує всієї ворожости й боротьби поета проти московського наступу на Україну в цілому.

Для Шевченка історичні факти боротьби українського народу були тільки вихідним пунктом, конкретними емпіричними прикладами, ніби зривами народу, що проривались назверх в обороні свободи, віри й Батьківщини. А сама суть ховалась, з одного боку, в глибинах надприроднього Божого закону й Божого права, а з другого боку, в глибинах передісторичних і мітичних устремлень його духа власними силами прямувати до його політики, національної правди й сенсу його визвольної боротьби та прямувати до власної свободи. Ця концепція Шевченкової історіософії найкраще виложена М. Костомаровим у Книгах биття українського народу (Закон Божий) Кирило-Методіївського Братства.

З цього становища Шевченко був першим, що звернувся до цієї пам'яті українського народу, до глибин його національної душі, до його ним самим витвореного скарбу його національної культури, творчости, рухів, щоб пізнати всю його минувшину, а тим самим і його національну душу. До такого пізнання спонукало поета глибоке знання українських народніх звичаїв, обрядів, віри, мітів і народнього пісенного скарбу, в якому душа народу найяскравіше проявилась. І коли Шевченко заглибився в оцю духову скарбницю народу, то в цім усім, як у морській глибині, розкрилась перед ним уся минувшина України і весь сенс народньої історії за княжої доби в дружиннім епосі і духовних стихах, за козаччини —

в козацькім епосі, в переказах, в народніх псальмах і кантах, в колядках, веснянках, історичних піснях і думках, в побутових піснях і т. д. В цій неписаній історії українського народу, що найкраще змалювала його героїчну душу, відбилась і душа самого поета, як сина того народу, сплелась і тісно поєдналась із душею цілого народу в синтетичній постаті українського співця-кобзаря, носія народньої історичної традиції і його душі, — а цей останній відбив у душі своїй, як у краплині води, цілий національний світогляд української Нації і її безнастанне в боротьбі прямування до визволення.

Поет збагнув, що найменша провина людини, провину й цілого народу, навіть несвідома супроти України, карається Богом смертю й покутою душі (історична народня пісня про Саву Чалого, містерія Шевченка “Великий Льох”). Шевченко глибоко розумів слово Боже: “Хто говорить, що любить Бога, а брата свого ненавидить, той говорить неправду”. На цих глибоких думках поет створив своє всенаціонального значення посланіє: “І мертвим і живим і ненарожденним землякам моїм в Україні й не в Україні мое дружнє посланіє”. Тому служба Богу й любов до Нього може бути здійснена тільки саме через службу свому народові.

В цім спектрі народнього духа Шевченко збагнув і філософію історії України. А українська мітологія в поєднанні з історією України навчила поета шукати не тільки розвитку конкретних фактів української історії, але й пізнати вищу історичну долю України й її призначення. Шевченко збагнув найосновнішу суть української національно-історичної дійсности, визначивши глибокий зв'язок людини з історією народу, зв'язок її долі з потойбічністю історичних сил Нації.

5. Єдність Шевченкової долі із долею України,

Щоб проникнути в цю таємничу духовість національного, в духовість “невченого ока”, що загляне в душу глибше, аніж людина **навчена**, що “премудрих **немудрі** одурять”, — Шевченко заглиблюється і в історію, охоплює все минуле свого рідного краю, і в найінтимніших роздумуваннях вкладає всю рідну минувшину України в один історичний розвиток, в один процес напруження

всіх національних сил народу і трактує те минуле, як своє власне, як своє особисте, що є часткою цілого. Кожна людина Нації має жити долею її і їй присвятити все життя своє. Так розумів Шевченко свою в першу чергу службу Україні; таку саму роллю він визначив і кожній українській людині.

Геній поетового духа свою особисту долю навіки пов'язує із долею свого народу. Поет замкнув себе в рамці рідної історії, а цю останню згорнув у своє серце і нерозлучно зв'язав із своєю особою в її абсолютнім сенсі. І перед поетом розкрилась у глибинах національного духа наявна присутність Бога, в ім'я якого Нація боронить себе і свій край... розкрилась ота Глибинна Книга, що впала перед ним із надзміслового світу, і тільки він один її прочитав і в своїх творах розкрив її національний зміст. І тоді вся історія України встала перед поетом, як відкрита книга Божого Провидіння, від мітології починаючи й трагічною сучасністю кінчаючи. Все це стало йому зрозумілим і найдорожчим, бо в тих глибинах національної історії він збагнув і свою особисту долю, і своє національне призначення. Так Шевченко знайшов своє виїмкове місце в історичнім процесі національної визвольної боротьби, збагнув трагедію України й пережив її, як свою власну.

О святая!
Святá батьківщино мѡя!
Як поможу тобі в одчаю, —
І ти закована, і я...
Скажу тиранам Бѡжу волю, —
Не зрозуміють, не приймуть!
І на твоїм широкім полі
Камінням вісника поб'ють!
Знесуть високіі могили
І понесуть із словом зла!
Тебѡ убйли, розчавйли
І восхвалйть заборонйли
Твої великйі дйла!
О, Бѡже сильний і правдйвий,
В твоїй руці — життя і смерть —
Вдягнй у славу свою твердь
І сотворй святѡе дйво —
Воскрѡснуть мѡртвйм повелй!

Благослові возста́ть собо́ром
На по́двиг но́вий і суво́рий —
На чин вику́плення землі,
Землі, повітої в несла́ву,
Стокра́т політої крива́во,
Коли́сь пресла́вної землі!

(“Безталанний”, 1843 р.
переклад С. Стефановича)

В тім же сенсі єдності долі України й Шевченка я відчуваю і в цих словах посланія: “І мертвим і живим і ненарожденним . . . :

Я рида́ю, як згада́ю
Діла́ незабу́тні
Діди́в на́ших: **тяжкі діла́!** . . .
Якби́ їх забу́ти,
Я одда́в би весéлого
Ві́ку полові́ну . . .

В цих словах обох творів чується глибока нота жер-тви, особистого страждання й повної єдності із своїм народом, коли поет переживав минувшину української історії.

6. Шевченко й ідея провідництва.

Історіософія Шевченкової доби вчила, що в розвитку історії народу змагаються два принципи, що в боротьбі своїй рухають історичними подіями: **свобода і сваволя**. В хід свобідно діючих подій історії народу вривається якийсь свавільний чин і надає тим подіям отого трагічного сенсу, що був як самовільний, гріховний акт особистої сваволі; цей останній спричинюється до того, що в житті Нації втрачається золота доба її (“рай”) і розпочинається її історія, **як трагедія народу**. В цій трагічній історії народу немає нічого абстрактного; в її розвитку діють тільки конкретні сили й реальні. Мало того, те історичне, що відбувається в житті Нації, є не тільки конкретне, але й суто особисте, як **конструктивно діюча воля або як деструктивна сваволя**.

Ця сама концепція сил визначається і в творчості Шевченка. В своїй історичній перспективі Шевченко бере конкретні факти і змальовує їх в індивідуальних по-

статях провідників: Івана Підкови, Тараса Трясила, Гамалії, Антона Головатого, Івана Гонти, Максима Залізняка, Яреми, Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка й інш. Цим самим поет не тільки конкретизує свою національну історію, але й індивідуалізує, пізнає й виводить буття свого народу, як градацію й розвиток індивідуальних сил, конструктивних чи деструктивних постатей, що й тим зверхнім подіям історії надають індивідуального особистого духового сенсу, оскільки особа провідника нації в певнім часі окремої історичної події наповнює цю останню конкретною повинню своєї духовости.

Так само розумів Шевченко й історичну націю, як конкретну індивідуальність народу, відрубну від інших націй, як чітко закреслене його особисте лице, як повну діючу сокупність індивідуальних історичних сил у ряді тих провідників, вождів нації, що виростають із найглибших щілин народньої землі й її творчих, хоч і стихійних, сил, в яких розкривається абсолютна духовна сутність людини-героя й абсолютна духовна сутність нації, тотожня її провідникові. Це все переконує мене в тім, як глибоко сягнув Шевченко в основи своєї рідної історії, виучуючи її наслідки, яку перевів грутовну переоцінку всіх тодішніх духових вартостей, коли вдумувався в основи української національної проблеми й її активізував.

Пізнаючи історичне своєї нації, Шевченко насамперед виходив із її первісних переказів, легенд, дум і пісень, бо він добре розумів, що в цій народньо-історичній пам'яті заховані **первні** народніх змагань до свободи, розкривається внутрішнє життя, глибинність конструктивної індивідуальної дійсности, що підносить національне самопізнання. У зверхній історичній тягlostі відкриваються потайні визвольницькі сили української національної історії. А найголовніше, ті визвольницькі сили зосереджуються в одній постаті провідника і в одній постаті "Кобзаря", співця нації. Тому Шевченко так переймався народніми легендами й переказами про могили, в яких спочиває рушійна козацька сила, так любив змальовувати провідників нації, що з своїм козацьким військом у них переховуються. Поет часто спинявся над розритою могилою України, часто роздумував над Богдановою цер-

квою в Суботіві і вірив, що вона розвалиться і з під неї Україна встане. Одне слово, Шевченко у своїй творчій діяльності, як у сні, мандрував серед могил, льохів, серед цих духових мавзолеїв Української Нації, творив її містерію, з'єднував світ дійсний із світом потойбічним, надзмісловим, лучив тайну минулого із таємницею позагробового життя, де спочивають провідники його нації, її герої-визвольники, бо в тім акті національної традиції вбачав і велику силу визвольної ідеї, перемогу життя над смертю в ім'я майбутнього великого, свобідного і вічного життя України.

7. Передчуття катастрофи.

Уявляючи розвиток своєї рідної історії, як трагедію свого народу, Шевченко передчував у його майбутнім якусь таку подію, що вирішить усі питання, що зв'язуються з найновішим відродженням України. В долі свого народу поет усе передчував якусь **катастрофу**, оте "врем'я люте", що має в житті народу статись. І це передчуття останнього акту трагедії тривожило поета, не давало спокою протягом цілого його життя.

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні,
Чи хто згадає, чи забуде
Менé в снігу на чужині —
Однаковісінько мені!

.....

Та не однаково мені,
Як Україну злії люди
Присплять, лукаві, і в огні
Її окраденую збудять...
Ох, не однаково мені!

З цього віршу-елегії бачимо, що поет усім своїм еством передчував, що в житті українського народу станеться якийсь глибокий занепад; Україну "присплять лукаві і в огні її окраденую збудять", ограблять і духово знищать. Оця національна катастрофа не давала Шевченкові спокою. Поет своїм унутрішнім зором бачив, що там серед його народу "ворушиться лихо", "люд навісний скаженіє..."

Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить...

Оцього зловіщого мовчання Шевченко особливо боявся; в такому моменті правда завмирає. Керманичем народних рухів стає зло. Окрадений народ в огні прокидається і все перед собою нищить, як сліпа стихія, як небуття... Настане момент, коли в Україні:

Розкуються незабаром
Заківані люди...
Настане суд! Заговорять
І Дніпро, і гори...
І потечє сторіками
Кров у сіне море...

В житті українського народу настане якийсь неповторний акт, єдиний і ні з чим незрівняний, і він остаточно вирішить долю українського народу. Про цей такий трагічний і вирішальний момент поет турбувався до кінця свого життя. Вже незадовго до смерті р. 1859 поет писав:

Погінеш, згінеш, Україно!
Не стане знаку на землі...
.....
Самá розіпнешся! Во злóbі
Сині твої тебе уб'ють...

(Осії глава ЛІV.)

Що значать оці віщування і прогнози Шевченка? Вони межують із пророцтвами поета. Справді, беручи на увагу сучасну, теперішню неволю України в комуністичному царстві сатани, що є в стократ трагічніша від тієї, що була за часів Шевченка, беручи на увагу ту страшну руїну і спустошення на всіх просторах соборної України, оглядаючи той український народ, вивезений і розселений по просторах Сибірі, Соловків і взагалі півночі, примусових робіт і концентраційних таборів і той, що залишився в Україні, "замучений", — зрозуміємо, як глибоко відчував Шевченко й передбачав ту долю, що впала на його народ тепер. На цей страшний занепад, на цю катастрофу і скеровував поет свою віщу душу. Він передчував, що в майбутній історії України запанує не свобода, а сваволя, не правда, а зло в усім обсягові його деструктивних сил.

Тому в хвилини такої розлуки він ставив питання про доцільність усієї боротьби України з ворогами, коли ті хвилеві перемоги мають закінчитись таким її занепадом

За що борóлись ми з ляхáми?
За що ми рíзались з ордáми?
За що скорóдили списáми
Москóвські рéбра? Засівáли
І рудóю поливáли,
І шаблáми скорóдили...
Що ж на ніві уродíлось?...
Уродíла рúта... рúта...
Вóлі нáшої отрута.

Оця рута, оця злука (шлюб) України з Москвою й є ота катастрофа для українського народу.

Отже, який сенс був тієї багатовікової боротьби українського народу, коли гетьман Богдан Хмельницький із старшиною своєю добровільно все те скреслив, присягнувши на злуку України з Москвою, коли де-хто з проводу України добровільно помагав руйнувати Батурин під час боротьби гетьмана Ів. Мазепи з Петром I. і поневолювати Україну, коли за цариці Катерини II. так само де-хто з проводу України добровільно допомагав руйнувати Січ Запорізьку, касувати гетьманщину й нищити останки української державности? От, у цім то зрадницькім сприянні провідників України її поневолювати Москвою й ховається ота трагічна

.....рута, рúта
Вóлі нáшої отрута...

Цими фактами в поемі "Великий Лях" і інших творах Шевченко підкреслив, що Україну, крім чужих напасників, зокрема Москви, насамперед руйнували свої зрадники, державні провідники в добрій вірі, а більшість — і власне та, що стояла в її проводі, і спричинювалась до того повного занепаду України. З приводу оцих фактів і були оті розпачливі слова поета:

Самá розіпнешся! Во злóбі
Сині твої тебе уб'ють...

як вислід з тих історичних фактів і як страшний проро-

чий голос на майбутнє, як безнадійний вислід із його студій історичної й сучасної йому української дійсности.

8. Історіософія Шевченка.

Але Шевченко в безнадії не заломився. Християнський світогляд поета дав йому віру й сили піднести перед цілим світом голос в оборону свого народу, дав йому право першого громадянина між рівними звернутись до всіх українців, щоб відродились, усвідомили свою національну небезпеку, всією душею полюбили свою зруйновану Україну й визволились.

У свій нарід Шевченко вірив. Хоч він залишився без проводу, але він є той самий тільки приспаний неволею. А коли нарід ще духово не вмер, а тільки спить у московській неволі, то він прокинеться. І от на це пробудження українського народу Шевченко поклав усі свої надії і не складав своїх рук, щоб оцю надію перелляти і в душі народу.

Оцю надію поета підтримував його вищий погляд на історію України, як на поступневе розкриття в ній волі Божої й абсолютного духа Нації, що в покликаним народі жие і здійснює своє призначення не як невмолимий фатум, а як Провидіння Боже. І в сенсі цієї віри в вище призначення України набирає тоді всіх прикмет **релігійного** визвольного руху й її історія, в якій Провидіння у певні часи було домінуючим.

І те, що розвивається, як духовна сила в народі й відбувається в реальній дійсності з погляду романтичної філософії й літератури наперед визначається в глибинах абсолютного, себто в Божім Промислі. Це значить, що перед історичними діями на землі або безпосередне після них відбувається ніби пролог історії на небі, як у "Фаусті" Гете (пролог). І він передрішає долю народу. Подібним прологом на небі розпочинається містерія Шевченка "Великий Лях".

Бо так сказав Петрові Бог:
"Тоді їх в рай ми повпускаєм,
Як все москаль позабирає,
Як розкопа Великий Лях..."

Тільки тоді тих три душі трьох поколінь діючої провідної сили поневоленої України, що спричинились до неволі цієї останньої, спокутують свій гріх, коли Україна, переживши велику національну катастрофу й занепад, встане, розірве кайдани неволі і визволиться. До катастрофи ведуть три ворони, три руйнінські сили: зрадницька українська, московська і польська: три духи зла й руїни України. І коли виступає чи має виступити сила нового визвольного проводу України, нового Гонти з двома його внутрішніми властивостями, як і було в Гонти історично: 1. “катів катувати”, себто сила визвольна і 2. “катам помагати”, себто руйнінська сила, — то яка з них переможе, такою й буде Україна: або вільна, або поневолена.

Тут, у такій концепції Шевченка пробивається його глибока історіософічна ідея, яку ще до цього часу ніхто з критиків не розкрив, ідея двійности діючої народної духової сили, що в історіофічнім поході українського народу прямує або до свободи його, або до свавільної руїни з власної волі проводу, до неволі народу. Оця двійна діюча стихія, як рушійна сила проводу, що впливає з двійности його внутрішньої істоти: Божої чи диявольської, доброї чи злої, розумної і свобідно діючої чи свавільної і злочинної, як в окремій людині, так і в проводі народу і навіть у самім народі: одна конструктивна і творча, друга деструктивна і руйнуюча в глибоких надрах духової істоти проводу нації вступають між собою в боротьбу, і яка з них переможе, такою й буде Україна: або буде відроджена і “в добрі своїм спіти”, або занепадна, “грязь Москви, варшавське сміття”, себто розшматована ворогами.

Таким чином, доля України насамперед залежить від свобідної волі народу і його проводу, яку силу він у цій боротьбі з себе вилонить: конструктивну чи деструктивну, будуючу чи руйнуючу. В аспекті Переяславської угоди Богдана Хмельницького Шевченко в містерії “Великий Лях” показує, що запанували в Україні й далі панують злі деструктивні сили, що в злуці з такими силами московської й польської запанували над українським народом. І ці злі сили ще з більшою руйнінською деструктивністю діють в Україні до сьогодні.

Але в епілозі цієї містерії Шевченко зазначає, що тільки тоді Україна встане, коли "Богданова церква розвалиться". А в цій самій церкві, на думку Шевченка, гетьман Богдан перед тим, як їхати у Переяслав, "молився, щоб москаль добром і лихом з козаком ділився..." Але "не так воно сталося; Москалики, що заздріли, то все очухрали..."

Все ж таки в остаточному висліді

Церков-домовина
Розвалиться... і з-під неї
Встане Україна.

Себто Переяславська угода впаде й Україна навечно із-під Москви визволиться...

І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помобляться на волі
Невольничі діти!...

9. Шевченкова дорога до визволення.

Не зважаючи на таку трагічну долю української нації, Шевченко до кінця свого життя вірив, що в його народі правда переможе й Україна відродиться. Вже в посланні "І мертвим і живим і ненарожденним..." 1845 р. Шевченко в антитезі старої матері, героїчної України в минулім підносить нових дітей у майбутності від батьків лукавих. В такому символічному поєднанні поет підкреслює ту трагедію України, що повстала в наслідок добровільного зречення батьків лукавих від героїчних чинів славних дідів і в тій майбутній відплаті батькам дітей і їх прозрінні:

Розпадеться луда
На очах ваших несітих;
Побачите славу,
Живу славу дідів ваших
І батьків лукавих...

І тоді:

... Оживе, добра слава,
Слава України,

І світ ясний, невичірний,
Новий засіяє.

Оця віра поета відроджується 1857 р., коли він вертається із заслання, і в поезії "Юродивий" запитує:

.....Коли
Ми діждемося Вашингтона
З новим і праведним законом?
А діждемось такі колісь!

Продовжується в вірші 1859 р.: "Осії глава XIV":

Скажи, що **правда оживе**,
Надхне, накліче, нажене
Не вѣтхе, не дрѣвле слѣво
Розтліннее, а **слѣво нѣве**
Між людьмі кругом понесе
І люд окрадений спасе
Од ласки... (ката)!

Нарешті, віра ця в перемогу правди знову засіяла поетові 1860 р.:

Чи буде правда між людьмі?
Повінна быть, бо сонце стане
І оскверненну землю спалить!

І в цій вірі в воскресіння української правди й відродження України Шевченко звертається в кінці свого життя до Бога... І в молитві, в якій передбачає, що тих дві сили: добро і зло в відродженій Україні можуть повстати знову. І з тієї внутрішньої боротьби конструктивних і деструктивних сил може розпочатись страшна боротьба, роз'єднання й занепад. І передбачаючи таку внутрішню катастрофу на порозі до повного відродження України, з якої може повторитись нова руїна української держави, Шевченко просить Бога:

1. Зночачинаючих спині,
І пуга кутії не куй,
В склепї глибокі не муруй!
2. І доброзїждущим рукам
І покажи, і поможї,
Святу ю силу низпошли!

3. А чистим сёрцем? — коло них
Поста́ви а́нгели свої
І чистоту́ їх соблюди́!

4. А всім нам вку́пі на землі
Єдиномі́сліє пода́й,
І братолю́біє пошли́!

І в молитві цій Шевченко точно розрізняє дві протилежні сили, що діють у надрах української національної душі: будуючу й руйнуючу. І боротьба між ними неминуча, що принесе Україні руїну. Перша — **доброзидуща**; друга — **злочаюча**. І щоб запобігти такій боротьбі цих двох сил, Шевченко в останній строфі молитви просить про найважливіше: щоб Бог подав українському народові: **єдиномісліє і братолюбіє**, себто **єдність і братерську любов**. І коли така єдність і любов, яку поет у Бога просить, повстануть, то все зло, що виплине з нашого розбиття й незгоди, зникне. І день єдності і братської любови, себто день відродження українського народу у найкритичнішу хвилину життя української Нації буде і днем державного воскресіння України. І в це воскресіння поет вірив до кінця свого життя і цю віру з закликом до єдності, любови і згоди передав і нам, щоб і ми вірили і прямували до згоди та спільними силами боролись за Україну і її повну свободу до переможного кінця.

БЕЗТАЛАННИИ

ПОЕМА

“Маяк” за р.1844.

1843.

Поема Т. Шевченка “Безталанний” написана по-московськи, “щоб не казали москалі, що я їх язика не знаю” (лист до Григ. Тарновського, 25. І. 1843). Т. Шевченко написав її в Яготині в домі кн. Мик. Репніна в часі 9.-11. листопада 1843 р. і присвятив донці кн. Репніна, Варварі Репніній, як зазначив: “На память 9-го ноября 1843 года”.

Що це за дата, яку так нерозлучно зв’язав Шевченко із своєю поемою? Тоді Шевченко довший час жив у Репніних, і Варвара Репніна, захоплена самим Шевченком і його творами, задумала впливати на поета в найліпшому сенсі й витравити з його душі певну безпечність, а інколи й легковажність (так думала княжна)... “Побачивши його раз великим (Шевченко недавно прочитав у присутності княжни Варвари свою поему “Слепая” — Л. Б.), я хотіла (писала княжна своєму знайомому) завжди бачити його великим. Я хотіла, щоб він був незмінно святим й осяяним, щоб він ширив правду силою свого незрівняного таланту, — й хотіла, щоб це сталося через мене...”

“Минає ще кілька днів, пише княжна далі, і я довітуюсь від мами, що на одній весільній вечірці... Шевченко мав слабкість випити більше, ніж треба було. Неначе гострий ніж проколов моє серце...” І княжна Варвара Репніна вирішила Шевченка покарати. А перед тим вона взялася переписати Шевченкові кілька його творів. І, скінчивши переписувати, вона дала “кілька алегоричних рядків”, в яких визначає високу місію поета, коли він свої обов’язки виконує; коли ж ні, коли гріх і спокуси затягнуть поета в болото, то на відновлення душі його приходять Янгол-хоронитель і його рятує... Оцю алегоричну приписку до копій Шевченкових творів додала княжна якраз 9. листопада 1843 р. Ця красномовна приписка глибоко діткнула Шевченка, як поета, і під її впливом він розпочав писати оцю поему

“Безталанний” і кінчив її 11. листопада і тоді ж написав і присвяту цілковито в тоні алегоричного листа княжни. І тому, що ця присвята була написана останньою, вона й має дату закінчення поеми:

“Яготин, 11 ноября, 1843 г.”

На протязі кількох днів, коли поет писав поему, він не виходив із своєї кімнати майже зовсім. І тільки через кілька днів, приблизно між 13-15 листопада Шевченко ввечері з'явився у вітальні Репніних і в присутності княжни Варвари і ще кількох панночок по пам'яті переписав присвяту до поеми й подав її княжні і при тім сказав, “що це — присвята до одного твору, який він вручить їй пізніше”. І дійсно, в кінці листопада Шевченко у Репніних прочитав свою поему “Безталанний”. І після прочитання передав зшиток княжні, який був цілий списаний його власною рукою й додав, “що до цього рукопису належить іще портрет автора, який він вручить їй завтра”.

Коли Шевченко передав був княжні тільки одну присвяту, величезна радість наповнила її серце, й вона мало не кинулась поетові на шию, але стрималась і тільки поцілувала його в чоло. Коли ж Шевченко читав саму поему, княжна Варвара була в захопленні: “О, який чудовий талант даний йому! писала вона, згадуючи: Я не могла здержати ридання...” Так само були зачаровані твором і чудовим читанням Шевченка і всі присутні.

Цю поему з Яготина Шевченко послав до Петербургу, до часопису “Маяк”, де в т. XIV. за 1844 рік поема під заголовком “Безталанний” була надрукована. Дозвіл цензури був від 20. лютого 1844 р. Того ж самого року, пізніше, ця сама поема, але вже під назвою “Тризна” була надрукована в Петербурзі окремою книжечкою; дозвіл цензури був від 3. квітня 1844 р. Такі зверхні спонуки появи поеми “Безталанний” і зверхні моменти її історії.

БЕЗТАЛАННИЙ

Поема

*На пам'ять 9 листопада 1843 року
жльжні Барварі Миколаївні Рєспітій.*

ПРИСВЯТА

- Душі, з небєс благословєнній
Данó любить, терпїть, страждáть.
І дар прирєчений, надхнєння,
Данó сльозáми поливáть.
- 5 Ви розумїєте це слово! . . .
Для вас я радо відложїв
Життя будєнного окóви,
Священодїав я ізнову
І сльóзи в згўки перелїв.
- 10 Ваш дóбрый áнгел надлетїв,
Обвїав крїлами і снáми,
І тихозгрáйними рїчáми
Про рай той мрїї розбудїв.

Яготин, 11 листопада 1843 р.

Души ваші очистившіє вь послушанїи
истины духомъ, вь братолюбїи нелицемѣрно;
отъ чїста сердца другъ друга любите при-
лежно: порожденни не отъ сѣмени истлѣнна,
но не истлѣнна, словомъ живого Бога, пре-
бывающего во вѣки. Зане всяка плоть, яко
травá, и всяка слава чєловѣча, яко цвѣтъ
травный: взсше травá, и цвѣтъ ея одпаде,
глаголь же Господєнь пребываетъ во вѣки.
Се же єсть глаголь благовѣствованный вь
васъ.

(Перше соборне посланїє св. апостола
Петра, I. 22-25).

- Застéлено стіл на двана́дцять гостéй,
15 Двана́дцять фія́лів на ньóму стоїть,
Та час утíкає,
Ні́кого нема́є, —
Невже́ товари́ство
Забу́ло зійтись?
- 20 О, ні, не забу́ло, — всіх дру́зів зіб́рало
Те сло́во обі́тне, що да́ли ко́лись, —
І “ві́чну ю пам’я́ть” вони́ проспíвали,
І спра́вили трі́зну — і всі́ розі́йшлись.
Двана́дцять бу́ло їх; і в́роду і сі́лу
- 25 Горну́ла їм ю́ність. Вони́ уторі́к
Найкращо́го дру́га відне́сли в моги́лу
І по́минки дру́гу в той де́нь заложі́ли,
Аж по́ки не зійду́ться з лю́бим наві́к.
О, ска́рбе лю́бови! Па́ні-побраті́ми,
- 30 Храні́ть його́ свя́то на грі́шній землі́:
Прихо́дьте що-ро́ку, як ні́ні при́йшли,
Зі́ходьтеся до́вго й пі́снями нові́ми
Просла́вте свобóду на ра́бській землі́!
Благосло́вен твій́ тру́дний шля́х,
- 35 Прише́льцю вбо́гий, неві́домий!
Ти, са́мим Го́сподом ве́домий,
Ого́нь лю́бови по серця́х
Розно́сив ще́дро без у́томи.
Благосло́вен! Ти Бо́жу во́лю
- 40 Корóтким ві́ком освя́тив,
В юдо́лі ра́бства ра́дість во́лі
Ти без про́мів ого́лосив.
Ко́лі браті́ — у бра́тній кро́ві,
З’єдна́в лю́бов’ю ти чу́жих;
- 45 Свобо́ду лю́дям в бра́тстві́ їх
Ти показáв; вели́ким сло́вом
Ти сві́ту мир благові́стів;
І в сме́ртний час благосло́вів;
Свобо́ди блага́, — дух лю́бови!
- 50 Душе́-вibráнице, чо́му
Ти на землі́ не забарі́лась?
У цій́ тюрмі́ ти пта́хом бі́лась,
Але́ терпі́ла цю́ тюрму́.
З до́бором ско́рбними́ очі́ма
- 55 Ти погля́дала на бра́тів,
Та бракува́ло Серафі́ма
У ві́чного ца́ря ца́рів —
І бі́ля трóну Йо́го в сла́ві

Стоїш у снімі ти яснім
 60 І світ наш темний і лукавий
 Обводиш поглядом сумнім.
 Я перед святістю твоєю
 З безмовним трепетом хилюсь;
 Молюся скорбною душею,
 65 Як перед ангелом, молюсь!
 Зійди, зішли святую годину!
 На бідну голову навій
 Хоч тріхи світлих дум і мрій,
 Хоча на мить одну-єдину
 70 Засяй у темряві душі
 І хмари мислей супротивних
 І розжені і утиши.
 Правдиво тихими річiami
 Мені повідай про своє
 75 Земнее благо-житіє
 І дай орудувать серцями
 Людєй бундючних і своїм,
 Уже отруеним і злим...
 Розкрий науку потаємну —
 80 Будити совість у катів
 І словом кротким і смиренным
 Добро лиш сіяти в житті.
 Да провіщаю гимн пророчий
 І долю правду низведу
 85 І напівзгашеніі очі
 Зведу без страху в висоту.
 І в цю годину, повну муки,
 Пошли найближчих із людєй.
 Зложити вихолоді руки
 90 І безкорістія елєй
 Проліти щіро із очей.
 Благословлю земну дорігу,
 Зустріну усмішкою смєрть
 І з упованієм на Бюга
 95 Війду, як ти, у Бюжу твердь.
 Благословєн твій трудний шлях
 І твій спочін у Бюжїм дюмі!
 В сїм'ї убюгїй, невідюмій
 Він ріс і дюлю сїромáх
 100 Зазнав без рідних ще измáлку,
 Ба і докюри він зустрів
 Из-за насущного кавáлка...
 Дитячий сон од хмүрих днїв

- Майнув, як голуб той од крука;
 105 І ту́га, чо́рная гадю́ка,
 Круг се́рця ни́шком обвилась,
 Жало́м пожа́дливо вп'я́лась
 І кро́в'ю ю́ною впива́лась...
 Душа́ рида́ла, розрива́лась,
 110 Жада́ла во́лі... дух пала́в,
 Горди́ня кро́вію скипа́лась...
 Він трепета́в... він замира́в...
 Рука́ обу́рено стиска́лась...
 О, як би ми́г я у цю ми́ть
 115 Та ку́лю зёмную́ схопи́ть
 Зо всі́м гаддя́м її двонóгим,
 Схопи́ть і в бе́звісті жбу́рнуть...
 Пекельно́ б регота́ла лють,
 Шале́но, де́монська, раді́ла б!...
 120 І чо́рна мить спалахоті́ла
 Вогне́нним світові́ судо́м.
 З рида́нь упав він в оні́міння,
 Душа́ кара́лась чо́рним сном,
 Душа́ мертві́ла, а круго́м
 125 Земля́, Госпо́дне сотвори́ння,
 В зеле́них ша́тах і кві́тках,
 Весну́ стріча́ючи, раді́ла —
 Душа́ ясні́шала, теплі́ла
 І пробуди́лась... У сльо́зах,
 130 Мов ма́тір, зе́млю він милу́є —
 Цілу́є, ту́литься грудьми́...
 Він зно́ву а́нгелом, що всу́є
 Злеті́в побу́ти між людьми́.
 “Туди́ на не́бо! Як там я́сно,
 135 Як же простóро і пре́красно!
 Як вільно́ бу́де там мені́!” —
 І від небес він у півсні́
 Оче́й не мо́же відірва́ти
 І лю́бо так у гли́бині
 140 Йому́ душе́ю потопáти,
 У висоті́ одна́-еди́на,
 Нена́че бі́лая хусти́на,
 Прозо́ра хма́ронька пливé.
 “Скажи́, хто, хма́ронько, тебе́
 145 Несé так висо́ко, невпíнно?
 І хто ти, що ти? І чо́му
 Так лю́бо, мило́ ти прибра́лась?
 Чи́я ти ві́стка і ко́му?” —

- 150 І ясна хмаронька розтала
 У сьйві сонця; виростає
 Перед очима темний гай...
 “А де край світа, неба край,
 Кінець землі?...” І він, скорботний
 Зітхнув, як, може, не зітхав,
 155 Мов у душі своїй самотній
 Навік надію поховав.
 Надійся, вір, — це серця цвіт!
 Надія — Бог, а віра — світ.
 “Не погасай, моя ти зоре!
 160 Похмурі хмари розганяй.
 Змицняй в біді мені і горі
 І шлях тернистий, шлях суворий
 Небесним промінем осяй.
 Пошли душі твою святиню,
 165 Святим наїтєм напій,
 Да провіщаю благостиню,
 Закон виконуючи твій!...”
 Надії він не поховав;
 Піднявся дух, як голуб горній,
 170 І хмари чорнії юдольні
 Небесним світлом осяв.
 Пішов шукать він щастя-долі,
 Уже минув і гай і поле,
 Уже ховалося село...
 175 І раптом жаль чогось так стало,
 Сльозами очі щось наляло,
 На серце каменем лягло.
 Чогось нам жаль в минулім нашім,
 І рідний край — нам дорогий...
 180 Та, сіромаха, він не свій
 Ні тут, ні там: планета наша,
 Чудовий світ наш, рай земний,
 У всіх краях йому чужий.
 Упав на шлях він і, небогий,
 185 Мов матір, землю цілував,
 Молитву Бóгу на дорóгу,
 Утérши слёзи, прочитав...
 І кроком вольним і твердим
 Пішов і слід пропав за ним.
- **
- 190 З порога рідної землі
 Пішов блукати сиротóю.
 Які виплакував жалі!

Т. Шевченко. Автопортрет 1843 р.

- Якою платою страшною
 Знання для розуму придбав
 195 І чисте серце заховав!
 Пройти, не скаржучись на долю.
 Митарства трібною юдолю,
 Пронести пекло почуття,
 Збагнути в дійсності життя,
 200 Всі чорні списки прочитати,
 Всі беззаконні діла —
 І заховати лет орла
 І серце горлиці не втратити!
 Людина се... без крова жить...

 205 Людєй пізнати — і любити!
 Уболіваючи над ними,
 Над нерозумними дїтьми,
 І не блюзнуючи у тьмі,
 Як цар той розуму. Убогим,
 210 Із-за насущного твердого,
 Чванькому дурневі годить —
 І чути, думати і жить!...
 Страшна драма і святая!...
 І він без слова, без одчаю,
 215 Її достойно відіграв;
 Своїм життям він не повчав,
 Не хтів роман з нього творити —
 З пригід — історію цілу;
 І тьму привіджень розмаїтих
 220 І байронічну імлу
 Він не пускав; в братах не бачив
 “Юрбі нікчемної” рабів;
 Чинів і влади не ганьбив,
 Як N, глашатай той обачний.
 225 І той, хто дума без кінця
 Про думи Канта, Галілея,
 Космополіта-мудреця,
 І, сам без серця, судію
 Встає на людській серця, —
 230 Той лжепророк! Такі пророки
 Лиш слововержуть і верзуть!...
 В життя вглядаючись глибоко —
 У сокровенну його суть,
 Він часто вдумливе око,
 235 Сльозю зрошене, мабуть,
 Здіймав на ліпоту природи,

- “Яка тут лагода!” — шептав
 І рідну зéмлю споміна́в;
 У Бо́га пра́вди і свободи
 240 Для всьо́го су́щого просі́в,
 І тихо думкою сліди́в
 Давномину́леє наро́дів,
 Мину́ле рідної землі,
 І гірко пла́кав. “О, Свята́я!
 245 Свята́ батьківщино моя́!
 Як помо́жу тобі в одча́ї, —
 І ти зако́вана, і я...
 Скажу́ тира́нам Бо́жу во́лю, —
 Не зрозумі́ють, не прийму́ть!
 250 І на тво́ім широкі́м полі́
 Камінням ві́сника поб’ю́ть!
 Знесу́ть високі́ моги́ли
 І понесу́ть їх сло́вом зла!
 Тебе́ уби́ли, розчаві́ли
 255 І восхваля́ть заборони́ли
 Твої́ великі́ї діла́!
 О, Бо́же си́льний і правди́вий,
 В тво́їй руці́ — життя́ і смерть —
 Вдягни́ у сла́ву сво́ю твердь
 260 І сотвори́ святе́е діво́ —
 Воскресну́ть ме́ртвим повелі́!
 Благослови́ возста́ть собо́ром
 На по́двиг но́вий і суворі́й —
 На чин іску́плення землі́,
 265 Землі́, пови́тої в несла́ву,
 Стократ полі́тої крива́во,
 Коли́сь пресла́вної землі́!
 Мов хма́ри ду́ми проясні́лись,
 І сльо́зи ка́пали, мов дощ...
 270 Блаже́н той на сві́ті, щасті́ йому́, доле́,
 Хто з бра́том голо́дним гото́в розділі́ть
 Оста́ннюю кри́хту і зло́бного во́лю
 Зако́ном Госпо́днім спромі́гся смири́ть!
 Блаже́н і свобо́ден!... то́го ж, хто не о́ком,
 275 А се́рцем лиш ба́чить лука́вство люде́й
 І тільки рида́є, зітха́є глибо́ко, —
 То́го, справе́дливий, позба́в ти оче́й!
 Твої́ го́ри, твоє мо́ре,
 Всі́ дива́ приро́ди
 280 Не іску́плять його́ го́ря,
 Не даду́ть свободи́.

- І він, в нестáтках, у скорбóтах,
Все бáчив, чув усé і жив.
Людéй пізнавши, полюбív,
285 І сумувáв над ними пóтай,
Воні також його любíли,
Він їх брата́ми називáв;
Найшо́в і друзів собі мíлих,
Огнём душі причарувáв.
290 Часóм, за дúмами своїми,
Мовчáв між друзями . . . часóм,
Надхнénним встáвши віщунóм,
Річа́ми мúдрими, палкíми
Раптóво друзів дивувáв
295 І úзи дру́жби межи нíми,
Благословля́ючи, скріпля́в.
Він говорív, що спíльне блага́
Дано́ любóвію купíть,
Що трéба, спóвнившись одва́ги,
300 Стать за добро́ і зло убíть.
Казáв, що дар вели́кий з неба
Вели́ке свято биті́я
Відда́ти ба́тьківщині трéба,
Понéсти в бра́ннії поля.
305 І про коха́ння мóвив друзям;
Зо смúтком тихо говорív —
І замовка́в . . . В нестерпни́й ту́зі
Вставáв з-за сто́лу і ходíв
І гірко пла́кав. Сúму сво́го,
310 Невипадко́вого, важко́го,
Ні з ким, бездо́льний, не діли́в.
Брати́ з душі його́ любíли,
Мов крeвний, був для них близьки́м,
Та за́вжди сум незрозумі́лий
315 Носíв у се́рці побрати́м,
І в їх сім'ї вогне́нним слóвом
Він вибуха́в. Та на баля́х,
Коли́ при тися́чних огня́х
Мигті́ли плeчі мармурóві,
320 За чíмось тяжко́ він зідха́в
І хму́рим по́мислом витáв
У рíднім кра́ї, рíднім ра́ї,
Там, де ніхтó його́ не ждав,
Про ньóго й слóвом не згада́в,
325 Про його́ до́лю не спита́є.
І думáв він: "на що́ я ту́т?"

- І що почну́ я межи німи?
 Танкі, пісні вони́ веду́ть,
 Вони́ — свої́ межі́ свої́ми
 330 І рівня́ — всі́ вони́ собі́,
 А я? . . .” І тихо́ він вихо́дить,
 Іде́ до́ому у журбі́, —
 Зві́дсі́ль і о́ком не прово́дять,
 Там і ду́ша не приві́та.
 335 Сумне́, гірке́ — життя́ самотне́? . . .
 І сві́тло свята́не Велико́дне
 Стократи́м су́мом огорта́.
 І в'я́не він, в'я́не як і полі́ билі́на,
 Суму́є-нудьгу́є, клене́ чужину́ . . .
 340 Яка́ ж то це ту́га і зві́дки, невпи́нна,
 Запа́ла у се́рце, в саму́ глибину́?
 “О, до́ле злоща́сна! На що́ занеха́в я
 Неви́ннее ща́стя і край свій і ді́м?
 На що́ я тиня́вся, що́ в сві́ті придба́в я?
 345 Ути́ху тих пізна́нь? . . . Прокля́тіє ї́м!
 Вони́ мені́, че́рви, мій ду́х поточи́ли,
 З мої́м тихим ща́стям мене́ розлучи́ли!
 Ко́му я свій сум і лю́бов розкажу́?
 Ко́му рани се́рця в сльоза́х покажу́?
 350 Нема́ мені́ па́ри, я — зли́день між ні́ми,
 Я — бі́дний поде́нник, прости́й робі́тник!
 Що́ дав би я ві́рній казка́ми свої́ми?
 Лю́бов . . . О, лю́бови́ для не́ї на ві́к,
 На ві́к, на три ві́ки, на ві́чність би ста́ло!
 355 Я в се́рці свої́ому б її́ захова́в.
 О, як би я ні́жно, як ні́жно коха́в!”
 І сльо́зи краплі́сті, як і́скри, низа́лись,
 Коти́лись по ли́цях і ї́ли, як ї́дь, —
 І со́хли, гаря́чі. “О, да́йте спочи́ть,
 360 Розби́йте цей че́реп, ці гру́ди розкри́йте:
 Там чо́рні га́дюки, — свобо́ду ї́м да́йте!
 О, да́йте наві́к мені́ о́чі закрити́!”
 На чужині́ у самоті́
 Кара́вся бі́дний сирото́ю
 365 І жда́в оста́нного споко́ю.
 Юна́чі мрі́ї золоті́ —
 Служи́ти ба́тьківському́ краю́ —
 Весня́ним цві́том одцві́тають!
 Було́ так по́рожньо в житті́,
 370 Що́ за моги́лу воно́ ста́ло;
 Прия́зні дру́зів було́ ма́ло,

- Вона лиш літепла була, —
Небесних світла і тепла, —
Душа окрілена жадала, —
375 Того кохання, що горить
В дівочім серці голубинім,
Де б міг він радісно спинить
Свій лет превиспренній, орліний,
І зліти чистії вогні
380 В пожар любові двоєдиний;
Кого сховав би у ясній
Чуття і розуму світлиці,
Як безборонну голубицю,
В добі хранив би напасній,
385 Кому упав би у жаданні
На юні перса дорогі,
Щоб, завмираючи в риданні,
На лоні раю життедайнім
Спочить хоч тріхи від жагі,
390 В очах втопившись очами,
В них душу й розум утопить,
І серце в серці розтопить
І потонути у нестямі...
Та не було кого любити,
395 Та доля пари не судила!
А серце плакало і ніло
І завмирало в самоті.
Тужливі мрії молоді
Щоб у майбутнім прозрівали,
400 І небеса у висоті
Ласкавим усміхом вітали.
Як чиста свічка воскова,
Він таяв тихо, мовчазливо,
І хмурі очі укривав
405 Йому туман. Сором'язливо
На нього глянувши часом,
Красуня по́тай хвилювалась
І по́тай гáрним юнаком
Ще довго по́тім любувалась.
410 І часто в'янули-тужили
За ним дівочії серця,
Та тайна воля, вища сила
Крем'яний шлях йому судила
Пройти самотньо до кінця.
415 Ослаб зовсім, згасали очі
У грудях ніло... За хрестом

- Чорнів поріг у вічні нощі
 І пуста хмурилась кругом.
 Лежить і встати вже не може,
420 І білий світ йому стемнів.
 Порада журная братів
 Безсилий дух його тривожить.

- По черзі друзі ночували
 У свого друга, і щодня
425 У нього ввечорі збиралась
 Його добірная рідня.
 Ось поприходили востанне —
 І всіх досвітняя пора
430 Застала їх біля одра.
 Вже сон позморявав їх ранній,
 Сумні голови хилив,
 Та він їх раптом оживів —
 Почав — і полум'ям бувалим
 Слова річей його взялись;
435 І друзі друга потішали,
 Що вже за тиждень за якийсь
 Він заспіває, як колись.
 “Вже співом вам не заговорю
 Про славу рідної землі.
440 Складіте ви псалом суворий
 Про люд озлоблений у злі
 І світлим гімном пом'яніте
 Предтечу друга свого.
 І за гріхи... гріхи його
445 Усérдно Бóгу помоліться...
 І “со святими” по мені
 Ви заспівайте при труні!”
 Браті навколо поставали,
 Як діти плакали-ридали...
450 Він їх лишав... Ось наслід
 Зітхнув — і вигасла людина.
 Пророка втратив білий світ,
 А слава — вибраного сина.

**

- 455** У смутку друзі понесли
 Труну дубовую до храму;
 Землі з риданням оддали
 Останки друга, і сльозами
 Щирозелений, молодий

- Вино́к лавро́вий окропля́ли
 460 І на моги́лу покла́дали,
 І помолі́лися на ній,
 І “со святи́ми” заспи́вали.
 В трапе́зі за кругли́м, за бра́тським сто́лом
 Увече́рі дру́зі сиді́ли круго́м,
 465 У сму́тку і ти́ші двана́дцять сиді́ло!
 Їх се́рце одно́ю журбо́ю бо́ліло.
 Тужли́вая трі́зна, тужли́ві бра́ті!...
 Ах, трі́зну тако́ю відпра́вив і ти.
 Допо́ки жи́тимуть, покля́ли
 470 Свій сті́л у день то́й накрі́вають,
 Щоб сво́го дру́га поминáть
 І пам’я́тати йо́го ста́ло.
 І ко́жний рік вони́ збира́лись
 В то́й день усі́ в оди́н гурто́к.
 475 Вже бракува́ло багатьо́х,
 Місця́ що-ро́ку порожні́ли,
 Бра́ті все бі́льше сироти́ли,
 І ось оди́н вже кі́лька лі́т
 В порожню́ ха́ту на оби́д
 480 Похму́рий ста́рець приї́жджа́є;
 Журбу́ і ра́дість ю́них лі́т
 Само́тно, ско́рбно споминáє.
 Сиди́ть годі́нами без слі́в
 І піджида́є — хоч одно́го б
 485 Йому́ побáчити з бра́тів! —
 І, не ди́ждавши́ся ні́кого,
 Відхо́дить мо́вчки... — й цьо́го дня,
 Туди́, де сті́л стої́ть прибра́ний,
 Тихе́нько две́рі відчи́ня
 490 І вхо́дить, схиле́ний рока́ми,
 Забу́тий ні́ми... Су́мно він
 Обво́дить сті́л пога́слим зоро́м
 І з дру́жнім ки́дає доко́ром:
 “Ота́к, недви́ги, неживі́,
 495 Зако́н свій бра́тський поважа́ють!
 Ось і сьо́годні не прии́шли́,
 Мов десь водо́ю запли́вли́!” —
 І слё́зи мо́вчки витира́є,
 Хова́є бра́тськую любо́в...
 500 “Хоча́ б оди́н то́бі прии́шов!”
 Сиди́ть старі́й і дожида́є,
 Уже́ пройшо́ годі́ни три,
 Йому́ порá уже́ і́ті;

- Старій встає. "Так, одцурались!
505 Візьми та випий це вино,"
Сказав слугі він: "все-одно,
Не можу я; пройшло, розпалося...
Та поминай його за нас,
Мені вертатися вже час!"
- 510 І слюзи знову показались...
Слуга вино ніяко випив.
"Дай капелюх... Які ж мене
Обсіли лінощі!" — і вийшов.
І рік минув, як все мине, —
- 515 Застелено стіл на дванадцять гостей,
Дванадцять фіялів на ньому стоїть.
Та день утікає,
Нікого немає, —
Навіки, навіки забуто за них!

Переклад *Олекси Стефановича*.

БЕЗТАЛАННИЙ

I.

Розбіжність критичних поглядів.

Поема Т. Шевченка "Безталанний", не зважаючи на те, що вона написана поетом по-московськи, в його душевних переживаннях після першої подорожі по Україні і в його дальшій творчості займає визначне місце. Вона відбиває в собі один із найкритичніших моментів, коли Т. Шевченко під впливом перших вражень від того, що він побачив в Україні, мусів пережити глибоку тривогу й передумати та переоцінити всі свої ідеали, які він виробив собі в Петербурзі по описах в літературі й по оповіданнях знайомих, що приїздили з України. Тоді в Петербурзі героїчна історія України й мальовнича її природа та чарівні описи М. Гоголя, Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки тісно сплелись у душі Тараса в один ланцюг поетичних картин, що захоплювали Шевченка й викликали подив. Правда, побутова дійсність, змальована в його творах, не все чарувала поета: Реальне життя кріпаків-селян, що лягло важкими споминами на його душу, все його хвилювало і збуджувало тривогу. Але героїчна миттєвість України викликала в душі Шевченка подив, захоплення й віру, що такий нарід не загине в московських лабетах, а визволиться. Треба тільки в його душу вілляти живої визвольної сили й поставити його на власні ноги.

Але те, що Шевченко побачив у дійсності, приїхавши в Україну, те перевищило всі його сподівання. І він спочатку занепав духом, відчув безсилля щось зробити, щоб українську трагічну дійсність відмінити. І оцю саме кризу своєї душі Шевченко й віддав у цій першій поемі, написаній на рідній українській землі в листопаді місяці 1843 р.

Мало який твір Шевченка викликав стільки різноманітних у критичній літературі думок, як поема "Безталанний". Більшість критиків її впрост не помічала, бо це був твір, написаний по-московськи й тим самим виходив за рамки української тематики, інтересів і дійсности

І тільки мала кількість дослідників звернула на неї увагу, але оцінювала її різно:

М. Чалий назвав її “поетичною сповіддю” Шевченка; відбиває автобіографічні риси (П. Филипович); бажання вилити перед княжною Варварою Репніною свою душу (П. Зайцев). Так оцінили спонукую Шевченка, щодо її написання. Різно глянули на поему із погляду її ідеї: “устремління до світла і правди” (П. Зайцев); змальовує ідейного провідника-декабриста, Рилева (П. Филипович); бажання змалювати себе (М. Возняк), а також і декабристів (М. Возняк, П. Филипович). Щодо її історії, коли й як ця поема писалась, то вона була задумана ще в Петербурзі (О. Кониський, М. Возняк); окремі частини були написані в Петербурзі, а в Яготині в Україні ці частини були зведені в одну цілість (П. Зайцев); задумана й викінчена в Яготині (М. Чалий, П. Филипович, С. Єфремов). Щодо її жанру, то більшість критиків назвали її поемою; П. Филипович: — не поема, а скорше “великий ліричний вірш”.

Щоб зрозуміти всю правдиву суть усього твору в таким різноманітнім хорі голосів про нього, необхідно його розглянути в тім складнім оточенні, в яким Шевченко перебував, коли цей твір повставав і був написаний.

II.

Шевченко і кн. Репніна.

Тоді саме Шевченко від жовтня 1843 р. до 10 січня 1844 р. перебував на відпочинку в Яготині на Полтавщині в гостях у князя Миколи Репніна, бувшого Генерал-Губернатора “Малоросійського Краю” від 1816 до 1834 р. Тоді саме донька князя, Варвара Репніна, ближче пізнала Шевченка й дуже ним захопилась. В той же час у Репніних гостювали три сестри Псьолівні: Глафіра (малярка), Олександра (поетка) і Тетяна (Таня). Доїздила до них ще одна панночка, близька до родини Закревських (сестра в перших В. Закревського, голови Т-ва “Мочемордів” (аматорів добре випити), багата й гарна. Княжна Варвара Репніна в своїй повісті називає її прибраним ім'ям, “Ольга”.

В особистім житті Шевченка велику ролю, хоч не од-

накову, відіграли з названих вище три жінки: сама княжна Варвара Репніна, Глафіра Псьолівна і т. зв. "Ольга". Зо свого боку і Шевченко на всіх цих трьох робив, хоч не однакове, але сильне враження.

Найсильніше Шевченко вражав княжну Варвару. Але те враження від нього було контрастово подвійне. Перше своє враження Варвара у своїй повісті висловлює такими словами: "Він (Шевченко — Л.Б.) був із малого числа вибранців, що, маючи великий талант від Провидіння, не мають потреби належати до жадного стану суспільства, і їх приймають усі з особливою уважністю. Він був поет. Коли ці всі пестуни природи мають де-яку подібність один до одного, то так же само кожний із них відрізняється окремими прикметами. Шевченко (в повісті "Березовський" — Л.Б.) був поет у всім значенні цього слова: він своїми віршами упокорював усіх, він витискав із очей тих, що його слухали, сльози розчулення та співчуття, він настроював душі на високий тон своєї захопливої ліри, він поривав за собою старих і молодих, холодних і палких. Читаючи свої чудові твори, він робився чаруючим: його музичний голос переливав у серце слухачів усі глибокі почування, що тоді над ним ланували. Він був наділений більш ніж талантом. Йому був даний геній, і його чула й добра душа настроювала йому сопілку на високе і святе... його всі любили й усі бажали йому щастя й успіху... бажали досягти високої цілі..."

В цій характеристиці Шевченка, що дала княжна Варвара ще 1843 р., ми схоплюємо живий образ нашого поета в той момент, коли він свої твори рецітував. Що така висока оцінка правдива, що княжна перша відчула в Шевченкові генія, що вона перша дійсно збагнула в Шевченкові того великого мистця, що творив із Божої ласки, — це підтвердили пізніше П. Куліш і М. Костомарів, друзі Тараса, і таким він залишився аж до сьогоднішнього дня, — це свідчить про те, якою княжна Варвара була глибокою натурою, шляхетною, духово витонченою й освіченою жінкою, може й єдиною тоді на цілу Україну.

Тоді саме княжна Репніна перша розломала і ті ґрати, що відділювали т. зв. аристократів від т. зв. плебеїв (мужиків). Вона перша взяла Шевченка за руку і ввела,

як собі духово зовсім рівного і навіть вищого, до свого духово аристократичного круга не тільки з походження, але й по духу. В доказ цього наведу розмову княжни Варвари з її знайомим, що в її повісті виведений під прибраним прізвиськом “Язиків”. Розмова йшла про “Ольгу”, якою в той час Шевченко цікавився.

— Не можна було не сміятись, — говорив Язиків, — із дурусти матері Ольги Петровни, що не бачить, що під її носом донька її дуже ласкаво терпить зальоти бідного поета, що ніколи не може бути для неї партією (до одруження — Л.Б.).

— Тому, що вона не варта, — відповіла княжна з гіркою усмішкою.

— Вона його не варта? — здивовано запитав Язиків: — даруйте . . . вона ж — графиня, вона багата, гарна, а він? Ну що в нім . . . ?

— Що в нім? — відповіла княгиня. — А те, що він геній, носій добра, посідає високу душу, він увесь — поезія! . . .

— Даруйте! — промовив Язиків. — Припустимо, що, дійсно, він має ці прикмети, — але все таки їх не вистарчає, щоб дозволити йому хоч би в мрії думати про руку Ольги Петровни, що належить до вищого кола.

— Лишім цей даремний спір! — відповіла княжна з обуренням. Я з вами ніколи не згоджуся, щоб стан і гроші ставити вище від генія і душевної благородности . . .

Так правдиво вже в тих часах зрозуміла княжна Варвара відносини між Шевченком і панночкою з т. зв. вищого кола.

Нарешті, княжна Варвара перша збагнула в Шевченкові “геніяльного сина його рідного краю”. Тільки своєю глибокою інтуїцією вона перша відгадала в Шевченкові генія і ту його виключну роль для українського народу, його культури й України взагалі. Ця “худенька, тоненька з великими, живими й виразними очима”, як малює її один мемуарист (Селецький), дівчина з високого аристократичного кола так небуденно прислужилась нам у зрозумінні на самих початках його творчости, хто такий Шевченко і що він вартий для України.

Так малює один бік душі Шевченка княжна Варвара Рєпніна.

III.

Клопоти кн. В. Рєпніної.

Поруч цього кн. Варвара подає нам і другу властивість душі Шевченка: Шевченко як людина в буденній житті. І цю властивість княжна так само перша нам її розкриває:

“Шевченко, — пише вона у своїй повісті, — їв, пив, як усі смертні, якби хто ввійшов у кімнату, де він перебував із іншими молодими людьми, яких, на жаль, так багато, то ніяк не зміг би поставити його на вищий щабель з-поміж інших. Він міг цілими годинами віддаватись найпустішій, найбуденнішій розмові й навіть, як здавалось, захоплюватись нею. Він був добрим до слабости й душевно легкодушним до жорстокости, нерішучим і необачним у своїх поступованнях. Його не можна було не любити. Для тих, хто щиро його любив, він був джерелом клопотів, постійних переходів від захоплення до обурення, від співчуття до байдужности! . . .”

Таких два зовсім протилежних портрети Т. Шевченка змальовує нам княжна Варвара. Коли перший походив від її захоплення поетом, то другий — від її обурення з його “слабости й душевної легковажности”.

Оця саме ніби “легковажність” Шевченка, якою кн. Варвара так докоряла поета, впливали із кількох джерел його поступовання:

1. З його веселої й життєрадісної вдачі віддаватись хвилевим настроям його зверхньої безтурботности в товаристві веселих людей і плести теревені, оповідати анекдоти й інші гумористичні дотепні сміховинки. Такі назверх порожні розмови обурювали кн. Варвару: вона не могла припустити, щоб такий надхненний творець святого мистецтва міг так легкодушно віддаватись пустим розмовам.

2. З його цікавости до пустих поверховних панночок, як напр. “Ольга”, з якими він міг проводити час.

3. З його приятелювання з людьми, моральний рівень яких, на погляд княжни, був дуже низький і для Шевченка шкідливий. Такою небезпечною компанією в її очах були ті, що склали т. зв. товариство “Мочемордів”, що надміру віддавались пиятиці, а особливо товариство гусарського офіцера В. Закревського, голови

“Мочемордів”, на якого княжна дивилась, як на “гуляку, дурноляпа і впрост п'яницю. І це пусте створіння коверзує Шевченком, затягає і зводить з дороги благородних чинів на втоптану і брудну стежку низьких розваг”, що приводять і до розпусти.

Оце все і зроджувало в душі княжни великі “клопоти”, як Шевченка врятувати й повернути його на правдивий шлях, щоб він був гідний свого високого покликання. Оця місія перевиховати Шевченка й повернути його на дорогу служити тільки мистецтву і здійснювати те післанництво, яке призначив йому Бог, — оця місія стала для кн. Варвари метою її життя. І вона попереджала Шевченка, й радила йому брати приклад з таких осіб, як Глафіра, як Капніст, А. Лизогуб, і з ними приятелювати; тільки не з Закревським і не з “Ольгою”.

Така вибаглива суворість кн. Варвари пояснюється не тільки повинністю названої “сестри” Шевченка, повинністю друга, і не тільки з християнського обов'язку, але ще й тим, що княжна Варвара Репніна безмежно Шевченка полюбила не лише любов'ю сестри, друга, як назовні зазначала, а пристрасним коханням жінки.

Це помічав О. Капніст, пані Кекуатова, брат Василь Репнін, всі три Псьолівни й навіть мати кн. Варвари, старенька княгиня Репніна. Тому не один раз О. Капніст відговорював кн. Варвару, давав їй зрозуміти, що вона супроти Шевченка робить необачні кроки. Нарешті, 10 січня 1844 р. він вивіз Шевченка з Яготина.

Всі дослідники цих взаємин між кн. Варварою й Шевченком тримаються невиразного погляду Гершензона (“Русские Пропилеи”, т. II, 1910 р.): “Кохання дійсно не було ні в неї, ні в Шевченка, однаке її почуття було, як бачимо, складніше та глибше, ніж звичайна симпатія приятелювання”. Із цих слів Гершензона виходить, з одного боку, кохання не було ні в неї, ні в нього, а з другого, — її почуття було складніше і глибше, як звичайне приятелювання... Таку неясність і суперечність, виразніше й точніше виправив С. Єфремов. Ці відносини між кн. Варварою і Шевченком він назвав “**романом** княжни і Шевченка”, і роман цей, на думку Єфремова, був “небуденний і нешабльоновий; це не плід занадто далеко протягнутої догадливості, а дійсний і нестемений факт”.

“Безперечно кохання”, підкреслює Єфремов ще раз (див. Т. Шевченко “Щоденні записки (Журнал)”, ВУАН, т. IV, Київ 1927, ст. 610).

Але найкрасномовніше виявила своє почуття до Шевченка сама кн. Варвара: “Шевченко зайняв місце в моїм серці...” “Я в тайні, навіть не усвідомлюючи того, почувала заздрість від тої переваги, яку він виявляв Глафірі” (“Русские Пропілеи”, т. II, ст. 206). “Мій потяг до нього проявлявся все більше і більше; він мені відповідав іноді теплим почуттям, але пристрасним — ніколи” (там же, ст. 216—217). “Коли б я бачила з його сторони любов, я, можливо, відповіла б йому пристрастю...” “Це почуття захопило мене, що я й забула свою Біблію...”

Вже з цих одних листів княжни Варвари до Ш. Ейнара у Швейцарію випливає ясний і тільки один висновок: любов княжни до Шевченка була справжнім коханням. Із ще сильнішим почуттям любови до Шевченка виступає кн. Варвара у своїм недокінченім романі.

IV.

Алегорична записка.

Що було такого в істоті Т. Шевченка, що до нього так притягало кн. Варвару і всіх тих, що його пізнавали?

Насамперед сама особа Тараса: привітлива, лагідна, щира і безпосередня... А далі, — його мистецтво: чудово співав та інтерпретував українські народні пісні, обдарований артист-маляр, визначний з Божої ласки поет, талановитий рецитатор (декляматор) своїх і чужих поетичних творів. Це все творило авреолу його небуденної особи.

Ось приклад чару його мистецтва. Літературні вечори у князя М. Репніна, на яких Шевченко читав свої твори — то були, як кілька місяців пізніше згадує княжна Варвара, хвилини незабутні. “Раз увечорі, — писала кн. Варвара, — він (себто Шевченко — Л.Б.) пропонує прочитати свою другу поему під наголовком “Слепая...” І ось він починає читати. О, коли б я могла передати вам усе, що я пережила під час цього читання! Які почування, які думки, яка краса, який чар, який біль! Мое обличчя було все мокре від сліз, і це було щастя, бо я мусіла б була кричати, коли б мое хвилювання не знайшло цього ви-

ходу для себе. Я відчувала болісний біль у грудях. Після читання я не сказала нічого. Ви знаєте, що при всій моїй балакучості я від хвилювання трачу здатність говорити. І яка м'яка чарівна маніра читати! Це була захована музика, що співала мелодійні вірші на нашій гармонійній мові, здібній усе висловити. Пізніше, коли я могла говорити, я сказала йому: "Коли Глафіра продасть свою першу картину і віддасть мені ці гроші, які вона обіцяла, я замовлю за них золоте перо й подарую його вам!" Перед сном я так гаряче молилася, я так пристрасно любила весь світ, я була така добра, — боюся, навіть ліпша, ніж я є в дійсності!" (Лист княжни Варвари до Ш. Ейнара в Швейцарію.)

Чи так само до княжни Варвари відносився Шевченко? Ні. Крім дружби "брата", іншого почуття до неї він не мав. І це дуже мучило кн. Варвару.

Крім цього останнього, турбувало Княжну ще й те, що Шевченко любив у компанії часами випити зайву чарку. Раз, кн. Варвара довідалась од матері, "що на одній весільній вечірці Шевченко мав слабкість, як про це писала вона Ш. Ейнарові, випити більше, ніж було можна." "Неначе гострий ніж проколов моє серце..." "Треба його покарати за це, але як?"

І княжна використовує нагоду: вона якраз тоді переписувала для Шевченка його вірші. Скінчивши переписувати, вона додала до них, як вона висловились: "кілька алегоричних рядків". Ось вони:

"Не багатьом дала доля ліру і сопілку; але ті, що мають серце, люблять вслухуватись у бренкіт співців, у їх захоплені чи жалісні співи; і за їх золото є в них для високого володаря таємна молитва і щирі бажання, і вони, маючи серця, що бажують у майбутнім гарного, проголосять: "Бідна Оксано! Люди тебе погубили, і твій поет забуває тебе!..." Так написала кн. Варвара на однім боці листка, а на другім додала:

"Янгол-хоронитель поета сумно літає над його головою, обважнілою грішним сном. Він спинив свій лет. Зір його повний болючої любови. Він крильми благословляє, і молитва за ввірений йому посуд, до якого Творець улив стільки прекрасного, — та молитва, яку можуть скласти тільки небожителі, що вповні збагнули, що таке споглядання божества, виривається із уст його. Гріх і спокуса

Княжна Варвара Репина.

намагають сколихнути посуд, і чиста, золота отрута, готова через вінця з нього перелитись і бути проглинutoю брудом розпусти... Гаряча сльоза спадає з очей янгола на серце поета; вона його пропалила й обновила: він не загине! І каяття окутується в білий одяг, як невинність”.

Оці “алегоричні” таємничі слова княжни треба розуміти так: Шевченко у своїй безжурості й невідповідній поведінці забув за великі ідеї й високі думки свої, що висловив у поемі “Слепая”, і за героїню її, Оксану. Але його янгол-хоронитель, хоч і плаче над занепавшою душею поета, все ж таки відновить його грішну душу і врятує її.

V.

Відповідь Шевченка.

Одержавши від кн. Варвари тих “кілька алегоричних рядків” під час обіду 9. листопада 1843 р., які вона в той же день написала, Шевченко був ними глибоко діткнений. З одного боку, вони підносять його, як мистця на найвищий ступінь духової і мистецької кваліфікації, — впрост його обожують, — а з другого, — його понижують до рівня повного морального занепаду. І це останнє особливо його вразило. Поет рішив на них відповісти кн. Варварі. І він замкнувся у своїй кімнаті й не виходив із неї аж чотири дні. Він писав відповідь. І відповіддю тією і була його поема “Безталанний”.

І це була відповідь на все те найінтимніше, яке алегорично заторкнула записка кн. Варвари. Таким чином, ця остання записка кн. Варвари стала тією **внутрішньою формою**, що спонукала Шевченка до творчості і що лягла в основу поеми “Безталанний”, як своїм містичним стилем, символічними образами, так і містично-моралістичними думками.

Коли ця поема була вже закінчена, то, як звичайно, Шевченко подав до неї **заспів-присвяту**, під якою стоїть дата: “Яготин, 11 листопада 1843 р.”

Всі дослідники і критики цієї поеми зв'язують повстання присвяти до неї із тим вечором, коли Шевченко, нарешті, після чотириденного перебування у своїй кімнаті, з'явився у вітальні Репніних. Коли б було так, то

присвята була б написана найранніше 13. листопада, коли, нарешті, він вийшов із своєї кімнати. Але така дата (13. XI) розминулася б з датою, яку сам Шевченко поставив під присвятою": "11. листопада". Це свідчить про те, що та присвята кн. Варварі була написана на два дні раніше того вечора, з яким інші дослідники зв'язують її написання.

Ось той вечір: У вітальні в той час, як увійшов Шевченко, згадує кн. Варвара, "не було нікого, крім Глафіри Псьолівни, Тані (сестри Глафіри — Л.Б.), мене та його (Шевченка — Л.Б.). Я привіталась із ним, віддала йому шалик (що княжна виплела в дні відсутности Шевченка для нього, щоб не гнівався — Л.Б.) і сказала, що боялась, чи не гнівається він на мене. Коли прибрали їдальний стіл після чаю . . . — і ми залишились у чотирьох — він почав гнути теревені, і я сказала йому, який жаль, що він залишив свою самоту й говорить стільки дурниць. Після цього настала повна мовчанка: ніхто не промовив ані слова.

— Тихий янгол пролетів, — проговорив Шевченко . . .

— Ви вмієте розмовляти з янголами, — сказала я, — розкажіть же нам, що вони вам говорять. Він схопився з місця, побіг по каламар, вхопив аркуш паперу, що лежав на столі й почав писати; потім подав мені папір, кажучи, що це присвята до одного твору, котрий він вручить мені пізніше.

На тім листку була написана присвята з написом зверху: "**На пам'ять 9. ноября**". "В цей день, — зазначає княжна, — я написала йому той докір", себто наведена вище алегорична записка. Ось присвята в перекладі О. Стефановича:

На пам'ять 9. листопада 1843 року
княжні Варварі Миколаївні Репніній.

Присвята

Душі з небес благословенній,
Данó любить, терпїть, страждать.
І дар приречений, надхнення,
Данó сльозами поливають.
Ви розумієте це слово! . . .

Для вас я радо відложів
Життя буденного окóви,
Священодієв я ізно́ву
І сльóзи в згúки перелів.
Ваш добрий а́нгел надлетів,
Обвіяв крілами і сна́ми,
І тихозгра́йними річа́ми
Про рай той мрії розбудів.

Яготин, 11. листопада 1843 р.

Той напис над присвятою і сама присвята ясно вказують, що не тільки вона, але й ціла поема “Безталанний” зв’язуються в першу чергу із запискою княжни, а не з самою тільки реплікою, — як думає П. Зайцев, — Шевченка: “Тихий ангел пролетів” та відповіддю княжни. Ця Шевченкова репліка означає скорше іронію поета про того ангела, про якого так багато писала княжна у своїх “алегоричних рядках”. Шевченко тільки використав влучну хвилину, коли всі вмовкли, щоб іронією своєю порухуватись із кн. Варварою за її слова про дурниці, які Шевченко “плів”. А відповідь княжни про янгола спричинилась тільки до того, що Шевченко про написану присвяту згадав і з пам’яті її записав у присутності княжни й інших та передав кн. Варварі. А в дійсності ця присвята й сама поема були вже написані за два дні до цього вечора, 13. листопада, себто 11. листопада 1843 р.

І коли я прирівнюю вислови присвяти із висловами записки кн. Варвари з 9. листопада, то присвята в головній своїй частині, себто в рядках:

І дар приречений, надхнення,
Данó сльóзáми полива́ть

вповні кореспондує із словами княжни: “гаряча сльóза спадає з очей ангела на серце поета”. Та й сам Шевченко додає до наведених цих двох рядків: “Ви розумієте це слово”, себто княжна розуміє ці слова, бо й сама про це писала. А на її обвинувачення про його невідповідну поведінку Шевченко у своїй присвяті відповідає:

Для вас я радо відложів
Життя буденного окóви,

Священодієв я ізно́ву
І сльо́зи в згу́ки перелі́в.

себто він відмовився від буденної дійсности, про яку з гіркістю писала кн. Варвара і знову почав складати пісні-молитви під впливом її доброго ангела:

Ваш до́брый а́нгел надлеті́в,
Обві́яв крї́лами і сна́ми,
І тихозгра́йними рі́чами
Про рай той мрії́ розбуді́в.

І для мене зовсім зрозуміло, що тільки записка кн. Варвари розбудила Шевченка до нового співу, відродила йому душу й викликала надхнення до творчости й до “тихозграйної” мови, до мрій про рай, про його, як поета, надприродне призначення і про виконання ним його національної місії, про яку під впливом ніби занадто буденних справ він став забувати.

І сама навіть поема “Безталанний” в цілому є відповідь на ті високі прагнення поета, “душі з небес благословенній”.

Отже, записка княжни Варвари, присвята останній і сама поема стоять у лонній між собою залежності і взаємочинності: записка — як внутрішня форма, як спонука до творчости й ідея; поема — розвинення ідеї в картинах і головнім образі; а присвята — останній акорд поетового надхнення, його завершення, що внутрішньою формою (запискою княжни) пов’язує поему і присвяту в одну мистецьку цілість. Така естетична функція записки княжни Варвари й роля самої княжни, як глибоко чутливої жінки, що спричинилась до створення цієї поеми “Безталанний”. В ній Шевченко глибоко розкрив свої переживання й дав волю до вияву тим думкам його, що в той час посідали й лучили його глибоко вразливу душу. В ній Шевченко, як на сповіді, розкриває той свій справжній світ, в якому перебував його дух у той час, а не той, яким він, як звичайна людина, княжні Варварі уявлявся. Така зверхня історія повстання “поети” “Безталанний”.

VI.

Внутрішня історія поеми.

А ось внутрішня історія поеми. Самий плян компонування її Шевченко вклав у три частини, але так, що перша частина і третя складають одну цілість. Тільки розложена поетом у той спосіб, що перша її половина вміщена на початку й робить ніби **заспів** (увертюру), а друга віднесена на кінець поеми, як епілог (фінал). Друга, середня частина поеми складає основу її і **вона циклічно обрмована** заспівом та епілогом, себто першою і третьою частинами поеми і найстисліше замкнена в кільце одним уступом про дванадцять місць навколо стола і про дванадцять келехів... Час уже сісти за стіл, але ніхто не приходить; мабуть друзі забули... Так на початку поеми:

Застелено стіл на дванадцять гостей,
Дванадцять фіялів на ньому стоїть,
Та час утікє,
Нікого немає, —
Невже товариство
Забуло зійтись?

А в кінці поеми цей самий уступ закінчується так, що після рядка: "Нікого немає" слідує далі рядок, яким поема й закінчується:

Навіки, навіки забуто за них!

Фабула поеми, себто розвиток подій у поемі вилонений, складається із двох фаз розвитку дії чи основних картин: Перша картина: "**тризна**" (поминки), уряджена друзями покійного головного героя поеми в його пам'ять, як основника братства. В кінцевій перспективі ці поминки продовжувались доти, поки не помер останній член цього братства. Друга картина змальовує постать покійного друга в час його життя аж до смерті. Оця остання — головна в поемі, центральна і складає зміст поеми про **безталанного** друга. Перша — поминки — тільки фон для другої й її кінцеве обрамування. Круг дії замкнувся смертю останнього члена братства. Тому

зовсім добре в першій її виданні й названа поема **“Безталанний”**, бо тільки постать цього безталанного і стоїть в осередкові цілої поеми і складає вповні вкристалізований образ, що вплив із пережитого самим поетом і загадкової записки кн. Варвари. Пізніша назва поеми **“Тризна”** зовсім не відповідна для поеми і для мене не зрозуміла, бо вона не вмотивована. Постать безталанного і в поминках є головною.

Сюжет поеми **“Безталанний”** чи самий плян і процес komponування поеми розробив Шевченко надзвичайно оригінально. Правда, сюжетологія Шевченкової творчості ще не простудійована як слід. А вона якраз у цілому мистецькому пляні поета — одна із найцікавіших сторінок поетичної творчості Шевченка. Таку саму мистецьку особливість та оригінальність виявив Шевченко і в поемі **“Безталанний”**.

В сюжетовій схемі поеми центральною частиною її середня частина, що змальовує життя головного героя. Вона складає найголовнішу частину поеми.

А в ній крок за кроком викладає Шевченко життєпис людини. І цей життєпис наближається з усіма деталями до життя самого Шевченка. Тому цей головний герой у поемі — без імені, бо ім'я йому — Шевченко. Це ніби автобіографія поета. Це ще більше підтверджує мою думку, що не **“тризна”**, не поминки по ньому головний мотив (ляйтмотив) у поемі, а самий **“безталанний”** і його життя.

Чому саме безталанна людина стала головною дійовою особою твору? Чому саме таку постать вибрав автор? На ці питання я мушу дати відповідь, бо від неї залежить дальший хід зрозуміння внутрішньої історії твору.

Вищезгадана записка кн. Варвари, як уже говорилося попереду, лягла в основу посвяти поеми кн. Варварі і стала навіть спонукою для створення цілої поеми, її духотворчим принципом. Раз так, то й тема поеми так само мусить бути зачерплена із тієї самої записки княжни Варвари. Тільки вона одна зумовила втілення її ідеї в постать безталанного.

Згадаймо: кн. Варвара попрекнула Шевченка, що він забув за ту нещасну Оксану, трагедію якої так гар-

но оспівав поет у своїй поемі “Слепая” і над долею якої в той час, коли Шевченко її читав, кн. Варвара глибоко уболівала й навіть плакала. Кн. Варвара кинула Шевченкові докір, що його опановує гріх і спокуса буденного життя, через які він готовий забути і заглушити оті святі основи високого в його душі і його таланту. В цих докорах кн. Варвари відчувається, що Шевченко занадто вже ввійшов у буденне життя, впірнув у хвилі зверхньої поточної дійсності, забув за свої повинності поета, носія правди, оборонця покровджених і збайдужнів до високого мистецтва, перестав творити, ніби спорожнів духово, спустився із тієї ідеальної оселі Творця на гріховну землю, і голова його обважніла грішними снами, й ним оволоділи пристрасті звичайної людини з натовпу.

І Шевченко у цих докорах небуденної жінки відчув глибоку правду, передумав і навіть пережив їх, бо зрозумів усю їх правдивість. І збагнувши, що він не може перед своїм другом заховати навіть найглибших таємниць своєї душі, Шевченко не міг гострі слова княжни залишити без відповіді. І він задумує таку відповідь дати. Але та відповідь повинна бути гідна кинутих йому обвинувань. Про таку відповідь Шевченко й говорить до поеми:

Для вас я радо відложив
Життя буденного окóви,
Священодіяв я ізно́ву
І слѣзи в згу́ки перелів.

І такою “священодією”, такими “згуками”, думками “про рай”, що “розбудила” кн. Варвара, і була надхненна творчість поета в дні 10—11 листопада, його оця поема “Безталанний”.

VII.

Психологічний автопортрет.

Основний тон цієї поеми і настроїв — якийсь жаль, що його ніхто не розуміє, якась відокремленість від світу навіть найближчих людей, самота і розчарованість. Оце глибоке безталання посіло його душу. Життя проходить повз нього, життя найближчих, дальших,

найдалших і навіть цілої його батьківщини. Він відчуває свою посвяту, приреченість, яка ховає в собі величезну відповідальність, але його сили занадто малі, щоб покладену на нього місію виконати, бо зло занадто велике. Його посідають думки, що він у цім світі зайвий для людей, що живуть безпечно, веселяться, не відчувають горя, а турбуються тільки про свої особисті потреби, про своє особисте щастя. Повз нього проходить велике "свято життя", а він на ньому один, усіма забутий, покинутий... І от, оце **особисте безталання в цім житті** і стає головною темою поеми, об'єктивується в постаті головного героя, безіменного назверх, **але з великим іменем власної особи поета**. Шевченко знає, що та особа, якій він свою поему присвятив, зрозуміє, що він має на думці, збагне, що відповідь їй — оця його сповідь з важких роздумувань, що його опанували. І єдиний вихід із такої безнадії — його відхід із цього життя у світ потойбічний. І коли "ангел-охоронитель" її оплакує його грішну душу, то добрий ангел княжни Варвари відкрив перед ним той інший світ, що став для нього єдиним раєм. Оце — хід думок поеми, якою Шевченко з'ясовував і розкривав усю суть його неспокою, самоти, безнадії, розчарованости і **безталання**.

Але тема поеми повинна бути **актуальна** і сучасна, себто круг її інтересів має обертатись в колі сучасного поетові життя й інтересів. І справді, актуальність поеми, екликана запискою кн. Варвари, хвилювала всіх у родині Репніна, а найбільше хвилювала вона кн. Варвару й самого Шевченка. Вона в той момент, може, була найактуальніша, бо була зв'язана із розладом у душі Шевченка, як поета і як людини, з розладом між ним і кн. Варварою. А коли поема визначила проблеми й ідеї високі: його душі, його покликання, його любови, служення батьківщині і смерті героя, то ця тема на поточні питання дня розширювалась до теми високих людських ідеалів, до теми вічної. І в таким аспекті тема поета ставала найактуальнішою, бо стимулювала глибоку увагу не тільки однієї кн. Варвари, але й увагу всіх. Таку глибину й вагу теми ще збільшувала її інтимна **емоціональність** автора.

Тема й фабула поеми в процесі її komponування про-

йшла глибоко через душу поета й відбила в собі, як у дзеркалі, внутрішній світ самого Шевченка. Тому в поемі — тільки один герой, і події тільки його внутрішнього життя. Зверхні факти й події мають значення остільки, оскільки вони відбивають **симптоми** духових настроїв героя: вони розкривають стан душі, сконцентрованої тільки на власних роздумуваннях і на власних переживаннях. Тому ця поема глибоко **лірична**. В центрі її — тільки особа самого героя. Жадної в ній драматичної колізії, жадної любовної інтриги, жадного антитетичного зудару. Розвивається тільки одна антитеза: сучасний світ, сучасна дійсність, що пливе широкою рікою життя, визначається тим, що в ній панує **неволя** національна, моральна, соціальна й особиста. І герой поеми цілий світ життя перепускає через свою душу, суб'єктивує його й надає йому барв власних настроїв і романтичної динаміки та переживань доби. Тому він цього світу не приймає і його заперечує.

Із такого особистого аспекту та погляду на світ поет і komponує оточення, до якого всі промені простяглися від душі героя. Тільки його зір оглядає життя рідного народу й цілого людства. Але між людством та ідеалами героя — ціла прірва. В такім протиставленні проходить усе життя героя. У сфері внутрішньої напруги до такого заперечення, духового конфлікту, герой розчаровується і знеможений умирає.

Саму розповідь у поемі веде автор уривково і загально. Підносяться тільки шпильові моменти з життя героя, в яких конфлікт героя з дійсністю доводиться до найвищої точки напруги. Тоді Шевченко переводить свого героя до другого шпиля антитези і в такім перебігу вершинності конфліктів між героєм і дійсністю автор розв'язує поему смертю героя.

Самі переходи від одного вершка антитези до другого автор komponує різноманітно: то підкреслює велику роль героя, яку він виявив у житті і в своїм брацтві, то дає волю ліричним відступам, що йдуть за роздумуванням героя, то звертається до покійного героя з побажаннями, то малює картини природи й показує реакції героя на її красу і побожність, то описує життя героя (момент біографічний), то апострофою звертається до

кадії, щоб його оживила своєю силою, то малює психологічний портрет героя, показуючи його душевний стан і чини. А ліричними монологами прямує до драматизації конфлікту, яку підсилює прямою мовою та уначное розгорнуту сцену.

Але найоригінальнішу особливість поеми творить лірична **сповідь** героя, що веде нас від об'єктивного оповідання про події в безпосередній душевний світ героя. Така його сповідь своєю стилізацією нічим не відрізняється від слів самого автора. В цьому моменті автор остаточно ототожнюється із героєм. Дія зображується ніби з середини, як особисте переживання автора. А ряд запитів підкреслює душевну тривогу поета й показує, що доля героя йому не байдужа. Ту саму роль відіграють і оклики автора, що підкреслюють афективність і пристрасність його душі. І в цьому душевним хвилюванні особа героя знову ототожнюється із автором. Отже, емоціональність поеми підносить поета на перше місце.

То він, Т. Шевченко, шукає правду і щастя в житті, але не знаходить, бо правди немає. Одне зло панує. І він розчаровується в людях. То він прагне всі свої сили присвятити батьківщині, але чужа влада сковує його сили: він і його батьківщина — в неволі, і в посвяті своїй служити рідному народові він — безсилий. І це гнітить його і робить непримиренним: в людях — зрада; в дружбі — користолюбність; а жінки — зрадливі. З цього виростає байдужість до життя і бажання вмерти. Тільки в смерті він знайде примирення всіх протилежностей і суперечностей.

Таким чином, наділяючи своїми власними прикметами внутрішній світ героя поеми, вирисовуючи своїми властивостями його психологічний портрет, Шевченко цим давав можливість княжні Варварі зрозуміти, чому він такий, а не інакший. Тому поему "Безталанний" я вважаю твором виключно автобіографічним, що роз'яснює духовий стан самого Шевченка в тій ситуації, в яку кн. Варвара своєю алегоричною запискою його поставила.

VIII.

Ідея поеми.

Щоб зрозуміти основну ідею поеми "Безталанний", треба мати на увазі те, що на перше місце виступає її ге-

рой, як великий патріот свого рідного краю, відродженню якого він себе і посвячує. Він організує братство із тринадцяти осіб на зразок дванадцяти апостолів і тринадцятого Ісуса Христа, месії відродження людства. В цей спосіб Шевченко визначає і свій національний месіанізм. Герой — провідник братства. Він словом і ділом навчає своїх братчиків любити свій край, він прямує до правди, до любови, до згоди і єдності. В цім національнім патріотизмі — найбільша сила поеми, як проблема народнього щастя на землі — у визволенні з неволі і в свободі. Це ідея месіаністичної національної служби в пляні земного життя.

Поруч, Шевченко підносить і другу ідею, яка захована в епіграфові, доданому до поеми із соборного послання апостола Петра (I, 22—25). В ньому нетлінне (вічне), живе слово Боже, що йде від чистого серця і благовіствує правду Божу, протиставлюється тлінному (скороминущому), людському. Отже, дух протиставлюється плоті. І коли той дух живе в людині, то вона благовіствує народові правду Божу. Тому треба себе цим духом правди очистити і в згоді та єдності злитись із своїм народом, втворити високу духовість у собі і приготувити до правдивого життя і свій нарід. Оцю думку поет намагається в поемі витлумачити і кн. Варварі. Не в одній тільки Оксані, на яку звернула увагу кн. Варвара, сенс і вся суть, коли живе в неволі цілий нарід, і не в тім, що ніби голова його обважילה під вагою його грішних снів, а душу його посідає гріх... Не в цім вузькім аспекті весь сенс його існування, а в самій суті його духового життя. Коли реальне життя втратило сенс, тоді спрагла душа людини шукає світу іншого, вічного. Отже, не в зміні зверхніх умов особистого життя на ліпше, щасливіше, а в кардинальній зміні сприймання життя, в зміні світогляду особистого й погляду на народню справу, в основі якого лежить любов до батьківщини й добра воля їй служити. В службі народові ховається і служба Богові. Шлях до Бога через визвольну працю для народу і його свободу.

І в цім сенсі поема “Безталанний” — твір симптоматичний поруч поеми “Розрита Могила”. В них поет усвідомив повну руїну на Україні під владою Москви і заповів месіаністичну працю, щоб здобути їй свободу. А для

того повинен умерти той, хто в вірі в відродження народу і його життя розчарувався і втратив надію на будь-яке національне визволення, і натомість має зродитись нова людина, що хоче творити нове життя.

Так відійшов у вічний спомин розчарований ідеалізм героя поеми й тим самим і Шевченка, а на арену української дійсності виступив ідеаліст-революціонер, свідомий борець за правду і свободу України.

Відбулась в житті Шевченка 1843 р., коли він уперше побачив політичний стан України під Москвою, глибока криза і зацепад духа. І "Розрита могила" та "Безталанний" ту кризу відбили. А княжна Варвара Репніна ту кризу викрила і спонукала Шевченка до переоцінки його особистого духового стану й відродження, а це привело і до відродження національного, що було започатковане поемами 1844 р. "Чигирин" і "Сон". В дальших творах збірки "Три літа" Шевченко вповні відродився, ставши на безкомпромісову боротьбу з Москвою.

1843—1845

7. “Отцы наши согрѣшиха, и нѣсть ихъ,
мы же беззаконія ихъ подъяхомъ.
 8. Рабы обладаша нами, избавляющаго
нѣсть отъ руку ихъ.
 12. Князи в рукахъ ихъ повѣшены быша,
старѣйшаны не проглавишася,
 13. Избраннїи плачъ подъяша, и юноши
в кладѣ изнемогаша.
 14. И старцы отъ вратъ оскудѣша, избраннїи
отъ пѣсней своихъ умолкоша”.
- Молитва Іеремїа пророка.
(Книга Плач Єремїї, гл. 5.)

Батьки наші согрішили та їх уже немає, ми
караємось за їх беззаконства.
Раби заволоділи нами і нема того, хто б
визволив нас із рук їх.
Провідники їхніми руками були повішені,
а найстарші не очолили нас.
Вибрані підняли плач, юнацтво в надмірній
праці знемогло.
І старі при воротах збідніли, а покликані
співати рідні пісні — вмовкли.

ТРИ ЛІТА.

“Три літа” —цикль, навіть більше—окрема збірка творів Шевченка, що обіймає 32 окремих творів найрізноманітнішої форми, жанру і змісту. В цій збірці є: а) **особиста лірика**, що обіймає 8 поезій оригінальних: Три літа, Дівичії ночі, Чого мені тяжко, Не завидуй багатому, Не женися на багатій, Маленькій Мар’яні, Минають дні, Як умру..., 10 переспівів псалмів Давида: I, XII, XLIII, LI, LIII, LXXXI, XCIII, CXXXII, CXXXVI, CXLIХ; б) **поєми**: 1) 3 — **романтично-побутові** — Сова, Хустина, Наймичка; 2) — 5 — **на історичні теми**: Розрита могила, Чигрине, Чигрине... Сліпий, Холодний Яр; 3) 2 **політичні**: Сон, Кавказ; в) 3 — **послання**: Пустка (Щепкіну), Гоголю, І мертвим і живим... землякам моїм в Україні і не в Україні мое дружнее посланіє; г) 1 **драмована містерія**: Великий Льох.

Ця збірка була написана в часі трьох років, а власне, в рр. 1843—1845. Із її творів “Розрита могила” написана 1843 р. в Березані; 1844 р. в Москві по дорозі з України в Петербург була написана поема “Чигрине”; в Петербурзі: “Сова”, “Дівичії ночі”, “Сон”, “Хустина”, “Чого мені тяжко”; “Пустка”, “Гоголю”; 1845 року в Україні, в Миргороді: “Не завидуй багатому”, “Не женися на багатій”, в с. Мар’їнському: “Сліпий”, “Великий Льох”, “Суботів”; в Переяславі: “Наймичка” “Кавказ”, у с. В’юнищах: “І мертвим і живим... посланіє”, “Холодний Яр”, “Давидові Псалми”, “Маленькій Мар’яні”, “Минають дні”, “Три літа” й, нарешті, знову в Переяславі: “Як умру, то поховайте”.

Цю збілочку підчас трусу на помешканні Т. Шевченка в Києві 5 квітня (ст. ст.) 1847 р. поліція забрала й на ній, а особливо на поемі “Сон” був складений найтяжчий акт обжаловання поетові й за цю збірку Шевченко поніс найтяжчу кару із усіх членів Кирило-Методіївського братства, хоч формально в цьому братстві поет і не числився. Ця кара зломила Шевченкове тіло і передчасно

на 47. році життя поклала його в могилу. Після слідства, суду й заслання засудженого ця збірка "Три літа" була передана до архіву департаменту поліції Мін. Вн. Справ і пролежала там, не приступна нікому, як "пропавша грамота", аж до 1906 р., коли вона була відслонена для дослідників, П. Щоголевім, Забілою, використана Семевським і Василем Доманицьким і деякі твори з неї, що ще не були відомі, були опубліковані на сторінках спочатку московського часопису "Былое", а потім усі ввійшли до першого повного "Кобзаря" 1907 р. В. Доманицького, а рукопис був тим же Василем Доманицьким використаний для текстологічної студії в праці 1907 року "Критичний розслід над текстом "Кобзаря" Т. Шевченка". Дальша доля цієї збірки така, що заходами сенатора петербурського сенату А. М. Марковича вдалося цю збірку видобути із Департаменту поліції й передати 1907 р. до Чернігівського музею ім. Тарновського, де вона переховувалась аж до большевицько-московської окупації України.

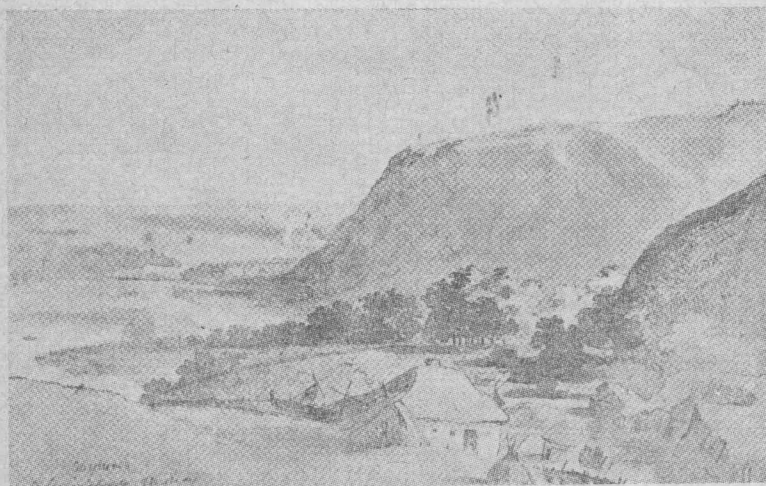
Не дивлячись на те, що ця збірка в цілому не була нікому відома аж до 1906 р., окремі твори її, за винятком поезій "Сова", "Дівичії ночі" й поеми "Єретик", дякуючи новому й надзвичайному їх змістові та звичці поета не ховати їх у себе, а, після написання, вписувати їх на пам'ятку (оригінал чи копію) у тих осіб, де в той час поет перебував, або, нарешті, дозволяти списувати їх знайомим, — ці окремі твори збірки майже всі переховувались на руках приватніх осіб. І коли поет кінчав своє заслання або вже з нього вернувся, прихильники (приятелі й добрі знайомі) його таланту визбиравали його спадщини й після смерти поета опубліковували.

І першою із цього багатющого доробку поета 1857 року була опублікована Кулішем (Записки о Южной Руси, т. II) поема "Наймичка". 1859 р. в збірнику "Новыя стихотворенія Пушкина и Шавченки", що була надрукована в Ляйпцігу, появились такі твори: "Розрита могила" "Н. В. Гоголю", "Кавказ", "Холодний Яр", "І мертвим, і живим . . . посланіє", "Заповіт". В "Кобзарі" 1860 р. Давидові псалми". В 1861 і 1862 р. на стор. "Основи" були надруковані "Чого мені тяжко", "Пустка" — "Заворожи мені волхве", "Не завидуй багатому", "Не женися на багатій",

“Сліпий”, “Послання Шафаріку”, “Минають дні”.

Того ж 1861 р. в “Дзенніку Літерацкім” була надрукована “Стоїть в селі Суботові”, в “Вечерницях” 1863 р. “Чигрине . . .” Окремою книжкою видана К. Климковичем у Львові поема “Сон”. В Празькім “Кобзарі” 1876 в. була видрукована містерія “Великий Льох”. В часописі “Сьвіт” 1881 р. і “Луна” 1881 р. у Києві була надрукована “Хустина”. В 1906 р. були опубліковані в “Новій Громаді” — “Три літа”, “Сова”, “Дівичії ночі”, “Маленькій Мар’яні”. І тільки 1925 р. на сторінках “Кобзаря” Айзенштока і Плевака була надрукована поема “Сліпий”.

З цього переліку бачимо, що майже всі твори із збірки “Три літа” до виходу повного “Кобзаря” 1907 р. були опубліковані по різних часописах і виданнях. І ніякі заборони московської влади не могли спинити співучого, бурхливого слова Шевченка. Воно розійшлося по всій Україні а то й закордоном. Із сторінок “Кобзарів” Кожанчикова й Сушкевича 1867 р., із сторінок “Кобзаря” Т. Шевченка, виданого Старою Громадою в Празі 1876 р., Драгоманова в Женеві, нарешті із сторінок “Кобзаря” Василя Доманицького 1907 р., на той час найповнішого, заборонені й конфісковані перли Шевченка із збірки “Три літа” пішли до українського народу і відбилися у душах народніх глибоким джерелом нових думок, нових ідей. І ці ідеї великого Тараса лягли в основу цілої національної, політичної і соціальної такої великої ідеології **нової України**, що відіграла епохальну роль в житті української Нації.

Чигирин із шлягу до Суботова .

Богданові руїни в Суботові

- Чигрине, Чигрине!
Все на світі гине,
І святая твоя слава,
Як пилина, ліне
- 5 За вітрами холодними,
В хмарі пропадає.
Над землею летять літа,
Дніпро висихає,
Розсипаються могіли,
- 10 Високі могіли —
Твоя слава... І про тебе
Старче малосильний,
Ніхто й слова не промовить,
Ніхто й не покаже,
- 15 Де ти стояв? Чого стояв?!...
І на сміх не скаже!
За що ж боролись ми з ляхами?
За що ж ми різались з ордами,
За що скородили списами
- 20 Московські ребра?... Засівали,
І рудю поливали,
І шаблями скородили.
Що ж на ниві уродилось?
Уродила рута... рута...
- 25 Вболі нашої отрута.
А я, юродивий, на твоїх руїнах
Марно слёзи трачу. Заснула Україна
Бур'яном укритась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті серце прогноїла
- 30 І в дупло холодне гадюк напустила,
А дітям надію в степу оддала.
А надію...
- Вітер по полю розвіяв,
Хвіля морем рознесла.
- 35 Нехай же вітер все розносить
На неокраєнім крилі!
Нехай же серце плаче, просить
Святої правди на землі!

Чигріне, Чигріне,
40 Мій друже єдиний!
Проспав еси степи, ліси
І всю Україну!
Спи ж, повітий жидов'ю,
Поки сонце встане,
45 Поки тії недоблітки
Підростуть — гетьмани!

Помолівшись, і я б заснув...
Так думи прокляті
Рвуться душу запалити,
50 Сэрце розірвати!
Не рвіть, думи, не паліте!
Може, верну знову
Мою правду безталанну,
Моє тихе слово;
55 Може, вікую я з його
До старого плуга
Новий леміш і чересло;
І в тяжкі упруги
Може з'орю переліг той,
60 А на перелозі...
Я посію мої слёзи, —
Мої щирі слёзи.
Може зійдуть і віростуть
Ножі обоюдні,
65 Розпанáхають погане,
Гниле сэрце, трудне,
І вицідять сукровату,
І наллють живобі
Козацької тії крóви,
70 Чистої, святої!!!
Може... може... а між тими,
Між ножами — рута
І барвінок розів'ється,
І слово забúте,
75 Моє слово тихосумне,
Богобоязливе
Згадається, — і дівоче
Сэрце боязливе
Стрепенється, як рибонька,
80 І мене згадає...
Слово моє, слёзи мої,
Раю ти мій, раю!

- Спи, Чигрине! Нехай гинуть
У ворога діти!
85 Спи, гетьмане, поки встане
Правда на сім світі!

1844. 19. II.
Москва.

М. С. Щепкину.

- Заворожі мені, вólхве,
Друже сивоусий!
Ти вже серце запечатав,
А я — ще боюся . . .
5 Боюся ще погорілу
Пустку руйнувати;
Боюся ще, мій голубе,
Серце поховати . . .
10 Може, вернеться надія
З тією водою
Сцілющою й живущою, —
Дрібною сльозою;
Може, вернеться з-за світа
В пустку зимувати,
15 Хоч в середині обілить
Горілу хату,
І витопить, і нагріє,
І світло засвітить . . .
Може, ще раз прокинуться
20 Мої думи-діти;
Може, ще раз помолюся,
З дітками заплачу;
Може, ще раз сонце правди
Хоч крізь сон побачу! . . .
25 Стань же братом, хоч одурі!
Скажи, що робити:
Чи молитись, чи журитись,
Чи тім'я розбіти?!

1844. 13. XII.
С.-Петербург.

ХУСТИНА

У неділю не гуляла,
Та на шовки заробляла,
Та хустину вишивала,
Вишиваючи співала:

- 5 “Хустиночко мерезжана,
Вишиваная!
Вігаптую, подарую,
А він мені поцілує ...
Хустино моя
- 10 Мальованая!
Здивуються вранці люди,
Що в сироті хустка буде
Мерезжана,
Мальованая!”
- 15 А я кісу розплітаю,
З дружиною похожаю ...
Доленько моя,
Матінко моя!
- Отак вона вишивала,
20 У віконце поглядала,
Чи не ревуть круторогі?
Чи не йде чумак з дорogi?
- Іде чумак з-за Лиману
З чужим добром, безталанный,
25 Чужі волі поганяє,
Поганяючи співає:
- “Дóле моя, дóле!
Чом ти не такая,
Як інша чужая?
30 Чи я п'ю-гуляю?
Чи сили не маю?
Чи до тебе доріженьки
У степу не знаю?
Чи до тебе свої дари
35 Я не посилаю?

- Є у мене дари —
 Очі мої кáрі;
 Молодую мою силу
 Багаті купили;
- 40 Мóже й дівчину без мене
 З іншим заручили...
 Навчі ж мене, моя доле,
 Гуляти навчі!"
- 45 Та й заплакав сіромáха,
 Стéпом идучи...
- Ой, застогнав сівий пугач
 В степу на могилі;
 Зажурілись чумаченьки,
 Тяжко зажурілись:
- 50 "Благослові, отáмане,
 Коло селá стáти,
 Та понесém товариша
 В селó причащáти!"
- 55 Сповідáли, причащáли
 Й ворожки питáли, —
 Не допомóгло!... З незцїлєнним
 В дорóгу рушáли.
 Чи то прáця задавила
 Молодую силу?
- 60 Чи то нудьгá невсипуща
 Йогó з нїг звалїла?
 Чи то люди поробїли
 Йому молодóму,
 Що привезлї йогó з Дóну
- 65 На вóзі додóму?
 Благáв Бóга, щоб дівчину,
 Хоч селó побáчить, —
 Не доблагáв!... Поховáли, —
 Нїхтó й не заплаче...
- 70 Постáвили громадóю
 Хрест над сиротóю
 Й розїйшлїся... Як билїна,
 Як лист за водóю,
 Пїшóв козák з сьогó свїта,
- 75 Все забрáв з собóю...
 А де ж тáя мальóвана,
 Шїтая хустїна?

А де ж тая весёлая
Дівчина-дитина?
80 На новому хресті хустку
Вітер розвіває,
А дівчина у черниці
Кóсу розплітає . . .

1844. 18. X.
С.-Петербург.

ГОГОЛЮ

За думою дума роём вилітає:
Одна давить серце, друга — роздирає,
А третя тихо-тихесенько плаче
У самому серці — може, й Бог не бачить

5 Кому ж її покажу́ я,
І хто тую мову
Привітає, угадає
Великеє слово?
Всі оглу́хли, похили́лись
10 В кайданах . . . байдуже! . . .
Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже!
А що вродить з того плачу?
Богілова, братає!
15 Не зареу́ть в Україні
Вольні гармати,
Не заріже ба́тько сина,
Своєї дитини,
За честь, славу, за братерство,
20 За волю України.
Не заріже: вікохає
Та й продасть в різницю
Москалеві . . . Себто, бачиш,
Лéпта удови́ці
25 Престо́лові-отечеству . . .
Та німо́ті пла́та . . .
Нехай, братає! А ми бу́дем
Смія́ться та пла́кати.

1844. 30. XII.
С.-Петербург.

РОЗРИТА МОГИЛА

- Світе тихий, краю мійий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндровано?
Защо, мамо, гинеш?
- 5 Чи ти рано до схід сонця
Богу не молилась?
Чи ти діточок непевних
Звичаяу не вчила?
“Молилася, турбувалась,
- 10 День і ніч не спала,
Малих діток доглядала,
Звичаяу навчала.
Виростали мої квіти,
Мої добрі діти, —
- 15 Панувала і я колись
На широкім світі.
Панувала... О, Богдане,
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
- 20 На свою Україну,
Що колишучи співала
Про свою недолю,
Що співаючи ридала,
Виглядала волю!...
- 25 Ой, Богдане, Богданочку!
Якби була знала, —
У колісці б задушила,
Під серцем приспала!
Степі мої запродані...
- 30 Жидові, німоті;
Сині мої на чужині,
На чужій роботі;
Дніпрі, брат мій, висихає,
Мене покидає,
- 35 І могили мої мїлі
Москаль розриває...
Нехай ріє, розкопує, —
Не своє шукає...
А тим часом перевертні

40 Нехай підростають
Та поможуть москалеві
Господарювати,
Та з матері полатану
Сорочку знімати!

45 Помагайте, недоблюдки,
Матір катувати!"

Начетверо розкопана
Розрита могила...
Чого вони там шукали?

50 Що там схоронили
Старі батьки? Ех, якби то,
Якби то найшли те, що там схоронили, —
Не плакали б діти, мати не журилась...

1843. 9. X.

Березань.

Чого мені тяжко? Чого мені нудно?
Чого серце плаче, ридає, кричить,
Мов дитя голодне? Серце моє трудне?
Чого ти бажаєш? Що в тебе болить?

5 Чи пити, чи їсти, чи спатоньки хочеш?
Засні, моє серце, навіки засні,
Невкрите, розбите... А люд навісний
Нехай скаженіє!... Закрий, серце, очі!...

1844. 13. XI.

С.-Петербург.

Не завідуй багатому:
Багатий не знає
Ні приязні, ні любови —
Він все те наймає.

5 Не завідуй могутьому,
Бо той заставляє;
Не завідуй і славному:

Славний добре знає,
Що не його люди люблять,
10 А ту тяжку славу,
Що він тяжкими сльозами
Вилив на забаву.

- І молоді, як зійдуться,
Та любо та тихо,
15 Як у раї, а дивишся —
Ворухитися ліхо...
Не завидуй же нікому,
Дивись кругом себе:
Нема́ раю на всій землі,
20 Та нема́ й на не́бі!

1845. 4. X.
Миргород.

- Не женися на багатій,
Бо вижене з хати;
Не женися на убогій,
Бо не будеш спати.
5 Оженись на вольній волі,
На козацькій долі:
Яка́ буде, така́ й буде, —
Чи го́ла, то й го́ла!
Та ніхто́ не докучає
10 І не розважає;
Чого́ бо́літь і де бо́літь, —
Ніхто́ не питає.
Удво́х, ка́жуть, і пла́кати
Мов ле́гше неначе.
15 Не потура́й: ле́гше пла́кати,
Як ніхто́ не ба́чить!

1845. 4. X.
Миргород.

СОВА

- Породила ма́ти сина
В зелéній дiбровi;
Дала йому́ ка́рі очi
I чорнiй брови.
- 5 Китáйкою повивáла,
Всiх святих благáла,
Та щоб йому́ всi святiї
Талан-дóлю слáли:
"Пошли́ тобі, Мáтер Бóжа,
- 10 Тiї благодáти —
Всього́ того́, чого́ ма́ти
Не зумiе дáти!"
До схiд сóнця вóду бра́ла,
В барвiнку купáла,
- 15 До пiвночi колихáла,
До свiта спiвáла:

- "Е-е... лю-ли!...
Питáла зозу́ли, —
Зозу́ля кувáла,
- 20 Прáвдоньку казáла:
Бúду сто лiт жити,
Тебé годувáти,
В жупáни ходiти,
Бúду панувáти.
- 25 Ой, виростеш, сiну,
За пiвчвáрта рóку,
Як кня́жа дитiна,
Як ясе́нь висóкий,
Гнучкий i дебéлий,
- 30 Щасли́вий, весéлий
I не оди́нокий.
Найдú тобі рiвню,
Хоч за мóрем сiним,
Абó крамарiвну,
- 35 Абó сотникiвну,
Таки́ панну, сiну,
У червóних черевiках,

- В зелéнім жупáні,
По свiтлiцi похожає,
40 Як пáва, як пáні,
Та з тобóю розмовляє;
В хáтi, як у рáї!
А я сижú на покутi
Тiльки поглядаю.
- 45 Ой, сiну, мiй сiну,
Моя ти дитино!
Чи є крáщий на всiм свiтi,
На всiй Украiнi?
Немá крáщого й не бóде, —
50 Дивуйтеся, лóди!
Немá крáщого!... А дóлю...
Дóлю роздобóде...
Ой, зозúле, зозúленько,
Нáщо ти кувáла?
55 Нáщо ти iй дóвгi лiтá,
Сто лiт накувáла?
Чи є ж такiй на сiм свiтi
Слухнiяная дóля?
Ох, якби то!... Вмiла б мáти
60 З нiмецького пóля
Своiм дiточкáм закликать
I дóлю, i вóлю,
Та, ба!... А зле безталáння
Зустрiнеться всюди,
65 I на шляхú, i без шляху, —
Усюди, де лóди.”
- Кохáлася мáти сiном,
Як квiткою в гáї,
Кохáлася... А тим чáсом
70 Бáтько умирає.
Остáлася удовóю,
Хоч i молодóю,
I не однá... Та все ж тiяжко...
З гóрем та нудьгóю
75 Пiшла вона до сусiдiв
Порáди просiти...
Присудiли сусiдоньки
У нáймах служiти.
Iзнищiла, измарнiла,
80 Кинула госпóду, —

- Пішла в найми... Не минула
 Лихої пригоди.
 І день, і ніч працювала,
 Подушне платила...
- 85** І синові за три копій
 Жупанок купила,
 Щоб і воно, удовіне,
 До школи ходило...
- 90** Ой, талане, талане,
 Удовіний поганій!
 Чи ти в полі, чи ти в гаї,
 Обідраний цигане,
 З бурлаками гуляєш?
 Тече вода і на гору
- 95** Багатому в хату,
 А вбогому в ярі треба
 Криніцю копати.
 У багатих ростуть діти —
 Вєрби при доліні;
- 100** А у вдові одним-однó,
 Та й те, як билина.
- Діждалася вдова долі,
 Зросту того сина:
 І письменний, і вродливий, —
- 105** Квіточка — дитина!
 Як у Бóга за дверима,
 Вдова панувала,
 А дівчата лицялися,
 І рушники дбали.
- 110** Полюбила багатая —
 Не поцілувала;
 Вишивала шóвком хустку —
 Не подарувала.
 Крались злидні із-за моря
- 115** В удовіну хату,
 Та й підкрались... Стали хлопців
 В кайдани кувати
 Та повезлі до прийому
 Битими шляхами.
- 120** Пішла й вдова з матерями,
 З дрібними сльозами.
 Де на-ніч ставали —
 Сторожу давали.

- Стару вдову до обóзу
125 Та й не допускали.
Ой, привезли до прийому,
Чуприни голити:
Усе дрібні, усé малі, —
Все багатих діти;
130 Той каліка-недоріка,
Той не вміє стáти,
Той горбатий, той багатий,
Тих чотіри в хáті.
Усі невлáд, усіх назáд, —
135 В усіх дóля — мáти.
А у вдові одін син,
Та й той якраз під аршин.

- Покінула зно́ву хáту,
Сінову госпóду,
140 Пішла в найми, за хліб черствий,
Жидáм носить вóду, —
Бо хрищені не приймають:
“Старá, ка́жуть, ста́ла,
Не здужае...” І огризок
145 В вікно подавали
Христá ра́ди... Не дай, Бóже,
Такóго дож́ити!
Не дай, Бóже, в багатого
І пить попросити!
- 150 По копійці заробляла,
Копу́ назбирала,
Та до сіна лист писала,
У військо послала, —
Полégшало. Минáе рік,
155 І другий минáе;
І четв́ертий, і десáтий,
А ч́утки нема́е.
Нема́ ч́утки. Що тут робить?
Треба тóрбу бра́ти
160 Та йти... іти́ собак дражнить
Од хáти до хáти.
Взяла́ тóрбу, пішла́ селом,
На ви́гоні сіла,
І в селó вже не вертáлась,
165 День і ніч сиділа
Коло кóворот. А літо

- За літом минае.
 Помарніла, скалічила, —
 Ніхто й не пізнае.
 170 Та й кому там пізнавати
 Каліку убогу!
 Сидить собі та дивиться
 В поле на дорóгу.
 І світає, і смеркає,
 175 І зно́ву смеркає,
 А москаля́, її́ сина́,
 Немає, немає...
- Понад ста́вом ув́ечері
 Хитається очерет;
- 180 Дожидає сина́ ма́ти
 До до́світа веч́ерять.
- Понад ста́вом ув́ечері
 Шепочеться осока́.
 Дожидає в те́мнім га́ї
- 185 Ді́вчино́нька козака́.
- Понад ста́вом ві́тер віє,
 Лóзи нагинáє;
 Плаче ма́ти о́днá в хáті,
 А дівчина — в га́ї.
- 190 Попла́кала чорнобрíва,
 Та й ста́ла співа́ти;
 Попла́кала старá ма́ти,
 Та й ста́ла ридáти.
 І моли́лась, і ридáла,
 195 Кляла́ все на сві́ті.
 Ох, тяжкі́ ви, безталáнні,
 У ма́тері ді́ти!
- Скалічені́ старі́ рúки
 До Бо́га зли́мáла,
 200 Свою́ до́лю прокли́нала,
 Сина́ вимовля́ла.
 То од жа́лю одхо́дила,
 І мовчки жури́лась
 Та на шлях той на далéкий
- 205 Крізь слéбзи диви́лась, —
 І день, і ніч диви́лася,

- Та й ста́ла пита́ти:
 “Чи не чу́в хто, чи не ба́чив
 Москаля́-салда́та,
 210 Мого́ си́на?” ... Ніхто́ не чу́в,
 Ніхто́ і не ба́чив.
 Сиди́ть вона́, не йде́ в село́,
 Не пита́ й не пла́че.
 Одури́ла! ... І цегли́ну
 215 Муштру́є, — то ла́є,
 То году́є, як дити́ну,
 Й си́ном назива́є,
 І нищечком-тихе́сенько,
 Кри́зь сльо́зи, спи́ває:
 220 “Зми́я ха́ту запали́ла,
 Дітям ка́ши навари́ла,
 Помо́рщила постолі́, —
 Полети́ли москалі́,
 Сі́рі гу́си в і́рій, в і́рій,
 225 По чо́тири, по чо́тири,
 Полети́ли — “гел-гел!” —
 На мого́лі оре́л! —
 На мого́лі, серед но́чі,
 У козака́ ви́йма о́чі,
 230 А дівчи́на в те́мнім га́ї
 Його́ з ви́йска ви́гляда́є ...”

- Вдень ла́зила на смі́тниках,
 Черепки́ збирала́,
 Примовля́ла, що си́нові
 235 Гостини́ця хова́ла,
 А уночі́ розхри́стана
 І простоволо́са
 Селом́ ходи́ть — то спи́ває,
 То стра́шно голб́сить.
 240 Лю́ди ла́яли ... Бо, ба́чте,
 Спати́ їм не дава́ла
 Та кропи́ву під їх ти́ном
 І бур'я́н топта́ла.
 Діти́ бігали́ з пали́ччям
 245 Уде́нь за вдово́ю
 По у́лицях та, смію́чісь,
 Дражні́ли — сово́ю ...

1844. 6. V.
 С.-Петербург.

ДІВИЧІ НОЧІ

Висушили карі очі
Дівчії ночі.

Черниця Мар'яна.

- Розплелася густа коса
Аж до пояса,
Розкрилися перси-гори —
Хвилі серед моря;
5 Засіяли карі очі —
Зорі серед ночі,
Білі руки простяглися, —
Так би й обвилися
Кругом стану, — і в подушку
10 Холодну впиліся
Та й заклякли, та й замёрли,
З плачём рознялися.
- “Нащо мені коса-краса,
Очі голубіні,
15 Стан мій гнучий... коли нема
Вірної дружини,
Немає з ким полюбитись,
Сérцем поділітись...
Сérце моє! Сérце моє!
20 Тяжко тобі бітись
Одинокому! З ким жити,
З ким, світе лукавий,
Скажи мені?... Нащо мені
Тая слава?... слава...
25 Я любить, я жити хочу
Сérцем — не красою!
А мені ще й завідують,
Гордою і злою
Злії люди нарікають,
30 А того й не знають,
Що я в сёрці заховала...
Нехай нарікають, —
Грiх їм буде... — Бóже мiлий!
Чому Ти не хочеш

Переяслав

Село Решетилівка на Полтавщині

- 35 Укоротить Свої темні,
Тяжкі мені ночі!
Бо я вдень не одинока, —
З полем розмовляю, —
Розмовляю і недолю
- 40 В полі забуваю.
А вночі...” Та й оніміла.
Сльози полилися...
Білі руки простяглися,
В подушку впиліся.

1844. 18. V.
С.-Петербург.

НАЙМИЧКА

Поема

- У неділю вранці рано
Піле крілося туманом;
У тумані на могилі,
Як тополя, похилилась
- 5 Молодиця молодая.
Щось до лона пригортає
Та з туманом розмовляє:
- “Ой, тумане, тумане,
Мій латаний талане!
- 10 Чому мені не сховаєш
Серед лану в тумані?
Чому мені не задавиш,
У землю не вдавиш?
- 15 Чому мені злої долі,
Чом віку не збавиш?
Ні, не давай, туманочку!
Сховай тільки в полі,
Щоб ніхто не знав, не бачив
Моєї недолі!
- 20 Я не одна — єсть у мене
І батько і мати...
Єсть у мене... Туманочку!...
Туманочку, брате!...
Дитя моє! Мій синочку,

- 25 Нехрищений сину!
Не я тебе христитиму
На лиху годину;
Чужі люди христитимуть, —
Я не буду й знати,
30 Як і зовуть!... Дитя моє!
Я була багата...
Не лай мене! Молїтимусь,
Із самого неба
Долю віплачу сльозами
35 І пошлю до тебе!"

Пішла по́лем ридаючи,
В тумані ховалась,

- Та кризь сльози тихесенько
Про вдову співала,
40 Як удова в Дунаєві
Синів поховала:
"Ой, у полі могила;
Там удова ходила, —
Там ходила, гуляла,
45 Трути-зілля шукала.
Трути-зілля не найшла,
Та синів двох привела,
В китаєчку сповила
І на Дунай однесла:
50 "Тіхий, тихий Дунай,
Моїх діток забавляй!
Ти, жовтесенький пісок,
Нагодуй моїх діток!
Нагодуй і сповій,
55 І собою укрій!"

-
- Був собі дід та баба,
З давнього-давна, у гаї над ставом,
Удвох собі на хуторі жили,
Як діточок двоє,
60 Усюди обое.
Ще змалечку удвох ягніта пасли,
А потім побралися,
Худоби дїждалися,
Придбали хутір, став і млин,

65 Садок у гаї розвелі
І пасіку чималу, —
Всього надбали.
Та діточок Бог-ма,
А смерть з косою за плечима.

70 Хто ж їх старість привітає,
За дитину стане?
Хто заплаче, поховає?
Хто душу пом'яне?

Хто поживе добро чесно

75 В добрую годину,
Згадає їх дякуючи,
Як свої дитина? ...

Тяжко дітей годувати
У безвєрхїй хатї,

80 А ще гірше старітися
У білих палатах, —

Старітися, умирати,
Добро покидати

Чужим людям, чужим дітям
85 На сміх, на розтрату!

І дід і баба у неділю
На призьбі вдвох собі сиділи
Гарненько, в білих сорочках.

90 Сіяло сонце, в небесах
Ані хмариночки, та тихо,
Та любо, як у раї.

Сховалося у серці ліхо,
Мов звір у темнім гаї.

95 В такім раї чого б, бач-ся,
Старім сумувати?

Чи то давне якє ліхо

Прокїнулось в хатї?

Чи вчорашне, задавлене

Знов поворушїлось?

100 Чи ще тільки заклїнулось
І рай запалїло?

Не знаю, що і після чоґо

Старі сумують. Може, вже

Оце збираються до Бога ...

- 105 Та хто в далёкую дорóгу
Ім дóбре кóней запряжé?
— “А хто нас, Нáсте, поховáе,
Як умрéмо?” “Ї самá не знáю!
Я все оцé мiркувáла,
110 Та аж нóдно стáло:
Одинóкi зостáрились . . .
Кому понадбали
Добрá цьогó?” — “Стривáй лишéнь!
Чи чýеш? Щось плáче
115 За ворiтьмi, мов дитiна!
Побiжим лиш! Бáчиш?
Я вгáдував, що щось бóде!”
І разóm схопiлись,
Та до ворiт. Прибiгáють . . .
120 Мóвчки опинiлись:
Перед сáмим перелáзом —
Дитiна сповiта,
Та не тóго, й новéнькою
Свитiною вкрiте;
125 Бо то мáти сповивáла,
І лiтом укрiла
Остáнньою свитiною! . . .
Дивiлись, молiлись
Старi моi. А сердéшне
130 Ненáче благáе:
Вiпручало рученiята
Ї до їх простягáе
Манюсенькi . . . І замóвкло,
Ненáче не плáче,
135 Тiлько пхiка. — “А що, Нáсте?
Я й казáв! От бáчиш!
От і талáн, от і дóля!
І не одинóкi!
Берi ж лишéнь та сповивáй! . . .
140 Ач якé, нiврóку!
Несi ж в хáту, а я вéрхи
Кiнусь за кумáми
В Городище.” Чóдно якось
Дiється мiж нáми!
145 Одiн сiна проклинáе,
З хáти виганяе,
Дрúгий свiчечку, сердéшний,
Пóтом заробляе
Та ридáючи станóвить

150 Перед обра́зами:
Нема́ діте́й! . . . Чу́дно я́кось
Діе́ться між на́ми!

Аж три па́ри на ра́дошах
Кумів назбира́ли,
155 Та ввече́рі й охристи́ли
І Марко́м назва́ли.
Росте́ Марко́. Ста́рі мої
Не зна́ють, де діти,
Де посади́ть, де положи́ть
160 І що з ним робі́ти.
Мина́є рік. Росте́ Марко́,
І дійна коро́ва
У ро́зкоші купа́ється.
Аж ось чернобро́ва
165 Та молода́, білолі́ця
Прийшла́ молоді́ця
На той ху́тір благода́тний
У на́йми проси́ться.

— “А що ж?” — ка́же, — “возьме́м, На́сте?”
170 — “Возьме́мо, Трохи́ме,
Бо ми старі́, незду́жаєм,
Та та́кі й дити́на,
Хоча́ вонó вже́ й підросло́,
То все́ ж та́кі тре́ба
175 Коло́ йо́го піклува́тись”.
— “Та вонó-то тре́ба,
Бо й я сво́ю вже́ ча́сточку
Прожи́в, сла́ва Бо́гу,
Підтопта́вся. Так що́ ж тепе́р,
180 Що́ возме́ш, небо́го?
За рік, чи́ як?” — “А, що́ дасте́ . . .”
— “Е, ні! Тре́ба зна́ти, —
Тре́ба, до́чко, лічи́ть пла́ту,
Заро́блену пла́ту;
185 Бо́ сказа́но: хто́ не лічи́ть,
То́ той і не ма́є.
Так ота́к хиба́, небо́го:
І ти́ нас не зна́єш,
Ні́ ми тебе́; а поживе́ш,
190 Розди́вишся в ха́ті,
Та́ й ми тебе́ побачи́мо, —
Отоди́ й за пла́ту.

Чи так дочко?" — "Добре, дядьку!"
— "Прóсимо ж у хату!"

- 195 Поєднались. Молодиця
Рада та весела,
Ніби з паном повінчалась,
Закупила села!
І у хаті, і на дворі,
200 І коло скотіни —
Увечорі і вдóсвіта;
А коло дитини
Так і пада, ніби ма́ти!
В б́удень і в неділю
205 Й голóвоньку йому́ зми́є,
Й сорóчечку білу
Що-де́нь Бо́жий надіва́є;
Гра́ється, співа́є,
Рóбить вóзики, а в свято
210 То й з рук не спуска́є.
Диву́ються старі мо́ї
Та мо́ляться Бо́гу.
А найми́чка невсипу́ща
Що-вечі́р, небо́га,
215 Свою́ до́лю проклина́є,
Тя́жко-ва́жко пла́че;
І ніхто́ того́ не чу́є,
Не зна́є й не ба́чить,
Опрі́ч Марка́ мале́нького.
220 Так воно́ не зна́є,
На́що найми́чка сльоза́ми
Його́ умива́є;
Не зна́ Марко́, за́що вона́
Так його́ цілу́є,
225 Сама́ не з'їсть і не доп'е́, —
Його́ нагоду́є.
Не зна́ Марко́ . . . Як в колісці
Ча́сом серед но́чі
Прокі́неться, вору́хнеться,
230 То вона́ вже скóчить,
І укрі́є, й перехри́стить,
Ті́хо заколі́ше:
Вона́ чу́є з ті́ї хати,
Як дити́на ді́ше.
235 Вранці́ Марко́ до найми́чки
Ру́чки простяга́є,
І "ма́мою" невсипу́щу

Ганну називає.
Не зна Марко. Росте собі,
240 Росте, виростає.

Чимало літ перевернулось,
Воді чимало утекло;
І в хутір ліхо завернуло,
І сліз чимало принесло.
245 Бабусю Настю поховали
І ледве-ледве одволяли
Трохіма діда. Прогуло
Прокляте ліхо, та й заснуло.
На хутір знову благодать
250 З-за гаю темного вернулась
До діда в хату спочивать.

Уже Марко чумакує
І восені не ночує
Ні під хатою, ні в хаті, —
255 Когонєбудь треба сватать!
“Кого ж би тут?” — старій дума
І просьить поради
У наймички. А наймичка
До царівни б рада
260 Слать старості: “Треба Марка
Самого спитати.”
— “Добре, дочко! Спитаємо,
Та й будемо сватать.”
Розпитали, порадились,
265 Та й за старостами
Пішов Марко. Вернулися
Люди з рушниками,
З святим хлібом обміненим.
Панну у жупані,
270 Таку кралю висватали,
Що хоч за гетьмана,
То не сором. Отакé-то
Диво запопали!
— “Спасібі вам!” — старій каже —
275 — “Тепер, щоб ви знали,
Треба краю доводити,
Колі й де вінчати,
Та й весілля! Та ще ось що:
Хто в нас буде мати?

- 280 Не дожила моя Настя!!...
 Та й залівсь сльозами.
 А наймичка у порóгу
 Вхопілась руками
 За одвірок, та й зомліла...
 285 Тіхо стадо в хаті;
 Тільки наймичка шептала
 "Мати... мати... мати!..."

- Через тиждень молодіці
 Коровай місили
 290 На хуторі. Старій батько
 З усієї сили
 З молодіцями жартує,
 Та двір вимітає,
 Та прохóжих, проїзжачих
 295 На двір закликає,
 Та вареною частує,
 На весілля прóсить.
 Аж танцює, а са́мого
 Лédве но́ги но́сять.
 300 Скрізь гармідер та реготня
 В хаті і на дворі,
 І жолобі ви́котили
 З нової ко́мори.
 Скрізь по́рання: печу́ть, ва́рять,
 305 Вимітають, мійють...
 Та все чужі. Де ж наймичка?
 На прóщу у Київ
 Пішла Ганна. Бла́гав старій,
 А Марко аж пла́кав,
 310 Щоб була вона за ма́тір.
 — "Ні, Марку! Ніяко
 Мені ма́тір'ю сидіти:
 То ба́гаті лю́ди,
 А я наймичка... Ще й з тебе
 315 Сміятися бу́дуть.
 Нехай Бог вам помага́є!
 Піду помолю́ся
 Усім святім у Києві,
 Та й зно́ву верну́ся
 320 В ва́шу хату, як при́ймете.
 По́ки маю́ сили,
 Трудітимусь..." Чістим се́рцем

Поблагослови́ла
Свого́ Марка́... Запла́кала
325 Й пішла́ за ворóта.

Розверну́лося весі́лля,
Музі́кам робóта
І підкóвам. Варéною
Столі́ й ла́ви мійо́ть.
330 А най́мичка шкандибáє,
Поспі́шає в Ки́їв.
Прийшла́ в Ки́їв, не спочі́ла:
У мі́щанки ста́ла,
Найня́лася носі́ть во́ду,
335 Бо гроше́й не ста́ло
На ака́фист у Варва́ри.
Носі́ла, носі́ла, —
Кі́п із ві́сім заробі́ла
Й Марко́ві купі́ла
340 Святу́ ша́почку в пеше́рах
У І́вана свято́го,
Щоб голо́ва не бо́ліла
В Марка́ молодóго;
І персте́ник у Варва́ри
345 Неві́стці достáла
І, всі́м святы́м поклоні́вшись,
Додо́му верта́лась.

Верну́лася. Кате́ріна
І Марко́ зустрі́ли
350 За ворі́тьми, ввелі́ в ха́ту
Й за сті́л посади́ли;
Напува́ли й годувáли,
Про Ки́їв пита́ли,
І в кі́мнаті Кате́ріна
355 Одпочі́ть послáла.
“За́що вони́ мене́ любля́ть?
За́що поважа́ють?
О, Бо́же мій ми́лосе́рдний!
Мо́же, вони́ зна́ють?...
360 Мо́же, вони́ догада́лись?...
Ні, не догада́лись.
Вони́ до́брі...” І най́мичка
Тя́жко заридáла.

- 365 Трічі кріга замерзала,
 Трічі й розтавала, —
 Трічі наймичку у Київ
 Катря проважала,
 Так як матір. І в четвёртий
 Провела небóгу
 370 Аж у поле, до могили,
 І молила Бóга,
 Щоб швидченько вертáлася,
 Бо без неї в хаті
 Якось сýмно, ніби ма́ти
 375 Покинула хату.

- Після Пречистої, в неділю,
 Та після першої, Трохїм
 Старій сидів в сорóчці білій,
 В брилі, на прізьбі. Перед ним
 380 З собакою ону́чок грався,
 А вну́чка в ю́пку одяглась
 У ма́мину і ніби йшла́
 До діда в гóсті. Засміявсь
 Старій і вну́ку привітав,
 385 Ненáче справді молоді́цю:
 — “А де ж ти діла паля́нницю:
 Чи, мо́же, в лісі хто одня́в?
 Чи по́просту — забу́ла взя́ти?
 Чи, мо́же, ще й не напекла́?
 390 Е, со́ром, со́ром! Лёпська́ ма́ти!
 Аж зирк! — і наймичка ввійшла́
 На двір. Старій побіг стріча́ти
 З уну́ками своєю Га́нну.
 “А Марко́ в дорóзі?” —
 395 Га́нна діда пита́ється.
 — “В дорóзі ще й до́сі!”
 — “А я лёдвe доплелáся
 До ва́шої хати.
 Не хотілось на чужині
 400 Одній умирати́!
 Коли́ б Марка́ діждáтися!
 Так щось тяжко ста́ло...”
 І ону́чатам із клу́нка
 Гостинці вийма́ла:
 405 І хрестики, й дукáчки,
 Й наміста разóчок
 Яріно́чці, і черво́ний

- З фольги образчок;
 А Карпові соловейка
410 Та коників пару;
 І четвертий уже перстень
 Святої Варвари
 Катерині; а дідові
 Із воску святого
415 Три свічечки; а Маркові
 І собі нічого
 Не принесла: не купила,
 Бо грошей не стало,
 А заробить нездужала.
420 — “А ось ще осталося
 Пів бубличка!” Її по шматочку
 Дітям розділила.
 Ввійшли в хату. Катерина
 Її ноги умила
425 Її полуднувать посадила.
 Не пила й не їла
 Моя Ганна. — “Катерино!
 Коли в нас неділя?”
 — “Післязавтра.” — “Треба буде
430 Акафіст найняти
 Миколаєві святому
 Її на часточку дати, —
 Бо щось Марко забарився...
 Може, де в дорозі
435 Занедужав, сохрани Бже!”
 Її покапали слези
 З старих очей замучених.
 Ледве-ледве встала
 Із-за стола. — “Катерино!
440 Не та я вже стала:
 Зледащила, нездужаю
 І на ноги стати.
 Тяжко, Катре, умерати
 В чужій, теплій хаті!”
445 Занедужала небога.
 Уже її причащали,
 Її маслосвятіе справляли, —
 Ні, не помагало!
 Старий Трохим по надвір'ю
450 Мов убитий ходить;
 Катерина з болящої

І очей не зводить, —
Катеріна коло неї
І днює й ночує.
455 А тим часом сичі вночі
Недобре віщують
На коморі. Болящая
Що-дэнь, що-година,
Лэдве чути, питається:
460 “Дэню, Катеріно!
Що? ще Марко не приїхав?
Ох, якби я знала,
Що дїждуся, що побачу,
То ще б подождала!”

465 Іде Марко з чумаками;
Ідучи співає,
Не поспіша до господи, —
Воли попасає.
Везе Марко Катеріні
470 Сукна дорогого,
А батькові шитий пояс
Шовку червоного,
А наймичці на очіпок
Парчі золотї
475 І червону добру хустку
З білою габюю,
А діточкам черевіки,
Фиг та винограду,
А всім вкупі червоного
480 Винá з Цареграду
Відер з трое у барїлі,
І кав'яру з Дэну, —
Всього везе, та не знає,
Що діється дома!

485 Іде Марко, не журиться.
Прийшов, слава Бóгу!
І ворота одчиняє,
І молиться Бóгу.
— “Чи ти чуєш, Катеріно?
490 Біжи зустрічати!
Уже прийшов! Біжи швидче,
Швидче веді в хату!

- Слава Тобі, Спасителю!
 Насілу діждала!"
- 495 І "Отче наш" тихо-тихо,
 Мов кризь сон, читала.
 Старій волі випрягає,
 Занози ховає
 Мерéжані, а Катруся
- 500 Марка оглядає.
 — "А де ж Ганна, Катеріно?
 Я пак і байдуже!
 Чи не вмёрла?" — "Ні, не вмёрла,
 А дуже нездужа.
- 505 Ходім лишень в малу хату,
 Поки випрягає
 Батько волі; вона тебе,
 Марку, дожидає."
- 510 Ввійшов Марко в теплу хату
 І став у порога...
 Аж злякався... Ганна шепче:
 — "Слава... слава Богу!
 Ході сюди, не лякайся!...
 Вийди, Катре, з хати!
- 515 Я щось маю розпитати,
 Дещо розказа́ти."
 Війшла з хати Катеріна,
 А Марко схилився
 До наймички у голови.
- 520 — "Марку! Подивіся,
 Подивіся ти на мене!
 Бач, як я змарніла?
 Я не Ганна, не наймичка,
 Я..." Та й зацімліла.
- 525 Марко плакав, дивувався.
 Знов очі відкрила,
 Пильно-пильно подивилась, —
 Йі слёзи покотілись.
 — "Прості мене! Я каралась
- 530 Весь вік в чужій хаті...
 Прості мене, мій синочку!
 Я... я твоя ма́ти!"
 Та й замовкла... Марко слухав, —
 І земля дрижала.
- 535 Прокінувся... До матері —
 А ма́ти вже спала!

1845. 13. XI.
 Переяслав.

МАЛЕНЬКИЙ МАР'ЯНИ

- Рости, рости, моя пташко,
Мій маковий цвіте!
Розвивайся, поки твоє
Серце не розбите,
5 Покі люди не дознали
Тихої долини! ...
Дознаються — пограються,
Засушать та й кинуть.
Ані літа молоді,
10 Повіті красюю,
Ні карії оченята,
Умїті слюзюю,
Ані серце твоє тіхе,
Добрее дівоче
15 Не заступить, не закріе
Несїтїї очі, —
Найдуть злії, та й окрадуть ...
І тебе убогу
Кинуть в пекло ... Замучишся
20 І прокленеш Бóга.
Не цвітї ж, мій цвіте новий,
Нерозвїтий цвіте!
Зов'янь тихо, поки твоє
Серце не розбите!

1845. 20. XII.

В'юница.

С О Н.

Комедія.

Духъ истины, егоже міръ не можетъ
пріяти, яко не видить его, ниже знаеть
его.

Іоан. гл. XIV. ст. 17.

- У всякого своя дѡля
І свій шлях ширѡкий:
Той мурує, той руйнує,
Той неситим ѡком
5 За край свѣта зазирає,
Чи нема країни,
Щоб загарбать і з собою
Взять у домовїну;
Той тузами обирає
10 Свѣта в його хѣті,
А той нїшком у кутѡчку
Гѡстриць нїж на брата;
А той, тїхий та тверезий,
Богобоязливий,
15 Як кішечка підкрадеться,
Вїжде нещасливий
У тебе час, та й запустить
Пазурї в печїнки, —
І не благаї: не вїмолять
20 Нї діти, нї жїнка;
А той, щедрий та розкішний,
Все храми мурує,
Та “отечество” так любить,
Так за ним бїдкує,
25 Так з його, сердешного,
Кров, як вѡду, точить’...
А братїя мовчїть собї,
Вїтрищивши ѡчі,
Як ягнѣта: “Нехай!” каже,
30 “Мѡже, так і трѣба!”

Так і трѣба! Бо немає
Гѡспода на нѣбі!

- А ви в ярмі падаєте,
 Та якогось раю
 35 На тім світі благаєте?
 Немає! немає!
 Шкода й праці! Схаменіться:
 Усі на сім світі, —
 І царята і старчата —
 40 Адамові діти!
 І той... і той... А що ж то я?
 Ось що, добрі люди:
 Я гуляю, бенкетую
 В неділю і в будень.
 45 А вам нудно! Жалкуєте!...
 Єй-Богу, не чую!
 І не кричіть! — Я свою п'ю,
 А не кров людськую...
- Отак, ідучи попідтінню,
 50 З бенкету п'яний уночі,
 Я міркував собі йдучи,
 Поки доплентався до хатини.
 А в мене діти не кричать,
 І жінки немає, —
 55 Тихо, як у раї,
 Усюди Божя благодать:
 І в серці, і в хаті.
 Отό ж я ліг спати;
 А вже підпілий як засне,
 60 То, хоч коті гармати,
 І усом не моргне.
 Та й сон же, сон, напричуд дивний,
- Мені приснівся:
 Найтверезіший би упівся,
 65 Скупий жидюга дав би гривню,
 Щоб позирнуть на ті дива;
 Та чорта з-два!
 Дивлюся: так, бущім сова
 Летить лугами, берегами та нєтрянми,
 70 Та глибокими ярами,
 Та широкими степами,
 Та байраками;
 А я за нею та за нею,
 Лечу й прощаюся з землею:

Семьева родина, 1843 г. (ол.м.)

- 75 “Прощай, світе! Прощай, земле,
Неприятний краю!
Мої муки, мої люті
В хмарі заховāju.
А ти, моя Україно,
80 Безталанна вдова!
Я до тебе літатиму
З хмари на розмову,
На розмову тихосумну,
На раду з тобою,
85 Опівночі падатиму
Рясною росюю.
Порядимось, посумуєм,
Поки сонце встане,
Поки твої малі діти
90 На воорога стануть.
Прощай же ти, моя нене,
Удово-небого!
Годуй діток: жива правда
У Господа Бога!”
- 95 Летім . . . Дивлюся — аж світáє,
Край неба палає;
Соловейко в темнім гаї
Сонце зустрічає;
Тихесенько вітер віє;
100 Степі, лані мріють;
Між ярами над ставами
Вірби зеленіють;
Саді рясні похилились,
Тополі поволі
105 Стоять собі, мов сторбжа,
Розмовляють з полем.
І все то те, вся країна,
Повіта красою,
Зеленіє, вмивається
110 Дрібною росюю;
Споконвіку вмивається,
Сонце зустрічає . . .
І нема тому почину,
І краю немає!
115 Ніхто його не додбає
І не розруйнує . . .
І все то те . . . Душе моя!
Чого ти сумуєш?

- Душе моя убогая!
 120 Чого марне плачеш?
 Чого тобі шкода? Хіба ти не бачиш?
 Хіба ти не чуєш людського плачу?
 То глянь, подивіся! А я полечу
 Високо-високо за синії хмари;
 125 Неміє там власти, неміє там кари,
 Там сміху людського і плачу не чути.
 Он глянь, — у тім раї, що ти покидаєш,
 Латану свитину з каліки знімають,
 З шкурою знімають, — бо нічим обути,
 130 Княжат недорослих. А он розпинають
 Вдову за подушне, а сина кують,
 Єдиного сина, єдину дитину,
 Єдину надію! — в військо оддають!
 Бо його, бач, тріхи... А онде під тїном
 135 Опухла дитина, — голоднее мре,
 А мати пшеницю на панщині жне.
 А он — бачиш? ... Очі, очі!
 Нащо ви здалися?
 Чом ви змалку не вісохли,
 140 Слізьми не злилися?
 То покритка попідтїнню
 З байстрам шкандибіє.
 Батько й мати одцурались,
 Й чужі не приймають...
 145 Старці навіть цураються!...
 А паніч не знає:
 З двадцятю, недблїток,
 Душі пропиває!

 Чи Бог бачить із-за хмари
 150 Наші сльози, горе?
 Може й бачить, та помага,
 Як і оті гори
 Предковичні, що політі
 Кривію людською!...
 155 Душе моя убогая,
 Лишенько з тобою!
 Уп'ємося отрутою,
 В кризі ляжем спати,
 Пошлєм думу аж до Бога,
 160 Його розпитати:
 Чи довго ще на сім світі
 Катам панувати?

- Леті ж, моя думо, моя люта муко!
 Забері з собою всі ліха, всі зла,
 165 Своє товариство! Ти з ними росла,
 Ти з ними кохалась; їх тяжкіі руки
 Тебе повивали. Бері ж їх, леті,
 Та по всьому небу орду розпусти!
 Нехай чорніє, червоніє,
 170 Пólум'ям повіє,
 Нехай знову ригá змії,
 Трупом зéмлю кріє.
 А без тебе я денéбудь
 Сéрце заховáю,
 175 Та тим часом пошукáю
 На край-світа ráю.
 І знов лечу понад землéю,
 І знов прощáюся я з нею.
 Тяжко мáтір покидáти
 180 У безвérхий хáті,
 А ще гірше дивітися
 На слéбзи та лáти...
 Лечу, лечу, а вітер віє;
 Передо мною сніг біліє;
 185 Кругóm бóри та болотá,
 Тумán, тумán та пустотá...
 Людéй не чуть, — не знáть і сліду
 Людськóї страшнóї ногі...
 — "І ворогі й не-ворогі,
 190 Прощáйте! В гóсті не при́ду!
 Упивáйтесь, бенкетуйте!
 Я вже не почу́ю, —
 Одін собі на вік-віки
 В снігú заночу́ю.
 195 І пóки ви дознáетесь,
 Що ще є кра́їна
 Неполіта слізьми, крów'ю,
 То я одпочíну...
 Одпочíну..." Аж слухáю:
 200 Загулі кайдáни
 Під землéю. Подивлю́ся...
 О, люде погáний!
 Де ти взáвся? Що ти рóбиш?
 Чогó ти шукáєш
 205 Під землéю? Ні! Вже, мáбуть,
 Я не заховáюсь
 І на не́бі!... За щó ж кáра?

- За щó мені мýки?
 Ко́му я що запо́діяв?
 210 Чи́ї тяжкі́ ру́ки
 В тілі́ ду́шу закува́ли,
 Сёрце запали́ли,
 І га́личі си́лу —
 Ду́ми розпо́усти́ли?
 215 За щó, — не зна́ю, а кара́юсь,
 І тяжко́ кара́юсь!
 І ко́ли я споку́тую?
 Ко́ли ди́жду́ кра́ю?
 Не ба́чу й не зна́ю!
- 220 За́воруши́лася пусти́ня...
 Мо́в із ти́сної до́мови́ни
 На то́й оста́тній стра́шний суд
 Ме́рці за пра́вдою вста́ють.
 То не вме́рлі, не уби́ті,
 225 Не суда́ про́сити;
 Ні, то лю́ди, живі́ лю́ди,
 В кайда́ни залі́ті,
 Із нор зо́лото ви́носять,
 Щоб пе́льку залі́ти
 230 Неси́тому!... То ка́торжни́!...
 А за щó? Те зна́є
 Вседержи́тель... а, мо́же, ще
 Йі́ Він не до́бача́є!
 О́нде зло́дій ште́мповани́й
 235 Кайда́ни во́лочить;
 Он розби́йник катова́ний
 Зуба́ми скрего́че —
 Не до́битка, това́риша,
 За́різати хо́че.
 240 А між ни́ми, запе́клими,
 В кайда́ни убра́ний,
 Цар всесві́тній, цар во́лі, цар
 Ште́мпом уві́нчаний.
 В му́ці, в ка́торзі — не про́сить,
 245 Не пла́че, не сто́гне...
 Раз до́бро́м нагрі́те сёрце
 Ві́к не про́холоне́!
 А де ж тво́ї ду́ми, роже́вії кві́ти?
 До́гляда́ні, сме́лі, ви́кохані́ ді́ти?
 250 Ко́му ж ти́ їх, дру́же, ко́му пере́да́в?
 Чи, мо́же, наві́ки в сёрці́ похова́в?

О, не ховай, брата! Розсіп їх, розкидай!
Зійдуть і ростимуть, і у люди вийдуть
Чи ще митарство, чи вже буде?

- 255 Б'уде, б'уде, бо холодно, —
Мороз розум будить,
І знов лечу. Земля чорніє.
Дрімает розум, серце мліє,
Дивлюся: хати над шляхами —
- 260 То городи з стома церквами,
А в городах, мов журавлі:
Замуштрували москалі:
Нагодовані, обути
І кайданами окуті,
- 265 Муштруються... Далі гляну:
У долині, мов у ямі,
На багнищі город мріє
Над ним хмарою чорніє
Туман тяжкий... Долітаю, —
- 270 То город безкрайї.
Чи то турецький?
Чи то німецький?
А може те, що й москóвський!
Церкви та палати,
- 275 Та пані пузати,
І ні однісінької хати!
Смеркалося... Огонь — огнем
Кругом запалало, —
Аж злякавсь я... — "Ура! Ура!
- 280 Ура" — закричали.
— "Цу-цу, дурні! Схаменіться!
Чого се ви раді?
Що горите?" — "Экой хохоль!
Не знаєть параду!
- 285 У нас парад! Самь изволить
Сегодни гуляти!"
— "Та де ж вона, тая цяця?"
— "Вон — видишь — палаты?"
Штовхаюсь я; аж землячок,
- 290 Спасібі, признавсь,
З цїновими гудзиками:
— "Де ты здесь узялся?"
— "З України". — "Так як же ты
Йї говоріть не вмієш
- 295 По здешнему?" — "Ба ні", кажу
"Говоріть умію,

- Та не хочу". — Ёкой чудакъ!
Я всі входи знаю;
Я тут служу; коли хочеш,
300 В дворец попытаюсь
Вести тебе. Только, знаешь,
Мы, братъ, просвещенны, —
Не поскупись полтинкою!"
— Цур тобі, мерзенний
305 Каламарю!" І зробився
Я знову незримий,
Та й пропхався у палати.
Боже мій єдиний!!
Так от де рай! Уже на що
310 Золотом обліти
Блюдолизи! Аж ось і сам,
Високий, сердитий,
Виступає. Обік його
Царіця небога,
315 Мов опеньок засушений,
Тонка, довгонога,
Та ще, на ліхо, сердешне
Хита головою.
— "Так оце-то та богіня?!"
320 Лишенько з тобою!
А я, дурний, не бачивши
Тебе, цяце, й разу,
Та й повірив тупорілим
Твоїм віршомазам!
325 Отó дурний! А ще й бітий!
На квиток повірив
Москалеві! От і читай,
І йми ти їм віри!"
- За богами — панства, панства
330 В сребрі та златі!
Мов кабані годовані,
Пикати, пузати! . . .
Аж потіють та тóвпляться,
Щоб то ближче стати,
335 Кóло сáмих: може, вдарять,
Абó дўлю дати
Благоволять — хоч маленьку,
Хоч пів-дўлі, абí тільки
Під сáмую піку.
340 І всі уряд поставали,

- Ніби без'язькі, —
Ані телень!... Цар цвєнькає,
А діво-царця,
Мов та чапля між пта́хами
- 345 Ска́че, бадьори́ться.
Довге́нько вдвох похожа́ли,
Мов сичі наду́ті,
Та щось ни́шком розмовля́ли
(Зда́лека не чу́ти)
- 350 О оте́честві, здае́ться,
Та нові́х петлі́цях
Та о му́штрах ще нові́ших! .
А по́тім царця́
Сіла мо́вчки на дзі́глику.
- 355 Дивлю́сь: цар підхо́дить
До найста́ршого... та в пі́ку
Його́ як зато́пить!
Облизáвся небора́ка,
Та ме́ншого в пу́зо —
- 360 Аж загу́ло... А той собі́
Ще ме́ншого ту́за
Межи плéчі; той — ме́ншого,
А ме́нший малóго,
А той дрі́бні́х, а дрі́бно́та
- 365 У́же за поро́гом
Як кине́ться по у́лицях,
Та й дава́й місі́ти
Недо́битків правосла́вних,
А ті — голо́сити
- 370 Та верещáть, та як ревну́ть:
“Гуля́ наш ба́тюшка, гуля́!
Ура́! ура́! ура́-а-а!”
Зарегота́вся я, та й го́ді.
А й мене́ давну́ли
- 375 Таки́ до́бре. Перед сві́том
Усе́ те засну́ло;
Ті́лько де́-де правосла́вні
По угла́х стогна́ли,
Та, стогну́чи, за ба́тюшку
- 380 Го́спода блага́ли.
Смі́х і сльо́зи! От пішо́в я
Го́род озира́ти.
Там ні́ч, як де́нь. Дивлю́ся:
Пала́ти, пала́ти
- 385 Понад ті́хою рі́кою,

- А берег ушійтий
 Увесь каменем. Дивуюсь,
 Мов несамовітий:
 Як то вонó зробилося
 390 З калюжі такої
 Такé діво! . . . Отут крóви
 Політо людськóї —
 І без ножа! По тім бóці.
 Твердіня й дзвініця,
 395 Мов та шва́йка заго́стрена, —
 Аж чу́дно диві́ться,
 І дзигарі телéнкають.
 От я поверта́юся —
 Аж кінь леті́ть, копита́ми
 400 Скéлю розбива́є.
 А на коні сиді́ть о́хляп,
 У світі — не світі,
 І без ша́пки; які́мсь лі́стом
 Голова́ повіта.
 405 Кінь басу́є, — от-от рі́чку,
 От-от переско́чить.
 А він ру́ку простяга́є,
 Мов світ увесь хо́че
 Зага́рбати. Хто ж се такий?
 410 От собі й чита́ю,
 Що на скéлі на́ковано:
 “Пéрво́му Вторáя”
 Такé діво на́ставила.
 Тепéр же я зна́ю:
 415 Це той Пéрви́й, що розпина́в
 На́шу Україну,
 А Вто́ра́я докóнала
 Вдову́-сироті́ну.
 Каті́, каті́, людо́ди!
 420 Наїлись об́е,
 Накра́лися! А що взяли́
 На той світ з собо́ю?
 Тяжко, тяжко мені ста́ло,
 Так, мов я чита́ю
 425 Істо́рію України.
 Стою́, замира́ю . . .
 А тим ча́сом т́ихо, т́ихо
 Та су́мно співа́є
 Щось таке́ невиді́ме:

- 430 "Із гóрода, із Глухова
Полкі виступали
З заступами на лінію,
А менé послали
На столицю з козаками
435 Наказнім гетьманом.
О, Бóже наш милосéрдий!
О, царю поганий!
Царю проклятий, лукавий,
Аспиде неситий!
440 Що ти зробив з козаками?
Болотá засипав
Благорóдними костя́ми!
Поста́вив столицю
На їх тру́пах катóваних!
445 І в те́мній темниці
Менé, вольного гетьмана,
Гóлодом замучив
У кайданах! . . . Царю, Царю!
І Бог не розлучить
450 Нас з тобою: кайданами
Скований зо мно́ю
На вік-віки. Тя́жко мені
Витать над Невбо́ю!
України далеко́ї,
455 Мо́же, вже немає . . .
Полетів би, подивівся,
Так Бог не пуска́є.
Мо́же, Москва́ в́пала
І Дніпро́ спусти́ла
460 В си́не мо́ре? Розкопа́ла
Висо́кі моги́ли,
Нашу сла́ву? Бóже м́лий!"
Зжа́вся, Бóже м́лий!"
Та й замóвкло. Дивлю́ся я:
465 Біла хма́ра кр́є
Сіре не́бо, а в тій хма́рі —
Мов звір в га́ї в́є.
То не хма́ра, — білі пта́хи,
Хма́рою спусти́лись
470 Над царéм тим мусянжóвим,
І заголос́или:
"І ми сковані з тобою,
Людо́їде, змію!
На страшно́му, на с́дищі

- 475 Ми Бóга закрієм
Од очей твоїх несітих.
Ти нас з України
Загнав го́лих і голо́дних,
У сніг на чужину
- 480 Та й порі́зав, а з шкур на́ших
Собі багрянщи́цю
Поши́в жи́лами тверди́ми,
І закла́в столи́цю
В нові́й ря́сі. Подиви́ся:
- 485 Церкві́ та пала́ти!
Весели́ся, лю́тий ка́те,
Прокля́тий, прокля́тий!”
Розлеті́лись, розсі́пались.
Сóнечко встава́ло;
- 490 А я сто́яв, дивува́вся
Та аж стра́шно ста́ло.
Уже вбо́гі воруши́лись,
На труд поспі́шали,
І москалі́ на розпу́ттях
- 495 Уже муштрува́лись.
По́край у́лиць поспі́шали
За́спані дівча́та,
Та не з до́му, а додо́му:
Посила́ла ма́ти
- 500 На цілу́ ніч працюва́ти,
На хлі́б заробля́ти.
А я стою́, похили́вшись,
Думаю́, гадаю́:
— “Як-то тяжко́ той насу́шний
- 505 Лю́ди заробля́ють!”

От і бра́тія сипну́ла
У сенáт писáти
Та підпи́сувать, та дрáти
І з ба́тька і бра́та.

510 А між ні́ми і земля́чкі
Де-де прогляда́ють;
По-моско́вській так і рі́жуть,
Смію́ться та ла́ють
Батькі́в свої́х, що зма́лечку

515 Цвє́нькать не навчи́ли
По-німе́цькій, а то тепе́р
І кі́сни в чорни́лах ...
П'явкі́, п'явкі́! Мо́же ба́тько

- Останню корóву
520 Жида́м прода́в, по́ки **вiвчив**
 Моско́вської мо́ви!...
 Україно! Україно!
 Оце́ твої діти,
 Твої квіти молодіі,
525 Чорні́лом полі́ті,
 Моско́вською блекото́ю,
 В німе́цьких теплі́цях
 Заглу́шені. Плач, Україно,
 Безді́тна вдові́це!
- 530** Пі́ті лише́нь, подиві́ться
 До ца́ря в пала́ти:
 Що́ там ро́биться? Прихо́жу:
 Старші́на пуза́та
 Стоі́ть ря́дом; сопé, хропé
535 Та понадува́лось,
 Як інді́ки, і на двéрі
 Ко́со погляда́ло.
 Аж ось вони́ й одчині́лись —
 Нена́че з берло́ги
540 Медві́дь віліз. Ледве-ледве
 Пере́носить но́ги,
 Та оду́тий, аж посі́нів:
 Похмі́лля прокля́те
 Ри́го мучи́ло. Як кри́кне
545 На са́мих пуза́тих,
 Всі́ пуза́ті до одно́го
 В зе́млю провали́лись.
 Він ві́дупив банькі́ з ло́ба, —
 І все затрусі́лось,
550 Що́ оста́лось. Мов скаже́ний,
 На ме́нших гукáє, —
 І ті́ в зе́млю; він до дрі́бних, —
 І ті́ пропада́ють;
 Він до че́ляді —
555 І че́лядь пропа́ла;
 До моска́лів, — моска́лики —
 Ті́лько застогна́ло —
 Пішли́ в зе́млю! Ді́во дівне
 Ста́лося на сві́ті!
560 Дивлю́ся я, що́ дальш бу́де,
 Що́ бу́де робі́ти
 Мій медве́дик? Стоі́ть собі́,

- Гóлову пону́рив
Сіромáха. Де ж ділася
565 Медвéжа нату́ра?
Мов кошеня́ — такий чудний!...
Я аж засмі́вся!
Він і почу́в. Та як зикне!
Я переля́квся,
570 Та й проки́нувся... Отакé-то
Присни́лося діво!
Чудне́ якесь! Такé тільки
Сни́ться юроді́вим
Та п'яни́цям. Не здиву́йте,
575 Брати́ любі, мйлі,
Що не сво́є розказáв вам,
А те, що присни́лось.

1844. 8. VII.
С.-Петербург.

СЛПІЙ

Поема

- Ду́ми мої молоді́ї,
Похóвані діти,
Не літа́ють з то́го світа
Пу́стку нато́пити, —
5 Поки́нули сирото́ю
З тобо́ю одно́ю,
Мо́є се́рце, мо́я зóре,
Ра́ю мйй, поко́ю!
Ніхто́ не зна мо́го ра́ю
10 І самá не зна́єш,
Що витáєш надо́ мно́ю,
Як зоря́ над га́єм...
І дивлю́ся я, дивлю́ся,
А ти, мо́я зóре,
15 Спу́ска́єшся, низе́сенько,
Тй́хо заговóриш...
Усмі́хне́шся, подй́вишся, —
Дивлю́сь і не ба́чу...

Прокінуся — плаче сэрце,
20 І оці заплáčуть...
Спасібі, зіронько! Минае
Неясны́й день мій; вже смеркае.
Над голово́ю вже трясé
Косю́ смерть. І поховáють...
25 А там — і слід мій занесé
Холо́дний вітер. Все минае!...
І ти случа́ем прочита́еш
Віліту сльозáми
Мою́ думу. І тихими,
30 Тихими речáми
Проговóриш: “Я любі́ла...
Я йогó любі́ла.
І він не знав...” Зóре мо́я!
На мою́ могíлу
35 Світі́, зóре! А я б́уду
З-за сві́та літа́ти
І про тебе́, мое сэрце,
На не́бі співа́ти.

Той блука́е за моря́ми,
40 Сві́т переплива́е,
Шука́ до́лі, не нахо́дить,
Нема́е, нема́е.
Мов умéрла! Інши́й рве́ться
З усі́єї сі́ли
45 За до́лею... От-о́т догна́в...
І — бебéх в могíлу!
А в трéтього, як у ста́рця,
Ні ха́ти, ні по́ля,
Тілько́ то́рба, а з то́рбіни
50 Вигляда́е до́ля,
Як дити́нка; а він її́
Ла́е, проклина́е
І жи́дові заставля́е, —
Ні, не покида́е!
55 Як реп'я́х той, учéпиться
За ла́тані по́лі,
Та й збира́е колосóчки
На чужо́му по́лі;
А там — сно́пі, а там — скирті́,
60 А там — у пала́тах

Сидить собі наш сирота
Мов у своїй хаті.
Отакá-то тая дóля, —
Хоч і не шукайте!
65 Кого любить, — сама найде,
У ко́лисці найде.

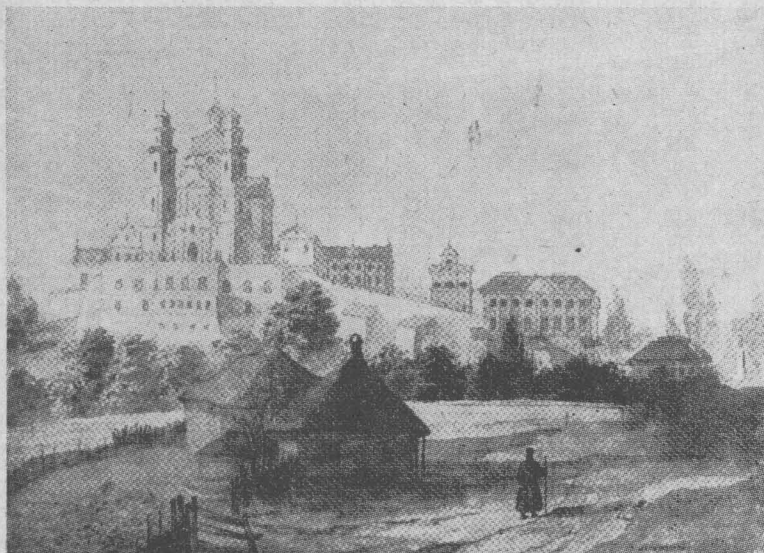
Так коло полудня, в неділю,
Та на Зелених ще й Святках,
Під хатою в сорочці білій
70 Сидів з бандурою в руках,
Старий козак.
“І так, і сяк...
І треба б то і шкода!...
Ні, буде треба. Хоч два го́да
75 Нехай по світу поблукáє
Та сам своєї пошукáє,
Як я шукáв ко́лись... — Яри́но!
А де Степа́н?” — “А он під тіном,
Ненáче вко́паний стоїть!”
80 “А я й не ба́чу! А ідіть
Лише́нь сюди́, та йдіть обо́є...
А ну́те діти отако́ї!”
І вдáрив по стру́нах.
Старий гра́є, а Яри́на
85 З Степа́ном танцю́є;
Стáрий гра́є, примовля́є,
Но́гами тупцю́є:

“Якби́ мені ли́ха та ли́ха,
Якби́ мені свекри́вонька т́иха
90 Якби́ мені чоло́вік молоді́й,
Та дру́гої не любі́в, не любі́в!

Ой, гоп, чі́ки-чі́ки!
Та черво́ні череві́ки,
Та трі́сті музі́ки, —
95 Од ві́ку до ві́ку
Я любі́ла б чоло́віка!”
“Ой, гоп, заході́всь,
Зробі́в хату́, ожені́всь,
І лі́ч затопі́в,
100 І вечеря́ть наварі́в”.
— “А ну, діти, ота́к діти!”

- І старій піднявся;
Як ударить, як ушкварить,
Аж у боки взявся!
- 105 “Чи так, чи не так,
Уродів постернак,
А петрушку
Криши в юшку, —
Буде смак, буде смак!
- 110 Ой, так, таки-так,
Оженівся козак,
Кинув хату
І кімнату,
Та й потяг у байрак.”
- 115 — “Ні, вже не те, підтоптáлась
Моя старá сила;
Утомівся. А все це ви
Так розворушили.
О, бодай вас! Що-то лігá!
- 120 Ні вже, не до ладу...
Минúлося! Іди лишень
Полуднувать лагодь:
Гуляючи, як той казав,
Шматок хліба з’їсти.
- 125 Іди ж доню! А ти, сину,
Послухаеш вісті.
Сідай лишень!... Як убили
Твого батька, Йváна
В Шляхétчині, то ти ще був
- 130 Маленьким, Степáне,
Ще й не лázив.” — “То я не син?
Я не син ваш, тáту?!” —
— “Та ні, не син! Стривáй лишень!
От умерла й ма́ти,
- 135 Ти й зоста́вся. А я й кажú
Покійній Марі́ні,
Такі жінці: “А зна́єш що?
Возьмім за дити́ну” —
Тебé б то це... — “Дóбре”, — ка́же.
- 140 От ми й спарувáли
Вас з Яри́ною доку́пи...
А тепе́р остáлось...
Ось, ба́чиш що! Ти на порі,

- І Яріна спіє;
 145 Треба буде люде́й пита́ть
 Та щоне́будь дія́ть.
 Як ти ска́жеш? — “Я не зна́ю...
 Бо я ду́мав... те́е...”
 — “Що Ярі́на сестра́ тво́я?”
 150 А воно́ — не те́е...
 Воно́ прѣсто: як любите́сь
 То й жінкою́ бу́де!
 Та перш ось що: тре́ба бу́де
 І на чужі́ лю́ди
 155 Подиви́тись, як живу́ть:
 Чи о́рють,
 Чи на небра́ному сію́ть,
 І прѣсто жну́ть,
 І немоло́ченеє вію́ть,
 160 Та як і ме́лють, і і́дя́ть, —
 Все тре́ба зна́ть.
 Так от як, бра́те: тре́ба в лю́ди
 На год, на два пі́ти
 У наймиті́, —
 165 Тоді́ й побачи́мо, що бу́де.
 Бо хто не вмі́є зароби́ть,
 То той не вмі́тиме́ й пожи́ть.
 А ти як ду́маєш, небо́же?...
 А коли́ хѣчеш, си́ну, зна́ть,
 170 Де лу́чче ли́хом торгова́ть,
 Іди́ ти в Січ. Як Бог помо́же,
 Там наї́сися всіх хлі́бів;
 А я їх і́в, —
 І до́сі ну́дно, як згада́ю!
 175 Коли́ зароби́ш — принесе́ш,
 А не зароби́ш — поживе́ш
 Моє́ добро́! Та зви́чаю
 Коза́цького набе́решся,
 Та побачи́ш сві́та,
 180 Не тако́го як у Б р а т с т в і,
 А жи́ви м и с л і т е
 На си́ньому прочита́єш,
 Та по-молоде́чій
 Бу́деш Бо́гу моли́тись,
 185 А не по-черне́чій
 Харамарка́ть. Ота́к, си́ну!
 Помо́лимось Бо́гу,
 Та си́вого осидла́єм,

Почайвська Лавра з півдня

Почайвська лавра із заходу

- I гайдá в дорóгу!
190 Ходім лишень полуднувать...
Що ти там, Яріно,
Змайструвала? — “Ужé, тáту!”
— “Отакé-то, сiну!...”

-
- Не їсься, не п'ється, і сёрце не б'ється
195 I очі не бачать, не чуть голові —
Ненáче немає, ніби неживий...
Замість шматкá хлiба, за кúхоль берётся.
Дiвисься Яріна та нiшком смiється.
“Що це йому стáло? Нi їсти, нi пить,
200 Нiчого не хоче! Чи не занедужав?”
— “Брáтiку, Степáне, що в тебе болiть?” —
Очiма спитáла. Старóму байдуже,
Нiби-то не бáчить. — “Чи жать, чи не жать,
А сiяти трéба!” — старiй розмовляє,
205 Нiби-то до себе. А нумо вставáть!
Мóже до вечёрнi ще пошкандибáю,
А ти, Степáне, ляжеш спáть,
Бо зáвтра рáно трéба встáть
Та коня сiдлáть.
- 210 — “Степáночку, голубчику!
Чогó бо ти плáчеш?
Усмiхнiся бо до мене!
Хiбá ти не бáчиш,
що й я плáчу? ... Розсёрдився,
215 Бог знáє на кóго,
Та й зо мною не говорить.
Заплáчу, ей-Бóгу,
Та й утечú... Ось побáчиш.
Скажи бо, Степáне!
220 Мóже, спрáвдi не здужаеш?
Я зiлля достáну,
Я побiжú за бáбою...
Мóже, це з пристрiту?”
— “Нi, Яріно, моé сёрце,
225 Рожéвий мiй квiте! ...
Я не брат тобi, Яріно!
Я зáвтра покiну...
Тебé й бáтька сiротами...
Денéбудь загiну;

- 230 І ти менé не згадаеш,
Забудеш, Яріно,
Свогó брата!" — "Перехристись!
Єй-Бóгу, з пристриту!
Я — не сестра? Хто ж я така?
- 235 О, Бóже, мій світе!
Що тут робить? Батька нема,
А він занедужав,
Та ще й умре! . . . О, Бóже мій!
А йому байдуже, —
- 240 Мов сміється надо мною!
Хіба ти не знаєш,
Що з тобою і татуса
Й менé поховать?"
— "Ні, Яріно, я не умру,
- 245 А тільки поїду
Од вас завтра . . . А приїду . . .
На той рік приїду
Вже не братом з Запорóжжя,
А за рушникáми . . .
- 250 Чи подаєш?" — "Та цур тобі
З тими старостáми!
Ще й жартує . . ." — "Не жартую, —
Єй-Бóгу, Яріно,
Не жартую." — "То це й справді,
- 255 Ти завтра покинеш
Менé й батька? Не жартуєш?
Скажи бо, Степáне!
Хіба й справді, я не сестра? . . ."
— Ні, моé кохáне!
- 260 Моé сэрце!" — "Боже ж ти мій!
Чом-же я не знала?
Була б тебе не любила
І не цілувала . . .
Ой-ой, сóром! Геть од мене!
- 265 Пусті мої рúки!
Ти, не брат мій, ти не брат мій! . . .
Мúко моя, мúко! . . .
- І заплакала Яріна,
Як малá дитина,
270 І крізь сльóзи промовляє:
— "Покіне! . . . покіне! . . ."
Як той явор над водою,
Степáн похилився;

- Щірі сльози козацькії
 275 В серці запекліся,
 Мов у пеклі! А Яріна
 То кленé, то прóсить,
 То замóвкне, поцілує,
 То знов заголóсить.
 280 Не зчу́лися, як і смéркло . . .
 І сестру́, і брата́,
 Мов скóваних, обня́вшись,
 Застáв ба́тько в ха́ті.
- І світ настáв, а Яріна
 285 Ридáє, ридáє . . .
 Ужé Степáн із крини́ці
 Коня́ налува́є;
 Взяла́ відра та й побігла,
 Ніби за водо́ю
 290 До крини́ці. А тим ча́сом
 Запорóзьку збро́ю
 Вініс ба́тько із комо́ри, —
 Розгляда́, радіє,
 Приміря́є, ніби зно́ву
 295 Старій молоді́є!
 Та й запла́кав . . . — “Збро́є моя́,
 Збро́є золотáя!
 Літа́ мої молоді́ї,
 Сіло́ молодáя!
 300 Послужи́ ж, моя́ ти збро́є,
 Молоді́й ще сілі,
 Послужи́ йому́ так щіро —
 Як мені́ служила́!”
- І Яріна да́є збро́ю,
 305 А Степáн сідла́є,
 Коня́, свого́ товари́ша,
 Йі жупáн одяга́є.
 І шаблю́ка, мов гадю́ка,
 Йі ра́тище-дрючі́на,
 310 І самопа́л семип’ядний
 Пові́с за плечі́ма.
 Аж зомлі́ла, як узрі́ла;
 І старій запла́кав,
 Як побáчив на конéві
 315 Тако́го юна́ка.
 Ведé коня́ за поводі́

- Та плаче Яріна;
 Старій батько іде рядом,
 Наставляє сина
- 320 Як у війську пробувати,
 Старших шанувати,
 Товариство поважати,
 В табор не ховатись.
 — “Нехай тебе Бог заступить!” —
- 325 Як за селом стали,
 Сказав старій, — та всі трое
 Разом заридали.
 Степан свіснув, і курява
 Шляхом піднялася,
- 330 “Не баріся, мій синочку!
 Швидче повертайся!” —
 Старій сказав, та й заплакав...
 Мов тая яліна
 При долині, похилилась,
 335 Замовкла Яріна...
 Тільки слёзи утирає,
 На шлях поглядає;
 Із куряви щось вигляне
 І знов пропадає:
- 340 Ніби шапка через поле
 Кóтиться, чорніє,
 Ховається... Мошечкою
 Тільки-тільки мріє...
 Та й пропало. Дóвго-дóвго
- 345 Стояла Яріна
 Та дивилась, чи не вірне
 Зно́ву комашина...
 Не вірнула. Похилилась,
 Заплакала зно́ву...
- 350 А за нею й старій батько,
 Та й пішли до́дому.

-
- Минають дні, минає літо;
 Настала осінь, шелестить
 Пожовкле лістя. Мов убитий,
 355 Старій під хатою сидить:
 Дочка нездужає Яріна;
 Їго́ едіная дитина

- Покінуть хоче! З ким дожить,
Добіти віку-вікового?
360 Згадав Степана молодого,
Згадав свої благі літа, —
Згадав та й заплакав,
Багатий сивий сирота.
Мов лату на латі,
365 На серце печалі нашіли літа.
— “В Твоїх руках все на світі,
Твоя святá воля!
Нехай буде так, як буде!
Такá моя дóля!”
- 370 І барвінком, і рúтою,
І рястом квітчає
Весна зéмлю, мов дівчину
В зеленому гаї;
І сонечко серед нéба
375 Опинилось — стáло,
Мов жених той молодýю,
Зéмлю оглядало.
І Ярина вийшла з хати
На світ Бóжий глянуть, —
380 Лéдве вийшла... Усміхнётся,
То підé, то стáне,
Розглядає, дивується,
Та любо, та тíхо,
Нíби вчóра народíлась...
385 А лютеє ліхо
В самім серці повернулось
І світ заступíло.
Як билина підкóшена,
Ярина схилíлась;
390 Як з квіточки росá вранці,
Сльóзи полилiся.
Старій бáтько коло неї,
Як дуб похилiвся.
- У Києві великому
395 Всіх святіх благáла;
У Межигорського Спáса
Тричі причащáлась;
У Почáеві святому
Ридáла-молíлась,
400 Щоб Степан той, тáя дóля,

- Йй хочá приснілась.
Не снілося!... Вернулася.
Зно́ву забіліла
Зима́ біла. Зно́ву весна́
405 Ря́стом черво́ніла
Знов Я́ріна вийшла з ха́ти
На сві́т дивува́тись...
Та не святи́х вже блага́ти...
Воро́жки пита́ти.
- 410 І воро́жка воржі́ла,
Пристрі́т замовля́ла,
Тала́н-до́лю за три шагі́
З во́ску вилива́ла.
— “Он ба́чиш, кінь осідланий
415 Маха́ голово́ю,
А он і́де, а онде́ йде
Діду́сь з боро́дою...
Ото́ гроші́! Бач, віскри́вий,
Якби догада́вся
420 Та втер йому́; отже й уте́р...
Диви́ся — схова́вся
За моги́лу, лічи́ть гроші́...
Зно́ву і́де шля́хом
Заплю́щивши́сь, з торби́нками,
425 То, бач, ра́ди стра́ху,
Що́б тата́ри або́ ляхи́
Часом не спі́тка́ли.”
І радісі́нька додо́му
Я́ріна верта́лась.

-
- 430 Уже́ трети́й і четве́ртий
І п’я́тий ми́нає —
Не мали́й рік, — а Степа́на
Нема́є, нема́є!
І стежечки́-дори́женьки
435 Я́ром та горо́ю,
Що́ то́птани́ до воро́жки,
Порослі́ траво́ю.
А Я́ріна у черни́ці
Ко́су розпліта́є,
440 Стари́й ба́тько коло не́ї

- Падає, благає:
 Хоч годóчок, — хоч літечко,
 Хоч Пётра дїждати,
 Хоч Зелéних... Дїждáлися
- 445 Уквітчали хату
 І любїстком і клечáнням,
 У сорочкáх бїлих,
 У недїлю, мов сїроти,
 Пїд хáтою сїли.
- 450 Сидять собї та сумують; ·
 Слúхають: щось грає
 За ворїтьми, — мов на кóбзї,
 І тїхо спїває...
- “У недїлю вránці-рано
- 455 Сїне мóре гра́ло;
 Товарїство кошовóго
 На радї прохáло:
 “Благословї, отáмане,
 Чайкї попускáти,
 460 Та за Тéндер погуляти,
 Тúrка пошукáти.”
 Чайкї і байдакї спуска́ли,
 Гармáтами риштува́ли,
 З ширóкого гїрла Днїпрóвого вплива́ли,
 465 Серед нóчі тёмно́ї,
 На морї сїньому,
 За óстровом Тéндром потопáли, пропада́ли...
 Одїн потопáє,
 Дрúгий вирина́є,
- 470 Козáцтву-товарїству із сїньої хвїлі
 Рукóю маха́є-гукáє:
 “Нехай вам, товарїство, Бог допомага́є!”
 І в сїній хвїлі потопáє, пропада́є...
 Тїлько три чайки, слава Бóгу,
- 475 Отáмана курїннóго,
 Сиротї Степáна молодóго
 Сїне мóре не втопїло,
 А в турéцьку зéмлю агаря́нську
 Без вéсел і кормиг прибїло.
- 480 Тодї сиротú Степáна,
 Козáка лейстровóго,
 Отáмана молодóго,
 Тúrки-яничáри ловїли,
 З гармáти грима́ли,

- 485 В кайдани кували,
В Цареградську башту сажали,
В тяжку роботу завдавали...
Ой, Спасе наш чудотворний,
Межигорський Спасе,
490 І лютому ворові
Не допусти впасти
В турецьку землю, в тяжку неволю!
Там кайдани по три пуди,
Отаманам — по чотири...
495 І світа Божого не бачать, не знають,
Під землею камінь ламають,
Без сповіді святої умирають,
пропадають.
І згадав сирота Степан в неволі
Свою матір Україну,
500 Нерідного батька старого,
І коника вороного,
І сестру Яріну...
Плаче, ридає,
До Бога руки здіймає,
505 Кайдани ламає,
Утікає на вольную волю...
Уже на третьому полі
Турки-яничари ловили
До стовпа в'язали,
510 Очі виймали,
Гарячим залізом випікали,
В кайдани забіли,
В тюрму посадили
І замурували..."
-
- 515 Отак на улиці, під тіном,
Ще молодий кобзар стояв
І про невольника співав.
За тіном слухала Яріна,
І не дослухала — упала.
520 — "Степаночку! Степаночку!" —
Ридала, кричала.
— "Степаночку, моє серце!
Де ти забарився?
Тату, тату! Це Степан наш!
525 Ідїть, подивіться!"
Прийшов батько, розглядає,

- Насілу Степана
Розпізнає, — отак його
Зробили кайдани!
530 — “Сіну ти мій безталанный!
Добрая дитино!
Де ти в світі пробувася,
Сіну мій єдиний?”
Плаче старий, обнімає,
535 І сліпий мій плаче,
Невидющими очима,
Мов сонце побачив.
І беруть його під руки,
І ведуть у хату;
540 І вітає Яріночка,
Мов рідного брата;
І голову йому зміла,
І ноги уміла,
І в сорочці тонкій, білій
545 За стіл посадила;
Годувала, напувала,
Положила спати
На перині — і тихенько
Вийшла з батьком з хати.
- 550 “Ні, не треба, мій таточку,
Не треба, Яріно!” —
Подивіться: “Я загинув,
Навіки загинув!
Зачо ж свої молодії
555 Ти літа погубиш
З калікою? ... Ні, Яріно! ...
Насміються люди,
І Бог святий покарає,
І прожене дблю
560 З цієї хати веселої
На чужее поле.
Ні, Яріно! Бог не кине,
Ти найдеш дружину,
А я піду в Запоріжжя:
565 Я там не загину ...
Менé люблять ...” — “Ні, Степане,
Ти моя дитино!
І Бог тебе покарає,
Як менé покинеш.
570 Оставайся, Степаночку!

- Коли не хоч братись,
 То так будем: я — сестрою,
 А ти мені — братом,
 І дітьми йому — обоє,
 575 Батькові старому.
 Не йди, серце, Степаночку,
 Не кйдай нас знову!
 Не покинеш? . . .” — “Ні, Яріно!”
 І Степан остався.
- 580 Зрадів старій, мов дитина,
 Аж за кобзу взявся!
 Хотів вшкварить навприсядки
 З усієї сили.
 І на призьбі під хатою
- 585 Усі троє сіли
 — “Розкажи ж тепер, Степане,
 Про свою недоблю;
 Бо й я такі гуляв колись
 В турецькій неволі.”
- 590 — “Отó ж мене, вже сліпóго,
 На світ випускали
 З козаками. Товариство
 На Січ прямувало,
 І мене взяли з собою,
- 595 І через Балкани
 Поспішали в Україну
 Вольними ногами;
 А на тихому Дунію
 Нас перебігають
- 600 Товариші-запоріжці
 І в Січ завертають . . .
 І розказують, і плачуть,
 Як Січ руйнували,
 Як москалі сребро-злато
- 605 І свічі забрали
 У Покрови; як козаки
 Вночі утікали,
 І на тихому Дуніі
 Новім Кошém стали;
- 610 Як царіця по Києву
 З Нечосом ходила,
 І Межигорського Спаса
 Вночі запалила,
 І по Дніпру у золотій

- 615 Галері гуляла,
На пожар той поглядála,
Нйшком усміхалась;
І як степі запорóзькі
Німóті діліла,
- 620 Та бахурям і байструкам
Люд закріпостила;
Як Кирило з старшінами
Пўдром осипáлись
І в царіці, мов собáки,
- 625 Патінки лизáли.
Отáк, тáту! Я щаслівий,
Що очéй не маю, —
Що нічóго тогó в світі
Не бáчу й не знáю . . .
- 630 Ляхі булі, — усé взяли,
Кров повипивáли,
А москалі і світ Бóжий
В пўто закувáли.
Отакé-то! Тяжко, тáту,
- 635 Із своéї хáти
До нéхриста погáного
В сусіди прохáтись!
Тепér, кáжуть, Головáтий
Остáнки збирáє
- 640 Та на Кубáнь підмовляе,
Черкéса лякае . .
Нехáй йомú Бог помóже,
А що з тогó бóде —
Святій знáє! . . . Почúємо,
- 645 Що розкáжуть лóди.”
- Отáк вони що-дéнь Бóжий
Удвóх розмовляли
До півночі; а Яріна
Господарювáла.
- 650 Згáдували Запорóжжя,
Козáцькую слáву
І співáли удвóх собі
Про Чáлого Сáву,
Про Богдána недомúдра,
- 655 Ледáчого сина,
І про Гóнту мученика
Йі слáвного Максíма.
А Яріна їх слúхала,

Та святих благала...
660 Ублагала: на всеїдній
З Степаном побрались:

Оце і вся моя дума...
Не здивуйте, люди!
Те, що було — минулося
665 І знову не буде!
Минулися мої сльози;
Не рвється, не плаче
Поточене старе серце,
І очі не бачать
670 Ні тихої хатиночки
В забутому краю,
Ні тихої долиночки,
Ні темного гаю;
Ні дівчини молодії
675 Й малії дитини
Я не бачу щасливої:
Все плаче, все гине!
І рад би я сховатися,
Але де? — Не знаю.
680 Скрізь неправда, де не гляну,
Скрізь Господа лають!
Серце в'яне, засихає,
Замерзають сльози...
І втомивсь я, одинікий,
685 На самій дорозі...
Отакé-то! Не здивуйте,
Що вброном крячу:
Хмара сонце заступила, —
Я світа не бачу.
690 Ледве-ледве опівночі
Серцем прозираю,
І немоцну мою думу
За світ посилаю —
Сцілющої й живущої
695 Воді пошукати;
Як інколи, то й принесé
І покрóпить в хаті,
І засвітить огóнь чистий,
І сумно і тихо
700 Розказує про весілля,
Звертає на ліхо...
Тепér мені про сліпого

- Сироту́ кінчає,
Але́ як довести́ краю,
705 І сама́ не знає:
Бо не було́ тогó дїва,
Мо́же, споконвіку,
Щоб щасли́ва була́ жінка
З сліпим чоловіком!
710 Отже, ста́лось такé дїво!
Год, дру́гий ми́нає,
Як побра́лись; а диві́ться —
Вку́почці гуля́ють
По садóчку. Старі́й ба́тько
715 Сиді́ть коло́ ха́ти
Та вчи́ть вну́ка малéнького
Чоло́м оддава́ти.

1845. 16. X.
С. Мар'їнське.

КАВКАЗ

Іскренньому моему Якову де-Вальмену.

Кто дасть главѣ моеї воду, и очесемъ моимъ источникъ слезъ; и плачуся и день и ночь о побѣднныхъ...
Іеремїн, гл. XI. ст. I.

- За гóрами гóри, хма́рою пові́ті,
Засія́ні гóрем, кро́вію полі́ті.
Споконві́ку Прометéя
Там орéл кара́є,
5 Що-дéнь Бóжий до́бри рéбра
Йї сéрце розбива́є;
Розбива́є та не ви́п'є
Живу́щої кро́ви, —
Вонó зно́ву ожива́є
10 І смі́ється зно́ву.
Не вмира́є душа́ на́ша,
Не вмира́є во́ля,
І несі́тий не ви́оре
На дні́ мо́ря по́ле.
15 Не ску́є душі́ живóї
І сло́ва живóго,

Не понесé сла́ви Бо́га,
Вели́кого Бо́га.

- Не нам на прю з Тобо́ю ста́ти!
20 Не нам діла́ Твої́ суди́ть!
Нам тільки пла́кати, пла́кати, пла́кати,
І хлі́б насу́шний заміси́ть
Крова́вим по́том і сльоза́ми.
Кати́ знуща́ються над на́ми,
25 А пра́вда на́ша п'яна спі́ть!
Ко́ли вона́ прокине́ться?
Ко́ли одпочі́ти
Ля́жеш, Бо́же, уто́млений,
І нам даси́ жити́?
30 Ми ві́руем Твої́ силі́
І Ду́ху живо́му.
Вста́не пра́вда, вста́не во́ля,
І Тоби́ одно́му
Помо́ляться всі́ язи́ки
35 Во ві́ки і ві́ки.
А по́кищо — течу́ть рі́ки,
Крова́ві рі́ки!...

- За го́рами го́ри, хма́рою пові́ти,
Засія́ні го́рем, кро́вію полі́ти.
40 Ота́м-то Ми́лостиви́ Ми,
Ненагодо́вану і го́лу,
Засту́кали серде́шну во́лю
Та й цьку́ємо... Лягло́ костьми́
Люде́й муштрово́аних чимало́.
45 А сльоз? А кро́ви? Напои́ть
Всі́х імпера́торів би ста́ло
З дітьми́ і вну́ками, втопи́ть
В сльоза́х удо́вих... А дівочих,
Про́литих та́йно серед но́чі!
50 А ма́терніх гаря́чих сльоз,
А ба́тькових, старі́х, крова́вих!
Не рі́ки, — мо́ре розлило́сь,
Огне́нне мо́ре!... Сла́ва! сла́ва!
Хорта́м, і гончи́м, і пса́рям;
55 І на́шим ба́тюшкам-ца́рям;
Сла́ва!

І вам сла́ва, си́ні го́ри,
Кри́гою оку́ті;
І вам, ли́царі вели́кі,

- 60 Бóгом незабу́ти!
 Борітеся — побóрете:
 Вам Бог помага́е!
 За вас пра́вда, за вас сла́ва
 І во́ля свята́я!
- 65 “Чурек і са́кля — все тво́є,
 Воно́ не про́шене, не да́не;
 Ніхто́ й не вóзьме за сво́є,
 Не поведé тебе́ в кайдана́х.
 А в нас! — на те письме́нні **ми**,
- 70 Чита́ем Бо́жії глаго́ли!...
 І од глибо́кої тюрми
 Та до висо́кого престо́ла
 Усі ми в зо́лоті і... го́лі.
 До нас в нау́ку! Ми навчи́м,
- 75 По чо́му хлі́б і сіль по́ чім!...
 Ми христия́ни: хра́ми, шко́ли!...
 Усе добро́ — сам Бог у нас!
 Нам тільки с а к л я о́чі ко́ле:
 Чого́ вона́ стоїть у вас,
- 80 Не на́ми да́на? Чом ми вам —
 Чуре́к же ваш, та вам не кинем,
 Як тій соба́ці! Чом ви нам
 Плати́ть за со́нце не повинні!
 Та й тільки ж то!... Ми не пога́ни.
- 85 Ми настоя́щі христия́ни —
 Ми ма́лим си́ті! — А затé,
 Якби́ ви з на́ми подружи́ли,
 Бага́то б де́чому навчили́сь!
 У нас же й світа!... Як на те —
- 90 Одна́ Сибір неісході́ма!
 А тюрм? А лю́ду? Що́ й лічи́ть!
 Од молдава́нина до фі́на —
 На всіх язи́ках все мовчи́ть...
 Бо... благодéнствує!... У нас
- 95 Святю́ю Би́блію чита́е
 Святій черне́ць і навча́е,
 Що́ цар якийсь-то сви́ні пас
 Та дру́жно жі́нку взяв до се́бе,
 А дру́га вбив — тепе́р на не́бі!
- 100 От ба́чите, які у нас
 Сидя́ть на не́бі! Ви ще те́мні,
 Святі́м хресто́м не просвіще́нні!
 У нас навчи́ться! В нас дере́й,

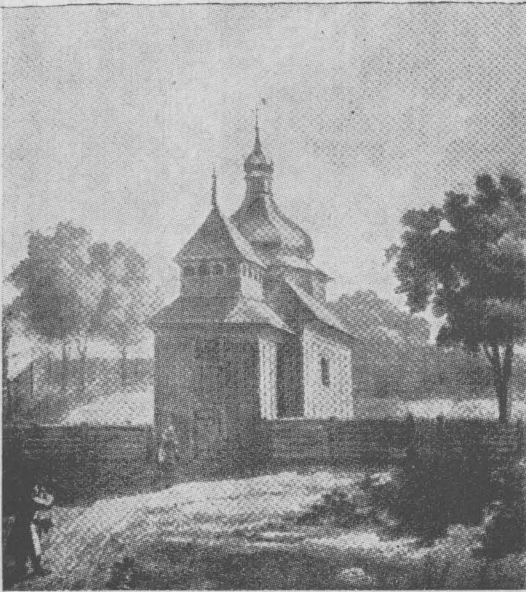
Дері та дай,
105 І пр́осто в рай,
Хоть і рідню всю забері!
У нас — чо́го то ми не вмієм!
І збі́р лічим, грéчку сієм,
Францúзів ла́ем, прода́ем
110 Аб́о у ка́рти програ́ем
Люде́й, — не не́грів, а таких,
Таки́ хрище́них... “но — прости́х”.
Ми не гішпа́ни! Кри́й нас, Бо́же,
Що́б кра́дене перекупа́ть,
115 Як ті жи́ди: ми по зако́ну!...”

По зако́ну апо́стола
Ви лю́бите бра́та?
Суесло́ви, лице́мири,
Го́сподом прокля́ті!
120 Ви лю́бите на бра́тові
Шку́ру, а не ду́шу,
Та й лу́пите по зако́ну:
Дочці́ на ко́жушок,
Байстрию́кові на при́дане,
125 Жи́нці на паті́нки,
Собі́ ж на те, що не зна́ють
Ні діти, ні жи́нка!

За ко́го ж Ти розіп'я́вся,
Хри́сте, Си́не Бо́жий?
130 За нас до́брих, чи за сло́во
істи́ни? Чи, мо́же,
Що́б ми з Те́бе насмія́лись?
Вонó ж так і ста́лось!
Хра́ми, каплі́ці і іко́ни
135 І ставни́кі і мі́рри дим,
І перед о́бразом Тво́ім
Неутомле́нні поклóни —
За кра́жу, за війну́, за кров, —
Що́б бра́тню кров пролі́ти, прóсять,
140 І по́тім в дар Тобі́ принóсять
З пожа́ру вкра́дений покрóв!!
Просві́тілись!... Та ще й хо́чем
Дру́гих просві́тити,
Со́нце пра́вди показáти
145 Слі́пим, ба́чиш, дітям!!
Все пока́жем! — Ті́лько да́йте

Церква в с. Вербкаж

Церква в с. Секуні

- Себе в руки взяти:
Як і тюрми мурувати,
Кайдани кувати,
150 Як і носити, і як плести
Кнуті узловати, —
Всьому навчимо! Тільки дайте
Свої сині гори
Останні... бо вже взяли
155 І поле, і море!
-

- І тебе загнали, мій друже єдиний,
Мій Якове добрий! Не за Україну,
А за її ката довелось проліть
160 Кров добру, — не чорну; довелось запити
З московської чаші московську отруту!
О, друже, мій добрий, друже незабутий!
Живію душею в Україні витаю;
Літаю з козаками по-над берегами,
Розріті могили в степу назираю,
165 Заплач з козаками дрібними сльозами,
І мене в неволі в степу виглядай!

- А поки-що — мої думи,
Моє люте горе,
Сіятому. Нехай ростуть
170 Та з вітром говорять...
Вітер тихий з України
Понесе з собою
Мої думи аж до тебе!...
Братньою сльозою
175 Ти їх, друже, привітаєш, —
Тихо прочитаєш...
І могили, степи, море,
І мене згадаєш.

1845. 18. XI.
Переяслав.

Минають дні, минають ночі,
Минає літо; шелестить
Пожовкле лістя; гаснуть очі,
Заснули думи, серце спить;
5 І все заснуло . . . І не знаю,
Чи я живу, чи доживаю,
Чи так по світу волочусь,
Бо вже не плачу й не сміюсь . . .

10 Дóле, де ти? Дóле, де ти?
Нема́ ніякої!
Коли́ доброї жаль, Бóже,
То дай злóї, злóї!

Не дай спáти ходя́чому,
Серцем зами́рати,
15 І гни́лою коло́дою
По́ світу валя́тись,
А дай жи́ти, серцем жи́ти
І люде́й люби́ти,
А коли́ ні, — то прокли́на́ть
20 І сві́т запалі́ти!

Стра́шно впа́сти у кайдáни,
Уми́ра́ть в невóлі,
А ще гірше — спáти, спáти,
І спáти на вóлі,
25 І засну́ти наві́к-ві́ки,
І слі́ду не кинуть
Нія́кого: одна́ково —
Чи жив, чи загі́нув! . . .

30 Дóле, де ти? Дóле, де ти?
Нема́ ніякої!
Коли́ доброї жаль, Бóже,
То дай злóї, злóї!

1845. 21. XII.

В'юнища.

**І МЕРТВИМ І ЖИВИМ І НЕНАРОЖДЕННИМ ЗЕМЛЯКАМ
МОІМ В УКРАЇНІ І НЕ В УКРАЇНІ МОЄ
ДРУЖНЕЄ ПОСЛАНІЄ**

Аще кто речеть, яко люблю Бога,
а брата свого ненавидить, ложь есть.

Соборное посланіє первое, апостола
Іоанна, гл. IV, ст. 20.

- І смеркає, і світає,
День Божий минає,
І знову люд потомлений,
І все спочиває.
- 5 Тільки я, мов окайнный,
І день і ніч плачу.
На розп'яттях велелюдних,
І ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає.
- 10 Оглухли, не чують,
Кайданами міняються,
Правдою торгують,
І Господа зневажають, —
Людей запрягають
- 15 В тяжкі ярма; орють лихо,
Лихом засівають...
А що вродить? Побачите,
Які будуть жніва!...
Схаменіться, недоблюди,
- 20 Діти юродіві!
Подивіться на рай тихий,
На свою країну;
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну!
- 25 Розкуйтеся, братайтеся!
У чужому краю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тільки
- 30 На чужому полі...
В своїй хаті — своя правда,
І сила, і воля!

- Нема́ на світі України,
Нема́є дру́гого Дніпра́;
35 А ви претє́ся на чужі́ну
Шука́ти до́брого до́бра,
До́бра свято́го ... Во́лі! Во́лі!
Братє́рства бра́тнього! ... Найшли́,
Несли́ ... несли́ з чужо́го поля́,
40 І в Україну́ принесли́
Вели́ких слів вели́ку си́лу,
Та й більш нічо́го ... Кричите́,
Що Бог созда́в вас не на те,
Щоб ви непра́вді поклоні́лись!
45 І хилі́тесь, як і хили́лись,
І зно́ву шку́ру дерете́
З браті́в незря́щих, гречкосі́їв,
І со́нця-пра́вди дозрива́ть
В німе́цькі зе́млі, не чужі́ї,
50 Претє́ся зно́ву! ... Якби́ взя́ть
І всю мізе́рію з собо́ю,
Діда́ми кра́дене до́бро,
Тоді́ оста́всь би сирото́ю
З святі́ми го́рами Дніпро́!
- 55 Ох, якби́ те ста́лось, щоб ви не верта́лись,
Щоб там і здиха́ли, де ви поросли́!
Не пла́кали б діти, ма́ти б не ридала́,
Не чу́ли б у Бо́га ва́шої хулі́;
І со́нце не грі́ло б смердя́чого гно́ю
60 На чі́стій, широ́кій, на во́льній зе́млі;
І лю́ди б не зна́ли, що ви за орлі́,
І не поки́вали б на вас голово́ю ...
- Схамені́ться! бу́дьте лю́ди,
Бо лі́хо вам бу́де:
65 Розку́ються незаба́ром
Закóвані лю́ди;
Наста́не суд! Заговóрять
І Дніпро́, і го́ри!
І потече́ сторі́ками
70 Кров у си́не мо́ре
Діте́й ва́ших ... І не бу́де
Кому́ помага́ти:
Одцура́ється брат бра́та
І дити́ни ма́ти;
75 І дим хма́рою засту́пить

- Сонце перед ва́ми,
 І навіки проклене́тесь
 Своїми синáми!
 Умийтеся! Образ Бóжий
- 80 Багно́м не скверні́те!
 Не дурі́те дітєй ва́ших,
 Що вони́ на світі
 На те тільки, щоб панувáть ...
 Бо невче́не о́ко
- 85 Загля́не їм в са́му ду́шу .
 Глибо́ко, глибо́ко! ...
 Дозна́ються небожа́та,
 Чи́я на вас шку́ра,
 Та й засу́дять, — і прему́дрих
- 90 Нему́дри оду́рять.
- Якби́ ви вчі́лись так, як тре́ба,
 То й му́дрість би бу́ла сво́я;
 А то залі́зете на не́бо:
 “І ми — не ми, і я — не я!
 95 І все те ба́чив, і все зна́ю:
 Нема́ ні пе́кла, а́ні ра́ю,
 Нема́є й Бо́га, тільки я,
 Та ку́ций німець узлова́тий,
 А бі́льш ніко́го ...” — “До́бре, бра́те!
- 100 Що́ ж ти таке́е?”
 — “Нехай ска́же
 Німець. Ми не зна́єм!”
- Отáк то ви навча́єтесь
 У чужо́му кра́ю!
- 105 Німець ска́же: “Ви мо́гли”.
 — “Мо́гли, мо́гли!
 Зо́лото́го Тамерла́на
 Унучáта го́лі!”
 Німець ска́же: “Ви слов’я́ни”.
- 110 — “Слов’я́ни! Слов’я́ни!
 Сла́вних пра́дідів вели́ких
 Пра́внуки пога́ні!”
 І Ко́ллара чита́єте
 З усі́єї си́ли,
- 115 І Шафа́рика, і Га́нку,
 І в слов’янофі́ли
 Так і прете́сь ... І всі мо́ви
 Слов’я́нського лю́ду, —

- Всі знаєте, а своєї
 120 Дась-Бі! — “Колись будем
 І по своєму глаголать,
 Як німець покаже,
 А до того й історію
 Нашу нам розкаже.
 125 Отоді ми заходимось!”
- Добра заходились
 По німецькому показу
 І заговорили
 Так, що й німець не второпа,
 130 Учитель великий,
 А не те, щоб прости люди.
 А гвалту! а крику!
 “І гармонія, і сила,
 Мюзика, та й годі!
 135 А історія? — Поєма
 Вольного народу! . . .
 Що ті римляни убогі!
 Чорт-зна що — не Брути! . . .
 У нас Брути і Коклеси
 140 Славні, незабуті! . . .
 У нас воля виростала,
 Дніпрóm умивалась,
 У голови гори слала,
 Степом укривалась!”
 145 Крów'ю вона умивалась,
 А спала на купах,
 На козацьких вольних трупах,
 Окрадених трупах! . . .
- Подивіться лишень добре,
 150 Прочитайте знову
 Ту ю славу, та читайте
 Од слова до слова;
 Не минайте ані титли,
 Ніже тії коми,
 155 Все розберіть . та й спитайте
 Тоді себе: що ми?
 Чиї сині? Яких батьків?
 Ким, за що закуті? . . .
 Та й побачите, що ось що
 160 Ваші славні Брути:
 Раби, підніжки, грязь Москві,

- Варшавське сміття ваші пани
 Ясновельможнії гетьмани!
 Чого ж ви чванитесь, — ви!
 165 Сині сердешної України?
 Що добре ходите в ярмі,
 Ще лучче, як батькі ходили?!
 Не чваньтесь: з вас деруть ремінь,
 А з їх, бувало, й лій топили!
 170 Може чванитесь, що братство
 Віру заступило?
 Що Синюпом, Трапезунтом
 Галушки варило?
 Правда, правда!... Наїдались,
 175 А вам тепер вадить,
 І на Січі мудрий німець
 Картюпельку садить;
 А ви її купуєте,
 Їсте на здоров'я,
 180 Та славіте Запоріжжя.
 А чиєю кров'ю
 Отá земля напоєна,
 Що картопля родить?
 Вам байдуже, — абі добра
 185 Була для городу!
 А чванитесь, що ми Польщу
 Колісь завалили!...
 Правда ваша: Польща впала,
 Та й вас роздавила!
 190 Батькі недарма кров лий
 І за Москву і за Варшаву,
 І вам, синам, передали
 Свої кайдани, своєю славу!

 Доборолась Україна
 195 До самого краю:
 Гірше ляха свої діти
 Її розпинають;
 Замість пива — праведною
 Кров із ребер точать —
 200 Просвітити, кажуть, хочуть
 Материні очі
 Сучасними огнями,
 Повесті за віком,
 За німцями недоріку
 205 Сліпую каліку.

- Добре! Ведіть, показуйте!
Нехай стара мати
Навчається, як дітей тих
Нових доглядати!
- 210 Показуйте!... За науку —
Не турбуйтеся! — буде
Материна добра плата:
Розпадеться люда
На очах ваших несітих;
- 215 Побачите славу,
Живу славу дідів своїх
І батьків лукавих!...
Не дуріте самі себе!
Учіться, читайте,
- 220 І чужому навчайтесь, —
Йи свого не цурайтесь:
Бо хто матір забуває,
Того Бог карає,
Того діти цураються,
- 225 В хату не пускають,
Чужі люди проганяють,
І немає злому
На всій землі безконечній
Веселого дому.
- 230 Я ридаю, як згадаю
Діла незабуті
Дідів наших: тяжкі діла!
Якби їх забути,
Я оддав би веселого
- 235 Віку половіну...
Отакá-то наша слава,
Слава України!...
- Отак і ви прочитайте,
Щоб не сонним снілись
- 240 **Всі неправди, щоб розкрились**
Високі могили
Перед вашими очима,
Щоб ви розпитали
Мучеників: когó, коли,
- 245 За щó розпинали?...
Обніміте ж, браті мої,
Найменшого брата,
Нехай мати усміхнється,
Заплакана мати!

- 250 Благословіть дітэй своїх
 Твердіми рукамі.
 І діточок поцілує
 Вольними устами!
 І забудеться срамотня
- 255 Давня годіна,
 І оживé добра слава.
 Слава України,
 І світ ясний, невечірній.
 Тіхо засіє . . .
- 260 Обніміться ж, браті мої,
 Молю вас, благаяю!

1845. 14. XII.

В'юнища.

ВЕЛИКИЙ ЛЬОХ

Містерія

Положилъ еси насъ поношеніе со-
 сѣдомъ нашимъ, подражненіе и не-
 руганіе сущимъ окрестъ насъ.

Положилъ еси насъ въ притчу во
 языцѣхъ, покиванію главы въ мо-
 декъ.

Псалом XLIII, ст. 14-15.

Три душі.

- Як сніг, три пташечки летіли
 Через Субботове і сіли
 На похилённому хресті
 На старій церкві. — “Бог простить:
- 5 Ми тепер душі, а не люди!
 А відціля видніше буде,
 Як той розкопуватимуть льох.
 Коли б вже швидче розкопали,
 Тоді б у рай нас повпускали;
- 10 Бо так сказав Петрові Бог:
 “Тоді у рай їх повпускаєш,
 Як все москаль позабирає,
 Як розкопа Великий Льох.”

ПЕРША ДУША:

- “Як бу́ла я лю́диною,
15 То Прісею зва́лась;
Я оту́течки роді́лась,
Тут і ви́роста́ла;
Оту́т, бу́ло, на цві́нтарі
Я з дітьми гу́ляю,
20 І з Ю́рúсем гетьмане́нком
У пі́жмурки гра́ем;
А гетьма́нша, бу́ло, вйі́де
Та й клі́кне в бу́динок.
Он́де клі́ня: ота́м мені́
25 І фіг, і родзі́нок, —
Всьо́го мені́ по́нада́е
І на ру́ках но́сить...
А з гетьма́ном, як при́дуть
Із Чигри́на го́сті,
30 Та це й шлю́ть, бу́ло, за мно́ю.
Одя́гнуть, обу́ють,
І гетьма́н берé на ру́ки,
Но́сить і ці́луе...
Ота́к-то я в Субо́тові
35 Росла́-ви́роста́ла,
Як кві́точка, і всі́ мене́
Лю́били й віта́ли,
І ні́кому я нічо́го,
Ні́жé зло́го сло́ва,
40 Не сказа́ла. Уродли́ва
Та й ще чо́рнобрі́ва!
Всі́ на мене́ зали́цялись,
І сва́тати ста́ли;
А у мене́, як на те́е
45 Й рушникі́ вже тка́лись.
От-от бу́ла б пода́вала,
Та лі́хо зустрі́ло!
- Вра́нці-ра́но, в Пили́півку,
Якраз у неде́лю,
50 Побі́гла я за водо́ю.
Вже́ й крини́ця та́я
Заму́ліла і ви́сохла,
А я все літа́ю...
Дивлю́сь — гетьма́н з старши́ною...
55 Я води́ набра́ла,

- Та впівні шлях і перейшла;
А тогó й не знала,
Що він їхав в Переяслав
Москві присягати! . . .
- 60 І вже ледве я на-ледве
Донесла до хати
Оту воду . . . Чом я з нею
Відер не побіла? . . .
Батька, матір, себе, брата,
- 65 Собак отруїла
Тію клятою водою!
От за щó караюсь,
От за щó менé, сестрічки,
І в рай не пускають!"

ДРУГА ДУША:

- 70 "А менé, мої сестрічки,
За те не впустили,
Що царéві москóвському
Коня напоїла
В Бату́рині, як він їхав
- 75 В Москву́ із Полта́ви.
Я була́ ще недóлітком,
Як Бату́рин сла́вний
Москва́ вночі запали́ла,
Чéчеля уби́ла,
- 80 І малóго і старóго
В Сéйму потопі́ла.
Я між тру́пами валя́лась
У са́мих пала́тах
Мазéпиних . . . Коло ме́не
- 85 І сестра́, і ма́ти
Заріза́ні, обня́вшись,
Зо мно́ю лежа́ли.
І насі́лу то, насі́лу
Менé одірва́ли
- 90 Од ма́тері неживо́ї.
Що вже я просі́ла
Москóвського копита́на,
Щоб і менé вби́ли!
Ні, не вби́ли, а пусти́ли
- 95 Моска́лям на гри́ще!
Насі́лу я схова́лася
На тім пожа́рищі!

- Одна тільки й осталася
 В Бату́рині хата!
- 100 І в тій хаті поставили
 Царя́ ночувати,
 Як верта́всь із-під Полта́ви.
 А я йшла́ з водо́ю
 До хати́ни... а він мені
- 105 Маха́є руко́ю:
 Ка́же ко́ня напо́їти.
 А я й напо́їла!...
 Я не зна́ла, що я тяжко́,
 Тяжко́ согри́шила!
- 110 Ле́две я дійшла́ до хати́,
 На поро́зі впала́...
 А наза́втра, як цар вийшов́,
 Мене́ поховала́
 Та бабу́ся, що осталася́
- 115 На тій пожа́рині,
 Та ще й мене́ привіта́ла
 В безве́рхій хати́ні.
 А наза́втра й вона́ вме́рла
 Ї зотлі́ла у хати́,
- 120 Бо нікому́ в Бату́рині
 Було́ поховати́.
 Уже́ й хату́ розки́дали,
 І свілок з слова́ми
 На угі́лля попалі́ли!...
- 125 А я над яра́ми
 І степа́ми коза́цькими
 І до́сі літа́ю!
 І за що́ мене́ кара́ють,
 Я й сама́ не зна́ю?
- 130 Мабу́ть, за те, що всі́якому
 Служи́ла, годі́ла...
 Що́ цареві́ моско́вському́
 Ко́ня напо́їла!..."

ТРЕ́ТЯ ДУША́:

- "А я в Ка́неві роди́лась;
 135 Ще́ й не говори́ла,
 Мене́ ма́ти ще́ спові́ту
 На рука́х носи́ла,
 Як і́хала Кате́рина
 В Ка́нів по Дніпро́ві,
 140 А ми з ма́тір'ю сиді́ли

- На горі в діброві.
Я плакала; я не знаю,
Чи їсти хотілось,
Чи, може, що в маленької
145 На той час боліло?
Мене ма́ти забавля́ла,
На Дніпр поглядáла,
І галéру золотую
Мені показáла,
150 Мов буди́нок; а в галéрі
Князі і всі сїли, —
Воево́ди... а між німи
Цари́ця сиділа.
Я глянула, усміхну́лась, —
155 Та й ду́ху не ста́ло!
Ї ма́ти вме́рла! В одній я́мі
Обо́х поховáли
От за що́, мої сестри́ці,
Я тепе́р кара́юсь,
160 За що́ мене́ на мита́рство
Ї до́сі не пуска́ють!
Чи я зна́ла, ще спові́та,
Що та́я цари́ця —
Лютий во́рог Украї́ни,
165 Голóдна вовчи́ця!
Скажі́те, сестри́ці?

- Смерка́ється. Полети́мо
Ночувáти в Чу́ту:
Як що́ бу́де робитися,
170 Відті́ль бу́де чу́ти!”
Схопи́лися білесе́нькі
І в лі́с полети́ли,
І вкúпочці на дубóчку
Ночувáти сїли.

Три воро́ни.

- ПЕ́РША:
175 “Крав! крав! крав!
Крав Богда́н крав,
Та пові́з у Ки́їв,

Та продав злодіям
Той крам, що накрів."

ДРУГА:

180 "Я в Паріжі була,
За три злота з Радзивілом
Та Потóцьким пропилá."

ТРÉТЯ:

"Черезь мóсть идéть чортъ,
А коза́ по водѣ:
185 Быть бѣдѣ! Быть бѣдѣ!"

Отак крича́ли і летіли
Ворóни з трьох сторóн, і сіли
На маяку́, що на горі,
Посéред лісу, усі три;
190 Мов на морóз понадувáлись,
Одна́ на дру́гу позира́ли,
Ненáче три сестри старі,
Що дівувáли, дівувáли,
Аж по́ки мо́хом порослі.

ПÉРША:

195 "Оце́ тобі, а це́ тобі!
Я оце́ літáла
Аж у Сибі́р, та в одно́го
Декабрі́ста вкра́ла
Тро́хи жо́вчі. От, ба́чите,
200 Ї́ є чим розгові́ться!
Ну, а в тво́їй Моско́вщині
Є́ чим поживі́ться?
Чи чорт-ма́ ї́ тепер нічо́го?"

ТРÉТЯ:

"Є, сестри́ца, мно́го!
205 Три ука́за накарка́ла
На одну́ дорóгу..."

ПÉРША:

"На яку́ це? на ко́вану?
Ну, вже наро́би́ла!..."

ТРЕТЯ:

210 “Да шесть тысяч въ одной вертѣ
Душ передушила...”

ПЕРША:

“Та не бреші, бо тільки п'ять,
Та й то з фоном Корфом!
Ще й чваниться, показує .
На чужу роботу...
215 Капустница закурена!
А ви, місці-пані,
Бенкетуєте в Паріжі?
Поганці погані!
220 Що розлили з річку кроби
Та в Сибір загнули
Свою шляхту, то вже й годі,
Уже й запишались!
Ач, яка вельможна пава!...”

ДРУГА й ТРЕТЯ:

“А ти що зробила?”

ПЕРША:

225 “А дзуски вам питають мене!
Ви ще й не родились,
Як я отут шинкувала
Та кров розливала!
Дивись, які! Карамзина,
230 Бачиш, прочитали!
Та й думають, що ось-то мій!
А дзусь, недоріки!
В колодочки, ще не вбились,
Безпері каліки!...”

ДРУГА:

235 “Отó, яка недотіка!
Не та рано встала,
Що досвіта упилася,
А та, що й проспалась.”

ПЕРША:

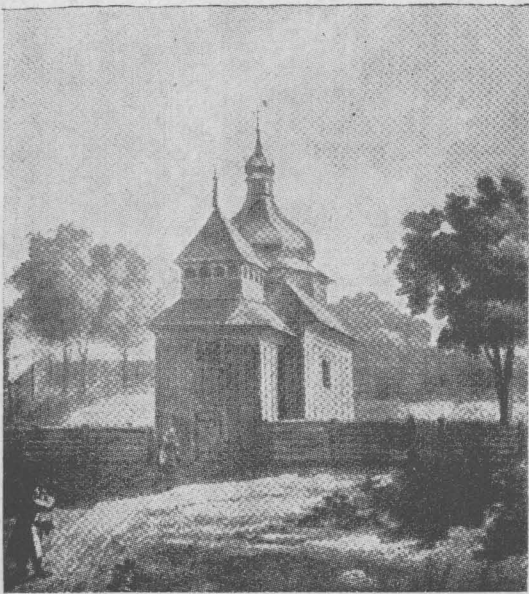
- “Упилася б ти без мене
240 З своїми ксьондз’амі!
Чорт-ма хісту! Я спаліла
Польшу з королямі;
А про тебе, щебетухо,
І д’бсі б стояла! ...
245 А з вольнімі козакамі
Що я виробляла?
Кому я іх не наймала,
Не запродавала?
Та й живуці ж, проклятуці!
250 Думала, з Богданом
От-от уже поховала.
Ні, встали погані
Із шведською приблудою ...
Та й годі ж творилось!
255 Аж злішаю, як згадаю ...
Бату́рин спаліла,
Сулú в Ромні загати́ла
Тільки старшінами
Козацькими ... а такіми,
260 Прóсто козака́ми,
Фінляндію засіяла,
Насіпала бурта́
На Орелі ... на Ладогу
Так гурті за гурто́м
265 Виганяла та цареві
Болота́ гати́ла,
І славно́го Полуботка
В тюрмі задуши́ла.
Отоді-то було́ свято!
270 Аж пекло злякалось,
Ма́тер Бо́жа у Ржави́ці
Вночі заридала!”

ТРЕТЯ:

- “И я такі пожи́ла:
С татара́ми помуті́ла,
275 С Мучи́телемъ покути́ла,
С Петру́хою попилá ...
Да нѣмцам запродалá

Церква в с. Вербкаж

Церква в с. Секуні

ПЕРША:

- “Та ти добре натворіла:
Так кацапів закріпила
У німецькі кайдани, —
280 Хоч лягай та й засні!
А в мене ще, враг їх знає,
Кого вони виглядають!?
Вже ж і в крѣпость завдала,
І дворянства страшну силу
285 У мундірах розплодила,
Як тих вошей розвела:
Все вельможні байстріята
Вже ж і Січ їх біснувата
Жидовою поросла,
290 Та й москаль — незгірша штука:
Добре вміє гріти рўки!
І я люта, а все таки
Того не зумію,
Що москалі в Україні
295 З козаками діють!
Отó ука́з надрюкують:
“По милості Божій
І ви — Наші, і все — Наше,
І го́же й не го́же!”
300 Тепер уже заходились
“Дре́вности” шукати
У могилах... бо нічого
Уже в хаті взяти, —
Все забрали любісінько!
305 Та лихий їх знає,
Чого вони з тим поганим
Льохом поспішають?
Трошки, трошки б подождали,
І церква б упала...
310 Тоді б разом дві руїни
В “Пчелé” описали...

ДРУГА й ТРЕ́ТЯ:

“Чого ж ти нас заклікала?
Щоб на льох дивіться?”

ПЕРША:

- 315 “Таки на льох! Та ще буде
Два дiва творіться:

- Сю ніч будуть в Україні
Родиться близнята.
Одін буде, як той Гонта,
Катів катувати!
- 320 Другий буде... оцє вже наш!...
Катам помагати, —
Наш вже в чєреві щипає...
А я начитала,
Що, як віросте той Гонта,
- 325 Все наше пропало!
Усе добре поплюндрує,
И брата не покине!
І розпустить правду й волю
По всій Україні!
- 330 Так от бачите, сестриці,
Що тут компонують!
На катів та на все добре
Кайдани готують!"

ТРЄТЯ:

- 335 "Я зóлотомъ растóпленнымъ
Залью ему́ очи!..."

ПЄРША:

"А він, клятий недóлюдок,
Зóлота не схóче!"

ТРЄТЯ:

"Я царєвыми чинами
Скручу́ ему́ рúки!..."

ДРУГА:

- 340 "А я зберу́ з всьóго свíта
Всі зла і всі мýки!..."

ПЄРША:

- 345 "Ні, сестриці, не так трєба:
Пóки сліпі люди,
Трєба його́ поховати,
А то ліхо́ буде!
Он бачите: над Кієвом
Мітла́ простяглася,

І над Дніпрóm і Тясміном
Земля затряслася.
350 Чи чуєте? Застогнала
Гора над Чигрином.
О!... сміється і ридає
Уся Україна!
То близнята народились;
355 А нависна ма́ти
Рего́четься, що Йвана́ми
Обо́х бу́де зва́ти.
Полети́мо!..." Полетіли
Й летячі співа́ли:

ПЕРША:

360 "Попливе́ наш Іва́н
По Дніпру́ у Лима́н
З кумо́ю!"

ДРУГА:

365 "Побіжи́ть наш ярчу́к
В ірій істи гадю́к
Зо мно́ю."

ТРЕТЯ:

"Какъ хвачу́, да помчу́,
В са́мий ад полечу́
Стрѣло́ю!"

Три лірники.

370 Оди́н сліпий, дру́гий кривий,
А тре́тій горба́тий
Йшли в Собо́тов про Богда́на
Миря́нам співа́ти.

ПЕРШИЙ:

375 "Що то, сказа́но — воро́ни:
Уже́ й помості́ли!
Мов для їх те сідало
Моска́лі зробі́ли."

ДРУГИЙ:

“А для ко́го ж? Чоловіка,
Півне, не поса́дять
Лічи́ть зорі...”

ПЕРШИЙ:

380 “Ти то ка́жеш!
А, мо́же, й поса́дять
Моска́лика або́ німця;
А моска́ль та німець
І там найду́ть хлібець.

ТРЕТІЙ:

385 “Що це таке́ верзе́те ви?
Які там ворони́,
Та москалі́, та сідало?
Неха́й Бог борони́ть!
Мо́же, ще не́стись заста́влять,
Моска́ля плоди́ти?
390 Бо чу́тка є, що цар хо́че
Весь сві́т полони́ти.”

ДРУГИЙ:

“А, мо́же, й так! Так на чо́рта ж
Їх на го́рах ста́вить?
Та ще такі височѐнні,
395 Що й хма́ри доста́неш,
Як ви́лізти...”

ТРЕТІЙ:

“Так о́тже що!
Ото́ потоп бу́де.
Пані́ туди́ повилáзять
400 Та диви́ться бу́дуть,
Як мужики́ тону́тимуть.”

ПЕРШИЙ:

“Розу́мні ви лю́ди,
А нічо́го не зна́єте!
То понаста́вляли
405 Ті фігу́ри он для чо́го:

Щоб люди не крали
Воді з річки, та щоб нішком
Піску не орали,
Що скрізь отам за Тясмою.”

ДРУГИЙ:

- 410 “Чорт-зна що провадить!
Нема хісту, то й не бреші!
А що, як присядем
Отутечки під берестом
Та трóхи спочінем?
415 Та в мене ще шматків зо два
Є хліба в торбїні,
То поспїдаем в пригóді,
Пóки сонце встане...”
Посїдали. — “А хто, братці,
420 Спїва про Богдана?”

ТРЄТІЙ:

“Я спїваю і про Ясси,
І про Жóвті Вóди,
І містéчко Берестéчко.”

ДРУГИЙ:

- 420 В великій пригóді
Нам сьогóдня вони стáнуть:
Бо там коло льóху
Базáр люду насхóдилось,
Та й пáнства не трóхи.
От де нам пожива бóде!
430 Анú, заспїваем
Прóби рáди!

ПЄРШИЙ:

- Та цур йомú!
Лúчче полягаем
Та вїспимось! День великий:
435 Ще бóдем спївати.

ТРЄТІЙ:

“І я кажú. Помóлимось
Та бóдемо спáти.”

- Старці під берестом засну́ли.
Ще сонце спить; пташки мовча́ть,
440 А коло льо́ху вже просну́лися
І заходи́лися копа́ть.
Копа́ють день, копа́ють два,
На трéтій на́силу
Докопа́лися до му́ру,
445 Та трóхи спочи́ли.
Поста́вили карау́ли.
Іспра́вник аж про́сить,
Щоб ні́кого не пуска́ли,
І в Чигри́н доно́сити
450 “По нача́льству.” При́хало
Нача́льство морда́те,
Подиви́лось: “Тре́ба, ка́же,
Сво́ди розлама́ти!
Верне́й де́ло!...” Розлама́ли,
455 Та й переляка́лись!
Костякі́ в льо́ху лежа́ли
І мов усми́хались,
Що со́нечко побачи́ли.
От добро́ Богда́на:
460 Черепо́к, гни́ле корі́то
Й ко́стякі в кайда́нах!
Якби́ в “фо́рменних”, то до́бре:
Вони́ б ще зда́лися!
Засмія́лись... А іспра́вник
465 Тро́хи не сказа́вся! —
Що ні́чого, ба́чиш, взя́ти;
А він же труди́вся!
І день і ніч побива́вся,
Та в ду́рні й убра́вся.
470 Якби́ йому́ Богда́н оце́
У ру́ки попався,
У москалі́ заголі́в би,
Щоб знав, як дурі́ти
Праві́тельство!! Кричі́ть, бі́га,
475 Мов несамові́тий;
Яре́менка в пі́ку пі́ше,
По-моско́вській ла́е
Увесь наро́д. І на старці́в
Мої́х наліта́е:
480 — “Вы што де́лаете, плу́ты?!”
— Та ми, ба́чте, па́не,
Співа́ємо про Богда́на!...”

- “Я вамъ дам Богдана!
Мошенники, дармоёды!
485 И пѣсню сложили
Про такого ж мошенника!...”
— “Нас, пане, навчили!...”
— “Я вас навчу! Завалить им!”
Взяли й завалили, —
490 Випарили у московській
Бани-прохолоді.
Отак пісні Богданові
Стали їм в пригоді!!
- Так малий льох в Субботові
495 Москва розкопала...
Великого ж того льоха
Ще й не дошукалась...

-
- Стоить в селі Субботові
На горі високій
500 — Домовіна України —
Широка, глибока.
Ото церков Богданова;
Там то він молився,
Щоб москаль добром і лихом
505 З козаком ділився.
Мир душі твоїй, Богдане!
Не так воно стало:
Москалики, що заздріли,
То все очухрали. —
510 Могіли вже розривають,
Та грошей шукують;
Льохі твої розкопують
Та тебе ж і лають,
Що й за труді не находять!...
515 Отак-то, Богдане!
Занастів еси вбогу
Сироту Україну!
За те ж тобі така й дяка...
520 Немá кому полагодить!
На тій Україні,
На тій самій, що з тобою
Ляха задавила, —

- Байстриюкі Єкатери́ни
525 Сарано́ю сіли.
Отакé-то, Зіно́вію,
Олексі́в дру́же!
Ти все одда́в прі́ятелям,
А їм і байду́же!
530 Ка́жуть, бачиш, що все́-то те
Та́кі й було́ «на́ше»,
Що вони́ тільки найма́ли
Тата́рам на па́шу
Та поляка́м . . . Мо́же, й справді!
535 Неха́й і так бу́де! . . .
Так смію́ться ж з Украї́ни
Сторо́ннії лю́ди! . . .
Не смійте́ся, чужі лю́ди!
Це́рква-домові́на
540 Розва́літься . . . і з-під не́ї
Вста́не Украї́на
І розві́е тьму нево́лі,
Сві́т пра́вди засві́тить,
І помо́ляться на во́лі
545 Нево́льничі діти!

1845, 21. X.
С. Мар'ївське.

ХОЛО́ДНИЙ ЯР

- У вся́кого сво́є лі́хо,
І в ме́не не ті́хо;
Хоч не сво́є, — позі́чене,
А все́ та́кі лі́хо.
5 На́що б, ба́ч-ся, те зга́дувать,
Що давно́ мину́ло,
Буді́ть Бо-зна́е ко́лишне?
До́бре, що засну́ло! . . .
Хоч і Яр той! Вже до йо́го
10 І сте́жки мало́ї
Не оста́лось, і зда́ється,
Що ніхто́ й ного́ю
Не ступі́в там, — а згада́еш,
То бу́ла й дорóга
15 З манасти́ря Мо́триного
До Я́ру стра́шного.

- В Яру колись гайдамаки
Табором стояли,
Лагодили самопали,
20 Ратища стругали.
У Яр тоді сходилися,
Мов із хреста зняті,
Батько з сином і брат з братом,
Одностаїне стаїти
- 25 На ворога лукавого,
На лютого ляха.
Де ж ти дівся, в Яр глибокий
Протоптаний шляху?
Чи сам заріс темним лісом?
- 30 Чи то засадили
Нові каті, щоб до тебе
Люди не ходили
На пораду: що їм діять
З добрими панами,
- 35 Людоїдами лихими,
Новими ляхами?
Не сховаєте! Над Яром
Залізняк витає,
І на Умань позирає,
- 40 Гонту виглядає.
Не ховайте, не топчіте
Святого закону
Не зовіте преподобним
Лютого Нерона!
- 45 Не славтеся царєвою
Святою війною,
Бо ви й самі не знаєте,
Що царики коять,
А кричите, що несете
- 50 І душу і шкуру
“За отечество!” Єй-Богу,
Овеча натура!
Дурний шию підставляє
І не знає защо,
- 55 Та ще й Гонту зневажає,
Ледаче ледачо!
“Гайдамаки — не воїны, —
Разбойники, воры,
Пятно в нашей истории!”
- 60 Брешеш, людоморе!
За святу правду, волю

- Розбійник не ста́не,
Не розку́є за́кований
У ва́ші кайдани
- 65 Наро́д те́мний; не за́ріже
Лука́вого си́на;
Не розі́б'є живе́ се́рце
За сво́ю кра́їну!
Ви розб́їйники неси́ті,
- 70 Голо́дні воро́ни!
По я́кому правди́вому,
Свято́му за́кону
І земле́ю, всім да́ною,
І серде́шним лю́дом
- 75 Торгу́єте? Стережі́ться ж,
Бо ли́хо вам бу́де,
Тяжке́ ли́хо!... Дурі́ть діте́й
І бра́та сліпо́го,
Дурі́ть себе́, чужи́х люде́й,
- 80 Та не дурі́ть Бо́га!
Бо в де́нь ра́дости над ва́ми
Розпаде́ться ка́ра,
І пове́ огонь но́вий
З Холо́дного Я́ру!

1845. 17. XII.
В'ю́нця.

ТРИ ЛІТА

- І де́нь — не де́нь, і йде́ — не йде́,
А літа́ стріло́ю
Проліта́ють, забира́ють
Все до́бре з собою́.
- 5 Окрада́ють до́бри ду́ми,
О холо́дний ка́мінь
Розбива́ють се́рце на́ше
І співа́ють а́мінь, —
А́мінь всьо́му весе́лому
- 10 Од ни́ні до ві́ка.
І кида́ють на розпу́тті
Сліпо́го калі́ку.
Невели́ккі три лі́та
Ма́рно пролеті́ли...

- 15 А багáто в моїй хáті
Лїха наробїли:
Опустóшили убóге
Моé сéрце тїхе,
Погасїли усé дóбре,
20 Запалїли лїхо,
Вїсушили чáдом-дїмом
Тїї дóбрї сльóзи,
Що лилїся з Катрúсею
В москóвській дорóзі,
25 Що молїлись з козакáми
В турецькій нево́лі,
І Окса́ну, мою зóрю,
Мою дóбру дóлю,
Що-де́нь Бóжий умивáли ...
30 Пóки не підкрáлись
Злїї лїта та все тée
Заразóм укрáли.
Жаль і ба́тька, жаль і ма́тір,
І вірну дру́жїну,
35 Молодóю, весéлюю,
Клáсти в домовїну, —
Жаль великий, братї мої!
Тяжко годувáти
Малїх дїтóк неумїтих
40 В нетóпленїй хáті!
Тяжкé лїхо, — та не такé,
Як томú дурнóму,
Що полю́бить, поберéться,
А вона́ другóму
45 За три шагї продаéться
Та з йóго й смїéться.
От де лїхо! От де сéрце
Рáзом розірвéться!
- Отакé то злée лїхо
50 Йї зо мно́ю спїтkáлось:
Сéрце лóди полю́било
І в лóдях кохáлось,
І вони́ йóго віта́ли,
Грáлися, хвалїли ...
55 А лїта тихéнько крáлись
І сльóзи суші́ли,
Сльóзи щїрої любóви ...
І я прозрївáти

- Став потро́ху . . . Догляда́юсь —
 60 Бода́й не каза́ти!
 Круго́м ме́не, де не гля́ну,
 Не лю́ди, а змі́ї . . .
 І засо́хли мо́ї сльо́зи,
 Сльо́зи молоді́ї.
 65 І тепе́р я розбі́тее
 Се́рце я́дом го́ю —
 І не пла́чу й не співа́ю,
 А вію́ сово́ю.
 Отаке́-то! Що хо́чете,
 70 То те і робі́те:
 Чи го́лосно зневажа́йте,
 Чи нішком хвалі́те
 Мо́ї ду́ми, — одна́ково,
 Не ве́рнуться зно́ву
 75 Літа́ мо́ї молоді́ї,
 Веселе́е сло́во
 Не ве́рнется! . . . І я се́рцем
 До вас не верну́ся,
 І не зна́ю, де діну́ся,
 80 Де я пригорну́ся
 І з ким бу́ду розмовля́ти,
 Кого́ розважа́ти,
 І перед ким мо́ї ду́ми
 Бу́ду сповіда́ти?
 85 Ду́ми мо́ї, літа́ мо́ї!
 Тяжкі́ї три літа́!
 До ко́го ви прихі́литесь,
 Мо́ї злі́ї діти́?
 Не хилі́тесь ні до ко́го,
 90 Ляжте до́ма спа́ти . . .
 А я піду́ четве́ртий год
 Нові́й зустріча́ти.
 Добрі́день же, нові́й го́де, —
 В то́рішній свиті́ні!
 95 Що ти несеш в Украї́ну
 В ла́таній то́рбіні́?
 “Благоде́нствіе, указа́м
 Нове́ньким пові́те . . .”
 Іді́ ж здоро́в, та не забу́дь
 100 Злі́дням покло́нітись!

В'юнища.
 1845. 22. XII.

ДАВИДОВІ ПСАЛМИ

I.

- Блажénний муж на лукаву
Не вступає раду,
І не ста́не на путь злого,
І з лю́тим не ся́де;
5 А в зако́ні Господньому
Сéрце його́ й во́ля
Навча́ється; і ста́не він,
Як на до́брім полі,
Над водо́ю поса́жене,
10 Дре́во зелене́,
Плодо́м вкри́те: так і муж той
В до́брі свої́м спіе.
А лукавих, нечесті́вих
І слі́д пропада́є, —
15 Як той по́піл, над земле́ю
Вітер розмаха́є.
І не вста́нуть з пра́ведними
Злі́ї з домові́ни;
Діла́ до́брих онóвлятьс́я,
20 Діла́ злих загі́нуть.

XII.

- Чи ти мене́, Бо́же мій,ий,
Наві́к забува́єш?
Одверта́єш лице́ Сво́є,
Мене́ покида́єш?
5 До́ки бу́ду му́чить ду́шу
І се́рцем бо́літи?
До́ки бу́де во́рог лю́тий
На мене́ диві́тись
І смі́ятись? Спасі́ мене́,
10 Спасі́ мою́ ду́шу,
Да не ска́же хі́трий во́рог:
“Я його́ поду́жав!”
І всі́ злі́ї посмію́ться,
Як упаду́ в ру́ки,
15 В ру́ки вра́жі. Спасі́ мене́

Од лютої муки,
Спасі мене! Помолюся
І возпою знову
Твої блага чистим серцем,
20 Псалмом тихим, новим.

XLIII.

Бóже! Нашими ушіма
Чули Твою славу.
І діди нам розказують
Про давні кроваві
5 Тії літа, як рукою
Твердою Своєю
Розв'язав Ти наші рúки
І покрив землею
Трупи ворожі, і силу
10 Твою возхвалили
Твої люди і в покої,
В добрі одпочили,
Слав'я Господа! А нині!...
Покрив еси знову
15 Срамотою свої люди, —
І ворогі нові
Розкрадають, як овцеь, нас
І жеруть!... Без плати
І без цині оддав еси
20 Ворогам проклятим;
Покинув нас на сміх людям,
В наругу сусідам, —
Покинув нас, яко в притчу
Нерозумним людям.
25 І кивають, сміючися,
На нас головáми;
І всякий день перед нами —
Стид наш перед нами.
Окрадені, замучені,
30 В пúтах умираєм;
Не молимось чужим богáм,
А Тебе благаєм:
Поможі нам, избáви нас
Вражої наруги!
35 Поборóв ти першу силу,
Поборі і другу,
Ще лютішу!... Встань же, Бóже!

- Вскую́ будеш спа́ти,
Од сліз на́ших одверта́тись,
40 Скорби забува́ти?
Смирíлася душа́ на́ша,
Жить тяжко в оковах!
Встань же, Бо́же, — помо́жй нам
Встать на ка́та зно́ву!

ЛII.

- Пребезу́мний в се́рці ска́же,
Що Бо́га нема́є,
В беззако́нні мерзіє,
Не твóрить блага́я.
- 5 А Бог дівиться: чи є ще
Взиска́ющий Бо́га?
Нема́ добре-творя́щого,
Нема́ ні одно́го!
Ко́ли вони́, несі́тїї
- 10 Гріха́ми, дозна́ють?
Ідять лю́ди замі́сть хлі́ба,
Бо́га не згада́ють.
Там бо́яться, ляка́ються,
Де страху́ ї не бу́де:
- 15 Так са́мі себе́ бо́яться
Лука́вії лю́ди.
Хто ж пошле́ нам спасе́ніє,
Ве́рне до́бру до́лю?
Ко́лись Бог нам ве́рне во́лю,
- 20 Розі́б'є нево́лю.
Возхва́лимо Тебе́, Бо́же,
Хвале́нієм вся́ким;
Возра́дується Ізраї́ль
І святи́й Іа́ков.

ЛIII.

- Бо́же! Спасі́, суди́ мене́
Ти по Сво́йй во́лі!
Молю́сь, Го́споди, внуши́ їм
Уст мої́х глаго́ли!
- 5 Бо на ду́шу мою́ вста́ли
Сі́льні чужі́,
Не зря́ть Бо́га над собо́ю,
Не зна́ють, що дію́ть.

- А Бог мені помагає,
 10 Менé заступає,
 І їм правдою Своєю
 Вертає їх злая.
 Помолюся Господеві
 Сърцем одинóким,
 15 І на злих моїх погляну
 Незлім моїм óком.

LXXXI.

- Між царя́ми-судіями
 На раді великій
 Став земні́х владі́к судіти
 Небесний Владі́ка.
 5 “Докóлі б́удете стяжати
 І кров неві́нну розлива́ть
 Люде́й убо́гих, а ба́гатим
 Судом лука́вим помага́ть?
 Вдові́ убо́гий допоможі́те,
 10 Не осуді́те сироті́,
 І віведі́ть із тисноті́
 На во́лю тихи́х, заступі́те
 Од рук несі́тих!” — Не хотя́ть
 Позна́ть, розбі́ти тьму невóлі, —
 15 І вс́е — Го́спода глаго́ли,
 І вс́е пла́четься земля́.
 Царі́, раби́ — одна́кові
 Сині́ перед Бо́гом;
 І ви вмре́те, як і князь ваш,
 20 І ваш раб убо́гий.
 Встань же, Бо́же, суді́ зéмлю
 І сúdeй лука́вих!
 На всі́м сві́ті Тво́я пра́вда
 І во́ля, і сла́ва.

XCIII.

- Госпо́дь Бог лихі́х карає́, —
 Душа́ мо́я знає́.
 Встань же, Бо́же, — Тво́ю сла́ву
 Го́рдий зневажа́є.
 5 Вознесі́ся над земле́ю

Як умиру ти поховайте
мене на могили
Серед стіту широкого
Навкринити млині,
Щоб лави широкополю,
И Дмитро, и кручи
Було видно; було чуття
Як раве ревучий,
Як помсел до Укреники
Усильє море
Кровь ворогу... остоиди я
И лави и горы
Вся покинчу, и покинчу
До самого Бога
Молючися, ... а до того
И незнаю Бога.
А поховайте, таветавіайте,
Кайдимы поживите,
И врижюю злого кровью
Волю окротите.
И мене вь селви великій
Вь селви волюній новій
Незабудете поминутьте
Назвуйте тихимь словомь.

23
Зелень
№ 45
вс перебісовь.

Заповіт. Автограф Т. Шевченка

- Високо-високо,
Закрий славою своєю
Сліпе, горде око.
Дірки, Господи, лукаві
- 10 Хваляться, доколі —
Неправдою? Твої люди
Во тьмі і неволі
Закували . . . Добро Твоє
Кров'ю потопили,
Зарізали прохожого,
Вдову задавили
І сказали: "Не зрить Господь,
Ніже тебе знає."
- 20 Умудріться, немудрії:
Хто світ оглядає,
Той і серце ваше знає,
І думи лукаві.
Дивіться ділам Його,
Його вічній славі!
- 25 Благо тому, когось Господь
Карає між нами, —
Не допуска, поки злому
Ізріється яма.
Господь любить свої люди,
- 30 Любить, не оставить,
Дожидає, поки правда
Перед ними стане.
Хто б спас мене од лукавих
І діющих злая?
- 35 Якби не Бог поміг мені,
То душа б живая
Во тьмі ада потонула,
Проклялась на світі.
Ти, Господи, помагаш
- 40 По землі ходити,
Ти радуєш мою душу
І серце врачуєш;
І перебудеть Твоя воля, —
І труд Твій не всує:
- 45 Вловлять душу праведничу,
Кров добру осудять.
Мені Господь пристанище,
Заступником буде,
І воздасть їм за діла їх
- 50 Криваві, лукаві,

Погубить їх, і їх слава
Стане їм в неславу.

СXXXII.

- Чи є що краще, лучче в світі,
Як укупі жити,
Братам добрим добро певне
Пожить, не ділити.
- 5 Яко мирро добровонне
З голови чесної
На бороду Аароню
Спадає росюю,
І на шитїї омети
- 10 Рїзи дорогїї;
Або роси Ермонської
На святїї гори
Високїї Сїонської
Спадають і творять
- 15 Добро тварям земнородним,
І землі, і людам:
Отак братів благїх Своїх
Господь не забуде —
Воцарїться в дому тїхим,
- 20 В сїм'ї тїй великій,
І пошлє їм добру долю
Од віка до віка.

СXXXVI.

- На ріках круг Вавилона,
Під вербами в полі,
Сидїли ми і плакали
В далекїї неволї,
- 5 І на вербах повішали
Органи глухїї,
І нам стали смїятися
Едомляни злїї:
— “Розкажїть нам пісню ващу:
- 10 Може й ми заплачем;
Або нашу заспївайте,
Невольники наші!”
— “Якої ж ми заспїваєм
На чужому полі?
- 15 Не спївають веселої

- В далекій неволі!..."
 І коли тебе забуду,
 Іерусаліме, —
 Забвén буду, покинутий,
 20 Рабóm на чужині!
 І язик мій оніміє,
 Вісохне лукавий,
 Як забуду пом'янути
 Тебé, наша славо!
 25 І Господь наш вас пом'яне,
 Едомські діти,
 Як кричали ви: "Руйнуйте,
 Руйнуйте, паліте
 Сіон святій!" Вавилоня
 30 Дщере окайна!
 Блаженний той, хто заплатить
 За твої кайдани!
 Блажен, блажен! Тебé, злая,
 В радості застане
 35 І розіб'є дітей твоїх
 О холодний камінь!

CXLIX.

- Псалом новий Господéві
 І новую славу
 Возпоём чесним собóром,
 Сёрцем нелукавим;
 5 Во псалтірі і тимпані
 Возпоём благая,
 Яко Бог кара неправих,
 Правим помагає.
 Преподобніі во славі
 10 І на тихих ложах
 Радуються, славословлять,
 Хвалять ім'я Боже;
 І мечі в руках їх добрі,
 Острі обоюду
 15 На отмщєніє язикам
 І в науку людям.
 Окують царей несітих
 В залізній пуга,
 І їх, славних, окóвами
 20 Ручними окрутять,
 І осудять губітелей

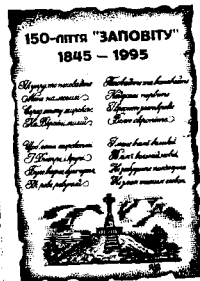
Судом своїм правим,
І во віки стане слава,
Преподобним слава!

1845. 19. XII.
В'юнища.

- Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Україні милій:
- 5 Щоб лані широкополі
І Дніпро, і кручі
Булó відно, — булó чути,
Як реве реву́чий!
- Як понесе з України
- 10 У синее море
Кров ворожу... Отоді я
І лані, і гóри —
Все покину і поліну
До са́мого Бо́га
- 15 Молітися... А до то́го
Я не знаю Бо́га!

- Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою, злою кров'ю
Волю окропіте!
- 20 І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом!

1845. 25. XII.
Переяслав.

ТРИ ЛІТА.

I. Три збірки творів.

В Архіві Департаменту Поліції заходами сенатора Андрія Марковича, сина відомого українця, поета й історика України, Миколи Маркевича, були 1906 р. Е. Щоголевым віднайдені три рукописи Т. Шевченка, забрані в нього 5. квітня 1847 р. під час арешту і трусу. І ці три зшитки творів поета лягли в основу акту обжалоби московської влади і засуду Шевченка на пожитотню салдатчину із забороною писати й малювати.

Один із тих рукописів, чисто виготовлений до цензури про дозвіл друкувати була збірка трьох творів Шевченка: дві балади “Лілея” й “Русалка” й одна поема “Осика”. До цієї збірки була додана і відповідна передмова. Ці твори були написані: два перших 1846 р. й остання — 1847 р. Вони друкуються в цім II. томі “Кобзаря”.

Другий рукопис містить у собі тільки одну поему Шевченка “Єретик” 1845 р. і, нарешті, третій рукопис — “немов би альбом, куди Шевченко позаводив усе те, що написав за три годи (“Три літа”): р.р. 1843—1845” (В. Доманицький, “Крит. розслід над текстом Кобзаря Т. Шевченка, ст. 141—142).

Це великий зшиток, на палятурках якого наліплена смужка білого паперу з написом: “Стихотворенія Шевченка есть дѣло 1 экспедиціи 1847 года № 81, ч. 6.” На першому аркуші, по опису В. Доманицького, олівцем намальовано: посередині в рямцях якась постать, — як знати, боса, з бородою, без шапки і без штанів, у довгій сорочці, підперезана; поверх накинуто одєжину без рукавів, руки розставлені і в лівій руці ціпок.

Окремо внизу, аж двічі, голова з довгим носом, потім голова з тулубом у віце-фракові і немов би в військовій уніформі з наплечниками обер-офіцера й одна постать з кирпатим носом.

На другій стороні того ж аркуша знову постать з кирпатим носом, у двох поставах: одна в пальті і ніби в татарській фесці або в жидівській ярмулці, а друга —

наче в халаті, без ярмулки, лиса; вгорі окремо голова тої самої постаті в ярмулці і без ярмулки, лиса — низу, над головами надпис: “На тще серце”.

На другому аркуші наголовок чорнилом: “Три літа”, а внизу олівцем намальовані: дядько в кобеняці і в шапці з ціпком у руках і свиня. Другий бік того аркуша (зворот) чистий (див. В. Доманицький та сама праця, ст. 142).

На третьому аркуші — “Молитва Ієремії пророка”:

Отцы наші согрѣшиша, и нѣсть ихъ . . .” Ця “Молитва” надрукована на титульній сторінці циклю “Три літа” цього видання “Кобзаря”, стор. 77. На другій стороні цього аркуша починаються твори Шевченка, писані властною рукою поета, і йдуть у такому порядку:

1. Чигрине, Чигрине . . . 19 февраля 1844 р. Москва;
2. Заворожи мені волхве . . . — 13 декабря 1844 р. С.-Петербург;
3. У неділю не гуляла . . . — 18 октября 1844 р. С.-Петербург;
4. Під наголовком: **Гоголю**: “За думою дума роєм вилітає” — 30 декабря 1844 р. С.-Петербург;
5. Олівцем наголовок: **Розрита могила** і вірш: “Світе тихий, краю милий, Моя Україно” — 9 октября 1843 р. Березань;
6. Чого мені тяжко — 13 ноября 1844. С.-Петербург;
7. Не завидуй багатому — 4 октября 1845 р. Миргород;
8. Не женися на багатій — 4 октября 1845 р. Миргород;
9. Сова — 6 мая 1844 р. С.-Петербург;
10. Дівичії ночі — 18 мая 1844 р. С.-Петербург;
11. Наймичка — 13 ноября 1845 р. Переяслав;
12. Маленькій Мар’яні — 20 декабря 1845 р. В’юнища;
13. Сон (комедія) — 8 июля 1844 р. С.-Петербург;
14. Сліпий (поема) — 16 октября 1845 р. с. Мар’їнське;
15. Кавказ — 18 ноября 1845 р. Переяслав;
16. Минають дні, минають ночі — 21 декабря, 1845 р. В’юнища;
17. *Копають день, копають два . . . (це кінець містерії “Великий Льох”);
18. Стоїть в селі Суботіві — 21 октября 1845 р. Мар’їнське;
19. І мертвим і живим — 14 декабря 1845, В’юнища;
20. Великий льох (містерія) — початок: а) Три душі, б) Три ворони, в) Три лірники”.
21. Холодний Яр — В’юнища, 17 декабря 1845.;
22. Три літа — 22 декабря 1845. В’юнища;
23. Давидові псалми — 19 декабря 1845 р. В’юнища;
24. Як умру, то поховайте — 25 декабря 1845 р. в Переяславі. Це той порядок творів, який визначив Шевченко у цій збірці “Три літа”.

Переглядаючи той альбом, я завважую такі його особливості: По-перше, Шевченко із цієї збірки зовсім вилучив поему “Єретик”. Поет виділив її в окремий зшиток і тим надав їй окреме значення і місце. По-друге, Шевченко розпочинає збірку “Три літа” не з поезії “Три літа” і не з поезії “Розрита могила”, а з поеми “Чигрине, Чигрине...”, себто з того твору, що пізніше друкувався під наголовком “Чигирин”. По-третє, поезія “Три літа” не розпочинає цілу збірку, а замикає її й викінчує. По-четверте, всі твори збірки “Три літа” розміщуються не в хронологічному порядку в часі, як поет їх один за одним творив, а зовсім порушує їх хронологію і тим надає їм зовсім інший плян. Це треба взяти на увагу, щоб мати правдивий погляд на плян і на систему збірки у такий ніби зверхній її безпляновості і несистематичності.

II. Плян збірки “Три літа”.

Всі видання цієї збірки “Три літа”, починаючи від “Кобзаря” 1907 р., якого редагував Василь Доманицький, і кінчаючи останніми виданнями Всеукр. Академії Наук у Києві під редакцією С. Єфремова і М. Новицького, Українського Наукового Інституту в Варшаві під редакцією Павла Зайцева і Інституту Шевченка в Харкові під редакцією О. Дорошкевича та всіма большевицькими виданнями, від 1943 року почавши і 1949 роком кінчивши, всі редактори в виданні цієї збірки в принципі пішли за пляном В. Доманицького, якого він визначив у своїй студії “Критичний розслід над текстом “Кобзаря” Т. Шевченка 1906 р. на сторінках “Київської Старини” і в окремій відбитці 1907 р. і здійснив у своїм вперше зредагованім “Кобзарі” й виданім у Петербурзі 1907 р. І цей плян, по-перше, **стисло хронологічний** за виємком поезії “Три літа”, яка перенесена з кінця збірки і поставлена на початку її, як її **заспів**; по-друге, поема “Єретик” так само **включена** в цю збірку “Три літа”, як ніби її органічна частина.

Цією механічною реконструкцією порядку творів була зовсім порушена та система, яку надав їй сам автор, Т. Шевченко, і зламаний був якийсь надзвичайно цікавий

задум поета; а введенням поеми “Єретик” у збірку, як її складової частини, був так само порушений погляд Шевченка на цю поему, як на зовсім окремий самостійний твір, із збіркою органічно не зв’язаний. І така переконана конструкція зовсім відмінила плян збірки і знищила її внутрішню, далеко глибшу систему поета, яку він хотів надати такій, а не іншій, послідовності, такому, а не іншому, розміщенні своїх творів.

І утворився канон порядку цієї збірки, хоч зовні ніби послідовний (у пляні хронологічним, зверхнім), але внутрішньо у захованні задуму самого Шевченка, канон той цей задум поета зруйнував і на півстоліття майже його поховав у забуття для майбутніх поколінь українського народу.

І я цей плян Шевченка відновлюю і тут вияснюю, як я його розумію на основі всієї спадщини поета.

III. Внутрішня властивість пляну Шевченка.

А цей порядок і плян Шевченка дуже цікавий і **глибокий**. Поема “Чигрине, Чигрине...” або “Чигирин”, як її назвав В. Доманицький, розпочинає збірку “Три літа”, себто нею Шевченко починає найповажніший цикл своїх творів, створений ним після свого першого побуту в Україні в 1843 р., коли він повернувся в 1844 р. до Петербургу і там, у цій столиці московської деспотії, він низку цих творів того самого року написав. Один, правда, вірш “Розрита могила” Шевченко написав ще 1843 р. у часі свого перебування в Україні.

А поему “Чигрине, Чигрине...” Шевченко написав 1844 р. в дорозі до Петербургу, в Москві, і в збірці “Три літа” він служить своєрідною глибоко-ліричною увертюрою (поетичним заспівом) до цієї збірки. Чому Шевченко надав цій поемі такого значення? Мені зовсім зрозуміло, чому поет цьому віршові такому ліричному і такому надхненному призначив таку визначну роль.

Місто Чигирин на південнім правобережжю України було найвизначнішою столицею української держави. Зроджений, як столиця, в бурі і революції Богданового тріумфального походу 1648 р. до повної державної самостійності України, Чигирин був центральною точкою

всіх задумів великого Гетьмана, всіх мук і болів, в яких та держава зроджувалась і місцем (село Суботів під Чигирином), де зродився і сам провідник того визвольного походу. Не даром Шевченко в містерії "Великий Лях" до того самого міста відносить народження й нового провідника:

Он бачите: над Києвом
Мітла простяглася,
І над Дніпрóm і Тясміном
Земля затряслася.
Чи чуєте? Застогнала
Гора над Чигрином...
То близнята народились...
**Одін буде, як той Гонта,
Катів катувати!**
Другий буде.....
Катам помагати...

І той новий Гонта "розпустить правду й волю по всій Україні!" І цю ідею нового Гонти, нового провідника України, що визволить Україну з-під московської неволі в цім творі і заповідає. Це перша роля Чигиринина у вступі до цілої зборки "Три літа".

Друга, в Чигирині і в Богдановій церкві створився і новий задум Гетьмана Богдана Хмельницького: поєднатися з Москвою в 1654 р. З Чигиринина розпочалась так блискуче будуватись українська держава. В Чигирині та будівля й закінчилась. Той самий Богдан із старшиною в Чигирині її добровільно і зліквідував.

Але:

Кругóm святого Чигринá
Сторожа стáне з то́го світу,
Не дасть святого розпинáть...
(Гайдамаки)

Отже, Чигирин — вихідний пункт і реального визволення України, містичної віри, щодо його майбутньої ролі в історії України і сучасного Шевченкові його запусніння, як наслідок поєднання України з Москвою. Це є духова перспектива, вгляд у саму суть чигиринської трагедії, яку Шевченко буде розкривати в дальших творах цієї збірки "Три літа". І, нарешті, в цім творі Шевчен-

ко розкриває особисту програму національної боротьби за визволення і свободу українського народу, яку він розгорне в дальших творах.

IV. Головна ідея збірки “Три літа”.

Коли я студіюю самий порядок розпологу дальших творів у цій збірці аж до кінця, то бачу, що в ній Шевченко записав усі твори зовсім не в тому порядку, як він їх творив, себто не в хронологічній послідовності в моменті їх повстання, а в зовсім іншій. І ця така ніби хронологічна безпляновість дала привід В. Доманицькому вважати збірку власноручно Шевченком списану тільки “про пам’ять” без хронологічного ладу, а так, як що попало. Оскільки недбало вписувалися сюди вірші, пише В. Доманицький, знати найкраще з того, що, наприклад, вписано спочатку кінець “Великого Льоху”, потім “Суботів” і аж далі “Великий Льох” (початок). Очевидно, переписувалося туди машинально, — і як попався кінець поеми, за якою підряд ішов “Суботів”, так і вписано їх туди. Вписавши, Шевченко завважив свою помилку, і як над “Копають день . . .”, так і після “Три лірники” (у “Великому Льоху”) поставив значок*, який показує, що одне мусить іти зараз по другому. Через цю помилку ми якраз не знаємо тепер докладно дати “Великого Льоху”, бо “21 октября 1845” — стоїть під “Суботівим”. Дуже можливо, що й “Великий Льох” має цю саму дату” (Та сама праця, стор. 143). І Доманицький, так негативно оцінюючи плян збірки “Три літа”, відкинув його і перевів свій чисто хронологічний, для нього єдине можливий і доцільний. За В. Доманицьким пішли всі пізніші редактори цієї збірки аж до сьогодні і такий порядок став свого роду неписаним каноном і для дальших видань усіх творів цієї збірки.

Чи справді так “недбало”, як думає В. Доманицький, Шевченко вписував до цієї збірки свої твори? Насамперед мушу зазначити, що ця збірка “Три літа” Шевченка не є брульон, не є червоний рукопис, до якого поет вперше після задуму свої твори вписав. Коли б було так, то тоді, справді, всі твори, як вони писались у часі один за одним, так хронологічно незалежно від волі

поета всі йшли б у хронологічному порядку. А така повна відсутність хронологічного порядку в їх розміщенні свідчить про те, що Шевченко їх переписував із брульону начисто.

І той факт, що містерію “Великий Льох” поет розбив на дві записи і кінець поставив напереді під ч. 17, а початок її переписав аж під ч. 20, зовсім не свідчить про недбальство Шевченка, а про щось інше. Наївно, по моему, думати, що Шевченко так зневажливо трактував свою творчість та й ще “Три літа”, що складає найвищезначнішу його збірку. Як би він помилився, переписуючи свою містерію “Великий Льох”, то не поставив би значок *, щоб показати, що ці обидві частини складають цілість його містерії.

На мій погляд причиною було не “механічне” вписування цих творів до окремого “альбому”, а те, що брульон “Великого Льоху”, саме початок його ще не був зовсім викінчений і не переведений до кінця такої своєрідної і тяжкої задум отієї глибокої містеріяльної трагедії України, яку так оригінально він її задумав втілити у ті позазмислові образи душ, ворон, і символічні образи лірників. В той час, коли треба було виповнити суто політичну і конкретну картину розкопування льоху серед інших творів тої самої концепції (про це буде далі), Шевченкові для цієї мети із містерії “Великого Льоху” надавався тільки кінець його. А містеріяльна позазмислова частина тут була не на місці, і поет її відділив і вписав далі, де вона найбільше тематикою своєю і способом трактування містеріяльної позазмислової й абсолютної реальності в ідеї надавалась. Така була внутрішня система розпологу не тільки творів, але й окремої частини твору, антитетично скомпонованої до початку цілості “Великого льоху”. А друга причина могла бути та, що початок “Великого Льоху” ще автором оформлювався і не був готовий до переписування одразу в цілому до альбому “Три літа”. Обидві ці причини можливі.

Правда, мені може критика закинути у нереальності й абстрактності мого думання. На цей закид у мене одна відповідь. Найбільше нереальним у змисловому сенсі своєї творчості був сам Шевченко: його “Безталанний”, т. зв. “Чигирин”, “Сон” у цілості, той самий “Великий

Льох” і ряд інших візій, розкиданих у його творах, для мене яскравим доказом моєї думки. Зате в ідеалістично-му сенсі у Шевченка були реальні його ідеї, для торжества яких великий дух Шевченка поступався змисловими й емпіричними фактами. Хто до кінця продумає ці проблеми, той мою концепцію розуміння процесів Шевченкової творчості зрозуміє.

То правда, що Шевченко свою збірку “Три літа” виповнював найсакраментальнішими творами не для друку, бо революційний тон їх і повне заперечення історичної і політичної дійсності московської окупації України від Переяславської Богданової угоди починаючи, до подібної публікації зовсім не надавався. Але кому треба було їх протестуючу силу і концепцію знати, той не тільки ці глибоко пориваючі твори читав, але безпосереднє чув із самих уст Шевченка в його надзвичайній рецітації. І великі їх ідеї з уст до уст переходили, як якийсь метеор, як прометеївський міт, що валив деспотію Москви і воскресав Україну у повній і непереможній красі її майбутнього повстання. Не друкуванням своїх творів журився Шевченко, бо їх знала вся революційна еліта України, а журився духовим занепадом “дітей України”, яких вже й не воскресити...

Україно! Україно!
Оце твої діти!...
...Плач, Україно,
Бездітна вдовіце!

V. Внутрішня концепція збірки “Три літа”.

Отже, збірка “Три літа” готувалась, як альбом, для прочитання її творів у найтіснішій колі друзів чи окремими особами, а головню, щоб заховалась для майбутніх поколінь як пам’ятка у своїй викінченій цілості тих трьох літ найвищого ідеологічного піднесення та найсильнішої творчої напруги автора. Для такої далекосяглої мети й готував Шевченко оцю свою збірку.

І коли я підходжу до цієї збірки власне з такої перспективи, то зовсім заперечую те зневажливе пояснення В. Доманицького, бо вбачаю в оформлюванні збірки і порядок, і плян, і внутрішню її концепцію, якої автор

“Критичного розсліду...” і не міг побачити, бо така концепція для позитивістичного підходу до Шевченка була чужа і незрозуміла.

Після програмової поеми “Чигрине, Чигрине...” (ч. 1) від ч. 2 по 8 ідуть твори Шевченка суто ліричні, особисті його елегії й посланія. Це глибокі рефлексійні твори, особисті роздумування поета на різні теми, що тоді хвилювали поета, від особистого щастя дівчини аж до монументального рефлексійного образу матері України в символі розритої могили. Ці тонкі розчулені рефлексії розкривають глибокі болі душі Шевченка і спрямовують останню в такі тяжкі хвилини роздумувань і вагань на шпилеві вершки переживань чи в аспекті побутовім, чи в аспекті історичної трагедії України, чи, нарешті, в аспекті тих дум, що одна давить серце, друга роздирає, “а третя тихо-тихесенько плаче у самому серці, може й Бог не бачить...”

Дальших чотири твори (чч. 9—12) присвячені долі української жінки в різних становищах особистого життя і віку.

Після цих останніх ідуть твори (чч. 13—19) суто історичні і політичні, в яких Шевченко здійснює ту програму оновлення народніх душ, викликавши в них запал до козацької свідомості і боротьби з північним ворогом.

І нарешті, ідуть **містичні**, символічні і релігійні твори (чч. 20—23), в яких поет передумує трагедію України в аспекті позазмисловім або релігійнім, чи в аспекті стисло історіософічної інтерпретації історичних подій і чинів.

І всю цю збірку Шевченко закінчує Заповітом українському народові, яким викликає революційне поривання до свободи і боротьби за неї.

Правда, цей плян не той зверхній хронологічного впорядкування творів, якого склав В. Доманицький, розкидавши твори Шевченка і порушивши тематичну послідовність циклізації їх, а глибоко внутрішній і систематичний: від особи поета і його особистих переживань через побутові явища в житті української людини, через історичні і політичні висвітлення московського режиму в Україні не в формі малювання поодиноких історичних дій, а в формі внутрішньої синтези й інтерпретації їх суті в ідеї свободи і вищої духової правди, до шукань у

всіх тих зверхніх проявах української історії надприродної і Божої правди й завершує цю внутрішню концепцію заповітом ту правду шукати і здійснювати.

Отже, розвивається глибокий плян творчого процесу поета від особи поета через побут та історію й політику до абсолютного духа української нації і Божої правди.

І цей порядок творів я кладу в основу для цього II тому “Кобзаря” Шевченка і друкую всі ці твори в тій послідовності, в якій сам поет їх розмістив. Тільки містерію “Великий Льох” об’єдную, як це показав “зірочками” сам Шевченко, переносячи кінець її (ч. 17) до ч. 20 і там, приєднавши до початку її кінець, залишаю, де її належить бути її цілості.

А поему “Єретик” вміщую в цім виданні окремо після збірки “Три літа”, як це зробив і сам Шевченко.

ЧИГРИНЕ, ЧИГРИНЕ...

I. Дві частини поеми.

Твір цей — політична елегія Шевченка, що з мистецького боку є одним із шедеврів у цілому репертуарі політичних поем Тараса. Складається вона із двох частин: перша — загальна про Чигирин й оте враження від нього, як міста, що цілковито завмерло і сліду на собі не залишило з минулої своєї слави — столиці України; друга частина елегії від слів: — “А я юродивий, на твоїх руїнах марно сльози трачу...” — о с о б и с т а: поет реагує цілою своєю істотою на те, що той Чигирин, що колись був у центрі цілого героїчного й політичного визвольного руху українського народу, так знидів, до такого занепаду докотився... Шевченко із глибоким сумом констатує, що Україна сама допустилась до такого занепаду: вона заснула, погрузла в мертве стояче болото, стала нечинною, покрилась цвіллю, прогноїла серце і в дупло гадюк напустила, а зверху бур’яном укрилась. Отже, фізично й духово для спротиву ворогові Україна цілковито завмерла. А до такої смерти спричинився Богдан Хмельницький своєю угодою 1654 р. в Переяславі з Москвою. Від того моменту Шевченко вважає Україну

занепавшою, нечинною; від того моменту Україна стала бур'яном проростати, себто ворожими силами, чужинецькими, а українці не дбали про те, щоб той бур'ян виполювати, стала мохом покриватись, старітись і від нечинности дуплом прогнивати... Такого сенсу поет надає переяславській угоді. Вона спричинилась до найбільшої української трагедії — до повного занепаду не тільки української держави, а навіть до передчасного вмирання цілої української нації.

Коли самі українці могли до такого кінця привести Україну, то який сенс був тієї визвольної боротьби, що перед цією подією точилась віками?

За що ж борóлись ми з ляхáми?
За що ж ми рíзались з ордáми?
За що скорóдили списáми
Москóвські рéбра? Засівáли,
І рудóю поливáли,
І шабл́ями скорóдили.
Що ж на ніві уродíлось?:
Уродíла рúта, рúта...
Вóлі нашо́ї отрута.

Отакі глибокі і трагічні питання повстають перед поетом: Який сенс такої довгої й героїчної попередньої боротьби? Який сенс так тяжко і з такими жертвами боротись за волю, самостійність, щоб потім так легко й добровільно піддатись ворогові ще лютішому? Ось цього Шевченко, як не продумував українську історію фактично, філософічно, релігійно, морально й політично, як не силувався її збагнути в акті переяславської угоди з Москвою, — не розумів і вбачав у найбезглуздішій чині українських політиків таку угоду неоправданою ніякими аргументами. Коли держава та ще й ціла з нею нація гине, то краще хай згине в боротьбі на полі бою, в боротьбі фізичній і духовій, а не в добровільній покорі, а не в повній самокапітуляції: у добровільнім шлюбі із Москвою, що стався на руїнах української державности; шлюб України з “царем-батюшкою” московським, — ось де “волі нашої отрута!”

Такий перший висновок зробив Шевченко із чигринської доби державної політики і теперішнього

занепаду Чигирин — висновок надзвичайно сумний, майже безнадійний, що випливає із першої частини поеми.

Але що робити далі? Скласти руки і спати та бур'яном проростати далі аж до повного запустіння? Гнити далі, покриватись цвіллю й зовсім занепасти, щоб так, як і про Чигирин

Ніхто й слова не промовить
Ніхто й не покаже,
Де ти стояв, — чого стояв?

— щоб отак, як і про Чигирин, ніхто не знав, де ділась ціла Україна, вся українська Нація? Ось які питання посідали молодого Шевченка, — питання — бути чи не бути Україні!..

Помолівшись і я б заснув...
Так думи прокляті
Рвуться думу запалити,
Серце розірвати!...
Не рвіть, думи, не паліте!...

Дійшовши до такої кульмінаційної точки, передумуючи й переживаючи всю трагедію України, поет у найкритичнішу хвилину божевільної розпуки спиняє себе: “Не рвіть, думи, не паліте!” — шукає виходу, бо засвітилась у душі патріота надія на спасіння, на відродження нації, на перетворення її в нову силу, монолітну, дуже, статечну й героїчну націю борців, в непереможну силу козацьку...

II. Плян праці Шевченка.

І поет далі розкриває цілий плян своєї праці: ставить мету — відродження української нації; підносить засоби, — духово й морально усвідомлювати нарід. А це зможе зробити своїм словом тільки поет, а в першу чергу тільки він сам, Шевченко. Тільки він піднесе своє слово, посіє його в душах сплячих, і ці останні прокинуться й переродяться. І тоді Україна встане, а з нею і “правда на сім світі”.

Цей плян насамперед мусить поет перевести сам,

своєю власною працею, своїм словом повинен дати приклад другим. Мало ще поставити проблему; треба її висвітлити, треба вказати конкретну мету тієї національної проблеми і шляхи до її здійснення. І в цьому творі поет визначає й ці завдання:

Мóже вёрну зно́ву
Мою́ пра́вду безта́ланну,
Моє́ тixe сло́во...
Мóже ви́кую я з його́
До ста́рого плу́га
Но́вий лемі́ш і чере́сло...
Мóже з'ору́ перелі́г той,
А на перелóзі
Я посі́ю мої́ слóзи.
Мóже зійду́ть і ви́росту́ть
Но́жі обо́ю дні...
Розпа́нахають пога́не,
Гни́ле се́рце, тру́дне,
І ви́цідять су́кровату
І на́ллють живо́ї
Коза́цької ті́ї кро́ви,
Чи́стої, свято́ї!!!
Мóже, мóже...

Ось той плян, ось ті завдання — великі, глибокі й відповідальні. Вони мають переродити націю. Пасивних невільників деспота ці твори мають переродити на лицарів нації, відродити героїв, зродити тих козаків колишніх, що в муках умирали з Україною на устах. Це є такі великі завдання, що під силу тільки генієві... А Шевченко в цій елегії ставить їх перед собою у весь їх зріст, у всю їх велич, щоб їх здійснити.

І Чигирин для Шевченка, ця столиця — найболючіша рана його душі. Вже в "Гайдамаках" поет глибоко болів його занепадом:

Гетьма́ни, гетьма́ни! Як би ви вста́ли,
Вста́ли, подиви́лись на той Чигири́н,
Що ви будувáли, де ви панувáли, —
Запла́кали б тя́жко, бо ви б не пізна́ли
Коза́цької сла́ви убо́гих ру́їн!...

Вже тоді поет тужить над руїнами Чигирин, що є найбільшим символом української державно-героїчної історії. Вже тоді Чигирин для Шевченка був святим, вже тоді навколо Чигирин поетові ввижалась “сторожа з того світу”, “душі праведних і сила Архистратига Михаїла”. Вже тоді Тарас пророчими словами загрожував ворогам: “не за горами час...”. У тому Чигирині гайдамаки святили ножі. Від Чигирин поет повів у “Гайдамаках” і визвольну боротьбу в Україні. Ось яке значення надавав поет Чигиринові. Йому не диво, що Шевченко так глибоко переживав його трагедію.

III. Чигирин і Переяслав.

А 1843 р., коли Шевченко видавав удруге свій “Кобзар”, свою першу збірку творів, додавши вже надруковану до неї поему “Гайдамаки”, це нове видання “Кобзаря” називає: “Чигиринський кобзар”. І цей факт ще раз підкреслює ту величезну роль, яку відіграв у душі поета Чигирин. То була столиця наймогутнішої Української Богдана Хмельницького держави; то була столиця найбільшого українського всенароднього зриву супроти поляків — найбрутальнішого ворога України; то був центр повстання української нації за своє буття; то було місто, де творилась історія України й рішалась її Доля; то було місто, визначене Провидінням Божим, де рішалась доля сходу Європи; то було місто, де творились найдорожчі святощі української Нації. І коли той самий Богдан Хмельницький із своєї власної вини у Переяславі 1654 р. відступив від ідей, тісно зв'язаних із Чигирином, з того моменту Чигирин став занепадати, а з ним разом і Україна та її правда. В Чигирині Україна зродилась, в Переяславі знову лягла в могилу. Був порушений порядок, визначений долею України, і Бог відступив від дальшого керівництва українською долею і відтоді почався найбільший занепад України, а з нею й Чигирин: його місія спинилась, й він заснув:

Преспів есі степі, лісі
І всю Україну...
Спи ж повітий жидовою!...

Спи, Чигрине! Нехай гинуть
У ворога діти!...

Після Переяславської угоди з Москвою заснув і Богдан Хмельницький. Недоля України помстилась і на великім Гетьмані. І Шевченко закінчує свою поему зверненням і до Богдана:

“Спи, гетьмане, поки встане
Правда на сім світі!”

А Правда України мусить встати. В це глибоко вірив поет і ця віра в велике національне відродження України є кінцевим словом поеми, певним, без найменшого вагання!..

Ця поема “Чигирин” є наскрізь лірична. І не диво. Поет трагедію України переживав не тільки розумом, але всім еством своїм, усім своїм серцем. В цім ліричнім тоні — й найбільша краса та оригінальність поеми.

“Заворожи мені, волхве...”

Це ліричний вірш Шевченка, посланіє видатному акторові, Михайлові Щепкіну, українцеві родом і в де-якій мірі і національними симпатіями (про самого Щепкіна див. у Поясненнях до цього віршу).

Перше знайомство Шевченка із М. Щепкіним відбулось у 1843 р. в Москві, коли наш поет в дорозі до України або з України в січні 1844 р., спинившись у Москві, там пізнав видатного українця, актора московського державного театру і сприявлювався з ним. Тоді М. Щепкіну вже сповнилось 55 років, і він був на вершку своєї артистичної слави. Глибокий реформатор московського театрального мистецтва, тонкий творець психологічних сценічних образів, до того в московському театрі ще не знаних, і високий інтерпретатор літературного мистецтва взагалі, М. Щепкін, пізнавши Шевченка, відчув у ньому великого поета і мистця взагалі.

І два визначних українці, старший Щепкін і молодий Шевченко, сприявлювались і полюбили один одного.

Що їх вабило до взаємної приязні? Однакова доля,

бо обидва були кріпаки й обидва викуплені із кріпацької неволи. Це одне. Друге — спорідненість мистецьких інтересів, бо й Шевченко, поет, маляр і співак, захоплений театром, тонко розумів усі тайни мистецької творчости. Трете — обидва українці, і ця національна спорідненість ще більше в'язала їх дружніми взаєминами. Нарешті, четверте — геніяльна глибинність творчої душі обох мистців, що розкривалась у спільній розмові про театр, літературу і мистецтво взагалі і зроджувала з першого знайомства ту притягальну силу, що не згасала до кінця їхнього життя.

І там у Москві, коли Шевченко з України вертався до Петербургу 19 лютого 1844 р. поет написав поему “Чигринне, Чигринне...” і присвятив її М. Щепкіну. В Петербурзі того самого року Шевченко ще ближче зійшовся із М. Щепкіним. Восени 1844 р. М. Щепкін прибув із Москви до Петербургу на театральні гастролі і, може, під впливом Шевченка у свій театральний репертуар включив і українську п'єсу “Москаль-Чарівник” Ів. Котляревського, в якій у ролі Чупруна виступав сам Щепкін. Півтора місяця побуту визначного актора в Петербурзі, якого Шевченко, крім особистого знайомства й пізнання (можливо) його на сцені в Москві, всестороннє збагнув як актора в різних ролях вже в Петербурзі і потягнувся до нього, як молодий допитливий учень до старшого і досвідченого дорадника.

Одне вражало Шевченка в душі його приятеля, Щепкіна: відчуженість і зверхня байдужість до українського національного питання й до України. Він любив ставити в театрі п'єси Котляревського: “Наталка-Полтавка” й “Москаль-Чарівник”, але по-за тим назверх він не виявляв свого відношення до України й української культури. А проте розмови Шевченка із Щепкіним були для нашого поета дуже корисними: “Я ожив би, я напоїв би своє серце тихими річками (розмовою — Л.Б.), неначе живущою водою”, — так згадує Шевченко в листі до Щепкіна 12 листопада 1857 р. в Нижн. Новгороді (див. Твори Шевченка ВУАН т. III., “Листування”, Київ 1929, ст. 131).

Тому й не диво, що під враженням цієї зустрічі із

Щепкіним у Петербурзі Шевченко 13 грудня 1844 р. пише посланіє Щепкіну, отой вірш, “Заворожи мені, волхве . . .” і просить його, геніяльного чарівника (“волхва”), щоб заворожив йому, що робити далі?

II.

Тоді саме Шевченко переживав глибоку кризу своєї душі. Про такий стан його душевних мук свідчить другий вірш поета, написаний рівно місяць тому назад, 13 листопада 1844 р.:

Чого мені тяжко? Чого мені нудно?
Чого серце плаче, ридає, кричить,
Мов дитя голдне?

І поет далі говорить, що серце його “невкрите, розбите . . .” Під впливом тяжких переживань поет хоче вмерти і просить, щоб його серце заснуло, навіки заснуло . . . Якась безнадія посіла його душу і зневіра в людину. Поет вернувся з України і ще не може одтруситись від тих тяжких вражень, що виніс із поневоленої Московою України.

І під впливом такої безнадії Шевченко і звертається до Щепкіна, щоб хоч він поетові порадив (“заворожив”), що йому робити?

Чи молітись, чи журітись,
Чи тім'я розбіти?!

себто, чи покінчити з собою.

Добре Щепкіну, бо він “вже серце запечатав”, себто він вже не реагує на страждання і терпіння українського народу, а Шевченко ще боїться, бо сподівається, що

Можє, вёрнеться надія . . .
Можє, ще раз сонце правди
Хоч крізь сон пабáчу . . .

Отже, ота віра у свій нарід не дає поетові оцю останню надію поховати, і поет просить у Щепкіна поради.

Ні в кого іншого не просить, тільки в Щепкіна, тільки в цього великого майстра і чарівника людських душ.

На жаль, не маємо відповіді від Щепкіна. Видно, він затривожився сміливістю думки й одвертості поета. Тому й на посланіє це поет відповіді не дочекався. Щепкін замовк і відгукнувся на новий лист Шевченка від 12 листопада аж 27 листопада 1857 р. до Нижнього Новгороду. Щойно там, у Нижньому, зробив він Шевченкові велике свято: приїхав відвідати поета й потішити його своїми гастролями у Нижньому Новгороді. За таку увагу Щепкіна Шевченко присвятив йому тоді свою поему “Неофіти”. А р. 1850 в подяку за прислані твори М. Лермонтова присвятив свій вірш: “Мені здається — я не знаю . . .”

І вірш “Заворожи мені, волхве . . .” оцю дружбу і любов українського патріота, Т. Шевченка, до Щепкіна і відбиває.

ХУСТИНА

“Х у с т и н а” — побутова поема, написана в Петербурзі 1844 р. Просякнута вона глибоким ліричним чуттям з приводу трагічної долі козака й дівчини. Полюбили одне одного глибоко й навіки. Думали одружитись. Козак, щоб заробити гроші, нанявся чумаком “чуже добро з-за Лиману везти”, в чумацькій валці. Вже вертався додому, поспішавсь до рідного села й до дівчини. Але в дорозі тяжко захворів і додому не дійшов, помер на шляху, де й поховали його чумаки й хреста поставили над могилою. А в той час, як козак був у чумачці, дівчина вишивала для нього в дар шовкову хустину. Та більше вже не побачила свого козака. З горя пішла з дому, шовкову хустину почепила на новому хресті над козаком, а сама стала черницею.

Глибока жертвенна любов, сповнена правди й моралі, є нерозлучна й вічна. І тільки така любов, на думку поета, існує в душах молоді українського народу. Коли ж вона не здійснюється в цім світі, коли нещаслива доля її відвертає, то все таки здійсниться на тім світі, після смерті. Романтична віра у вічність кохання і продовження його на тім світі. Такі ідеї поет визначає в цій поемі. Шевченко в цім питанні є вірний своїм попереднім поглядам, починаючи від першої балади “Причинна” й кінчаючи поемою “Мар’яна-Черниця”.

Поема ця є високої артистичної вартости. Заснована вона на народній чумацькій пісні про козака, що вмирає в дорозі; переспівує багато пісенних партій, але головної чумацької пісні не повторує ані в однім рядку свого твору, а зачерплює з неї тільки тему і в головній частині — фабулу. Зато вся вона насичена глибоким ліризмом і трагедією, що особисте щастя людини таке химерне, так рідко здійснюється. Тому в поемі переважає песимістична нота глибокого жалю за знівечене життя двох духово найгарніших істот українського народу, що дали б зразкове подружжя і створили б найліпшу родину.

ГОГОЛЮ.

Вірш Шевченка “За думою дума . . .”, як і М. С. Щепкіну — посланіє, звернене до Миколи Гоголя, українця родом, письменника, що писав по-московськи, але в більшості на українські теми (“Вечорі на хуторі біля Диканьки”, “Тарас Бульба”, “Вій”, “Страшна помста”, “Як посварився Іван Іванович із Іваном Никифоровичем” і “Старосвітські поміщики”). Найхарактеристичніша властивість творчости М. Гоголя — сатира, що сміхом над людськими слабостями викриває негативні сторони життя і поступовання людини. Але найсильніші його сатиричні твори — “Ревізор” і “Мертві душі”, що викривали найнегативніші сторони урядової московської сваволі, поставили М. Гоголя в ряди світових письменників і здобули йому невмирущу славу.

Шевченко глибоко цинив Гоголя за його українські твори, зокрема за його патріотичну повість “Тарас Бульба”, але найбільше шанував і любив його за “Ревізора” і “Мертві душі”, в яких сатиричний сміх Гоголя дійшов до вершка його мистецького змалювання московської страшної занепадної дійсности.

Вірш Шевченка, присвячений М. Гоголю, саме цю властивість Гоголя, його сміх, як мистецьку силу творчости, і викриває. Правда, ця влучна характеристика Гоголя-письменника підноситься не сама по собі, як щось абсолютне і непорушне в собі, а в протиставленні до своєї творчости:

Ти смієшся, а я плачу,

І поет у безнадії до свого “плачу”, до своєї мови, “великого слова”, ніби не бачить сенсу в їх обох дальшій творчості, бо

Всі оглу́хли, похили́лись
В кайданах... байдуже...

Всі сковані московськими кайданами і дух спротиву, дух волі й боротьби в народі за Україну завмер. І замість минулої слави України, “вольних гармат”, що ревіли колись ув Україні “за честь, славу, за братерство, за волю України”, — тепер “з того плачу” поета тільки бур’ян родить, — і нема надії на відродження.

І Шевченко пригадує Гоголеві картину з його повісти “Тарас Бульба”, як батько за зраду батьківщини власною рукою забив свого сина. Так колись було в Україні, а тепер: “Не заріже батько сина, своєї дитини” “за волю України”. “Викобає та й передасть у різницю москалеві”.

Оцеї контраст, оцю протилежність між провідною силою України в минулому і такою ж тепер викриває Шевченко і глибоко тужить, що такий духовий занепад у провідній верстві українського народу стався:

За думою дума роєм вилітає:
Одна давить серце, друга — роздирає,
А третя тихо-тихесенько плаче
У самому серці — може й Бог не бачить.

Але поет наш не занепадає духом, бо вірить, що в самім українським народі ще велика відпорна сила. Тільки треба її відродити. І Шевченко до відродження тієї сили, до висмівання московської страшної дійсности закликає й Гоголя:

Нехай, брата! А ми будем
Сміяться та плакати.

З цих слів видно, що Шевченко у творчості Гоголя найбільше цинив його **сміх**, отой, глибокий сміх назверх, плачем над дійсністю просякнутий: через видимий людям сміх він лив незримі світові сльози. Ніби повна проти-

лежність до Шевченкового плачу, а в дійсності — їм обом у глибинах їхньої душі спільний плач із глибокого горя, що викликала в них дійсність. І оцю власне внутрішню спорідненість творчості Гоголя із своєю і збагнув Шевченко в цій посланії до нього і цинив її в його творчості протягом усього свого життя.

РОЗРИТА МОГИЛА

“Розрита могила” — елегія — перший твір, яким Шевченко розпочав свою збірку “Три літа”. Безпосередньо вона була викликана заснуванням у Києві Товариства “Археографічна Комісія”, що ставило своєю метою досліджування також і пам’ятки матеріальної культури в Україні, зокрема українські археологічні пам’ятки, видобуті із могил, численно розкиданих по українській землі, особливо по Лівобережжю. На ці розкопування могил українських Т. Шевченко дивився, як на на р у г у національних святощів, як на з н е в а г у великого українського минулого.

В тих українських могилах спить к о з а ц ь к а в о л я, спить с а м а Україна: “лягла спочить, а тим часом виросла могила, а над нею орел чорний сторожем літає” (“Думи мої, думи мої”). Могили в національній душі поета символізували духову силу України: свідки слави козацької, дідівщини державної незалежності. Сповіті народніми піснями, переказами, легендами про колишню славу й волю, ці могили вічно будили народню уяву, розкривали перед нею колишню силу, потугу, відвагу, розповідали ро визвольну боротьбу дідів, про силу козацьку, про національних героїв, кликали внуків до наслідування... Це все спліталось у душі Шевченка в один великий образ, в один визвольницький героїчний переказ, в міт про ту Україну, справжню, що хоч і похована в могилах, а л е н е в м е р л а ; прийде час — вона прокинеться і від того часу діти вже не будуть плакати, а мати — журитись.

І цей символічний образ вимріяної поетом Матері-України, що охороняє ці могили, плакає славу минув-

шину, Шевченко в своїй поемі і змальовує.

Другий образ, що поет зарисовує в “Розритій могилі”, є образ України, яку поет побачив, коли в Україні побував:

Степі мої запродані
Жидові, німоті,
Синій мої на чужині,
На чужій роботі.
Дніпрó, брат мій, висихає,
Менé покидає,
І моги́ли мої мйлі...
Моска́ль розрива́є...
.....

А тим часом пере́вертні
Неха́й підроста́ють!...

Такий образ теперішньої України, поневоленої Москвою й поляками, що ліпших синів українських загнали на північ і там знищили, а залишились в Україні тільки “п е р е в е р т н і”, для яких Україна не є рідною матір’ю, а тільки засобом для визиску. Поет побачив не свідомих українських патріотів, а руйників рідного краю, прислужників північного ворога.

Хто ж завинив такому лихові? Один тільки Богдан Хмельницький, що “поборов першу силу” (поляків) і передався під протекцію московського царя, віддав себе й цілу Україну другій ворожій силі, ще лютішій... (Псалом 43). І Шевченко з цілою силою підносить свій гнів проти гетьмана України, Богдана.

Богдан Хмельницький є третій образ, що яскраво виступає в поемі “Розрита могила”. Треба знати, що ціла доба Миколи І. супроти “зрадника” Івана Мазепи підносила Богдана, що проголосив у Переяславі вкупі із старшиною: “волимо під царя московського!” І після декабрського та польського повстання царський уряд особливо у приклад високої лояльності супроти царя ставив чин 1654 р. гетьмана Богдана Хмельницького, особливо після українофільських визвольних поем Рилеева, популярних поем Пушкіна (“Полтава” і “Медний

Всадник”), що возвеличували Петра I. і після протимосковських поем А. Міцкевича.

Але в цей час найбільший спротив Шевченка до Богдана Хмельницького викликала поема Евгена Гребінки “Богдан”, опублікована російською мовою 1843 р. Ця поема була відома Шевченкові раніше, бо окремі уривки з цієї поеми друкувались ще 1839 р. В цій поемі Гребінка російською мовою прославляє Богдана тільки за те, що він “у ног царя московскаго” склав “свої гетманские клейноды и счастье прямое указал Украине из родов в роды”. Оця похвальна тирада повинна була глибоко вразити та схвилювати Шевченка й викликати в його душі таке обурення проти Богдана, яке не проходило до кінця Шевченкового життя. І першим гнівом на адресу Богдана й була ця елегія Тараса, “Розрита могила” того ж таки 1843 року. Після того Шевченко про Гребінку, доброго слова не промовив ніколи... і, можливо, припинив з ним приятелювання...

Для своєї поеми Шевченко прибрав і відповідну форму, й відповідний стиль. Він укладає поему в форму діалогу між автором й Україною-матір’ю українського народу. Діялог глибокий думками й надзвичайно трагічний по змісту. По стилю — це є плач матері над теперішніми синами її, що фактично вмерли для неї, стали рабами, невольниками північного ворога, а з матері здійсмають останню сорочку; разом і з тим це є і глибокий жаль до Богдана, що занастив свій край, віддавши його найлютішому ворогові. І поет у стилі народніх голосінь оплакує Україну найчутливішими тонами, найліричнішими висловами, що поглиблюють почуття національної зневаги.

СОВА

“Сова” — побутова поема про матір і сина. Ніщо в українській побуті так не хвилювало Шевченка, як доля української родини. На українську родину поет дивився, як на основу існування Нації. Коли родина жиє щасливо, коли батьки й діти у своїх відносинах живуть на основах взаємної любови, на основах виношеної й витвореної в

глибокій традиції моралі, на основі доброго обрядового й релігійного життя, — тоді така родина щаслива. Коли ті основи чимсь або кимсь порушуються, — українська родина гине. І таку руїну родинного життя Шевченко в цій поемі і змальовує.

Найбільшим руйнуючим чинником української родини поет вважає московське військо. Ми вже бачили в поемі “Катерина” одну руйнуючу силу москаля; тією руйнуючою силою там було порушення моральних основ родини: улеслива, злочинна московська людина своїми брехливими річачами, обіцянками заволоділа душу невинної української дівчини, обезчестила її й погубила... В поемі “Сова” Шевченко змальовує другу руйнуючу силу, силу московського війська: безконечну (30-25 років) службу аж до старости, жорстокість тієї служби, з якої рідко хто повертає живий і сваволя під час прийому до неї. Сина забрали у військо. Залишилась сама стара мати без жадних засобів до життя й залишилась дівчина; обидві безнадійно довгі роки дожидали повороту “москаля-салдата” з війська, з далекої чужини. Так і не діждались: козак загинув у московській службі; мати збожеволіла, а дівчина... залишилась із зруйнованим особистим життям. Така є доля української родини в московській неволі, а з родиною разом — і української нації. Вся поема заснована на українських родинних і побутових піснях, а в де-яких місцях навіть і на стилі дум:

Скалічені старі рўки до Бóга здіймáла,
Свóю дóблю проклінáла, сїна вимовля́ла...

ДІВИЧІ НОЧІ

“Дівичіі ночіі” — Ліричний вірш. Поет впрост геніяльними мазками змальовує глибокі особисті переживання дівчини, що прагне кохання з милим, що десь далеко від неї, а вона одинока, самотня, не має з ким серцем розмовляти. Ночі приходять, тяжкі ночі особистого страждання. Хочє любити, жити хочє... та щось “у серці заховала”, якусь особисту трагедію, а люди її називають гордою, злою... не можуть зрозуміти її особистого горя... Шевченко і в такому жанрі еротичної та

любовної лірики віднайшов відповідний вираз, надзвичайно плястичний, надзвичайно мальовничий у найпоетичнішим своїм власнім стилі, що може бути зразком найкращого артизму, найсильнішого мистецтва. Цей вірш у своїй глибині особистій, у своїй артистичній красі, силі індивідуального чуття, силі плястичного малюнка є неповторний. До наших днів з такою силою артизму і з такою витонченою благородністю в цій еротичній, такій небезпечній ділянці збочитись... ще ніхто не писав. Отже і в цім жанрі Шевченко показав себе справжнім майстром.

До цієї поезії Тарас додав епіграф із своєї недокінченої поеми "Мар'яна-Черниця". Це свідчить про те, що цей вірш стоїть близько до тієї поеми духом, стилем і темою. Чи не є він органічною часткою поеми? Чи не змальовуються в ній страждання тієї Мар'яни, що з вірної любови до того, кому віддала навіки своє серце й кого не дочекалась, пішла в монастир, стала черницею? Правдоподібности в такім здогаді є дуже багато.

НАЙМИЧКА

I. Мати і син.

Побутова поема "Наймичка" була написана поетом 19 листопада 1845 року в Переяславі. Місцевість, змальована у цій поемі, була зачерпнена із Роменщини. Можливо, що й тема й ціла подія, введена в творі, так само вийшли із селянського осередку, села, що простелилось по березі ріки Сули того ж повіту, як факт реальний*). Таких фактів з української дійсности того часу Шевченко вивів у своїх творах чимало. Але після поеми "Катерина" це другий твір, що оповідає про особисту трагедію дівчини-покритки. Одна тема в обох творах, але розроблена в кожному відмінно.

В першій поемі "Катерина" Шевченко особисту трагедію змальовував у пляні тільки особистім, як особисте

*) Про цю місцевість див. Повість "Наймичка", прозовий варіант на цю саму тему, написаний уже на засланні в Новопетровській фортеці 1853 року (див. Л. Білецький "Повість »Наймичка«". Тарас Шевченко. Твори, т. VII. Варшава-Київ, 1934, ст. 324-325).

горе, як особиста кривда дівчини від московського зальотника, як її знівечене особисте щастя. В поемі “Наймичка” ця сама тема тільки розпочинає поему і служить вихідним мотивом, щоб показати ті самі страждання дівчини, той самий одчай і бажання вмерти, щоб на тім світі молитись “із самого неба” та в Бога для сина долі благати.

Але почуття й обов'язки матері перемогли: дитину не покинула на призволяще, а підкинула багатим бездітним господарям, що були втішені придбанням й усиновили підкинуту дитину.

Від цього моменту акція поеми розвивається зовсім відмінно. Через рік мати, щоб тільки бути коло своєї дитини, стає в “діда й баби” за наймичку. І ляйтмотивом поеми стає тема наймички-матері, няньки свого власного сина. І вона стає пануючою в поемі до кінця. Про це свідчить і заголовок поеми “Наймичка”. І в цій новій ролі коло власної дитини

Молодіця

Рада та весела,
Ніби з паном повінчалась,
Закупіла села! . . .

Одна можливість бути коло своєї дитини, хоч за няньку, відродила душу матері, надала їй існуванню вищого сенсу життя. І в будень, і в неділю з рук не спускає сина, забавляє його, співає . . . А прийде ніч, — прислухається до кожного віддіху немовляти.

Разом із тим Шевченко підкреслює і другий бік життя матері. Ця “невсипуща наймичка”, коли залишиться з власними думками на самоті, вона не має духового спокою, не переживає повного духового задоволення, особистого щастя. Докори совісти, духовий неспокій і унутрішнє страждання посідають її душу. І наймичка “тяжко-тяжко плаче”, “свою долю проклинає” і сина свого сльозами вмиває. Поет констатує в ній чуйну душу, особисте глибоке горе в наслідок переступу супроти батьків, народньої моралі, супроти народних звичаїв, — отже, наймичка переступила межу дозволеного, зробила великий переступ, допустилась важкого гріха. І тепер,

коли вона осягнула другу мету, добилась бути біля власного сина, вона не знайшла повного спокою, навпаки, наймичка саме тут біля сина відчула всю глибину свого гріха, що почав у її совісті вибиватись наверх, обтяжувати її почуття радості й захмарювати її душу і щастя матері. Може її не тишило, що вона була наймичка, що попала в біду, що була сирота? Ні, в прийомних батьків її сина вона мала все: була в них як своя і не потребувала нічого. І не матеріяльна скрута її вигнала з дому (“я була багата...”), ні сирітство (“єсть у мене і батько і мати...”), а любов матері до власної дитини, до якої вона не може признатись. А найголовніша причина її страждання, — той переступ, той гріх, що обтяжив її душу, і докори совісти, що руйнували її особисте щастя.

II. Трагедія матері.

Син, Марко, ріс і не знав, що наймичка його мати. Вже парубком став, чумакує, вже й старостів заслав до дівчини. Не знав тільки, хто йому за матір буде на весіллі? А дід питає, бо баби вже не було — померла. І дід просить Наймичку бути матір'ю Маркові:

А наймичка у порóгу
Вхопілась рука́ми
За одвірок та й зомліла...
Ті́хо ста́ло в ха́ті:
Ті́льки наймичка шепта́ла:
“Ма́ти... ма́ти... ма́ти!”

І в цих простих словах Шевченко змалював найглибшу трагедію жінки, що не зазнала особистого щастя; а до свого сина, що незабаром розпочне своє родинне життя, не сміє признатись, не сміє сказати синові: “Я ж — твоя мати!” Хто ж інший має більше права, щоб поблагословити сина на новий шлях життя, як не його рідна мати?.. Але не сказала... зомліла, а не призналась... І одмовилась бути на весіллі сина тільки весільною матір'ю... коли вона його р і д н а м а т и !

Бла́гав старі́й,
А Ма́рко аж пла́кав,
Що́б була́ вона́ за ма́тір...

Не згодилась. Поблагословила тільки самого Марка.

... Чістим серцем
Поблагословила...
Заплакала...

й вирядилась у дорогу до Києва. І далі Шевченко контрастовими картинами малює з одного боку багатство Маркового весілля, а з другого самотню й бідну наймичку, що

... шкандибає,
Поспішає в Київ...

Коли грошей не стало, “нанялася воду носити...” Заробила, всім накупила від київських святинь і вернулась додому. Кожного року ходила в Київ. А в четвертім році пішла й вернулась зовсім хора. Марка вдома не застала: був у чумачці. Прибув уже тоді, коли мати-наймичка вмирала. Побачила сина, що схилився над нею і промовила:

“Марку! Подивіся,
Подивіся ти на мене!
Бач, як я змарніла!
Я не Ганна, не наймичка...
Я...” Та й заніміла...

Зворушений Марко плакав. Наймичка відкрила очі, пильно подивилась на сина, і слези з очей покотились. А з уст її Марко почув таку сповідь:

“Прості мене! Я каралась
Весь вік в чужій хаті...
Прості мене, мій синочку!
Я... я — твоя мати!”
Та й замовкла...

Марко, почувши таку вістку, знепритомнів. Коли ж прийшов до себе, кинувся до матері, а мати була вже мертва.

Оце та провідна лінія подій і відносин між матір'ю й сином. Ці стосунки були дуже зворушливі делікатні і глибокі. Назверх непоказні, але багаті й ви-

тончені психологічно. В простих словах Шевченко розкриває всю глибину трагізму материнського серця, що всією духовою істотою тягнулось до розумного і статечного сина, але не сміла перед сином розкритись. А проте син, хоч і не знав, що наймичка його мати, але вірно любив її, як може любити чутливий син свою справжню матір, — свідомо шанував її: відчував якийсь містичний зв'язок із її душею, спорідненість крові й інстинктивно тягнувся до неї. Це та одна сторона їх між собою відносин. Якесь святість найвищого піднесення скреслює всі зверхні перепони, що стояли на перешкоді до їх родинних взаємин, але ці останні проривались підсвідомо.

III. Легенда і казка.

В цій самій темі ховається ще й друга сторона, якій Шевченко надавав особливої ваги. І тією другою темою було те особисте, інтимне і трагічне, що відбувалось у душі матері й було захищене не тільки від зверхнього ока сторонніх, але й від її сина. Щось спонукало Ганну добровільно через ціле своє життя перебувати під однією стріхою із сином і тільки на смертнім ложі признатись синові, що вона його мати.

Ось оця невидима тема в поемі є, може, головнішою від першої. Вона з середини осяє цілий твір Шевченка і є тією естетичною функцією, що павутинкою komponує сюжет поеми, внутрішньо пов'язуючи дві лінії розвитку подій її, дві теми, що нерозлучно йдуть одна поруч другої від самого початку твору аж до його кінця, переплітаються й об'єднуються в одну спільну фабулу.

Тими лініями є: 1. головна легендарна в життєвими потрактуванні тема про матір-грішницю, що добровільно покутує свій гріх непізнана на протязі всього свого перебування під однією стріхою з своїм рідним сином в ролі наймички і його няньки; тільки вмираючи, вона відкриває синові, що вона його мати. Так Олексій, Божий чоловік, непізнаний жив жебраком у домі своїх батьків і дружини і тільки після смерти розкрив своє ім'я в листі до родичів. Про це розповідає легенда-житіє св. Олексія й український лірницький кант

про святого. Ось ця тема про непізнану матір-грішницю є головною в поемі Шевченка. 2. Поруч цієї першої теми розвивається друга казкова тема про діда й бабу, що не мали дітей і тільки на старість за їх щасливе подружжя Бог послав їм прийомного сина, підкинутого матір'ю-грішницею. Оці дві теми Шевченко так мистецьки поєднав, переплів і злив ув одну велику фабулу про непізнану матір і її сина, що створив літературний шедевр, твір найвищого артизму.

IV. Два стилі поеми.

Розпочинається поема балядовою увертюрою про дівчину-покритку, що хоче відібрати собі життя і перед смертю співає народню баляду про вдову і двох синів, яких понесла вона на Дунай топити.

Сама поема після прологу розпочинається типовою казкою :

Був собі дід та баба,
З давнього-давна, у гаї над ставом,
Удвох собі на хуторі жили,
Як діточок двоє,
Усюди об'є.

Ще змалечку вдвох ягнята пасли,

А потім побралися,
Худоби діждалися,

Придбали хутір, став і млин,

Садок у гаї розвели
І пасіку чималу, —
Всього надбали
Та діточок бог-ма.

А смерть з косою за плечима.

І коли б ця поема в такому казковому стилі була вдержана до кінця, вона в цілому була б казкова, щаслива ідилля. Але Шевченко цю казкову ідиллю поглибив і переткав отим своєрідним шевченківським дисонансом, глибоко трагічним, отією чорною хмарою на світлім, со-

няшнім небі життя діда й баби. Дід і баба в неділю сидять на призьбі у святочних білих сорочках щасливі. В небі сонце. На обрію ані хмарочки, як у раї. Але

Сховало́сь у се́рці лі́хо,
Мов звір у те́мнім га́ї.

Чи то давнє лихо, чи вчорашнє, стлумлене знову заворушилось

І рай запаліло?...

Коли ж у їх родиннім житті з'явилась дитина, то життя їх набрало сенсу існування і стало ще щасливішим, бо вони вже знали,

Кому́ понадба́ли
Добра́ цього́...

Дід і баба Марка мали. Але і в таку щасливу пору те лихо, хоч і ніби нормальне, їх не забуло. Вмирає баба; дід ледве пережив смерть своєї подруги:

Прогу́ло
Прокля́те лі́хо та й засну́ло...

Вже П. Куліш 1857 р. ("Записки о Южной Руси", т. II), вперше друкуючи цю поему Шевченка, підкреслив, що "наївне і зворушливе" положене автором ув основу поеми, і з цього становища, пише Куліш: "я не знаю нічого ліпшого ні в одній європейській літературі". Отже, "наївне" і "зворушливе", себто казкове й легендарне це ті два відмінних, але чудово згармонізованих стилі цієї поеми. Вони йдуть у парі й переплітають внутрішнє буття української душі дійових осіб поеми.

У. Причина "зворушливого" в поемі.

Але з особливою силою Шевченко підкреслює зворушливість, глибинність і духове багатство душі Наймички і матері. Цю просту жінку, що переступила вищий моральний закон, поет робить головною постаттю поеми. Мало того, поет підкреслює, що Ганна

свою поведінкою й усім укладом життя та поступованням протиставляється ідилічному житті діда й баби та житті їх оточення. Вона свідомо не зливається з їх життям і не приймає участі в суспільстві їх оточення.

То багаті люди,
А я... наймичка... Ще з тебе
Сміятися будуть...

Так пояснювала Наймичка своєму синові, чому вона не хоче бути весільною матір'ю у нього: щоб з сина люди не сміялись. І відходить на прощу до Києва. Це та зверхня причина (для сина), яку Ганна виставляє, щоб виправдати свою відмову. А в дійсності причина, крім цієї зверхньої, була ще й інша, глибша і її найінтимніша особиста: по-перше, вона боялась, що в цій ролі весільної матері не витримає до кінця і прозрадить свою таємницю й цим кине на Марка таку тінь, яка відіб'ється на цілій його житті. По-друге, її особистий гріх, не відпокутований до кінця, оголиться перед очима всіх в його голій правді і зруйнує мир цілого дому, щастя її сина й її особисту трагедію викине перед непокликаних людей на людський осуд і глум. Оцей передчасний суд над грішницею був для неї найстрашніший.

Шевченко малює Наймичку, як постать, що глибоко переживає свою трагічну долю, яку обтяжує переступ у минулім, гріховний чин. Зло Наймички є те саме в основі, що і зло Катерини: вона переступила моральний закон, освячений моральною традицією українського народу, звичаями, закріпленими родинним побутом, національною традицією, ствердженою і християнською вірою. Ту свободу, яку вона носила у своїй душі, з якою росла й яка була її найбільшим моральним правом в її особистім житті, Наймичка обернула у зло, у свавільний вчинок; піддавшись улесливим обіцянкам московського зальотника, вона пішла за голосом своїх пристрастів і це привело її до гріха. Чи вона сама цього допустилась, чи її звів на гріховний шлях спокусник, — для самого переступу однаково. Ми знаємо з ряду творів Шевченка, що поет примушує каратись навіть і тих, що допустились гріха несвідомого. Переступу, злочину людина може до-

пуститись навіть у потайних думках, бажаннях. Людина перед совістю стає відповідальною за всі свої вчинки. Ганна ж допустилась гріха явного й фактичного.

VI. Шлях духового відродження.

Раз Г а н н а втратила свобідну волю, раз вона з вільної людини стала рабинею сторонньої змислової сили, перебуваючи ще в батьків, вона була позбавлена тієї власної духової сили, що творить відпорність духа, і тим стала підлеглою пристрастям і безсилою супроти зла. Стала не тільки фізично, але й морально наймичкою і ролю жінки не усвідомила. Отже, слово “Наймичка” яким Шевченко очолив поему, має значення не тільки наймички-слуги діда й баби, але й наймички-рабині своїх пристрастів, позбавленої свобідної волі і внутрішнього морального закону.

В таким випадкові перед людиною стелиться два шляхи виходу з такого стану: один, як і в поемі “Катерина”, веде до дальшої сваволі і приводить до самогубства або до дальших злих учинків; другий шлях — усвідомлення свого переступу, викриття його й засудження. Але цей останній шлях для людини є дуже тяжкий і трагічний. Це шлях докорів совісти, особистих мук, духового іспиту й покути. Хоч як тяжкий цей шлях духового відродження, але людина в таким духовім переживанні внутрішньо свою душу збагачує. Особисте страждання і внутрішнє терпіння ушляхетнює душу, витончує її й усвідомлює в тим сенсі, що людина розуміє свій переступ і намагається те зло, що вчинила, спокутувати і відродитись.

Шевченко вірив і був глибоко переконаний, що сила терпіння, страждання й покути перероджує людину, оновлює її душу. І поет в поемі “Наймичка” свою героїню, свою Наймичку через такий духовий іспит і переводить. Як дитину, він веде Ганну від свободи змислової (первісної) через сваволю до гріха, а від цього останнього через страждання, терпіння й покуту до відродження душі й вищій ступінь християнської свободи.

В пониженні до слуги, в терпінні, в особистих стражданнях від докорів совісти, у витримці аж до кінця свого

життя і в затаєнні не з егоїзму, що вона мати Марка, особливо перед його весіллям, — такий шлях перейшла Ганна, покуючи своє минуле. І цей шлях терпіння викупив її гріх, полегчив її внутрішнє особисте життя, підніс її на вищий ступінь її духовости та збагатив її світ високими якостями “душі живої”, себто душі, що не вмирає, що вічно живе в свободі й має абсолютну вартість.

Ганна придушила в собі все особисте, поховала все інтимне, відмовилась від власного життя, присвятивши себе синові, зібрала все найцінніше у своє серце й розтопила в тій високій моралі, яку вона розвинула в почутті матері й людини. Ось цю високу жертвенність української матері-селянки і змальовує Шевченко у своїй поемі. Це улюблена тема Квітки-Основ'яненка, якого так любив Шевченко, щоб людина не пристращалась до земного життя і благ, а шукала вищого сенсу духа в любові, в добрих ділах, шукала Бога (“Маруся”). Це тема Ольги Кобилянської: бути собі цілею, різьбити свою душу й готувати себе для високого діла в оточенні, творити духову атмосферу, розсипати духові скарби навколо, присвятивши себе народові, культурі, людству.

Шевченко дав маленький образ селянської жінки, що витворила в собі любов і виявила добрі діла, які навколо себе творила. Але цей малий, скромний образ ховає в собі зародок великого, що виявиться в матері з “Неофітів”, а особливо в постаті Матері з поеми “Марія”.

Постать Наймички — великий мистецький крок вперед в порівнянні із жіночими посталями з балад “Причинна”, “Тополя” й поеми “Катерина” та “Сліпий” (“Невольник”).

Далеко вперед пішов Шевченко в komponуванні побутової поеми в порівнянні з творами інших поетів тієї доби, наситивши її глибоким змістом і впливши в неї високу ідею. Поет володіє темою у найвищій мірі. Він творить не так, як вийде: без плану, без мети; а так, як мусить вийти відповідно до визначеного задуму. Тому поема Шевченка надзвичайно проста мовою, стилем, але складна композицією й артистично викінчена. Але

найбільша викінченість і краса поеми в символізації матері й сина, в їх унутрішнім сенсі на фоні тодішньої дійсності. А постать Наймички багата тією високою ідеєю, яку Шевченко в неї втілює, — матері-грішниці, що свій гріх відпокутувала.

МАЛЕНЬКІЙ МАР'ЯНІ.

I.

Твір цей Т. Шевченка є ліричний вірш, ніби присв'ята “маленькій Мар'яні”, ніби елегія, а найскоріше і те, і друге — в мистецькій поєднанні. Поет у ній звертається безпосередньо до дівчини, ніби вона стоїть перед ним у всій чарівній красі своїй і викликає сумні рефлексії, тяжкі роздумування про долю цієї маленької красуні; а доля її, як кожної української дівчини-красуні, яку “побачать неситі” очі пана чи панича, —

“пограються,
Засушать та й кинуть...

.....

Найдуть злії та й окрадуть...
І тебе уб'ють
Кинуть в пекло... Замучишся
І прокленеш Бога.

І Шевченко звертається до “маленької Мар'яни” і просить, щоб краще вона не цвіла красою, а так ще нерозвиненою квіткою зів'яла, поки вона ще не є знівченою, поки її “серце не розбите!...”

Хто це є та дівчинка, та “маленька Мар'яна”, про долю якої Шевченко так глибоко уболіває? Звичайно дослідники і критики творів Шевченка нав'язують цей образ Мар'яни до вже відомої “Мар'яни-черниці” а через неї — до Оксаночки — першої любки поета. Можна і таке припущення робити, як далекий спомин про Оксану “оту маленьку, кучеряву...”, що “помандрувала... у поход”

За москалями та й пропала.
Вернула, правда, через год,

Та що з того! З байстр'ям вернулаь...

А пóтiм знов кудiсь пiшла.
Нiхто не знае, де подiлась,
Занапастiлась...
А що за дiвчина була, —
Так-так, що крiля! I не вбóга,
Та талану Господь не дав...

Така трагiчна, але справдi гарна, чудова ремiнiсцен-
цiя до тих недавнiх ще згадок Шевченка iз перебуван-
ня свого в Кирилiвцi, де вiн i довидавсь вiд брата свого
про Оксаночку маленьку та про її долю. Дiйсно, красу-
ня i не бiдна, гiдна лiпшої долi: життя власним родин-
ним життям iз любим, статечним чоловiком... але ота
маленька трагiчна перешкода:

... "талану Господь не дав..."

Такий тяжкий висновок для себе зробив Шевченко:
доля людини в руках Господнiх... Як i
доля народу, цiлої Нацiї.

Така доля чекає й маленьку Мар'яну... Ось до якої
мири образ Мар'яни є вiдгук, далекий спомин iз так не-
давнього ще, пережитого поетом. Але чи тiльки один
вiдгук i спомин? У своїм посланнi Шевченко звертається
до Мар'яни, як до живої особи, до живого i близького
йому образу, що перебуває нiби в сферi його окружен-
ня, i вона є не "Оксана К...ко", а та "маленька Мар'яна",
яку вiн знає, часто бачить... Отже твiр поета є його
лiричнi рефлекси на певнi безпосереднi враження, його
почування й загадування...

Шевченко, коли писав поезiю "Маленькiй Мар'янi",
перебував тодi у невеличкiм селi, у В'юнищах, пiд Пере-
яславом, у Степана Самойлова, дiдича того села. Жив у
нього, як згадує А. Козачковський, в груднi місяцi р.
1845 з місяць. Там написав вiн "I мертвим, i живим...
моє дружнєе посланiє", "Холодний яр", "Давидовi псал-
ми", "Маленькiй Мар'янi", "Минають днi" i "Три лiта".
I ось там, перебуваючи довший час, поет мiг пiзнати у
пана на услугах Мар'яну, цю молоду дiвчину, що почина-
ла розквітати "маковим цвiтом" у красуню, до якої, мо-

же, вже не один із тих, що жили в домі Самойлова, приглядався. Це спостерігав Шевченко й побоювався, що

Ані літа молодії,
Повіті красою,
Ні карії оченята,
Уміті сльозою,
Ані сэрце твоє тіхе
Добрее дівоче
Не застúpить, не закріе
Не с і т і ї о ч і . . .

Отже, на мій погляд, образ “маленької Мар’яни”, до якої звернений цей елегійний вірш і їй присвячений, — той образ не тільки символ пережитого, не тільки абстрактний синтетичний образ, витворений Шевченковою поетичною фантазією, а образ конкретний, живий, що стояв перед поетом із своєю майбутньою долею, образ живої дівчинки Мар’яни, що перебувала в домі пана Степана Самойлова. І ця, зовсім певно, красуня із тихою доброю вдачею, із карими оченятами, що не раз, може, плакала в присутності поета, й викликала такі сумні, а разом і такі чудові його рефлексії.

II.

З мистецько-артистичного боку поезія ця є бездоганна. Розбивається вона розвиненням думки поета й образів на три частини. Першу частину складають дві перших строфи. В першій і другій строфі Шевченко звертається безпосереднє до Мар’яни і просить її рости, цвісти й розвиватись, поки її сэрце не розбите, поки люди не підкрались до нього, не погрались і не кинули. Три дальші строфи метафорично викладають мотиви у вислові заперечень, що в анафоричнім поєднанні (дві перших строфи) через “а н і - н і - а н і” на початку відповідних рядків і висновку (третья строфа другої частини) про долю Мар’яни. В останній, шостій строфі поет знов звертається до Мар’яни, але вже із протилежним проханням тому, що висловив він у першій строфі, щоб Мар’яна не цвіла, а зів’яла. Шевченко цілий твір замикає в кільце патетичною апострофою на початку і

другою такою самою по стилю на кінці, але обидві вони до себе стоять в антитетичнім зіставленні:

на початку:

1) Р ó с т і́, р о с т і́, м о́я пта́шкс,

.....

Р о з в и в а́ й с я, по́ки твоє
Сéрце не розбіте

в кінці:

2) Н е ц в і т і́, мій цвіте, нówий,

Нерозвітий цвіте!

З о в' я́ н ь т́йхо, по́ки твоє
Сéрце не розбіте.

Така фігуральна й сюжетова композиція твору, що приводить до зовсім протилежних бажань поета в кінці тим бажанням, що були висловлені на початку, надає творові трагічного настрою й сенсу ніби повну резигнацію поета з того, що висловив попереду.

А прекрасні меафори: “Поки люди не дознали тихої долини”; літа... повіті красою; карі оченята, умиті сьозою; серце тихе... і т. д.; персоніфікації, епітети й інші тропи, серед яких метафора домінує, надають поезії високо-поетичного стилю.

Вірш скопоновано коломийковою строфою (8+6, 8+6), і складається він із шости чотирьох рядкових строф, римованих неповно, тільки рядки другий і четвертий. Римовання багате в більшості з римою не точною і жіночою: цвіте — розбіте; долини — кінуть; красою — сльозою; дівоче — б́чі; убо́гу — Бо́га.

Тому що емоціональні фігури переплетені в поезії із образними тропами в однаковій мірі, — вірш цей Шевченка видається мелодійно ліричним, та віє від нього тим тихим, спокійним назверх, але дуже глибоким трагізмом тієї невмолимої долі: згинь краще нерозвиненим цвітом, коли Бог тобі не дав талану. Песимізмом від нього віє; коли не вмієш із життям і небезпекою боротись, то краще умри, — тільки щоб не було того трагічного, панської примхою знівченого життя молоді душі, обдарованої красою.

СОН

I. Поема — памфлет на режим Москви.

“Сон” — політична поема-памфлет. Це та поема Шевченка, за яку він найтяжче карався й яка тим самим для нас є найдорожчою... Хоч цей твір неважався критиками так опрацьованим і викінченим, як його інші твори; та проте по оригінальності своїй, по силі думок, національних ідей, по задуму цей твір вважаю я незрівняним у цілій творчості поета і з боку оригінального мистецького виконання.

Сон є перший твір Шевченка, перший крок щодо переведення того пляну, тієї програми, що він визначив для себе в елегії про Чигирин (див. її текст й пояснення до неї). В цій елегії поет сказав перше слово. Поема Сон дальше велике слово, в якому Шевченко розкриває дійсний стан петербурзького режиму та основ, на яких той режим тримається. В цій поемі Шевченко розкриває всі злочини царя Петра I., цариці Катерини II. й царя Миколи I., якими Україна, як держава, як нація й як країна була зруйнована, сплюндрована й поневолена. З такого становища поема ця є найтяжчий акт обжаловання московського царату за те все, до чого багатий і цвітучий край у неволі московській був доведений. В цій поемі Шевченко, як пророк, як апостол, як речник за всю українську Націю в минулім і сучаснім во ім'я її майбутнього став перед Богом, перед Долею Нації, перед її історією й розкрив усі неправди, всі злочини, що були довершені над українським народом. Із грудей поета вириваються слова обжаловання, як прокльони на адресу царів-злочинців московських, як закляття... Ця поема була написана Тарасом у якомусь душевному трансі, у якомусь шалі... Це пориви найглибшого страждання за Націю, найсильнішого болю за неправду, за колосальну кривду, заповідяну Україні... Це гнів зневіреного, скривдженого у найсвятішім обуренні... Це лютя за те, що потоптана найвища Правда, бо в жертву сваволі принесена Доля народу, честь останнього і краса його духовости. З таким поет не може примиритись; він готовий відступити навіть від самого Бога!..

...Бо немає
Господа не не́бі! ... І раю немає! ...

В такому стані поет підносить хулу на Бога, хоч християнин був непохитний. До такого ніби богохульства доводить поета глибока зневіра під впливом національних кривд, заподіяних його народові. Цю кривду поет в Україні бачив на власні очі:

...“Скрізь був і скрізь плакав... сплюндрували Україну!”

І велике серце поета краялось від розпуки, розривалось на часті, бо був патріотом. Любив Україну... Гордився її славою, болів її пониженьям...

II. Плян поеми і його розвиток.

В цій поемі поет малює сім картин: 1. Україна, 2. Сибір, 3. Московське військо в Петербурзі, 4. Царський прийом у палатах, 5. Перед монументом Петра I, 6. Петербург і 7. Микола I. Ці картини так різні і такі вони ніби фрагментарні й непок'єднані між собою, що, здається, одна від одної відскакують, одна одній заперечують. Але це так тільки здається неувважному читачеві. Коли глибше вдумаєшся в цілість твору, то бачиш ті міцні нитки, що тісно лучать такі неподібні одна до одної картини. І головна нитка, — то нитка сну й візій, в стані яких в уяві поета ці картини снуються. Всі ті картини поетові ніби сняться. Коли ж вони ввижаються у сні, то й непослідовність їх є цілком реальна, як узагалі непослідовність у логічній розвитку привиджень у сонної людини. З цього становища розвиток фабули в цій поемі є найреальніший і найприродніший. Було би дивно, коли б Шевченко розвинув ці картини так, що вони були б послідовні, одна із одної впливали в структурному пляні задуму, — тоді б поема виглядала штучною й цілком би суперечила тому, що це сон, що це поетові сниться. А поет саме так її задумав.

Та й сон же, сон, на причуд дивний
Мені приснівся...
Дивлюся: так буцім сова
Летить лугами, берегами...

... А я за нею, та за нею
Лечу́ й прощаюся з землею ...

І далі поет малює ті картини, що він бачив у сні. Справді “на причуд дивні” картини; такі, яких не осмілювався змальовувати ні один слов’янський поет: змальовувати з того петербурзького царського, Миколаївського режиму: з царського війська, з московського деспотизму, з цариці, “мов опеньок засушений, тонка, довгонога”, “мов та чапля між птахами скаче...” і навіть із самого царя, що “похожає, мов сич надутий”, “наче з берлоги медвідь виліз, —

Лёдве лёдве
Переносить но́ги,
Та оду́тий, аж посі́нів:
Похмілля прокля́те
Його́ мучило.”

Справді, цією поемою Шевченко відважився влучити в саме серце петербурзького деспотизму, в серце самого деспота-царя.

Тому “Сон” у першій мірі є глибока й незрівняна політична сатира на царські порядки взагалі й сатира на жорстоке, безоглядне порядкування Україною та її нищення: з цвітучого, багатого краю твориться пекло: нарід стогне в царських і панських кайданах, українська Нація напружує свої останні сили, щоб зберегти своє ество, свою духову істотність, хоч на те не стає фізичних сил...

Але, крім політичної сатири, що так сильно й гостро врізалась у саме серце царського деспотизму, над Петербургом із уст поета залунали страшні прокльони за тих козаків, на кістках яких спочиває це страшне місто:

О, ца́рю пога́ний!
Ца́рю прокля́тий, лу́кавий!...
Що ти зроби́в з козака́ми?
Болота́ засі́шав
Благоро́дними ко́стями!
Поста́вив сто́лицю
На їх т́рупах ка́тованих...

Це вже не сатира, а саме найсильніше прокляття Сина - патріота за знівечену Матір — Україну, за цвіт її козацький, за її організовану національну силу, за все те, чим вона пишалась перед усім світом, зако-лишню славу, добро й незалежність. Це більше ніж са-тира, це обжаловання царя-деспота перед самим Богом:

Людоїде, змію!
На страшному судищі
Ми Бóга закрийем
Од очей твоїх несїтих.
Ти нас з України
Загнав голих і голóдних
У сніг на чужїну
Та й порїзав, а з шкур на́ших
Собі багрянїцю
Пошїв жи́лами тверди́ми,
І закла́в столи́цю...
Веселїся, лю́тий ка́те,
Прокля́тий, прокля́тий!

Такий був перший крок по шляху виконання націо-нального пляну, наміченого в заспіві “Чигрині...”. Сильні-шої й різкішої на адресу царської петербурзької деспотії ніяка інша література того часу не знає. Один тільки українець Шевченко відважився на такий геро-їчний крок, ризикуючи й життям своїм.

II. Наступ на режим Москви.

Коли сучасники цей твір читали, або чули з уст поета, повинні були думки його вважати за єретичні, остільки вони відступали від традиційного цареславлення того часу. І не диво, що вони поета називали “ентузі-ястом” або “юродивим” — “сіреч дурнем”, як іронічно роз’яснює сам Шевченко. А динаміка поетового наступу на сучасний йому політичний лад справді була сильною, дійсно безкомпромісовою й остільки послїдовною, що тяжко було від неї відвернутись і не слухати, тяжко було на неї не реагувати. І вищенаведені епітети й були однією з численних реакцій його слухачів. Але більшість, зокре-ма українці захоплювались цими надзвичайно сильними

і влучними “філіпіками” на сучасний поетові політичний режим і дивилась на Шевченка, як на Божого післанця в Україну, щоб її врятувати. Такими були Максимович М., Білозерський, Костомарів М. і багато інших, а може й видатний актор М. Щепкин, якому твір “Чигрине...” на згадку про перебування в нього в Москві та про розмови з ним поет і присвятив.

Цю поему Шевченко назвав “к о м е д і є ю”; але таку назву поет прибрав не в літературному сенсі, як жанр драматичного твору, а в зовсім іншому, теж в іронічному. Така назва має далеко глибший зміст. Тільки вдумаймося у розвиток двох найголовніших думок поета, поставлених одна супроти одної, як найбільша колізія світу та найрізкіша антитеза щодо України. Тут іронія поета виступає найвиразніше.

Вже в епіграфові ця ідея глибокої антитези заховано визначається: “Дух Правди, якої світ не може прийняти, бо не бачить його і не знає його”. Іншими словами: світ не приймає Правди тому, що він її не бачить і про неї нічого не знає, а якби побачив її й пізнав, то перейнявся би нею, й тоді Правда розлилась би по цілому світі. І от у поемі цій поет розкриває, що то є Правда й чому світ про неї нічого не знає й її не бачить. А правда та

В кайдани убраний,
Цар всесвітній, цар в олі, цар
Штёмпом увінчаний,
В мўці, в каторзі... не прбсить,
Не плаче, не стогне...

Це є місце найзагадковіше в поемі, але й центральне, бо є відповіддю на кардинальні питання поета про сенс історії взагалі та української історії зокрема. Щоб зрозуміти його, прочитаймо ще такі вислови поета в іншій копії цієї поеми: “Цар В с е в и ш н і й, цар волі...” (Копія приміток до цього твору в Празькїм Кобзарі 1876 року, т. II.), і його трохи пізніших творах: в одному із них Шевченко згадує на засланні Україну й констатує, що в Україні йому було не весело, бо ніхто його не любив, і він не хилився ні до кого: блукав, молився Богу,

проклинав панів і згадував не раз часи Ісуса Христа й те, як його розіп'яли й додає:

Й тепер не втік би син Марії...
(Не гріє сонце на чужині).

Або в поемі "Неофіти" поет питає: за що повісили Христа? і відповідає:

Чи не за те, що й ми тепер
Отакими злодіями
Тюрми начиняєм,
Як і Син оцεί Марії...?

А чи не за те, що Син Марії
Назв'яв їх братами?...

А вірш "N. N." 1859 р. ще красномовніше зазначає:

Такá, як ти, колись лілея
На Йордані процвіла
І воплотила, пронесла
Святее слово над землею.
Як би то й ти Дністрівий цвіте...
Ні! ні! Крий Бóже! Розіпнуть,
В Сибір в кайданах поведуть...

Отже, той "Цар всесвітній, Цар "В с е в и ш н і й", цар волі, то і є Ісус Христос, Месія, єдиний цар неба й землі, як і твердять "Книги битія українського народу", що була для Кирило-Методіївців, а тим самим і для Шевченка законом Божим. Ісус Христос є там, де найбільше страждання людини, де людина найбільше терпить, найбільше й особливо за Правду карається, — там і Христос ділить ті муки, перебирає на себе й в муках облегує долю страдників во ім'я їх і Його Правди, їх і Його ідеї.

IV. Комедія, як антитеза.

І ось ця Правда в абсолютній її силі протиставляється брутальній самовільній деспотії московських тиранів, що найбрутальнішим способом потоптали ногами у своїй сваволі Правду гетьмана Полуботка й козацької

Січі запорізької, правду революціонерів духа, українських декабристів і всіх тих, що за Україну виступали, що носили в собі цю Правду, Правду України загалом, за таку Правду боровся й був розп'ятий Христос.

У цім протиставленню й визначенню цих протилежностей ховається найглибша й центральна ідея поеми. Всі інші картини в поемі тільки висвітлюють ту повну протилежність деспотичного режиму Москви до цієї тяжкої жертви, яку несе Україна, караючись за Правду.

Тільки з цього становища стає зрозумілим і жанрове означення поеми “комедія”. Справді комедія в такому страшнім і нічим неоправданім абсурді: найбільша Правда всього життя в кайданах, на каторзі й під землею в муках “катується” та в неволі деспотичного режиму карається, а найбільший злочинець верховодить на свободі й розправляється з носіями тієї правди, з революціонерами й “царями волі” та з цілим народом, як Україна цього деспотичного царства. І така комедія московського глузду в поборюванні правди ще в більшім абсурді продовжується й сьогодні. Деспот і кат України — Сталін і його московські чекисти.

От у цім абсурді, який так глибоко розкриває Шевченко, й ховається ота найдурніша “комедія” історії, яку тільки може розум уявляти. А ця комедія відбувається в історії тому, як зазначає поет в епіграфові до поеми, що людство тієї Правди не всилі ще пізнати. Як би воно піднялось до тих одиниць, що Правду пізнали, зрозуміли, побачили, прийняли й поставили найголовнішою метою свого життя й чинности, то світ би перемінився. Тільки Україна — Божий рай споконвіку, тільки козацтво українське, що боролось за Правду, сповнене “святої козацької крові”, ту Правду Божу бачило, пізнало й за неї змагалось. Але за ту Правду українське козацтво загинуло, загнане в сніги на чужину, а Україна, “той рай” — “там сміху людського і плачу не чуть”, там “сльози, горе...” Нація сповнена вищої Правди, Духа Божого — в кайданах і неволі деспота. Отакий найосновніший сенс цієї так глибокої поеми, отака комедія історії України...

V. Мистецтво поеми.

Вона вся скомпонована в найартистичніших картинах; одна від одної сильніша, одна від одної мальовничіша. А одна з них така трагічна й така захоплююча, що дух спирає, серце хвилюється, коли її перечитуєш навіть у сотий раз. Та геніяльна картина — сам Шевченко в Петербурзі перед монументом царя Петра I., що веліла збудувати Катерина II. Сам Тарас із своєю Правдою, сповнений наймогутнішого гніву, сарказму і глуму на устах, стоїть і з призирством споглядає цей символ української неволі, цю найвиразнішу постать українського поневолення, наймаркантишого ката України.

Вдосталь наглумившись і над мистецьким задумом та виконанням творця цього красномовного монументу, Шевченко окружує деспота Петра закатованими ним душами козаків українських на чолі із “вольним гетьманом” Полуботком, вклавши в їх уста на його адресу прокльони за заподіяні кривди їм та Україні.

Друга не менше артистична картина, що поет змальовує в поемі, — то в царських палатах Миколи I. на офіційальнім його прийняттю своїх найближчих: міністрів, генералів та різних урядників своєї деспотичної канцелярії. Це така глибока картина по своїй сатирі, така глибока по задуму й висока по мистецькому виконанню, що дивуєшся, де беруться та влучність сатиричного вислову, та дотепність гумору, та сила іронії, та ляпідарність і простота в найкоротших висловах подати найскладнішу машину московського деспотичного правління у своїй державі! Дійсно, тільки геній може так яскраво, так артистично представити ту сваволю в правлінні від тирана аж до найнижчого урядовця і представити це в однім глумливім вислові: “Гуля наш батюшка (цар — Л. Б.), гуля!” Так гуля, що

Тільки дэ-де православні
По углэх стогнали
Та стогнучи, за б а т ю ш к у
Господа благали...
С м і х і с л ь о з и ! . . .

Справді “сміх і сльози”, коли тільки “недобитки православні” ще дихали та молились за деспота. Ось яку дає поет характеристику повних рабів, невільників...

Отакий невпинний “сміх” і трагічні “сльози”, то є той домінуючий настрій поета, що чується в поемі від першого її слова аж до останнього. І це все Тарас назвав: “к о м е д і є ю!” І кінчає: “Таке тільки сниться ю р о д и в и м . . .”

.....Не здивуйте
Браті любі, мїлі,
Що не своє розказував вам,
А те, що приснілось.

СЛІПІЙ

І. Особисте Шевченка.

“Сліпий” — найбільша історично-побутова поема після “Гайдамаків”, що пов’язує: 1) особисті переживання й рефлексії Т. Шевченка, 2) родинні стосунки й переживання в козацькій житті на хуторі і 3) особисту й національну трагедію героя в боротьбі Січі Запорізької із турками, в неволі турецькій і під час утечі з неї.

Розпочинається поема присвятою незнаній нам дівчині, яку поет любить і безнастанно її згадує, залишивши її одну в самотині (“в пустці”), від’їхав і тужить за нею. Під впливом якоїсь відрази поет відчуває, що день його життя вже минає, що наступає вечір і тяжкими кроками наближається до нього з косою смерть. Поета поховують і ніхто про нього й не згадає... Так усе минає... залишиться тільки його дума, оцей твір, якого вона випадково прочитає і згадає, що й вона його любила. І поет просить її не забувати його могили, відвідувати; і він, вдячний їй, так само буде з того світу прилітати і співатиме про те й на небі.

Ця присвята є суто лірична, глибоко особиста й навіть інтимна. До цієї присвяти мимоволі нав’язується

ліричний вірш Шевченка від 4. X.: “Не женися на багатій...” В цьому вірші поет резигнує і з думки про одруження: “Оженись на вольній волі...”, бо “легше плакати, як ніхто не бачить...” Отже, в поставленні цих двох творів поруч можна відчутти, що в той момент, себто в місяці жовтні 1845 р. поет переживав якусь особисту драму, якесь особисте розчарування й резигнацію з особистого щастя. Тому насуваються йому думки про старість і смерть... про “холодний вітер”, що і “слід його занесе...”

Справді, 26. вересня того року поет, перебуваючи в своєму рідному селі Кирилівці, освідчився донці священика того села, Ф. Кошицівні, але батько дівчини, у якого Шевченко хлопцем служив наймитом, йому відмовив: не випадає за колишнього наймита видавати свою доньку-панночку. Цей факт глибоко вразив поета. І ці враження особистої образи, відмови й неспіху, осміщення його особистого почуття до дівчини, яка все таки його любила, оцей цілий комплекс тяжких особистих переживань і відбилися у ліриці поета того часу глибокою зневірою і резигнацією:

А молоді, як зійдуться,
То любо та тіхо,
Як у раї, а дївишся,
Ворúшиться ліхо...
Не завідуй же нікому..
Не ма́раю на всій землі...

(Не завидуй багатому).

Таким чином присвята до поеми “Сліпий”, де під “зорею” Шевченко уявляє свою любку, яку й тепер не перестає любити, заадресована цій молодій дівчині, якою поет так сильно був захопився. Тим самим Кошицівні була присвячена й ціла поема.

За присвятою йде заспів до поеми. В цім заспіві поет під тиском тих самих переживань, висловлює досить фаталістичну думку про долю, яку не варт шукати, бо

Кого́ любить — сама́ найде,
У ко́лісці найде...”

І як приклад до таких своїх роздумувань під враженням особистих пережитих невдач Т. Шевченко пише свою поему, в якій цю думку і проводить. Поет показує, що

У всякого свої доля
І свій шлях широкій...
(“Сон”.)

Степан і Ярина жили під однією стріхою в старого козака на хуторі, жили, як брат із сестрою і не знали, що вони не одних батьків діти, а чужі — жили щасливо нічим не журились і їх доля була ніби однакова. Але, коли довідались, що вони не брат і сестра, і що їх батьки призначили їм, щоб вони були суджені одне одному, то тоді ще більше одне одного полюбили, — із того моменту й розпочинається їх життя йти різними шляхами. А вислання старим козаком, прийомним батьком, Степана в науку на Запорізьку Січ до шлюбу молодих ще більше поглибило їх особисте життя й порізнило їх долю: після від'їзду Степана для нього стало життя його повне пригод, боротьби із найтрагічнішим кінцем — турки його за спробу втікти осліпили. Для Ярини ці довгі п'ять літ самотини, смутку й напруженого чекання Степанового повороту були справжньою трагедією. Нарешті сліпий Степан в постаті кобзаря повертається додому, не признається до прийомного батька, бо й не знав, що він опинився на тім самім хуторі, де перебуває його Ярина. Ярина ж, прислухавшись до співу кобзаря й до змісту його думи, пізнає Степана, радіє з довгожданної зустрічі й бере його до себе. Як не радив Степан Ярині не в'язати свого молодого життя із сліпим калікою, не вняла його ради, й вони побрались. Чи були щасливі? Чи усміхнулась їм доля? Так. Щасливі. “Сталось таке диво!” Отже, як не різнили їх ті події, що траплялись у житті Степана, все таки доля Степанова його не покинула,

Як реп'ях той учепілась
За латані полі!...

Та й Ярині: — “судженого й конем не об’їхати...”

Такими фаталістичними роздумуваннями зкрашував Шевченко своє бурлацьке існування. Шукав родинного життя, мріяв про таку саму вірну дружину, але на своїм короткім віку її не зустрів. Не судила поетові доля родинного тепла і щастя!

Це інтимна, особиста сторона в поемі Шевченка.

II. Роля Січі Запорізької.

Друга головна думка поеми, — то родинний побут козаків у ту давню добу. Перед нами поет виводить родинну ідилію спокійного козацького життя на хуторі. Родинні звичаї козака виступають поруч національних козацьких його повинностей. Не дивлячись на те, що доля дітей спочиває в волі батьків, все ж таки батьки вважали й на їх особисті почуття. Бо родинне огнище заляжало однаково так від волі батьків, як і від любови молодих: тільки тому їх родинне життя й було щасливе, що Степан і Ярина любили одне одного. Оці головні засади української родини в минулім і визначає Шевченко у своїй поемі, як приклад, якого варт наслідувати.

Нарешті, в цій поемі є щось і від “Тараса Бульби” М. Гоголя: отой потяг до Січі Запорізької, як до певної й великої національної школи життя козацького. Там українська молодь училась, як жити й як з усяких печей хліб здобувати, патріотичного духу набиратись, життєвої дисципліни набувати. Там вирішувалась і козацька доля. То була велика національна школа в ті тяжкі переходові часи української бурхливої історії. Ворожі сусіди насідали на Україну з усіх сторін: поляки з заходу, москалі з півночі, татари й турки з півдня. Україна мусіла сама від них боронитись. Такою найбільшою тоді сторожовою силою й була Запорізька Січ. А для козацької молоді вона була найпопулярнішою школою. До неї втікали спудеї із київської академії і вся українська молодь взагалі. Тому до неї потягнувся і Степан. Там українська нація сама собі приправляла національну силу, вишколювала національну свідомість,

гартувала патріотизм, зміцнювала національні повинності. Тільки там панував високий дух героїчної нації. Січ Запорізька то була ніби військова школа для всієї української нації, де молодь останньої набиралась військового знання, героїчного запалу, революційного піднесення до боротьби за націю й державу. Цими всіма властивостями в найбільшій мірі визначався і Степан: став у перші ряди визвольної боротьби. Для добра і щастя України пожертвував і своє особисте щастя і впав жертвою своєї національної статегичності й патріотизму.

III. Роля Москви.

Нарешті, ця поема ховає в собі й глибоку ненависть супроти Москви. По-перше, вона змальовує трагічний момент зруйнування Москвою Запорізької Січі, знищення монастиря, Межигорського Спаса і зрадництво старшини української:

Як Кирило з старшинами
Пудром осипались
І в царіці, мов собаки,
Патінки лизали.

По-друге, тема ця викладає, як Москва “закріпостила” нарід український, забрала в неволю.

.....Я щасливий,
Що очей не маю, —
Що нічого того в світі
Не бачу й не знаю...
Ляхи були, — усє взяли,
Кров повипивали,
А москалі і світ Божий
В путо закували.

В такий спосіб ця прегарна поема Шевченка поєднала його особисте із особистим Степана й Ярини, родинні козацькі традиції із національними й патріотичними повинностями й обов'язками кожного українця і виявила глибоку ненависть до Москви.

КАВКАЗ

І. Повстання поеми.

“Кавказ” Т. Шевченка є поема політична із найглибшим особистим і філософічним забарвленням. До повстання цієї поеми, цього найгарнішого твору в цілій українській літературі спричинилась смерть великого поетового друга графа Якова де Бальмена, старшини московського війська, що впав у боротьбі останнього із кавказькими народами під проводом видатного вождя їх Шаміля. Цей останній провідник кавказьких свободолюбних верховинців був найбільший ворог московського царства, що безоглядно поневолював вільні кавказькі народи.

Від 1834 р. Шаміль об'єднує всіх верховинців північного Кавказу й розпочинає героїчну боротьбу проти Москви. Маленький нарід тільки завдяки відважному, впрост героїчному Провідникові, наносить московському війську удар за ударом протягом десяти років. І тільки в 1844-45 рр. стало перемагати московське військо. Але відважний Шаміль статечно боровся ще 15 років. Боронився до останнього і не здавався, аж поки силою 1859 р. не був узятий у полон. І в цій самій боротьбі 1845 р. був забитий Яків де Бальмен.

Оця смерть Якова де Бальмена, ця втрата Шевченком улюбленого друга з одного боку, а з другого — відважна й героїчна боротьба кавказців за свою волю й національну незалежність, нарешті насильницьке, жорстоке й безоглядне завоювання, себто поневолювання, що чинила Москва над кавказькими горцями й іншими народами тодішнього московського царства, — все це запалило творчий, протестуючий дух Шевченка, що вилився з його душі поемою “Кавказ”.

Цю поему писав Шевченко в Переяславі, саме в тому місті, в повіті якого лежало село Линовиці, маєток родини де Бальменів. Від брата, мабуть, і довідався поет про трагічну смерть свого друга, Якова. І ця вістка про безглузду смерть молодого людини “не за Україну, а за її ката” і спричинилась до нового протесту проти московського насильства над невинними, безборонними

народами, стала спонукою до нового творчого надхнення, до нової мистецької обжалоби московського царату.

Поема “Кавказ” є коротка, навіть дуже коротка; вона є коротша від поеми “Сон”, “Єретик”, “Послання” й інш., але є така сильна, така вибухова, як вулкан. І де береться та сила, з якою поет нападає на царську Росію!? Звідки в душі поета виникає той страшний гнів і та ненависть до московського насильника, що впрост вогненною лавою вибухає з його грудей!? Це — таємниця генія... це стихія нації, що зродила в глибинах своєї душі такого сина... Одне тільки можна зрозуміти, що та непереможна сила Шевченкового гніву пливе з його глибокого переконання, що правда на боці переможеного, а московський завоювник заслуговує тільки одну ненависть і погорду. І ось таку ненависть і таку погорду до переможця поет у цій поемі і проголошує...

Вже сам епіграф до поеми із книги пророка Єремії, з його плачу “день і ніч о побієнних” вказує, що оплакування друга і плач над побитими взагалі, що боронять свій рідний край, є найголовнішою, центральною темою поеми.

На долю кавказьких верховинців, поневолених московською завоювницькою армією, звернув увагу Шевченка його другий приятель, отаман чорноморський, Яків Кухаренко, ще за довго до смерти Якова де Бальмена. Отаман козачого чорноморського війська, що й було призначене на боротьбу й поневолення Кавказу, докладно інформував поета про військовий і політичний стан тих численних народів, що споконвіку жили на своїх Кавказьких горах, ще в Петербурзі. Вже тоді Шевченко виявляв свій подив з приводу тієї відваги й хоробрости, з якою ці верховинці боронили свій край, свої оселі, звичаї й національну незалежність. Смерть Якова де Бальмена відновила в душі поета ті перші враження новими, ще сильнішими й викликала 1) глибоке обурення й ненависть до московської деспотії й насильства, 2) нове захоплення надзвичайним героїзмом, з яким Шаміль та його нарід боронять свою батьківщину, 3) збудила жаль з приводу втрати друга й роздумування над тим, який сенс цієї втрати “за ката”,

яка її вартість моральна, національна, релігійна... Оцих три різних настроєво і композиційно духових сили визначають і три різних композиційних циклі в поемі: а) мітичний і релігійний пролог, б) саму конкретну сатиричну поему і в) глибоко особистий і патріотичний епілог.

II. Плян поеми. Роля Москви.

Богдан Лепкий твердить, що “Кавказ”, як артистичний твір, не є суцільний й. Натомість Франко вважає “Кавказ” з мистецького становища “одним з найкращих творів Шевченка”. Таким же найсуцільнішим і найартистичнішим твором, яким є поема “Кавказ”, вважаю й я. Для мене цей твір є вершок мистецької досконалости. Тільки гляньмо, як послідовно й пов’язано розвиває Шевченко свою тему! В пролозі розпочинає поет її найзагальнішою картиною з грецького міту про те, як Зевс карає на горах Кавказу Прометея; а поруч цієї останньої подає картину того, як Бог карає нас й інших поневолених народів. І в першій картині, хоч орел і розбиває серце Прометея, п’є живушу кров, але не вип’є... серце оживає знову, бо Прометеева душа жива, і неситий ворог не скує ні душі живої, ні слова живого... Так само і в другій, зіставленій поруч, хоч “кати знущаються над нами, а правда наша... спить”, — все ж поет вірить, що “встане правда, встане воля...” хоч “покищо течуть ріки, кривавії ріки...” Оцих дві загальних картини, в яких поет висловив своє засадниче наставлення для цілої поеми, а власне віру, що таки правда переможе, творять пролог, що закінчується молитвою до Бога.

Далі вже слідує сама поема, що розпочинається тим самим висловом і творить ту саму картину:

За горами гори хмарою повіті
Засіяні гóрем, кровію політі...

Але в дальшій самі події виводить поет уже в аспекті конкретної сучасности. В тих горах “Милостиві Ми...”, себто цар московський застукав “сердешну волю” і цькує... І полилась кров невинних жертв, а в наслідок їх, — сльози сиріт, удов, матерей і батьків кривавих сліз

“не ріки — море розлилось...” І поет закінчує цю першу картину іронічним та глумливим “Слава!” — хортам, псарям і батюшкам-царям!.. І тут же поруч першої такою ж, як і в пролозі, композиційною антитезою поет розпочинає другу конкретну славу!.. Синім горам, кригою окутим і “лицарям великим”, яких хоч Бог карає, але за них не забуває і їм помагає, і кличе:

Борітеся — побóрете!
В а м Б о г п о м а г а є!
За вас правда, за вас слава
І воля святáя!

З цього бачимо, як пляново і з яким геніальним артизмом komponує поет пролог і першу частину поеми. Головну тему свою укладає у двох плянах: в пляні небесної історії, де спочиває доля всіх народів людства, і від неї у таких самих двох картинах переходить до історії земної, яку вже творять люди: 1) до деспотії московської влади і 2) до статечної оборони героїв поневолених народів. Коли в небесній історії, в глибинах абсолютного передрішується історія народів на землі, передрішується їх доля, — то таке розкриття цього таємничого і глибокого зв'язку між метафізичним й історичним визначає внутрішню духову історію народу, внутрішнє небо його душі, духа нації, що здійснюється вже в його земній історії. Такому таємничому перетворенню небесного в земне, метафізичного в історичне, духового в емпіричне Шевченко надавав велике значення. Таке зрозуміння історичного процесу боротьби народів і проникнення в їх минуле помагало поетові збагнути й їх майбутнє.

Ні в одному свому творі не визначив Шевченко ролі Москви так проникливо і глибоко, збагнувши національну природу московського народу, як у поемі “Кавказ”. А та роля Москви по концепції поета була тільки одна: руйнувати навколо себе все, нищити, бути катом історії. Як обри, як авари, гуни, татари проходили степами України і все на дорозі своїй нищили, так і московська “христілюбива” армія мала й має одне тільки завдання: руйнувати й поневолювати народи, що сто-

ять на дорозі її похідного маршу. І ця роля московського війська є разом і його доля, визначена не тільки історією, але й Богом. І от оцю ролю Москви Шевченко в другій частині своєї поеми від слів: “Чурек і сакля...” до слів: “ми по закону...” і визначає. Ця ціла частина є якби звернення московської нації до народів, яких вона хоче поневолити, — це звернення є одверте й цинічне; воно оголює всю душу цієї нації, повної бахвальства, жорстокости і блюзнірства. Це є страшне дзеркало народньої душі, на якій немає ані одної світлої, ясної плями, — одна темрява, один занепад і небуття. Вчитайтесь в оті жорстокі слова! Вони западають у вашу душу, як найтяжче каміння, бо в них відзеркалюється московсько-большевицька сучасність і повна руїна в ній поневолених народів. Дійсно пророчі слова, думки й картини, висловлені поетом більше, як сто літ тому! Ось для якої мети була Шевченкові потрібна в поемі небесна історія. Він хотів у ній відбити земне і гріхове обличчя того народу, що поневолює й нищить, народу “суесловного”, улесливого, що всіма способами й хитрощами підбирається до душі того, кого намагається взяти, народу “лицемірного”, народу “що любить на братові тільки шкуру, а не душу”, щоб її здерти й то тільки на свої зверхні потреби, того народу, що з Бога тільки сміється: мурує храми, каплиці, ставить образи і “невтомленії поклони” б’є перед Божим образом “за кражу, за війну, за кров — щоб братню кров пролити, просять” і потім украдене з пожару Богові в дар приносять... Ось мораль нації, що пливе з її духа. Ось яка роля її в трагічній історії українського народу та його боротьби за визволення.

III. Ідея України.

Остання частина поеми — епілог. Просякнутий він найінтимнішою лірикою особистого й національного жалю по втраті друга. Найтрагічніше є те, що друг поета впав у бою “не за Україну, а за її ката пролив” свою кров. Випив “з московської чаші московську отруту...” В цім епілозі Шевченко нав’язує смерть Я. де

Бальмена до свого особистого патріотичного почуття й до України. Поета огортає глибокий жаль, що цвіт української Нації гине не за свою національну справу, а за чужу й навіть ворожу. І Шевченко заповідає, що й далі буде співати свої думи й сіяти своє люте горе, щоб вони дійшли аж до Якова й нагадали йому про поета та про могили, степи й море в Україні.

Так непомітно великий співець від боротьби за свободу кавказьких народів переходить до найболючішої своєї рани, до неволі України. Отже і в цій поемі виступає Шевченко, як борець і заступник, в захист кожного поневоленого народу, якого права національні топчуться і зневажаються. Але при тім, як великий український патріот, кожну тему при всякій нагоді підносить в ім'я великого українського визволення, висвітлює, як велику українську ідею, що мусить вести нарід до його національного усвідомлення й до відродження. Ще недавно й Україна була таким Кавказом. Московське "христіолобиво" воїнство Петра I. й Катерини так само "дружилось" із українським народом, "просвіщали" його та "показували сонце правди", щоб потім той нарід "благоденствував".

Поема "Кавказ" може бути взірцем політичної поеми, остільки вона є мистецьки скомпонована. Глибокий її зміст й високі ідеї якнайкраще поєднуються із найартистичнішою її формою. Поет зумів найглибші релігійні й моральні проблеми майстерно поєднати із сучасною йому московською політикою та вкласти в зразковий, сильний і лаконічний стиль. Це все поет зумів також переплести глибоким глумливим сарказмом та тонкою й дошкульною іронією, пронизавши їх у багатьох місцях своїм найінтимнішим ліризмом. Це все разом творить таку мистецьку цілість, яку рідко можна віднайти в літературі, що змальовує політичну сучасність. Сатира Шевченка остільки артистична, що ми в цілій поемі не знайдемо ані одного рядка, від якого відбивало б публіцистикою. З цього становища поема "Кавказ" є наймайстерніший політичний твір в цілій творчості Т. Шевченка.

МИНАЮТЬ ДНІ, МИНАЮТЬ НОЧІ.

I.

Ця прекрасна елегія ніби служить прологом до наступного елегійного Послання. Складається вона із двох частин, скомпонованих одна до одної в пляні паралелізму. Перша частина обіймає першу строфу. Частина друга обіймає чотири нерівні строфи, замкнені однією строфою в кільце. Перша частина змальовує кольоритну осінь в першій строфі, але не в статичнім спокою, а в динамічнім рухові, в степенуванні — *gradiato ad majus*.

Це завмирання природи викликає в такім степенуванні завмирання душі людини:

.....Гаснуть бчі,
Засну́ли думи, се́рце спить
І все засну́ло ...

А загальне спинення руху в житті природи й людини викликає і в душі поета аналогічну духову прострацію:

.....І не зна́ю,
Чи я живу́, чи дожива́ю,
Чи так по світу волочу́сь,
Бо вже й не пла́чу й не смію́сь ...

Оце потрійне завмирання: природи, живого оточення й самого поета викликає в душі останнього великий спротив. Поет ніби виривається із лабет оцього духового забуття і, як рятунку, кличе добру долю, але й долі немає; тоді звертається до Бога: коли жаль йому доброї долі, то щоб дав хоч злої. Тільки щоб не спати, не валятись гнилою колодою нікому непотрібною, а щоб дав можливість серцем жити і людей любити. А коли любити нема кого, то радше проклясти їх і запалити цілий світ, аніж байдужим потребою гнити.

Так само страшно поетові бути в кайданах, умирати в неволі, — але ще страшніше безконечно спати на волі, бути вільним, перебувати на волі і спати й нічого ні для кого не зробити, щоб нічого творчого не виявити, і навіть від праці якогось корисного сліду не залишити ... Так безкорисно жити, — то все одно, що й гнилою

колодою валяться. І закінчує поет цю другу частину тим самим закликком до долі, а долі немає, закликком до Бога, коли не дає доброї долі, то хай дасть хоч злої. Так знову кільцем охоплює поет, як і в попереднім творі, в “Маленькій Мар’яні”, цю другу частину елегії.

Такі думки навіяла на душу Шевченка осінь. Природа завмирає восени, необхідно відбуває круг свій і кінчає зимовим глибоким сном, щоб на весну прокинутись знову. Чи такий сон повинен одолівати й людину? Чи має право людина, що перебуває на волі, спати, нічого не робити, а тільки гнилою колодою нікому непотрібною валяться? Який узагалі сенс жити людині? Ось кардинальні питання, що впливають із цієї елегії: сенс п р и з н а ч е н н я л ю д и н и, яке в розумінні поета полягає в тім, щоб жити, любити людей, себто жити в духовім добрі і працювати, нести в життя власні творчі здобутки, що подає добра доля. Коли ж Бог не дає доброї, то нехай буде зла доля; коли не можу робити добро, то буду змагатись із нею. І хоч у цім змагу згорить і добро, зате в огні цім зродиться нове життя. Такий тяжкий і трагічний напрошується висновок із тих роздумувань поета. Шевченко не може примиритись із безнадійним станом в житті. Людина творить життя, хоч із волі Бога, але має і свою свободу волю. І в цій свободі, коли і впаде в зло, то через горнило іспиту, терпінь і страждань, в творчій боротьбі дух її відновиться. Отже, не безнадійний сон у добрій долі, а творча праця і любов у серці, хоч би йшло воно через боротьбу й руїну, але не через апатію й сон.

II.

Образи в першій частині елегії переважно слухові. Читаючи її, ми ніби чуємо оту тиху ходу осени, тиху ходу сну людини й ніби оте тихе завмирання підкрадається й до поета, і в душу вривається повна безнадійність. Але поет душею раптом схоплюється. Цим зривом розпочинається друга частина: кличе долю, звертається до Бога, просить:

Не дай спати...

.....

А дай жити...

.....

А коли ні... то проклина́ть і сві́т запаліти...

Ось який плян і хід думок у першій основній строфі другої частини елегії: теза — антитеза — синтеза. У другій строфі:

Стра́шно впа́сти у кайдáni

.....

А ще страшні́ше спа́ти на во́лі

І засну́ти на вік-ві́ки, і слі́ду не кінуть ні́якого...

Одна́ково — чи жив, чи загі́нув!...

Психологічне степенування визначає й сюжетову схему віршу й фабулу настроїв.

Обидві строфи, кореспондуючи одна з одною на одну й ту саму тему: безвольного с н у ходячого й добровільного с н у на волі, степенують суггестію пасивності аж до живої смерті, до самоприпинення існування.

Цікава й ритміка елегії. Кожна частина має свою ритміку, зовсім відмінну. Коли в першій частині домінує тонічний ритм — чотирьохстоповий ямб із мужеською й жіночою римою, — то в другій частині ритм коломийковий (8+6), народній, ці дві ритмічні композиції двох частин ще більше поглиблюють психологічну антитезу вирватись у другій частині на волю, до творчої праці і звільнитись від того завмирання в природі і в людським безвольним житті тих гнилих колод панських, які Шевченко спостерігав.

Прекрасна елегія не тільки глибокою думкою й темою, але й унутрішнім композиційним сенсом і своєю зверхньою мистецькою структурою. Тимто й панує в цій елегії той глибокий рефлексійний ліризм, так властивий душі Шевченка, і той проникливий мелодійний тон, що творить таку її безпосередню настроєвість.

Цією елегією Шевченко закінчив усю свою збірку "Три літа". Із всієї трьохлітньої мандрівки по Україні і творчості поет ніби замкнув той круг своїх вражень, думок і переживань. Почав елегією цей цикл своїх творів, відкрив він своєю поезією "Чигрине, Чигрине..." й кінчив елегією. Перші й останні враження зійшлися і замкну-

ли те зачароване коло дум і рефлексій, що так настирливо розбивали віру поета в усе те велике, яке розпочав був він розбудовувати своїми геніяльними поемами. Залишився, як усе, на кінець один тільки епілог до збірки. І Шевченко зараз же на другий день після елегії, себто 22 грудня, й розпочав той епілог komponувати. То була лірична поезія, яку назвав поет "Три літа". Вона стала підсумком тих сумних вражінь, що Шевченко за весь той час пережив.

ПОСЛАНІЄ

I. Інтелігенція в Україні й нарід.

Серед творів Т. Шевченка в збірці "Три літа" може найвизначнішим твором його є "І мертвим і живим і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні мое дружнє посланіє". Тим, що він є звернений до "земляків", до українців, а в першу чергу до української інтелігенції, до тієї групи, що претендує грати провідну ролю серед українського народу, — вже тим самим цей твір у творчості Шевченка займає окреме і визначне місце.

Цей твір писав Шевченко вже в кінці 1845 року, 14 грудня; писав тоді, коли свою другу подорож по Україні вже закінчував і в душі своїй поробив з обох своїх по Україні мандрівок (1843 р. і 1845 р.) всі висліди, звів до одного знаменника всі підсумки. Таким чином, твір цей відбиває в собі цілий сніп вражінь, спостережень і глибоких роздумувань над тим, що поет бачив, пізнав у житті українського народу і в відносинах до нього української освіченої шляхецької верстви та української інтелігенції.

Треба сказати, що Шевченко інтелігенцію ту, що в масі своїй вийшла із української козацької старшини, відрізняв від українського простого козацького народу. Перша в той час майже вся пішла на службу московській владі й пошилась у дворяни, в урядовці нової держави і стала в Україні, особливо лівобережній, панами, володарями кріпацьких душ народу і тим самим панами

політичної ситуації й відступниками від української національної традиції.

Що іншого був простий український нарід. Останній духово залишився сам по собі, але фізично був відданий панам у повне володіння, як худоба, як фізична робітна сила і як рухомий маєток пана. Правда, ніби-то по ідеї, яку так красномовно й добросердно розкривав кн. Репнін і Г. Основ'яненко у своєму першому "Листі до любезних земляків" — цьому першому в українській літературі перед Шевченком Посланії до української інтелігенції, ті пани, що мали у своїм володінні селян кріпаків, мали би дбати про них, опікуватись ними, як батько дітьми, дбати про поліпшення їх матеріального й духового добробуту. Але одинокі голоси великих ідеалістів були "гласом вопіючого в пустині". Українське панство своє "післанництво" серед народу зрозуміло зовсім інакше. Привілеї, дані їм московськими царями, диктували їм їхню роллю, як царських слуг, що мають витравлювати з душі народу все те, про що він снів у своїх національних споминах, у своїх думках, історичних піснях, переказах, про що мріяв у легендах, казках, баладах і що оспівував у своїй багатющій пісенній творчості — себто про свою волю, про ліпше родинне й особисте життя, про добробут. Тому пани робили все, щоб нарід цей, як кріпак, робив тільки панщину, щоб знав тільки повинності супроти влади московської й пана і не смів думати не тільки про загальні народні інтереси, але навіть і про свої особисті, родинні, бо й ці останні були так само в розпорядженні пана.

Тому панство це від свого народу відступило, про його життєвий добробут не дбало, а ще менше думало про виховання його душі та його дітей. Щодо національної минувшини українського народу, його державних традицій, то ця духова сторона народу викликала у панів найрішучіший спротив і повну її ліквідацію. В Україні скрізь панувала тільки московська школа, московська церква. І цю ворожу народові духовість українське панство підпирало всіма засобами; в московській мові учили і своїх дітей. З дитинства їх винародовлювали, а як діти підростали, то батьки віддавали їх до москов-

ської державної служби, до війська, або, в ліпшій випадкові, послали їх за кордон до чужинецьких шкіл. І ті діти, що вчилися у московських школах, і ті, що вертались із чужини додому, цілком цурались свого рідного, розмовляли на всіх мовах, крім своєї...

І ось ця нова панська генерація, відірвана від реального життя свого краю, його зовсім не знала і не цікавилась знати, до народу українського ставилась згідливо, ним погорджувала, а то й зовсім його цуралась.

В наслідок такого безцеремонного, негативного та користолюбного до своїх селян-кріпаків відношення, між паном і народом повстала глибока прирва, що з часом ставала все глибшою і різкіше відділяла панів від народу. В процесі таких взаємин утворились в Україні два непримиренно-ворожих табори, що стояли один проти одного в бойових позиціях, як два вороги. Отакий духовий і соціальний стан в Україні сконстантував Шевченко. Україна за милости московської влади в собі самій витворила страшну деструктивну руйнуючу силу, що розбивала єдність української нації й кидала її на попас московській і польській шляхті, бо українське панство або московщилось, або польщилось, віддаючи свої сили московській і польській руйнуючій та ослаблючій політиці, що добивала нарід матеріальною й фізичною неволею.

Але за цією зверхньою неволею українського народу Шевченко в глибині своєї душі бачив неволю духову, що була ще тяжчою і ще небезпечнішою. На очах поета в особі українського народу відбувалось духове пониження Української Нації, пониження її гідности, — її обезчещення... І цю недостойну роль руйників національної духовости виконували пани в Україні і тим самим її ніби провідні сили. Але відрив Української інтелігенції від її народу й об'єднання з інтелігенцією московською й польською проти українського народу, яскравий образ такої спілки Шевченко змалював у постатях трьох ворон (див. "Великий Лях"), — все це промовило Шевченкові, що Україна перебуває в небезпеці і в стані великої внутрішньої боротьби. Поет збагнув, що такий стан загрожувє навіть існуванню української нації взагалі. Внутрішні

вороги нації є далеко більші й небезпечніші, як навіть воєнна сила зовнішнього ворога.

Раз людина або й ціла група людей, ціла верства нації, що мала всі данні навіть взяти провід народу, той нарід покинула й пішла проти нього, — та людина, а то й ціла верства втратила свій духовий образ, “осквернила образ Божій” і подібність Божу та вчинила найбільший злочин. А відпасти від свого народу, — це значить втратити свою національну самобутність, це значить втратити вірність заповітам своїх предків, втратити свою Батьківщину, “бо хто матір забуває, того Бог карає, того діти цураються...” Ще більший переступ був той, коли людина свідомо вкупі з ворогами народу йшла проти нього. Із поеми “Великий Лях” ми пізнаємо, що навіть несвідомий переступ вважався поетом за великий злочин супроти народу й найбільший гріх перед Богом. А переступ свідомий, злочинний, зрада, перекінчицтво поет на віки вічні укамінував у постаті української ворони, що втілює в собі все зло, весь злочин зрадника, запроданця супроти Нації.

На щастя про всю інтелігенцію українську поет так не думав. Духовий занепад української інтелігенції Шевченко з’ясував низьким рівнем її духовости, втратою почуття національної гідности, відсталістю моральною, культурною й користолобною зрадливістю. Оці всі прикмети духового розкладу провідних сил в Україні Шевченко пізнав і, боячись повного занепаду цих сил, він в надії, що цей розклад припинить, і задумує оце своє “...Послання”.

II. Що значить любити Бога?

До цього “Послання” свого Шевченко подав епіграф: “Аще кто речет, яко люблю Бога, а брата свого ненавидит, лож есть...” Вислів цей, глибокий думкою, поет зачерпнув із послання апостола Павла. Головна його думка: хто запевняє, що любить Бога, а в той саме час ненавидить свого меншого брата, той говорить неправду. Бог тільки тих кличе до себе, хто любить ближнього свого, як самого себе. Ось цю високу релігій-

ну, моральну й національну думку Шевченко поклав ув основу цілого свого "Послання", як провідну думку твору в моральнім і національнім аспекті.

Ті, до кого поет звертається, як це ми бачили вище, не тільки не люблять тих ближніх, себто свій нарід, а впрост його ненавидять, над ним глумляться, збиткуються, трактують його, як худобу, запрягають у ярма, орють лихо... І той колись вольний нарід ходить у кайданах панської неволі. Україну розпинають свої-ж земляки. А це все впливає з того, що пани не розуміють, або не хочуть розуміти, що значить любити Бога в повнім сенсі всього вислову і як цю любов здійснювати. Любити Бога в розумінні Т. Шевченка, це не значить особисто бути Йому відданим, Йому молитись і персонально Йому бути вдячним за все те, що Бог, ніби, тій людині посилає Така утилітаристична любов нічого не варта. Любити Бога в реальнім житті особисто, а в той самий час утискувати, зневажати й переслідувати своїх підлеглих, свій нарід, — це значить творити ще більше зло супроти Бога. Справжня й найвища любов до Бога виявляється в любові до "найменшого брата" і в служенні йому. Любов до народу є любов і Богові, служити народові, значить, тим самим, служити Богові, — такий найглибший заповіт впливає із цілого твору Шевченка. Таке переконання Шевченка пливе не тільки із засади, що любов до Бога мусить бути чинною, але із цілого його ідеалістичного і релігійно-філософічного світогляду. Коли поет закликав панів:

Умійтеся! Образ Божий
Багнóm не скверніте!
Не дуріте дітэй ваших,
Що вони на світі
На те тільки, щоб панувать...

— То до тієї перестороги ще додав таке роз'яснення:

Б о н е в ч é н е о к о
З а г л я н е ї м в с а м у д у ш у
Д о з н а ю т ь с я н е б о ж а т а,
Ч и я н а в а с ш к у р а,

Та й засудять, — і премудрих
Немудрі одурять.

Так зрозумів Шевченко душу простого українського народу: “невчене око загляне їм в саму душу...”, “премудрих немудрі одурять...” Оце “невчене око”, оці “немудрі” і є самий Український нарід.

“Невчене око” народу, це значить око самої душі народу, його безпосередньої природности, тієї природности, що пливе від самого Бога, той “образ Божий”, що жиє в ньому, та його глибока мітологічна віра... Ідеалістична філософія того часу вчила, що сама природа в реальнім сенсі цього слова є божественна сутність, а простий “невчений” нарід жиє повним життям природи: мітологія народу, та його природня релігія, ховає в собі найглибшу правду, себто релігійну правду, це є те, що нарід дійсно переживає, шукаючи Бога і, підносячись до Нього, перемагає в собі злу волю. І коли в мітологічній вірі народу його усвідомлення Бога перейде ряд стадій, ступнів, і в вірі в Бога, в цім найвищим ступні Бог стане, як особа в своїй абсолютній свободі, — тоді нарід пізнає правду, і правда його визволить: він стане вільним і не буде підлягати абсолютній владі деспота московського царя і його слугам панам. Кожний член народу стане людиною і підляже тільки Богові, і тоді нарід усвідомлений звільниться й визволиться.

Розкуються незабаром
Заківані люди;

Ця думка гарно висловлена і в “Книгах битія українського народу —” §§72—74: “І не любила Україна ні царя, ні пана, скомпонувала собі козацтво, єсть то істее браство, куди кожний пристаючи, був братом других — чи він був преж того паном, чи невільником, аби християнини, і були козаки між собою всі рівні, і старшини вибирались на раді і повинні були слугувати всім по слову Христовому, і жодної помпи панської і титула не було між козаками.”

“І постановили вони чистоту християнську держати, тим старий літописець говорить об козаках: “Татьби же і блуд ніже іменуються у них”.

“І постановило козацтво віру святую обороняти й вивольяти ближніх своїх із неволі.”

Такий сенс вкладав Шевченко в вислів: л ю б и т и Б о г а і провів його, як головний сенс любови до народу.

III. Шевченко й українська нація.

Вже із заголовку “Послання” видно, до кого Шевченко звертається, кого він учить. Поет звертається до мертвих, живих і ненарождених, звертається до українців, що є в Україні і не в Україні. Отже поет тут має на увазі не тільки панів, він шле свою науку до народу українського не тільки як до якоїсь певної території чи краю, звертається не тільки до живих йому сучасників, — але, як післанець української нації й Бога, як обранець Божий, поет шле свою науку до всіх українців, де б вони не були, чи в краю, чи за морем, чи на волі, чи в Сибірі в неволі, живий він, чи помер, чи ще й не народився, — до всіх українців, до цілої української Нації звертається поет до того абсолютного, що жиє в ній, до духа Нації, що є носієм і долі України, апелює Шевченко і шле своє “Послання”. Але в представленню Шевченка дух Нації, як вищий персональний Дух, не тільки ховає в собі образ Божий і тим є якби саме Божество, але в той саме час дух Нації ховає в собі і щось бунтівниче, повстанче проти Бога, щось Прометейське, і це викликає в нім стремління протиставитись Богові й занепасти... і це бунтівниче повстання проти Бога веде або до переродження у вищу духову силу або до занепаду. Така протилежність в абсолютній істоті національного Духа, оцей бунт проти Бога, повстання свобідної волі народу визначає трагічну долю його історії. Протилежна Богові сила, як падший янгол, стає силою диявольською й є рушійною силою трагічного в історії Нації. (Українська ворона і другий Гонта, що буде катам помагати — в поемі “Великий Лях”).

Таке повстання проти волі Бога може вести до загибелі народу, а може так само вивести й на правдивішу путь, бо Дух Нації пізнає той вогонь розуму, здобуде знання й різні умілости, як Прометей, що дав народові вогонь, жадобу знання, повставши проти Зевса. Коли

Дух Нації у своїм свобіднім спротиві проти закамєнілости буття вийде на широкі простори самосвідомости, свобідного чину в ім'я цілого, в ім'я свободи всього народу і знищить оту освячену традицією нерівність, — в таким випадку запанує вже ота моральна справедливість; нарід пізнає оту правду, що його духово визволяє й визначає кожному членові Нації те місце, що йому по праву належить. І принцип, що панує той, хто найбільше народові служить, стає найвищим імперативом національного порядку та практичного розуму. І цей моральний розум Нації, що через провідну верству підніс в народі необхідний суспільний устрій в законнім порядку панування й підлеглости конкретно втілюється в державі Нації й переводить ту історичну місію, яка Нації призначена.

І ми розуміємо, чому Шевченко саме в цім творі навчає про власну хату, про свою правду, силу й волю... Ми розуміємо також і ту ідею трагічності в нашій історії, коли Україна:

Кр'ов'ю вона умив'алась,
А сп'ала на к'упах,
На козацьких вольних тр'упах,
Ок'радених тр'упах!...

А поруч із цим трагічним образом зруйнованої України поет, правда, як іронію, підносить і другий образ її, образ України щасливої, героїчної:

У нас воля вирост'ала,
Дніпр'ом умив'алась,
У го'лови го'ри сл'ала,
Ст'епом укрив'алась!...

Хоч поет її заперече, як неймовірну, але ця свобідна Україна, якої свобода й організація зростала природньо із самого духа землі її, виступає із цілого твору, як ідеал поета, яким Послання й закінчується. Коли ж Україна протягом своєї історії такою не була, то цьому винні ті українці, що стояли в проводі України:

Раби, підніжки, грязь Москві,
Варшавське сміття ва'ші па'ни
Ясневельм'ожні гетьма'ни!...

Це ті, що кров свою лили “за Москву і Варшаву”

І вам, синám, передали
Свої кайдáни, свою славу!

І Шевченко з найбільшою ненавистю виступає проти таких “провідників” України, що привели її до загибелі. Зрада провідних сил втілилася у злі душі, в руйнуюче діло “української ворони”, що завалила Україну. Так само поет виступає і проти тих йому сучасних земляків, що голосять високі слова, що

Просвітíти, кáжуть, хóчуть
Мáтерині бóчі
Совреме́нними огнями,
Повестí за віком,
За німцями недоріку
Сліпóю каліку...

А виступає поет проти них тому, що вони не засвоюють усієї глибини тодішньої ідеалістичної філософії, а тільки зверхні випадкові і формальні її прояви. Несли в Україну не ті визвольні національні змагання ліпших провідників Молодої Німеччини, що прагнула визволити свою націю із під ярма Англії і Франції, і не ті соціальні ідеї, що несли в нарід полегчення його долі й поліпшення матеріального добробуту, — а, відірвані від народнього пня, вони

Неслі... неслі з чужóго поля
І в Україну принесли
Велíких слів велíку сíлу,
Та й бiльш нічóго...

Ось проти таких “провідників” Шевченко протестує цілою своєю істотою, бо не в високих словах рятунок нації, а, як учив того часу Фіхте, в моральнім відновленні провідного суспільства народу, його інтелігенції, в духовім перетворенні усіх напрямних ліній політичного життя. Не в космополітичних завойовницьких ідеалах, французької політики, а в тім моральнім праві кожної нації самостійно виконувати те діло, яке їй призначила історія. А для цього провідна верства української Нації мусить учитись, думати, працювати насам-

перед над собою, виробити в собі ясний національний світогляд і плян, як здобути національну свободу. До такого перевиховання веде зверхня сила, а ще більше — моральне переродження, яке витворюється на основі широкого національного виховання. Українська інтелігенція повинна бути вихована так, щоб була вповні свідомо свого обов'язку супроти своєї нації. Оцією моральною силою філософії Канта, Фіхте й Шелінга є просякнуте ціле Посланіє Шевченка. Просякнута не в формі якогось рабського наслідування думок цих великих учителів нової Німеччини доби Шевченка, а в формі відчуття всією істотою тієї глибокої Правди, що пливе з того зоряного неба над ним і з того морального закону в ньому, що були такими чистими й високими ідеалами, яких так прагнув Шевченко.

Ось ті прості слова й думки, яким поет навчає своїх земляків: вчіться, пізнавайте правду й обніміть найменшого брата по крові, будуйте свою хату, усвідомлюйте свою правду, здобуйте волю; “нема на світі України” кращої, “немає другого Дніпра”; полюбіть її, цю велику руїну... пізнайте, хто ви, чії сини, яких батьків і за що закуті! Розкуйтеся! пізнайте славу дідів своїх і батьків лукавих; порівняйте велике минуле із страшним сучасним і визвольтесь... — такі великі і такі правдиві ці прості слова поета — такі мудрі, такі глибокі... І хто просякнеться цими думками, той пізнає ліки на всі українські болі івилічиться від своєї недуги — національної невідомости і зради супроти своєї Нації.

IV. Українська інтелігенція має переродитись.

І перший найбільший лік, який Шевченко своїм зрадливим землякам подає, — то лік повного їх особистого духового переродження. А спочиває те переродження перш за все на правдивій науці, що людиною здобувається. Вона засновується на здобутті справжнього знання і правдивого думання; а це все ґрунтується на глибокому вивченні свого рідного й чужого. Знання свого рідного полягає в пізнанні своєї

рідної культури, своєї історії, свого краю і свого народу із усім його духовим скарбом як минулого так і сучасного. І от у цій ділянці пізнання Шевченко кладе на перше місце пізнання душі українського народу, душі української нації — на протязі її цілої історії. І коли кожний заглибиться до минулого й сучасного свого народу, коли все розбере од слова до слова і збагне саму істоту життя України й життя свого власного, — тільки тоді в його душі повстане питання: а хто він такий? Чий син? Яких батьків? Ким і за що закутий? ... От тоді перед ним і повстане дійсна доля його Батьківщини у всій правді її минулого й сучасного життя.

Поруч такої науки повинна йти й наука загальна, наука “з чужого поля”. Але ця наука їх повинна провадитись не для “великих слів” тільки, не для красних слів: волі! Братерства братнього! Добра святого! — не для цих пишних слів без жадного змісту, бо в дійсності така, начинена красними словами, людина вертає додому, до своїх кріпаків не стає ліпшою духово, а залишається таким же дикуном, свідомим злочинцем і “дере з братів незрячих, гречкосіїв шкуру”, “людей запрягає в ярма”, “оре лихо...” Здобувається й засвоюється наука “тільки для того, щоб панувать” над нещасним людом, щоб його гнобити. Така фальшива наука не підносить духово людину, а розкладає її... Та людина ніби пізнала все і всі мови... знає, а своєї — дасть Біг!... Ніби цілий світ знає, а свого краю — дасть Біг!...

... Колись будем
І по свбѣму глаголать,
Як німець покаже,
А до того й історію
Нашу нам розкаже...

Хіба не пророчі слова? Хіба дійсно не навчали й не навчають чужинці тих людей української мови й не роз'яснюють їм їх же історію? ...

Як би ви вчілись так, як трѣба,
То й мўдрість би була своя;
А то залізете на нѣбо:

“І ми — не ми, і я — не я!
І все те бачив, і все знаю:
Нема́ ні пекла, а́ні раю,
Нема́є й Бóга, тільки я!...
А більш нікого...”

Ось ця страшна зарозумілість; яка доходить до повної негачії всього, до найглибшого скептицизму, з яким у парі йде оте безмежне себелюбство, ствердження тільки своєї особистости, — ось про цю найнегативнішу рису українського недоука, “духового каліку” космополітичного раціоналізму попередньої доби й підкреслює Шевченко в душі українського інтелігента своєї доби. Ця руйнуюча духова сила й роз’єднала всіх між собою, витворила з одних повних неробів, з других кар’єристів, з третіх національних перекінчиків і зрадників і т. д., — а всі разом тільки знали свої особисті матеріяльні інтереси, отравлені московською чи польською отрутою... Україна була витравлена з їх душі, а український нарід духово був сам по собі, жив своїм окремим життям. Такою була наука української панської верстви.

Однією із тих неправд, які здобуваються українцями в чужих школах, а особливо в московській і польській, — то є викривлене знання української історії, українського національного минулого. Завдяки тому, що т. зв. українська інтелігенція свого минулого не виучує по своїх же джерелах, не пізнає своєї дійсної історії, по творах своїх же літописців, істориків, письменників, по усних творах свого народу, не знає, який багатющий скарб духової і матеріяльної культури посідає український нарід, а пізнає Україну з чужого голосу, — то та інтелігенція своєї національної історії або зовсім не знає, або знає про ню тільки негативне, або в найліпшій випадкові, поверхово вихована на німецькій ідеалістичній філософії, на німецьких ідеалістах; хоч Гердер цілком справедливо підніс Україну в її абсолютній національній вартості на дуже високе становище і прирік їй велике національне майбутнє, — все ж таки та інтелігенція до української справи була або цілком байдужа, або ворожа, або в найліпшій випадкові сама мало освічена,

захоплена думками великих німецьких учителів, ту Україну ідеалізувала, підносячі абстрактно її минуле до найвищого ступня героїзму, мистецької краси й визвольної боротьби.

Шевченко боронив Україну і від цих останніх верхоглядів і неуків:

Добре заходились
По німецькому показу
І заговорили
Так, що й німець не второпа,
Учитель великий,
А не те, щоб прбсті люди.
А гвалту! а кріку!
“І гармонія, і сіла,
Музика та й годі!
А історія? Поема
Вольного народу!
Що ті рімляни убгі!
Чорт-зна що — не Брути!...
У нас Брути і Коклеси
Славні, незабути!...”

По переконанню поета ці екзальтовані ідеалізатори роблять Україні таку саму шкоду, бо присипляють у ліпших синів їх національне сумління, вбивають жадобу до правдивого пізнання своєї Батьківщини, притлумлюють почуття й волю шукати дійсну правду та дійсний образ України.

Натомість поет учив своїх земляків розпочати свою науку наново й засвоювати знання так, щоб та наука своєї рідної історії перш за все їх виховувала, як людей української національності, їх характер, виховувала насамперед як синів України, як правнуків тих дідів великих, що Україну творили, її трагічну історію переживали, її героїку у своїх грудях виношували. І тоді вони побачать, що тільки “чванитись” своїм минулим нема чого, бо були й сумні моменти, коли де-які провідники України її зраджували й переходили на бік Москви або Варшави; отже не чванитись, а вчитись із помилок своїх предків треба, в наслідок яких потомки їх тепер “ходять у ярмі”: а та земля, яка їх годує, споєна кров'ю

українського народу. Батьки лили кров свою за Москву та Варшаву,

І нам, синам передали
Свої кайдани, свою славу!

Нарід за свій край боровся вірно, але ті, що той нарід вели, "гірше ляха... розпинають" Україну, "праведную кров із ребер точать..."

Отже, діди були славні, батьки — лукаві, а ті сини України, яких Шевченко спостерігав, ті, що ніби хотять Україну просвітити

Современними огнями,
Повесті за віком

.....

Сліпую каліку...

ті, що "пруться на чужину..." Для тих єдине бажання Шевченка:

Ох, якби те сталося, щоб ви не вертались,
Щоб там і здихали, де ви порослі!
Не плакали б діти, мами б не ридала,
Не чули б у Бoga вашої хулі;
І сонце не гріло б смердячого гною
На чистій, широкій, на вольній землі...
І люди б не знали, що ви за орлі,
І не покивали б на вас головою...

І в розпуці поет перестерігає їх:

Схаменіться! будьте люди,
Бо лихо вам буде...
Схаменіться, недоблюди,
Діти юродіві!
Подивіться на рай тихий,
На свою країну...
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну!
Розкуйтеся, братайтеся!
У чужому краю
Не шукайте, не питайте

Того, що немає
І на не́бі, а не тільки
На чужо́му полі...
В своїй хаті — своя пра́вда,
І сі́ла, і во́ля!...
Нема́ на світі України
Нема́є друго́го Дніпра!...

Я трохи довше спинився на цих думках Шевченка, на думках щирих, правдивих і глибоких. Скільки в них правд, ідей і шляхів до їх осягнення. Перша правда: “будьте люди!” Найглибша правда стати правдивою людиною; виховати в собі оту добру волю, про яку так глибоко вчив німецький філософ Кант, піднести себе на вершини абсолютної свободи, яка би не залежала від емпіричних обставин матеріального блага, що спокушає людину до всіх неправд і навіть злочинів, серед яких найбільший злочин — національна зрада й відступництво від народу; виховати в собі той правдивий характер, себто такий характер, що підпорядковується тільки тому категоричному наказові, що пливе з тих найвищих якостей душі людини, з абсолютної волі, абсолютного добра, себто з джерела вічного, з того “образу Божого”, про який так красномовно вчив Шевченко і перестерігав:

Умійтеся! О б р а з Б о ж и й
Багно́м не скверні́те!

І коли та істота буде посідати оцю чистоту своєї душі, піднесеться до моральних висот свого характеру і не підляже отим спокусам матеріального добра, та людина є певна й непідкупна! Тільки така людина може братись до провідної праці серед народу, вести його, йому служити й ним керувати.

І тільки до цієї характерної і статечної людини поет звертається, щоб вона “полюбила щирим серцем” Україну, як матір...

Це є та друга Божа Правда: любити свою Націю не тільки як край, територію, з якою зв'язаний мій матеріальний добробут і не тільки як фізичний збір людей по мові, по

з верхніх етнічних ознаках, — а головню як духовий образ Нації, духовий образ України, від якої для її сина нема на світі кращої, духової Матері, до якої любов дочок і синів її — безмежна, більша від самого життя. Така любов до Нації є любов заповіджена Богом:

Бо хто матір забуває,
Того Бог карає...

Ця національна правда здійснюється виключно через чинну любов до "найменшого брата", себто до народу, що творить основу нації. І коли виявиться тільки така любов в українській інтелігенції, коли кожен своєю працею виявить тільки таку любов до народу свого, тоді

... мати усміхнеться,
Заплакана мати!
Благословить дітей своїх
Твердими руками
І діточок поцілує
Вольними устами!

Бо тоді вона дійсно визволиться з неволі, стане вільною і цвітучою Нацією:

І забудеться срамотня
Давня година,
І оживе добра слава,
Слава України.

Таким чином, від проводу України, від її інтелігенції Шевченко вимагає на віки вічні отого духового, себто повного переродження, повної відданости й любови до народу, абсолютного служення своїй Нації. І це — єдиний шлях України до визволення й єдиний шлях шукання Бога. Бо хто послужив свому найменшому братові, той тим самим і послужив Богові. Пізнайте правду, і правда ця вас визволить! Ось лямотив служення Україні, що Шевченко проголосив у цьому "Посланні" до всіх українців на всі віки їх життя.

Такі духові ліки подає Шевченко своїм зрадливим землякам, щоб національний дух їх був уповні здоровий.

Видубицький монастир у Києві. 1844 р.

V. Образ Пророка і його мистецтво.

Яка мистецька вартість цього твору?

Коли охопити цей твір в цілому, то з кожного його уступу визирає духове обличчя національного пророка, посланого Богом до українських провідників, щоб їх перестерегти від дальших злочинів, що гублять Україну. Дійсно духове обличчя, але розпачливе, з глибокими очима, зверненими в безмежну далину майбутнього. Внутрішній зір Пророка перебігає віки й охоплює ту внутрішню, трагічну історію Нації, яку в своїй абсолютній духовості творить сам нарід, ведений рукою Божою в прийдешне. Та рука то підносить тверду душу народу й наближає її до визначеної історичної мети, і нарід вибирається на висоти своєї історії, героїчно здійснює заповіт Божого Провидіння; то карає нарід, насилує ворогів, що руйнують усе життя народне і в гніві Божім скидає нарід із верховин його історії й віддає в неволю, що нівечить усе його добро, ним здобуте. А поруч цього велетня, цього Прометея, прикованого до скали неволі, повного жадоби пізнати й визволитись, невелика купка людей, що метушиться навколо нього, перебігаючи від ворога до ворога. Та купка ніби провідництва показує йому привабливі забавки, щоб перетягнути нарід і заманути його, щоб охороняв і працею збільшував його добробут. І одним частково вдається захопити в розпуці одну частину народу, а другим — другу, третім — третю і т. д. Ті окремі розділені між собою маси, що пішли за тим чи іншим провідником, кидаються одна на одну й одна одну нищать. Сильніша група із розумнішим провідником на де-який час перемагає, але ворог до повної перемоги не допускає. І нарід знову погрузає в неволю і знову із глухим наріканням снить про визволення...

І це пророче обличчя бачить повну безнадійність: гріховним провідним душам виходу немає. Необхідне повне оновлення їх душ, оновлення крові, оновлення духа характеру, бо цілина нації глибока, важка, потребує нового духового плуга, нового слова, нової правди. І ті, що вибиваються на верх, на провідне місце непо-

винні бути на боці, а серед народу, бути з ним, жити його життям, бути органічною частиною його душі, вповні посідати ту народню тугу, творити ті самі абсолютні вартості, — одне слово, нерозділиво бути з народом, і стояти в проводі його національного походу.

Шевченко збагнув, що необхідно вказати шлях до такого оновлення, показати мету, дати духові засоби і спонуки до переродження, — сказати таке слово, що піврало би всіх, із рабів отих німих повстали б герої, сини Нації і провідники її. І таким словом до тих незрячих земляків і є його пророче “Посланіє”. Така є одна внутрішня мистецька властивість твору.

Друга — філософічна, заснована на ідеалізмі романтичної філософії, що розвинулась після Канта, на засадах останнього та на національнім месіанізмі Фіхте. Коли єсть нація, то мусить бути її ідея, дух нації, що існує абсолютно й виконує свою історичну місію, визначену Провидінням абсолютного “я”. І нарід, як конкретне, емпіричне втілення національного духа ту місію його здійснює в емпіричнім світі. Так історичне в абсолютнім аспекті реалізується в реальне через народні рухи і народню культуру.

Третя властивість твору є теософічна, релігійна, втворена в свідомості Шевченка під впливом філософії релігії Шелінга та біблійної теософії про Боже піклування народами та їх державами. Через увесь твір проходить об'єднуюча концепція автора, що Україна й український нарід здійснюють у своїй історичній і релігійній місії Боже післаництво. Коли сучасне становище України тяжке, то в цім автор вбачає вищу волю, що таку необхідність в Україні здійснює. Але настане такий час, що це пониження українського народу мине: поет заповідає своїм сучасникам нерозумним, що за їх науку від України буде добра відплата:

Розпадеться лúда
На очах ваших несíтих...
Побáчите славу,
Жíву славу дídів своїх
І батьків лукавих...

Ще сильніше підноситься віра автора в те, що Україна покликана здійснити свою Богом призначену місію і що той час уже наближається:

Розкуються незабаром
Закóвані люди...
Настáне суд, заговóрять
І Дніпрó, і гóри!
І потечé сторíками
Кров у сíне мóре
Дітей ваших... І не бóде
Комú помагати:
Одцураéється брат брáта
І дитíни мáти;
І дим хмáрою застúпить
Сóнце перед ва́ми,
І наві́ки прокленéтесь
Сво́ими синáми!...

Оцей пророчий тон про скору відплату і помсту Нації тим, що її зрадили, що її понижують перед чужими і цураються, оцей тон "Послання" є в нім домінуючий і доходить до найвищого пророчого патосу й до найглибшого проникнення поетового духа в майбутнє України.

Ця прикмета твору визначає й формальну його мистецьку властивість. Вражає читача з першого рядка врочистість стилю, його піднесеність:

І смерка́є, і світа́є,
День Бóжий минáє,
І зно́ву люд потóмлений,
І все спочивáє...

З перших же рядків відчувається ота епічна молитвенність, якась глибока задума автора. Ніби бачиш його у високостях над усім людом рідного краю. Глибоким зором неначе озирає він оту невмолиму долю Нації, що тяжить над нею... І поет вибухає глибоким особистим стражданням, що не може, не сміє цієї долі відвернути, бо вона вповні заслужена; і чується ота всенаціональна скорботність поета:

Тільки я, мов окаянний,
І день і ніч плачу
На розп'яттях велелюдних
І ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає...
Огд'ухли, не чують,
Кайданами мін'яються,
Правдою торгують,
І Господа зневажають...
Людей запрягають,
В тяжкі ярма... Орють ліхо...
Ліхом засівають...

І після такої розпачливої мови, що ще довго дзвонить у вухах ферматою, ледве чується тихе елегічне роздумування:

А що вр'одить? Побачите
Які будуть жнив'а!...

І поет вибухає гнівом пророка, що використав усі засоби попереджень, прохань, молінь... і залишилось тільки одне:

Схаменіться, недоблюди,
Діти юродіві!...

І так до кінця твору. Як Мойсей із скрижалями в руках національного заповіту, поет підноситься над народом й учить його тим найглибшим правдам, перестереігає, просить, молить, то погрожує і виголошує пророчтво про майбутню долю України, про Бога, про обов'язки, то з сльозами на очах уболює над тяжкою минувшиною, то знову у твердій вірі в світле майбутнє України закликає до серця, до розуму... і так до кінця твору — ота мінливість ліричного настрою від глибокої любови через іронію до грізного гніву і саркастичного глуму. Такою є зверхня мистецька композиція "Посланія". З цього становища такого твору в репертуарі Шевченка ще не було. Це перший такий незвичайний твір.

А над усім його різноманітним тоном панує лямтовитив оптимізму, віри, що Україна таки буде, що вона таки відродиться, що

Забудеться срамотня
Давня година,
І оживе добра слава,
Слава України...
І світ ясний, не вечірній
Тіхо засіє...

Оцей повний віри тон, добра слава України і світ ясний, не вечірній — оцих два образи є отією невидимою естетичною функцією в творі, і розпливаються вони в глибоку любов Шевченка до всіх українців, що здібні об'єднатись в монолітну цілість, і виливаються у кінцеве таке велике слово в ім'я України, її добра і щастя...

Обніміться ж, браті мої,
Молю вас, благаяю!

ВЕЛИКИЙ ЛЬОХ

І. Духові скарби України.

“Великий Льох” Т. Шевченка, політична поема-містерія — є найзагадковіший твір поета із усієї його поетичної творчості. Це є той твір з доби перебування автора в Україні, якому Шевченко надавав найбільшого значення і найглибшого сенсу.

Критики-шевченкознавці період перебування поета в Україні і його творчості вважали добою повороту від романтизму до реалізму. Ця поема кардинально спростовує таке твердження. Шевченко був поет-романтик в найстислішому розумінні цього слова. І поема “Великий Льох”, крім усіх інших творів цієї доби, таку його концепцію вповні підтверджує.

Ця поема стоїть у найглибшій осередковій душі поета і його світогляду. Цілий свій політичний погляд на реальні відносини між Москвою, Польщею й Україною Шевченко в цій поемі поглибив не тільки тим, що він переніс ці відносини із зверхнього, побутового й реального пляну в плян унутрішній, духовий, — цього мало: поет переніс їх із пляну іманентного (внутрішнього) —

в трансцендентний (потойбічний), з політичного — в історіософічний і релігійний.

Цілу поему автор засновує на переказі про Богданові льохи (великий і малий), що є в Суботіві, в Богдановім хуторі. В цих льохах заховані Богданом (так переказує нарід) надзвичайні скарби з доби боротьби гетьмана. Коли б їх розкрити, то в Україні сталась би подія, яка мала б для українського народу недозірні наслідки. І от москаль, довідавшись про ці льохи, розпочинає їх шукати, а знайшовши — й розкопувати... Ніби “древності” шукає... а в дійсності має вовчу думку: ті льохи пограбувати, бо все забрав з України, все... Залишились тільки ті заховані скарби козацькі... Але це не ті скарби зверхнього багатства, як гроші, золото й інше майно, — хоч Москва, як пише поет, їх шукає й розкопує тільки в цьому сенсі, — ні! В тих льохах такі скарби, що, коли б до них докопались, то “не плакали б діти” України, “й мати не журилась...” То були й є скарби духові: національний патріотизм, моральна і фізична невмиручість української нації, легендарна віра в перемогу, релігійне почуття... Це ті сили, під впливом яких Україна би встала, відродилась і почала б нове життя, щасливе... Такий сенс отих льохів Богданових. І поема “Великий Льох” оцю проблему й розкриває...

Але чому саме льохи вдограють таку важну роль в цій поемі Шевченка? Чому саме цей образ став у його творі таким домінуючим на протязі цілої поеми? В попередній творчості поета такого поетичного образу, якому б поет надавав великого значення, ми ще не зустрічали. В історіософічній концепції Шевченка визначались тільки могили, а в них поховані українські козаки. Вся цілокупність могил синтезувалась в одну могилу — Україну, над якою чорний московський орел сторожем літає. (“Думи мої, думи мої...”). В уяві поета ця могила розкривалась, і звідти численні фаланги козаків наповнювали скромну хату співця (“Гайдамаки” — Заспів). І тільки в цій поемі-містерії “Великий Льох” Шевченко вводить новий образ — Богданові Льохи. Пояснюється це тим, що Шевченко в 1843 і 1845 роках багато подорожував по Чигиринщині й не один раз від-

відував Суботів — родинну оселю українського гетьмана, й Чигирин, столицю Богданової України. І там поет чув не один переказ про Богдана, про життя його в Суботові і про його таємничі льохи та в них національні скарби. Ці легендарні оповідання, що текли з народніх уст, прибирались найрізноманітнішими оздобами мітологічної уяви оповідача, його національної й визвольної віри, і творилась національна визвольна легенда про героя-визвольника України та про його козацьке військо; той славний герой є захований десь у глибинах землі української, сповненої козацької крові, в печерах, в льохах... Такою землею була та, якою проходив Богдан Хмельницький із своїм козацьким військом, перемагаючи ворога; в осередкові — Чигирин, столиця Богданової держави. І ця легенда про невичерпані козацькі сили, що перебувають у сховищах землі козацької та в душі народній, про їх провідника, що має з тої сили зродитись й Україну визволити, — оця легенда і лежить в основі поеми “Великий Льох” й надає їй найглибшого й найтаємничішого містеріяльного сенсу й вирішального значення.

Отже, Шевченко в цім виїмковім творі підходить до найглибшої проблеми цілого життя української нації, до її визволення, — що межує із її релігією, долею, з найбільшими проблемами всього духового й політично-національного буття України, і ставить його не тільки в пляні політичної історії України, але й її містичної віри. І це останнє для поета є далеко важніше, як ота зверхня політика діячів України, що привела націю до найбільшої трагедії. Поки українські політики не зрозуміють усього сенсу буття української нації, що так тісно сполучене із буттям її абсолютного духа, що йде по лінії розвитку суто народньої історії, суто народніх визвольних змагань до зовсім незалежного від Москви, і від Польщі, державного життя, — доти Україна все буде підлегла примхам окремих політиків і не визволиться із неволі ніколи. І такий державний твір України є та найвища вимога, якій повинен підлягати й її провідник.

В Україні, як державі, буде панувати той, хто найстиліше керується отим духовним законом нації, отим на протязі цілої української історії, устремлінням народу до свободи.

Рушійною силою української нації до свободи є властивий їй моральний розум або моральне почуття, чи почуття правди. Цей моральний розум нації, що відстоявся в ній у формі суспільного устрою в закінченім порядкові провідництва та йому підлеглости, є держава. Реально ця держава тільки фізично існує; але таке емпіричне існування держави повинно бути освячене тим унутрішнім законом, що не належить реальному світові й реальним людям, а належить світові ірреальному, себто історичному розумові нації. Таким чином для Шевченка держава України не є утвір того чи іншого провідника народу, а утвір надприродний, що пливе із світового розуму і втілюється в душі української нації, коли вона того хоче, як її моральна й релігійна необхідність, що виходить від вищого принципу, від Бога, як єдиного творця й державця всього світу й окремих держав. Шевченко в необхіднім існуванні української держави бачить не продукт людської сваволі, а відбитку Божої ідеї, живий морально-артистичний утвір. Держава, на його думку, велике дзеркало духа нації, вічна ідея Божого розуму. Тому найбільше завдання історії української нації, як і всякої нації взагалі, полягає в тім, щоб створити державу, себто моральний світ національної свободи й духової незалежности. І коли цю державу нації провідник в той чи інший спосіб зруйнує, то той чин його вважається актом деструктивним протибожим, а сам той державний муж стає злочинцем, батьковбивцем, бо він зруйнував свою батьківщину, допустився найбільшого зла. Так думав Шевченко й так думали найвизначніші члени Кирило-Методіївського Братства в їх декларації в "Книгах битія українського народу". Хто хоче бути першим, той мусить бути всім слугою.

II. Нація на роздоріжжі.

В факті зруйнування української держави повстає політичне чи національне зло супроти України. Повстає воно в той момент, коли провідник нації опиниться у такому стані своєї духової й національної розваги, як багатир, Ілля Муромець, — на р о з д о р о ж ж і, як Мойсей в поемі Франка тої самої назви, як Мирон в поемі Франка “Похорон”, як Іван Гонта в поемі Шевченка “Гайдамаки”, як **Богдан Хмельницький в історії України**. В такій ситуації політичний провідник знаходить вихід тільки в собі самім, у своїй свободній волі, яка може привести до добра (як Гонта, Мойсей Франка) або до зла (як Мирон Франка, як Б. Хмельн.). І коли провідник у своїм рішенні супроти нації допустився злого чину, то він у своїй душі підніс своє лю д с ь к е свавільство проти Бога, проявив бунт супроти вічного Божого закону, що втілюється в національній державно-творчій волі. Сила зла є темна, сліпа воля, що протиділає Божій волі, коли об’явиться в провідникові, вона скидає націю до первісного її стану, до хаосу й занепаду... Тоді опановує націю дух зла, що повстав у творчій національній акті через розбурхання темних основ своєї природи, свого свавільства. Дух зла провідника роздвоїв душу нації і різко протиставив темний первень нації, дух темряви, супроти світлого первня нації, духа любови і правди. Коли дух зла піднісся у своїй руїницькій роботі до найрізкіших форм прояву зла й руїни, тоді в лоні нації зроджується дух любови й розпочинається відродження народу, себто перетворення за допомогою любови світу зла в його історії в добро і царство Бога. В цій трансцендентній (потойбічній) боротьбі двох відвічних і протилежних сил перемога над злом здійснюється в Божій об’яві нації (“Так сказав Петрові Бог...”), й тоді в житті цієї останньої розпочинається відродження. Ця боротьба й відродження відбуваються в зовсім конкретних формах: як зло, так і добро втілюються кожне у відповідній формі людської особи й духа, себто людини; і людина, що втілює добро, підноситься на становище посередника між Богом і нацією, на становище її провідника й національного Месії.

Тільки людина може вилічити людину, тільки Бог, що зродить і покличе людину й наділить її найвищою місією, зійде через цю останню до нації й наверне її до свого лона й цим націю відродить...

І Шевченко народження українського національного Месії робить центральною подією цілої поеми: до цього моменту відбувається наростання акції поеми, збільшується психологічне напруження очікування чогось надзвичайного, а разом із ним зроджується у ворогів задум того майбутнього провідника знищити. І від моменту, коли ворони з погрозами відлітають, щоб народженого провідника знищити, — розпочинається спад акції, зниження її під впливом якогось глибокого духового за-непаду... Сама подія народження Месії відбувається при умовах надзвичайних; ось ті умови:

Та ще буде

Два діва творяться:
Сю ніч будуть в Україні
Родяться близнята...
Он бачите: над Києвом
Мітла простяглася,
І над Дніпрóm і Тясміном
Земля затряслася.
Чи чуєте? Застогнала
Гора над Чигринóm.
О!... сміється і ридає
Уся Україна!
То близнята народились...
Одін буде, як той Гонта,
Катів катувати!
Другий буде...
Катам помагати...

Всі ці картини аж до моменту відлету ворон, щоб народжену дитину знищити, дуже нагадують картини народження Христа й задуму Ірода його погубити. Ось у цім сенсі і в такім зображенні Шевченко правдиво назвав цю поему містерією, бо містерія змальовує страждання Бога, що проходить через темне і сліпе буття свого природнього народження. Але містерія Шевченка наскрізь просякнута національним духом, бо змально-

вуг народження визвольника України. В дальшiм тягу поеми духовий змiст мiстерiї ускладнюється ще i священною наукою про первiсну невиннiсть нацiї, її грiховний переступ й очищення її душi у зв'язку з її вiчнiстю й моральним вiдношенням мiж теперiшнiм її станом i майбутнiм.

Розпочинаються митарства душi України прологом на небi,

Бо так сказав Петровi Бог:
"Тодi у рай їх повпускаеш,
Як все москаль позабирае,
Як розкопá Великий льох..."

I далi поет змальовує Україну в найвизначнiших трьох грiховних моментах її iсторiї, себто в моментах її занепаду, до якого вона сама спричинилась: 1. Українська провiдна старшина в Переяславi ствердила угоду гетьмана Богдана Хмельницького iз царем московським i тим як би добровiльно наклала на Україну пута московської неволi (перша душа, коли була людиною, добровiльно перейшла з повними вiдрами дорогу Богдановi в той момент, як вiн їхав "iз старшиною в Переяслав Москвi присягати"). 2. В час визвольної вiйни гетьмана Мазепи з царем Петром I пiсля того, як цей останнiй спалив Батурин (столицю Мазепи) i як уже вертався переможцем iз-пiд Полтави, тодi саме й українська старшина й нарiд України добровiльно стали по боцi Петра I, зрадили Україну й кинули її в ще бiльшу неволю (друга душа, коли йшла в Батуринi з водою до хати, де перебувала пiсля того, як москалi забили i її матерi, i сестру, тодi цар московський наказав їй його коня напоїти, й вона напоїла...), 3. За часiв царицi Катерини II, коли Україна була вже в повнiй неволi, тодi український нарiд вже не був навить свiдомий свого занепаду i навить прихильно зносив своє нацiональне поневолення й переслiдування московської влади (третя душа була розумом уже зовсiм немовля, як цариця Катерина їхала по Днiпрi в Канiв. I тодi в Каневi дитина на руках своєї матерi плакала. Мати, щоб її забавити, показала на золоту галеру, в якiй

сиділа цариця й усі її воеводи, і дитина подивилась і усміхнулась, навіть не знаючи, що цариця ворог України).

Оці три моменти занепаду України, на думку Т. Шевченка, були найтрагічнішими тому, що в їх повстанні завинила сама Україна. І це був її найтяжчий гріховний переступ, бо він був, хоч і несвідомий, але добровільний і скерований проти Божої волі. І Бог Україну покарав на сотні літ московською неволею. А душа України, себто душі тих, що не впали в боротьбі за волю своєї нації, як герої, а мимо своєї волі спричинувались до того, що ворог ще більше Україну поневолював, ота душа України має свій тяжкий гріх спокутувати. І ця покута має тягнутись так довго, як довго москаль до шенту буде грабувати і нищити Україну, аж поки не позабирає все... Коли така руїна її станеться, тоді нарід прокинеться, і в такому занепаді усвідомить свою неволю і встане до боротьби за своє визволення, схопиться за зброю та творчу працю, і в такому національним визвольним поході Україна відродиться і здобуде втрачене щастя й добробут. От тоді й душі тих, що супроти України провинились, коли таке визволення станеться, будуть Богом за свої провини помилувані, бо свій національний гріх спокутують й будуть впущені до раю.

III. Ідея визволення України.

Але ця визвольна подія станеться тільки тоді, коли в лоні землі української зродиться її провідник і поведе націю до її визвольної перемоги. З лона української нації зродиться її духовна сила і встане на ката знову. І в той день, коли москалі доведуть Україну до найстрашнішої руїни, коли розкопають уже льохи, порозривають могили, а українські перевертні "поможуть москалям господарювати і з матері (навіть) полатану сорочку знімати", себто в день найбільшої руїни, в Україні в цю останню хвилину зродиться й той провідник її, що підніме нарід проти цих ворогів і поведе їх на велике рушення... Ось тоді й почнеться всенародне національне від-

родження, тоді саме й ті душі України стануть перед Богом і Бог їх прийме до свого лона.

Бо...

“Госпóдь любить свої лю́ди,
Лю́бить не оста́вить,
Дожида́є, по́ки пра́вда
Перед німи ста́не...”

(Псалом XLIII).

В цій визвольній концепції Шевченко розрізняє реальну Україну в рамках її політично-історичної дійсності, як явище конкретне, змислове, від України, як національної ідеї, як метафізичний, абсолютний принцип нації, як абсолютний дух нації, що живе в іншому світі в залежності від долі емпіричної України: “що буде зв’язане на землі, те зв’яжеться й на небі; що розрешиться на землі, те буде розрішене й на небі”; — себто, як провідні сили України поведуться супроти своєї нації в історичній дійсності, таку долю зазнає Україна і в дійсності ірреальній, перед Богом. Отже ініціатива національного чину спочиває в Україні дійсній, реальній, в самій землі українській. Як людина, так і ціла нація в особі свого провідника наділена свобідною волею. Але в залежності від властивості людини, хоч це буде і провідник, чи властивості нації, ця остання свої чини проявляє не сама по собі, а в ній чинить добрий або злий дух, як наслідок об’яви вищої сили (Бога), якою визначається істотність і життя людини, або сили темної, сили зла. І людина чи нація мусить чинити так, як вона чинить, бо ця чинність (чи зла, чи добра) пливе не від самоволі людини чи від її свавільства, а від джерела абсолютної волі. Бути злим — це значить бути підлеглим духові себелюбства: людина чи нація відпадає від Божої волі, і це безбожництво є зло. Бути добрим — це значить бути підлеглим універсальній волі (Духові Божому) і тільки в ній знаходити всю творчу силу своєї волі. В добрі її самоволя (себто свобідна воля), зв’язана з Божою волею, хоче бути органом Божим, і це є добро, релігійність і моральність.

Бóже! Нáшими ушіма
Чúли твою славу.
І діді нам розкáзують
Про давні кровáві
Тії літá, як рукою
Твердóю своєю
Розв'язáв ти нáші рúки
І покрív землєю
Трупи ворóжі; і силу
Твою возхваліли
Твої люди і в покóї,
В д о б р і о д п о ч í л и
С л á в я Г ó с п о д а. А н í н і
Покрív есі знóву
Срамóтою свої лúди, —
І ворогі нóві
Розкрадáють, як овéць, нас
І жерúть! . . .

Коли ми із такими філософічними принципами свободи, добра і зла підійдем до поеми “Великий Льох” Шевченка, то зрозуміємо, що поет у таким аспекті підійшов до розрішення найглибшої проблеми, а власне проблеми про роль злої волі в національній чинності, з якої випливають національна індеферентність і національна зрада. Ці всі властивості характеру людини повстають у наслідок її злої волі, що може існувати так само абсолютно, як і добра воля. І як тільки в рішучій чинності людини починає виступати добра воля, — в житті нації розпочинає свою чинність добро; але в той самий момент, рівночасно розпочинає своє протиділання і зла воля у своїй абсолютній істоті, як зло. Це стається тоді, коли провідник нації відійшов із-під ділання добра і знайшов джерело свого дальшого поступовання тільки в самім собі і став у сфері однакової особистої спонуки, як до добра, так і до зла. Отакий стан і є оте зловіще моральне роздоріжжя, на якому стояв Мойсей в поемі Івана Франка (його зневіра), на якому, по думці Шевченка, опинився був Богдан Хмельницький (перед Переяславською угодою). В дальшій етапі шлях персональної волі провідника збочується від шляху універ-

сальної (доброї) волі і відходить у бік чинности злої волі, яка в нім прокидається й опановує його персональну волю. Тоді в тій людині в той самий час проявляється вся могутність боротьби темного принципу і світлого, відкривається найглибша безодня темряви й найвище небо, найвище прозоріння...

Але провідник відійшов від Бога і став сам із собою. Тоді він відривається від універсальної волі і ставить на місце цієї останньої свою волю персональну. Ось таке піднесення особистого свавільства в повнім засліпленні собою над волею абсолютною є вже з л о ; і це останнє заступає всі попередні чини, скреслює їх (як це найліпше видно в чині Мирона з поеми Франка "Похорон") і викривлює все своє даліше життя; його дух затемнюється себелюбством: із хаосу дикі й темні сили вириваються на свободу й на сцену з'являються пристрасті. Повстає життя самообману, брехні й демагогії; виступає світ злости і згуби. Тоді темний та егоїстичний принцип пронизує все життя провідника, і він стає для української нації небезпечним. В його душі сила зла є протилежна силі добра. Боротьба злого принципу в нім сповнює й душі його проводу. Ця сила діяльности зла, що посіла цілий національний провід, спонукує людську волю повстати і проти самого Бога, викликає в ній темні й руйніницькі первісні пристрасті і спокушає до самопіднесення, до самозбоження.

В такий грізний момент держава української нації опинюється в страшній небезпеці. Найголовніші підвалини її буття загрожено, бо проявляються симптоми національної зради (навіть і несвідомої). Так повстає вина провідника (бо він діє свобідно) і цілого проводу, і в наслідок вини держава українська занепадає. Цю проблему Т. Шевченко висловлює в таких словах:

“Не мені,
Великий Господи, простому
Судить великії діла
Твоєї волі: Люті зла
Не дієш без вини нікому...
(Єретик.)

Вина національного проводу переходить на цілу націю: його чини покутує весь український нарід, покутує в неволі, пониженні, в соромі...

... Без плáти
І без цiни оддáв еси́
Ворогáм прокля́тим;
Покiнув нас на смiх лю́дям,
В на́ругу сусiдам, —
Покiнув нас, я́ко в прiтчу
Нерозу́мним лю́дям.
І кивáють, смiючiся,
На нас головáми...
І всяк день перед нáми —
Стид наш перед нáми.
Окрáденi, замúченi
В пúтах умира́ем,
Не мо́лимось чужiм богáм,
А Тебé благáем:
Поможi нам, iзбáви нас
Врáжої на́руги!
Поборóв Ти пéршу сiлу,
Поборi і дрúгу,
Ще лю́тишу!...

Коли зла воля вже опановує нацією й кидає її в неволю, коли свої люди розпинають її "гірше ляха", коли дух зла в образі першої ворони так катує Україну, що "аж пекло злякалось", і "Матір Божа у Ржавиці вночі заридала"; — тоді в такому протиставленні добру зла повстає передчуття й відблиски світлого первня, Бога, що до душі нації наближується, тоді той "світ правди" пробуджує із сну небуття всі протидіючі сили силі зла, тоді то й розпочинається між ними боротьба... Двобій цей двох первнів, якого ареною є душа нації, відбувається:

На отмщєніє язiкам
І в на́уку лю́дям.

В момент цього двобою зло, як і добро, приймає не тільки конкретний образ духа зла певної нації, конкретного віщуна, як зло української нації втілюється в образ першої ворони, але персоналіфікуються і в образі

вибраної людини, другого Івана, що народжується й буде, як виросте, “катам помагати” (“оце вже наш”, каже українська ворона). Тому народження близнят й іменування обох Іванами із їх протилежними властивостями і призначенням ховає в собі втілення в їх появі в один і той самий момент двох первнів української нації, двох її принципів: добра, повного здійснення всіх найліпших устремлінь українського народу, і зла, що буде все наймогутніше, найнадійніше нації нищити. Народжується Провідник нації, її месія, що має націю відродити й започаткувати нову добу її історії, а в той самий момент і від тієї самої матері родиться і його антипод, антимесія, що має українську націю довести до повного її занепаду і смерті.*) Шевченко в цім творі стверджує, що в один і той самий момент в українській нації зроджуються, живуть і непереможно проявляються дві духові сили, одна одній найспорідніші, але в той саме час і одна одній протилежні: визвольницька й невільницька, будуюча й руйнуюча, конструктивна й деструктивна. І тільки в боротьбі цих двох духових сил кується доля України, родиться вона в тяжких муках... Але в свідомості поета панує переконання, що добро нації зроджується тільки із її духової свободи, і що це добро є справжньою її вартістю і воно ні в якому разі не мириться з покірністю перед долею, із внутрішньою покорою перед обставинами. Навпаки, Шевченко увесь по боці першої сили, по боці правди, боротьби й визволення. А хто із провідників нації пішов по лінії руїни, невільництва, хоч би й несвідомо, той відпав від універсальної Божої волі і впав у зло. А коли допустився зла супроти своєї нації, то повинен або відійти від тої національної справи, або спокутувати своє відступництво, пройшовши через низку страшних терпінь, мук і переживань. Приклад такої покути й навернення в лоно своєї нації, як її син, Шевченко подав у постаті Гонти в поемі “Гайдамаки”.

*) Вільна у своїх поступованнях людина повинна ховати таку протилежність своїй особі у собі самій, — тоді як особи, що не посідають свободної волі, мають таку свою протилежність не в собі, а поза собою. Тим самим вони всією істотою — у змісловім світі практицизму, залежні тільки від нього і свобідно не чинять і власного духового життя не мають: не мають у собі образу Божого.

Другий приклад — покутують свій переступ супроти України “три душі”, що символізують провід України трьох діб української історії, а в цілому — дух нації. Але ще не спокутували, бо Україна ще не визволилась. Той, хто хоче бути вірним сином своєї нації, той повинен носити в собі не тільки образ людини, але й образ Божій і повинен панувати над своєю нижчою стихійною природою, повинен панувати над своєю сваволею й егоїзмом.

IV. Мати й син України.

В містеріяльній картині народження національного провідника в його двох морально-протилежних обличчях відбивається стремління поета, як великого патріота й мистця, звільнитися від тієї гнітючої сили трагічної сучасності. Жорстока дійсність і власний розум поета промовляли йому, що повний занепад України вже стався, що немає іншого виходу, як схилитись перед невмодною долею, що присуд свій над Україною вже винесла. Але над таким вислідом реальної сучасності підносила дух Шевченків до спротиву його віра, релігійне устремління відчуті потайний голос рідної землі, ті підсвідомі стихійні сили української нації. Поет припадав унутрішнім ухом до рідного ґрунту і вслухувався в його підземні національні сили й голоси, прислухався до рідних могил козацьких, ловив унутрішні голоси пісень народніх і взагалі всього народнього мистецтва, вчувався в дух народніх визвольних рухів, заглиблювався до національних героїчних проявів поодиноких народніх провідників, замучених ворогами, ловив сотні тисяч і міліони голосів козацьких душ, поляглих у боротьбі за волю нації й оця тисячеголоса гама, тільки приступна його витонченій духовій чутливості, будила в нім віру, що “козацтво живе”, що національний дух його сильний, що воно переживе сучасне йому лихоліття й відродиться. Бо те все, що поет відчув у самих джерел народнього життя, все те є для нього вказівкою на щось вічно дійсне, на щось абсолютне. І творчий слух Шевченка почув ту Божу Правду у віддиху всенационального мовчання... “Така Божа воля...” А в нутрі його духа клекотіло й бурилось...

З його душі ринули творчі ідеї. Значна частина їх нам уже відома.

Але ось ще одна ідея злетіла з глибинного кутика його душі: в жінці поет збагнув сенс зродженої і зростаючої нації, в постаті дівчини-матері, мадонни, в постаті Наймички, що всю себе принесла в жертву ради щастя свого сина, ставши йому на службу в ролі наймички. В ореолі цієї посвяти вона стає святою й символізує матір-Україну, що, як наймичка-матір

Молилася, турбувалася,
День і ніч не спала,
Маліх діток доглядала,
Звичаяю навчала...
Виростали мої квіти,
Мої добрі діти...
Панувала і я колісь
На широкім світі, —
Панувала...

Ось цей образ матері не давав поетові спокою й вічно будив нову віру й нові надії на відродження, що таки прийде з повною необхідністю, бо... "така Божа воля..." І в його національно-месіаністичній свідомості повстає образ України-матері, знівченої, всіма покинутої, що з сином на руках іде на північ у Московщину шукати того, хто зруйнував усе її життя, її долю (Катерина); йде шукати батька її сина. Катерина символізує собою ту частину українського народу, що тільки в москалеві бачить порятунк для себе. Але той москаль відцурався не тільки від неї, але й від її сина. Далі поет змальовує образ матері, що не понижується більше перед тим, хто над нею насміявся, обманув і кинув, а наймичкою служить своєму статечному синові ("Наймичка"). Творить образ матері Лукії ("Осика"), від якої дітей її відібрали, а її вигнали геть із подвір'я. Блукання з циганами, холод і голод навчили її, де шукати правди життя. І вона знайшла ту правду в милосерді, у всепрощенню і в добрій, щирій допомозі і в службі молоді в селі, дівчатам і в пересторозі їм, щоб не ступали на стежку її життя, а творили своє щастя в себе вдома у власній національній родині.

Оцей образ Лукії з поеми “Осика”, що навчилась травами лікувати і “по болящих день і ніч ходила і всякому помагала і плати не брала...” оцей образ у концепції Шевченка прозраджує образ грецьких елевзинських містерій, себто Деметру, Персефону й сина цієї останньої, бога Діоніса-Якха. Коли образ Лукії-Деметри символізував жіночий первісток загальної плідності, вегетаційного розливу життя по поверхні землі, що об’єднує в собі всі чинники життєвої творчості, — то постать матері в поемі “Великий Льох”, від якої родиться син України, її визвольник, нагадує нам постать Персефони, від якої зроджується бог Діоніс, що має звільнити світ від тиранії Хроноса. Отже символ материнства, всенародня матір, національна мадонна дає нації сина-визвольника.

Але батько бога Діоніса був Гадес, бог царства тьми і смерті; батьком сина України, її визвольника є такий же представник темряви і неволі ворог України. Від батька й матері, від злого й доброго, від цих двох протилежних первнів і родиться дитина, майбутній провідник в його двох моральних обличчях: “катів катувати” й “катам помагати”. Чим пояснити таке несподіване в творчості Шевченка? — Тільки жорстокою дійсністю тієї доби. Московська історична думка шукала, як абґрунтувати цілковиту злуку України з Московщиною. І ворожий московський історик М. Погодін винайшов за сіб. У своїх “Исторических афоризмах” 1827 р. він писав: “народы вступают в брак (берутъ шлюб) между собою, как лица”. І цю аналогію довершує навіть тим, що шукає “народов вдовых, безбрачных, народов мужескаго і женскаго рода”. На цій основі Погодіна харківський українофіл О. Корсун у своєму альманахові “Сніп” 1841 р. пише, що Україна є безпомічна жінка, і вона не може існувати сама по собі, себто самостійно. Вона потребує сильного мужа, який би нею заопікувався. І таким мужем може бути тільки московський цар. Ось цю парадоксальну державницьку філософію Погодіна-Корсуна про найтісніше родинне співжиття України з Москвою Т. Шевченко і змальовує в ряді своїх поем (“Катерина”, “Наймичка”, “Осика” й інш.), як найбільшу трагедію, як най-

більше зло, в наслідок якого Україна так занепала. Ця сама трагедія виступає і в нашій містерії. Оця трагедія відбувається в Україні й тепер під впливом жорстокої диктатури комуністичної Москви. Але це сталося тому, що несвідомий провід, і несвідомий на початках революції український нарід відступив від своєї матері України і пішов за скрайніми руїнницькими гаслами комуністичної Москви.

V. Великий заповіт Шевченка.

А містерія змальовує народження і страждання месії, що проходить через темне і сліпе буття і втілюється в постаті людини, що має служити народові й виконати ту місію, яку довірив йому Бог. В цім головний сенс містерії. Оцей головний сенс лежить і в основі поеми "Великий Лях". Т. Шевченко у цій своїй містерії збудованій на основі народніх містеріяльних дій, вірувань, мітів, шлюбних обрядів, легенд, переказів розробляє глибоку проблему української історії. Ці козацькі та гайдамацькі перекази про Богданові, козацькі й гайдамацькі ляхи переховують найкоштовніші скарби українського національного відродження, оповідають про козацьку силу, зброю, гроші, національний і непереможний дух землі української, дух козацтва, що тільки тимчасово перебуває в цім підземнім сховищі і жде, коли новий Іван Гонта покличе цю нову Січ до виконання свого останнього обов'язку перед Україною, що втілює в собі вище призначення.

Ось на цих перехрестних переказах, легендах, мітах творить постаті: української Матері-Деметри, що так гармонує з селянським хліборобським духом української землі в її етапах України Богданової, Мазепи і московсько-царської, видобуває постать злого генія України, постать Сатани, — цього найбільшого злого духа України, що живе в душах синів її, як антинаціональне й антиморальне, руйнуюче єство, творить постать Персефони — постать української матері, що родить Україні сина-визвольника (національного месію), що мав би спокутувати всі гріхи своєї нації. На цих творчих задумах Шевченко підносить найголовнішу філософічну, на-

ціональну й мистецьку проблему втілити трагедію України, дати їй найяскравіший конкретний вираз. Поет чітко вирізбленими фрагментами змальовує нерівну, але вперту боротьбу двох ворожих сил на протязі цілої української історії, — світлих, національних і патріотичних, але стихійних і неорганізованих, хоч вони, ці останні, ховають у своїх душах найвищу ідею Правди, ідею свободи, ідею правдивого Бога, і темних руйників душі народньої, свідомих і організованих ворогів; змальовує боротьбу свідомого українства проти ворожої Польщі й Москви і підносить її, цю боротьбу, як унутрішню, засадничу боротьбу національної правди, носієм якої є український нарід, проти тих темних руйнуючих сил, особливо проти тих українських зрадників, що продають свій нарід, проти того духа “руїни”, що по рідній землі сіє тільки зло. Така містеріяльна дія, що відбувається між цими двома (світлими й темними) ворожими силами й є те тло, на яким зароджується ще глибша містерія — з лона української нації підноситься український Діоніс, другий Іван Гонта при умовах надприродніх: над Каневом з'являється комета, над Дніпром і Тясмином здригається земля, над Чигирином застогнала гора...

О!... Сміється і ридає
Уся Україна!...
То близнята народились...

Так змальовує українська ворона наймістичніший момент дії — появи українського месії.

І от ворони: українська, московська і польська, — ці три злі духи-демони України і двох сусідніх націй роздумують, як би цього майбутнього українського визвольника знищити. І московська ворона пропонує:

Я зблором растопленным
Залью ему́ очи!...

На це українська ворона:

А він, клятий недоблюдок,
Зблота не схоче!

Тоді московська ворона:

Я царéвыми чинами
Скручу́ ему́ ру́ки!...

А польська ворона додає:

А я зберу́ з всьóго світа
Всі зла і всі му́ки!...

Ось які засоби придумують ці вороги України, щоб Україна не встала. Але найстрашніше радить українська ворона, цей руїницький дух української нації:

Ні, сестри́ці, не так трéба:
По́ки слі́пі люди
Трéба його́ похováти,
А то лі́хо бу́де!...

І полетіли ці темні сили, щоб знищити **нового** визвольника, приспівуючи: українська ворона:

Попливе́ наш Іва́н
По Дніпру́ у Лима́н
З кумбю́!

Польська ворона:

Побіжіть наш ярчу́к
В ірї́й їсти гадю́к
Зо мно́ю!

Московська ворона:

Как хвачу́, да памчу́, —
в са́мый ад полечу́
Стрелю́!

І майбутнього визволителя України ці руїтники знищили... Як у легенді-переказі про цесаря Фрідріха Барбаросу, поки будуть літати ворони над Великим Ляхом, доти провідник України буде незаним перебувати в глибинах душі української нації, бо над його долею все буде панувати небезпека. Тільки тоді, коли не тільки пролог української історії буде визначений на небі, але

й епілог її, — тільки тоді зло в боротьбі з правдою впаде переможене, тільки тоді прийде в Україну “апо-стол правди і науки”. А до того часу в Україні зло буде панувати далі. І далі гетьман Богдан у свого “свата”-москаля буде все “мошенником”. А поети московської неволі в Україні, що оспівують Богданів чин у Переяславі так, як їх навчили москалі, як і тепер учать московські комуністи, — оті сліпі, криві й горбаті каліки — лірники — жебраки у московського столу і далі будуть співати тільки ті пісні (хоч і українські), які їм проказали їхні пани. А нарід український і далі перебуває в неволі, на чужій роботі й гине; і тільки в глибинах своєї душі снить про месника за свої кривди, про національного провідника.

Страшно впасти у кайдани,
Умирати в неволі,
А ще гірше спати, спати
І спати на волі,
І заснути на вік-віки
І сліду не кинуть
Ніякого: однаково —
Чи жив, чи загинув!...

А проте проблема “Великого Льоху” ще не скінчена. Вона залишається як великий і заповіт Т. Шевченка, як визвольна проблема українського народу. Вона визначає ту визвольну силу української нації, що дрімає в її лоні. І хто ту силу зродить, хто її розбудить в народі і нею усвідомить його душу й розум, — той і буде тим визвольником і провідником України. Так було тоді, коли Шевченко цю містерію писав. Створив поет глибоку і прекрасну легенду, перед якою не один читач глибоко задумується над станом України і над її в цій легенді розрішенням. І коли кожний усвідомить її правдивий сенс, вона тоді в душі кожного українця зродить ідею вільної, соборної України, що буде жити як непереможна сила, як чин, як категоричний наказ (веління) цілого його існування.

VI. Україна встане.

Містерія “Великий Лях” закінчується епілогом про “церкву-домовину” в селі Суботові, де Богдан Хмельницький “молився, щоб москаль добром і лихом із козаком ділився”.

Отак-то, Богдане!
Занапастів есі вбо́гу
Сироту́ Україну!

Отже в епілозі поет одверто зазначає, хто завинив тому, що Україна занепала. “Геніяльний Хмельницький лишився в пам’яті нащадка (Т. Шевченка)... не як основник нової нації, яким у суті речі був” (Д. Донцов), а як її руйнник. Таку дала йому славу Переяславська угода. Зумів здобути Україну, але не зумів її втримати, й цілий провід України того часу добровільно віддався в лабети найбільшого свого ворога. Ось чому тужить Шевченко за таким проводом, який би зумів свій нарід об’єднати “ідеєю й темпераментом”, повести незломною “волею і вмінням командувати” та організувати націю, — бо тільки такий провід має право вести інших і є вищим від свого середовища, конструктивним і творчим. В очах поета Хмельницький був “другом” царя московського, Олексія, “молився, щоб москаль добром і лихом із козаком ділився”. Ці прикмети прихильності до ворога провідникові зовсім не личать. І справді, який абсурд! Москаль має ділитись із українським козаком українським добром. “Може й справді!..

Так сміються-ж з України
Сторонні її люди!” —

Ось у чім сором...

І поет стає в обороні національної гідности:

Не смійтеся, чужі люди!
Церква-домовина
Розвалиться... із-під неї
Встане Україна...

Оцю віру і певність, що Україна відродиться, Шевченко передав усім нам, всьому українському народові,

як факт, що мусить здійснитись! В цім є ота правда і воля, як вища об'ява Божа і сила, що всіх нас тримає при веслі по бурхливому морю до світлої мети. Оцю велику мету і сенс життя нашого і сповнює в остаточнім акорді своїм цей глибокий твір Шевченка, містерія Божої об'яви, "Великий Льох" ...

ХОЛОДНИЙ ЯР

Поема "Холодний Яр" є продовженням думок, висловлених у "Посланії", а разом із тим кореспондує вона із поемою "Гайдамаки": згадує те, "що давно минуло". Та й є що згадувати. П'ять років з дня виходу його найбільшої поеми минуло скоро; багато про неї було написано, а найбільше — поляками й москалями. Поет вислухав від критиків не одну хулу на себе, на свій письменницький дар, а особливо на тих героїв, що в поемі домінують. Чого тільки про них не писали, яких тільки епітетів до них не прикладали! — і розбійники, і злодії, і кровожадні, і пляма в історії українського народу; це ті, яких треба тільки встидатись, а не пишатись ними. Одне слово "Гайдамаки" викликали в ворожій таборі зневагу на адресу автора, на адресу трактування ним українсько-польських взаємин і гайдамацького народного руху.

І от, нарешті, йому було аж за багато того всього. Особливо, коли ворожим критикам поета притакували його ж земляки, українці з походження. От тоді поет і відповів, головню своїм землякам, поемою "Холодний Яр".

Складається вона із двох частин. Перша частина до слів: "Де ж ти дівся... протоптаний шляху?" — Це є елегійне роздумування поета про те, що Яр той, де збирались колись гайдамаки: "батько з сином і брат з братом" на лукавого ворога, "на лютого ляха" одностайне стати..., той Яр опустів, "ніхто й ногою не ступив там", навіть і стежка до нього заросла... не осталося нічого... А колись то "до Яру страшного" "з монастиря Мотриного" вела широка дорога, колись то Яр той рішав долю українського народу.

Що-ж сталося, що Яр запустів, що шлях той “заріс темним лісом?” На це відповідає друга частина поеми, палка, насичена блискавками гніву й погроз на адресу тих, хто ту дорогу знищив і Яр спустошив. То уряд московський і “добрі пани”, “нові ляхи” народу українського, щоб він не ходив у Яр на пораду, не гострив свого завзяття одностайне стати на ворога лихого. Але не сховають Яру і шляху до нього, бо “над Яром Залізняк вітає, і на Умань позирає, Гонту виглядає”. Яр із конкретного місця, де збирались гайдамаки, щоб виступити проти поляків-панів, піднявся до ідеї визвольного змагання взагалі проти ворога України. Він жие в народніх душах, як потуга, як протест проти насильника, як віра у “святий закон” правди і справедливості. І коли над тим Яром вітає дух Залізняка, що очолював цілий гайдамацький рух і виглядає Гонту з Умані, свого товариша в визвольній боротьбі і рівного йому героя, то Яру того, як визвольної національної ідеї, не знищить ніяка “царева свята війна”. Навпаки, поглибить значення того Яру, зробить його духовою силою, що буде будити вічно нарід до боротьби і визволення.

В історичній концепції Шевченка Яр із реального стратегічного пункту, від якого розпочалось гайдамацьке повстання 1768 р. проти поляків, піднісся на ірреальний духовий символ, що буде в народі жити вічно, як спонука до відновлення життя народу, як фермент національної душі, щоб вона не спала у зневазі, а безнастанно йшла вперед до щасливішого життя й шукала нового визволення. Такий головний сенс “Холодного Яру” в його новій духовій істоті.

Але, щоб його моральна вартість була така сама висока і для всіх українців, Шевченко роз’яснює моральну силу того діла, яке творили гайдамаки, й тих засобів, якими це історичне діло здобувалось. Земляки, притакуючи ворожим критикам поеми “Гайдамаки”, пробували й собі оплямити цілий гайдамацький рух, як діло з морального боку низьке, злочинне, розбійницьке, як діло користолюбне, грабіжницьке і т. д. Ось проти таких закидів гайдамакам Шевченко й повстав і боронив їх найрішучишим чином. В цім пункті гнів поета

супроти їх наклепів був особливо сильний. Поет не жалувал найтвердішх слів, щоб розкрити всю неправду його критиків, щоб показати їх особистий егоїзм, їх злу волю, їх тільки матеріальний інтерес, із становища якого вони й осуджують гайдамаків, і трактують їх, як звичайних розбишак. І з усією силою Шевченко показує, що вони гайдамаччини не розуміють; не хочуть зрозуміти і глянути на гайдамаччину з того вищого погляду моральної правди й національної та особистої свободи.

Брешеш людоморе!
За святу́ю правду-волю
Розбійник не стане,
Не розку́е закований
У ва́ші кайдани
Наро́д те́мний; не заріже
Лука́вого сина...
Не розі́б'є живе́ серце
За сво́ю країну!

В цих словах поет підкреслює три думки, якими були сповнені у своїх чинах гайдамаки: 1) вони боролись "за святу правду-волю", 2) во ім'я правди і волі вони жертвують всім життям, не жалували й синів своїх, як наприклад Гонти, 3) вони вмирили за свій рідний край. За ці ідеї борються не розбійники, а найбільші герої. Любити безмежно правду, свободу і свій рідний край і віддавати життя своє і своїх синів можуть тільки герої. І поет з огидою відкидає це обвинувачення гайдамаків і так відповідає тим землякам, що пробували гайдамацький рух осудити, як чин негідний:

Ви розбійники несіті,
Голо́дні воро́ни!
По якому́ правдівому,
Свято́му зако́ну
І земле́ю, всім да́ною,
І серде́шним лю́дом
Торгу́єте? Стережі́ться ж
Бо лі́хо вам бу́де,
Тяжке́ лі́хо...

І кінчає поет вірою, що настане день великої радості, коли розпадуться пута неволі. І повіє новий вогонь, новий визвольний рух із Холодного Яру, себто нарід визволиться із під панського ярма, встане на самостійні ноги, а то тому, що ідея визвольної боротьби в народі не пропала, а живе вічно: образ Холодного Яру той вогонь святий підтримував і підтримує далі.

Поема коротенька, але сильна; ідейно насичена вщерть; ті три засади, вказані вище, — невмирущі. Ця поема повна жертвенности за ідею, за Батьківщину, за нарід... Ця поема розкриває найінтимнішу сторінку Шевченкової ідеології і підкреслює, чим різниться душа цього великого Українця від тих “мертвих душ” його сучасників не тільки в відношенні до минулого своєї героїчної історії, але і в абсолютній вартості. Більше, вона показує повну протилежність між душами нікчемних пігмеїв і душею національного Велетня. Ось цією стороною особистої духової якості поета і представляє ця поема неоцінімий вклад в українську літературну скарбницю.

Але не тільки цією чистою ідеологічною стороною своєю поема “Холодний Яр” має велику вартість. Вона є коштовна перлина з мистецького боку. Одне уособлення Холодного Яру, його персоніфікація, як духового чинника серед народу, підносить твір високо в лоно його глибокої символізації. Але й цього мало. Холодний Яр розкриває собою якийсь надзmysловий первень тієї мітологічно-релігійної душі народу, як могили, як Великий льох, як Чигирин, як Запорізька Січ. В нім спочиває якийсь унутрішній зв'язок того, що дано нам в історичному факті, в історичній його персоніфікації й того, що розкривається в найглибшій духовій дійсності, того заповіту, що передається від дідів до внуків, що невидимими нитками зв'язує героїчне минуле, трагічне сучасне із майбутнім національним відродженням. Ось оцей зв'язок предків і потомків із найсвятішим творчим динамізмом образів Залізняка й Гонти і майбутньою відродженою Батьківщиною, із новим її життям сповнює цей невеличкий твір духової краси й віри, що не все ще втрачено, що прийде час радості й нового вогню з Холодного Яру...

Коштовна й композиційна сторона поеми. Не говорю про багатство фігур, що, як і кожний твір Шевченка, наповнює його ліризмом. Зверну увагу тільки на одне римування: дор**о**га — страш**н**о**г**о; з**н**я**т**і — ст**а**ти; л**я**ха — ш**л**я**х**у; в**і**йн**о**ю — к**о**я**т**ь; з**а**що — л**е**д**а**що; в**о**ри — люд**о**м**о**ре; ст**а**не — к**а**йд**а**ни; с**і**на — кра**ї**ну; в**о**р**о**ни — зак**о**ну; люд**о**м — б**у**де; сл**і**п**о**го — Б**о**га; к**а**ра — Я**р**у і т. д. Ніби жіноча рима неточна, але дуже й дуже гармонійна та оригінальна і відзначає високе мистецьке чуття поета. А твір в цілому є сильна відповідь мистця його критикам і тим землякам з України, що дуже цікавились (звичайно з негативного боку) творчістю Шевченка. А було чимало тих, що брались Україну просвіщати “современними огнями”. Одне слово, “Холодний Яр”, є одне, дуже характеристичне доповнення до попереднього Шевченкового “Послання” й одне дуже важне роз’яснення поетового погляду на важний момент з історії України, на Гайдамаччину.

ТРИ ЛІТА

I.

Елегія-заспів “Три літа” підсумовує поетові настрої, враження й роздумування за всі ті три роки, під час яких Шевченко перебував в Україні. Все пережите й передумане сконцентрувалось у рефлексіях, відданих у цій творі.

1843 року весною поет приїхав в Україну. Вступив на рідну землю, якої не бачив біля 15 років. Виїхав панським “козачком”-кріпаком, а прибув вільною людиною; залишив рідний край нікому невідомим хлопцем, а приїхав визначним малярем, а ще більшим поетом і великим чоловіком. Виїздив з України в повній самотині, з розбитими надіями на те, чи вивчиться він малярства, а вступив до рідних осель в ореолі слави й осягненні вершка мистецької творчости. Справді Овідієві “метарфомози”, як любив говорити сам Шевченко.

Але в Петербурзі, в далекій і холодній чужині, перебуваючи в романтичній мистецькій атмосфері, Шев-

ченко був повний того ідеалізму, яким жила тодішня інтелігенція. А туга за Україною ще збільшила те вимріяне і з'ідеалізоване уявлення про рідний край. І коли їхав до своєї рідної землі, то ввижалась вона йому, як щось виїмково гарне, надзвичайне... як святиня...

.....вся країна,
Повіта красобою,
Зеленіє, вмивається
Дрібною рособою,
Споконвіку вмивається
Сонце зустрічає...

(Сон.)

І от Шевченко приїхав... Скрізь був і побачив все те, чого навіть і не сподівався бачити:

.....Душе моя!
Чого ти сумуєш?
Душе моя убогая!
Чого марно плачеш?
Чого тобі шкода? Хіба ти не бачиш?
Хіба ти не чуєш людського плачу?
То глянь, подивися! А я полечу
Високо, високо за синії хмари;
Немає там власти, немає там карі,
Там сміху людського і плачу не чуть.
Он глянь, — у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, — бо нічим обути
Княжат недорослих. А он розпинають
Вдову за подушне; а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину, —
Єдину надію! — в військо оддають,
Бо його, бач, тріхи! А онде під тіном
Опухла дитина голодная мре,
А мати пшеницю на панщині жне...

(Сон.)

От що в дійсності побачив Шевченко, коли він в Україну приїхав. Україна була в повнім сенсі Москвою поневолена. І щоб її визволити, треба було розпочати велику працю від самого початку. Треба було, як запо-

вів Шевченко в поемі “Чигирин”, переліг, (себто повне запустіння) України, з’орати, посіяти сльози-слова і коли вродять ножі обоюострі, то має він розсікти серце кожного українця, вищідити ту погану кров і налити замість неї живої козацької крові, чистої, святої. Себто мусить насамперед переродити серця народу й душі; із того безсилового, інертного, сонного невільника зробити сильного, відважного і статечного героя-борця за свій край і його визволення. Але це одному, навіть генієві в тих умовах, було не під силу, бо та інтелігенція, ніби українська, вся була змосковщена, або спольщена. Свідомих українців, тих борців за національну правду було так мало, що безнадійно було й починати працю. І Шевченко розпочав сам перероджувати душі й серця їх. Але вони:

Оглúхли, не чують,
Кайдáнами мiнiяються,
Правдою торгують,
І Гóспода зневажають, —
Люде́й запрягають
В тяжкі я́рма; о́рють ли́хо,
Ли́хом засiвають...

(Послание...)

Три роки так бився поет і кінчив пророчим Посланиєм до української інтелігенції. І заповів їй боронитись, змагатись і проти Москви, і проти Польщі, аж поки нарід український не визволиться. З’ясував його становище і відкрив далекі обрії тієї праці для народу, щоб його визволити. А в Псалмах Давидових із молитвенним благанням побороти і другу силу, ще сильнішу від першої, звернувся навіть до самого Бога.

Але безнадійність успіхів, почуття змарнованого часу, жаль, що стільки витратив енергії, — оці такі тяжкі переживання і викликали той підсумок, що читаємо в кінцевій елегії “Три літа”.

II.

В цій елегії яскраво визначається дві частини. Перших 48 рядків складають першу частину. Решта від слів:

Отакé-то злée лихо
Й зо мною спіткалось...

аж до кінця вкладається в другу частину елегії.

Перша частина розпочинається загальним філософським роздумуванням поета: дні за днями — ледве тягнуться, ніби стоять на місці, а літа — й не встигнеш оглянутись — “стрілою пролітають”: все з собою забирають, обкрадають добрі думи й розбивають об холодний камінь серце. І на віки пропадає радість, а людина, як той сліпий каліка, одна на роздоріжжі. Отак марно пролетіли й оці три літа і страшного лиха нарobili в поетовій душі. Оцим своїм особистим Шевченко розпочинає другий уступ і переходить від загальної сентенції до свого особистого горя. Оті страшні три літа

Опустошили убоге
Моє серце тіхе...

Погасили усе добре, запалили в душі його лихо, висушили поетові добрі сльози, що оплакували Катрусу в дорозі до Московщини (“Катерина”), що молились з козаками в турецькій неволі (“Гамалія”), що вмивали Оксаночку, — все це надзвичайне, чудове, той чарівний світ поета, тії злії літа підкрались і вкрали, спустошили його душу... Та Україна, яку він так безмірно любив, як та невірна любя дружина, яка його зрадила і все найліпше, найсвятіше з його серця вирвала. Отаким трагічним акордом кінчається перша частина елегії.

Друга частина ніби роз’яснення першої, а разом із тим і її розширення. Шевченко любить так komponувати, ніби йти у своїх рефлексіях другим концентричним кругом, ніби спокійнішим, але багатшим на іронію, на сарказм і навіть на глум.

Поет став прозрівати після першого такого духового занепаду і побачив, що та українська еліта, то не були люди, а змії... І він став своє серце гоїти їддю своєї іронії; перестав плакати, але в глумі своїм завив навіть совою. І вмовкло поетове веселе слово, а від такої української інтелігенції одвернувся й серцем і не має перед ким виливати свої думи! Ні перед ким!... Поет наказує своїм думам умовкнути й заснути; а сам він піде

зустрічати четвертий рік. Але що й від нового року чекати? — Нічого доброго. Хіба накази московської влади про “благоденствіє”?..

“Іди ж здоров”, звертається поет до четвертого нового року, — “та не забудь”, каже, в Україні поклонитись отій біді народній (“злидням”). Себто, коли цей новий рік іде в Україну, хоч з новими наказами, але тільки з тими, що несуть народові ту саму неволю; і поет нічого доброго не сподівається й від четвертого року. Такий висновок поета. І під впливом цих роздумвань Шевченко заповідає зовсім припинити свою творчість. Це свідчить про те, який духовий занепад посів його душу, придушив волю. Здавалось — ніяка думка не осяє його розум, на ніякий подвиг поет уже не здібний.

З таким почуттям повного занепаду Шевченко від С. Самойлова із В'юнищ десь 23-24 грудня 1845 р. переїздить до лікаря А. Козачковського в Переяслав. Чи він був хорий ще у В'юнищах та поїхав до Козачковського, як лікаря, личитись, чи захворів у Козачковського — докладно невідомо. Одне тільки знаємо, що в кінці грудня перед різдвяними святами поет був дуже тяжко хворий. Видно, так захворів, що не сподівався й одужати. І от серед тяжкої недуги, коли Шевченкові в вічі зазірала навіть смерть, він саме на перший день Різдва Христового пише свій останній твір. То був з а п о в і т Шевченка українському народові.

ДАВИДОВІ ПСАЛМИ.

I.

Псалми Т. Шевченка так само творять нову сторінку в його творчості. Шевченко писав їх всього два дні: він 17 до 19 грудня 1845 р. Написав їх тоді всього десять, а одинадцятий переспівав аж 1859 р. Взорувався поет на Давидових псалмах з Біблії, тому й назвав їх “Д а в и д о в и м и”.

Коли в попередніх творах з цієї самої збірки поет

розробляв нові жанри політичної поеми, історичної й побутової, коли в ліриці задовольнявся посланіями (Н. В. Гоголю, М. С. Щепкіну), особистою лірикою, романсами, то в цім циклі псалмів Шевченко віддав данину ліриці релігійній і то переспівом із Біблії.

М. Драгоманів згідливо назвав Шевченка “біблейцем”. Це мало значити, що поет цілий свій світогляд уклав у рядки Біблії, а реальне життя тодішньої європейської культури й цивілізації пройшло. попри його непомітно й зовсім не відбилось на його творчості. Так думав Драгоманів. Але пізніші досліди показали, що Шевченко був на висоті тодішньої соціальної, політичної й національної думки й дуже добре знав головні тодішні політично-суспільні напрями й добре був ознайомлений і з тодішньою романтичною філософією. Отже, не те спричинилось до “біблейськості” Т. Шевченка, а щось інше.

Поет настирливо шукав відповіді на найосновніші питання його власної душі й на найкардинальніші питання про долю Батьківщини. На це не давала відповіді ані одна політична доктрина того часу. Тому й не диво, що поет заглиблювався у християнську філософію у зв'язку з філософією Біблії.

Я вже не раз вказував на ті релігійно-філософічні шукання Шевченка. Але то були шукання людини національно поневоленої, морально зневаженої, політично обеззброєної... й тому в усіх попередніх творах чувся глибокий протест автора, революційний бунт проти московської влади, проти московської моралі, що вривається в українську родину, руйнує її звичаї й родинні зв'язки, проти московського війська, що руйнувало українські молоді сили, проти московської політики в цілому. Нарешті, Шевченко повстав проти своїх же земляків-українців, проти т. зв. панів-дідичів, і проти того, що вони роблять із українським народом. Отже, то були твори людини протестуючої, людини, що потрясала душами того часу, чужими і своїми, глузувала, глумилась, іронізувала, сміялась, проклинала, плакала...

В псалмах Шевченко віднайшов новий тон для своєї поезії: звернувся до самого Бога і до нього слав свої думки, слова, перед ним виливав свою душу, бо пе-

реконався, що там, куди він слав свої думи раніше, — там співчуття й уваги до них він не знаходив.

Що це так, видно з першого рядка першої псалми:

Блажén муж на лукаву
Не вступає раду,
І не стане на путь злого.
І з лю́тим не ся́де...

Ів. Франко свого часу зрозумів у цих словах поета якусь резигнацію й відповів цілком протилежним закликом:

Блажén муж, що й д é на раду лукавих...

Але й Франко не дооцінив цей порив душі поета, бо зрозумів його зверхне й не заглибився в ту абсолютну сферу Шевченкового духа, яка так високо підноситься хоч би в цих дальших словах цієї його псалми:

А в законі Господньому
Сéрце його́ й во́ля
Навчається...
.....і муж той
В д о б р і с в о ї м спіє.

В цих словах Шевченка я бачу, як він високо піднісся внутрішньо, по лінії свого особистого духового зросту, як він високо піднявся, протиставивши утилітаристичній цілі життя ціль стати людиною, в якій панував би не особистий егоїзм, лукавство і злоба у відношенні до свого "найменшого брата", а з а к о н Б о ж и й, себто релігійна й моральна сила його серця, його добра воля, статечний високий характер, сповнений добра й любови до свого народу й до Батьківщини. Поет хотів, щоб такими були всі його земляки. І в "Посланії", як це вже було вияснено, цю думку він і проводив. Але ті "лукаві" не йшли на його раду. Тоді Шевченко став у молитві перед Богом, розкриваючи Його Правду індивідуального "оновлення" людини в ділах своїх добрих ради самого добра і вічної смерті злих, нечестивих, яких "і слід пропадає". І пізнавши цю Правду Божу, поет співає Йому від чистого серця "новий псалом" про визволення з неволі лютого ворога. Так молився поет у псалмі XII.

Але центральне місце серед усіх цих псалмів займає псалом XLIII. Цей псалом не тільки переспів відповідного псалма Давидового, ні! Цей псалом повне і своєрідне в релігійнім переживанні потрактування думок самого Шевченка: думок історичних і політичних. На початку поет перед Богом констатує, що Бог один уже раз “розв’язав” був руки поетового народу, і нарід з неволі польської був визволився і в добрі своїм відпочив, слав’ячи Бога...

.....А ніні!...
Покрив есі знову
Срамотою свої люди, —
І ворогі нові
Розкрадають, як овець, нас
І жеруть...

Отже, Бог знову відвернувся від народу українського і віддав у наругу москалеві, в неволі якого нарід умирає. І поет побожно просить Бога за свій нарід, щоб поміг йому визволитись:

Поборів ти першу сілу,
поборі і другу,
Ще лютішу!...

.....

.....Поможі нам
Встать на ката знову!

Слова ці — вже не переспів чужого твору. Це оригінальний і конгеніальний перетвір його на новий кшталт. Він розкриває вже ясно всі устремління поета повстати проти московського ката, в визвольній боротьбі перемогти його, як і поляків, і стати вільним і щасливим на все життя. Єдина мрія поета. І до цього в цім псалмі концентрує він всі свої думки, всю силу прохання, молитвенного благоговіння й побожності. Тому цей псалом для зрозуміння національної ідеології Шевченка є так важний. Всі твори до цього псалма тільки підготовлювали ґрунт, усвідомлювали провідні сили українського народу, розкривали поступово один за другим, як крок за кроком поодинокі етапи до тієї цілі, яку так ядерно

Шевченко висловив у цім псалмі. Але пізнав поет, що сам український нарід не зможе одностайно на ката стати, бо він не має тих провідників, що були під час першої боротьби. А в своїй історіософічній концепції Шевченко був свідомий, що всі народи світа підпорядковуються одній тільки волі, найвищій, абсолютній, — волі Бога. Визволення й кара спадають на нарід тільки з цього єдиного джерела, коли в самім народі доброї волі й свобідної ініціативи немає. Й поет в побожності своїй звертається до Бога і просить Його дати Його народові визволення, бо віра в душі поета, що Україна таки встане, була непереможна. І коли тих визвольних сил немає в самім народі, то хай вони спадуть згори, як воля абсолютного духа нації, як Слово Боже, що той національний дух плєкає й не дає йому зовсім пропасти. В яку б силу він не втілювався, тільки щоб був для народу правдивий і визвольний. Такий головний сенс я в цім псалмі знаходжу. Дальші псалми цю основну концепцію або роз'яснюють, або доповнюють, або повторюють.

II.

Але є й такі “пребезумні”, що кажуть: “Бога немає”. А признавши це, — “в беззаконії мерзіє, не творить благая” (псалом III). Раз вони не творять добра, раз вони нищать людей, а Бога не згадують та ще й зневажають і “лукаві” навіть самі себе не бояться, то від таких добра не буде, і ніхто не приверне для народу долі. Тільки Бог “колись” “розіб'є неволю” і приверне волю...

“На раді великій між царями-судіями став земних владик судити небесний Владика” за кров невинну людей убогих, за суд лукавий для людей багатих...

“Вдові убогій допоможіте,
Не осудіте сироті
І виведіть із тісноті
На волю тихих, заступіте
Од рук несітих!...

Але даремні “Господа глаголи”, даремні сльози землі...

Встань же, Бóже, суді зéмлю

І сúdeй лука́вих!
На всім світі Твоя́ пра́вда
І во́ля, і сла́ва.

(Псалом LXXXI.)

Ту саму думку зневаги зарозумілих насильників, що похваляються своєю неправдою, що добро втопили в крові, що Божих людей закували в неволю й кинули у тьму, “зарізали прохожого, вдову задавили”, гадаючи, що Бог не бачить і нічого про те не знає..., Шевченко висловлює ще такими словами:

Умудрі́тесь, немудрі́ї:
Хто сві́т огляда́є,
Той і се́рце ва́ше зна́є
І ду́ми лука́ві...

Господь, коли якийсь нарід вибрав, то його вже не залишить, не покине, а піклується ним до кінця. Хіба сам нарід зрадить Бога, як це робив часто жидівський нарід. Отже,

Госпо́дь лю́бить свої́ лю́ди,
Лю́бить, не оста́вить,
Дожида́є, по́ки пра́вда
Перед ні́ми ста́не...

Тільки чекає, щоб нарід сам усвідомив свою Правду і ввесь став у її обороні. Тоді він буде тільки єдиний заступник народу, а ворогам його

І возда́сть їм за діла́ їх
Крова́ві, лука́ві,
Погу́бить їх...

(Псалом XCIII.)

В псалмі CXXXII Шевченко підтверджує попередню думку і підкреслює, що найкраще в світі народові жити вкупі в згоді між собою і ділитись своїм добром із братами добрими, щоб за правду одностайне стати.

В дальшій псалмі (CXXXVI) поет знову оплакує неволю свого народу і перестерігає синів і дочок не зраджувати свого рідного краю, бо рабом згине на чужині, не руйнувати ідею любови до свого народу, бо не тільки

самі загинуть, але й діти їх будуть розбиті ворогом “о холодний камінь”. Тому станьмо всі, закликає поет в останнім псалмі СХLІХ., і заспіваймо “серцем не лукавим”, а щирим:

Псалом новий Господєві
І нову́ю сла́ву...

.....

І мечі в руках їх добрі,
Острі обоюду,
На отмщеніє язикам
І в нау́ку лю́дям:
Окують царей несітих
В залізниї пуга,
І їх, сла́вних, окóвами
Ручніми окру́тять.
І осудять губітелів
Судом своїм пра́вим.
І во-віки ста́не сла́ва,
Преподóбним сла́ва!

Цей останній псалом Шевченко повторив у поемі “Неофіти” (розд. ІХ.), вложивши в уста, як спів, Алкида, коли його везли на страту. Вже Куліш схарактеризував, що Шевченко цей переспів провів із “блискучим успіхом”. Справді гарний переспів із захованням найближчої споріднености з оригіналом.

Але особливо цінний переспів Шевченка псалма ХІ., якого перевів поет аж р. 1859 в Петербурзі (див. т. ІV.). Поет у нім констатує оту нещирість людську, злобу, гординю й пиху, що величається розумом, і певність, що й Бог не в силі заборонить йому так думати й говорити. Але Бог скаже:

“Воскрєсну я! — той Пан вам ска́же:
Воскрєсну ніні! Ра́ди їх,
Люде́й закованих моїх,
Убо́гих ніщих... Возвелі́чу
Малі́х оті́х рабів німі́х!
Я на сторо́жі коло їх
Поста́влю сло́во...”

І поникне, неначе стоптана трава, їх думка і слова...

Так може сказати тільки Бог... Тільки Його слово таке, як срібло куте, бите й сім крат перелите огнем у горнилі.

Розкінь же їх, Твої святії,
По всій землі! І чудесам
Твоїм увірують на світі
Твої малі, убогі діти.

Коли порівняти ці яскраві, так просто, ясно і зрозуміло висловлені слова Шевченка із тим псалмом з Біблії, то різниця дуже велика не тільки в змісті останнього, але й у його темному й мало зрозумілому вислові. Тільки Шевченко зумів так ядерно, схопивши саму суть біблійного твору, віддати у своєму переспіві такими опуклими образами. Але як і в усі попередні псалми, так само і в цей до їх образів із Біблії поет нав'язував свій власний релігійний, національний і соціальний зміст. Дарма Др. Василь Щурат зазначає, "що Шевченко навіть і в найсвобідніших наслідуваннях вірно придержується гадок тексту"; але ті "гадки тексту" поет цілком самостійно внутрішньо пристосовує до думок своїх власних. Отже, кожний псалом, хоч зверхне і нагадає свій протитип, але внутрішньо віддає тільки ту думку, якою в час переспіву болів Шевченко. З цього становища кожний переспів поета є твір самостійний і оригінальний.

З тих самих причин Шевченко і відміняє текст Біблії: одні місця пропускає, другі розширює чи скорочує, а то і вставляє цілком нові свої власні уступи. Ці творчі зусилля поета йдуть також і на велику мистецьку користь псалма. То є глибоко рефлексійні поезії найартистичнішої релігійної лірики, яку тільки українська поезія знає. У них віддано все із духових переживань поета: молитва, псалом, тужлива елегія, іронія, політична сатира, національний гимн Богові, глумливе прокляття ворогові, пророчий заповіт... В них стільки віддано поетових настроїв, що вони цим стають уже не псалмами Давида, а найрізноманітнішою релігійною лірикою Шевченка, з якої б'є глибоке національне почуття великого патріота й величава сила його поетичного слова. Дійсно Шевченко цими своїми творами возвеличує

Маліх отіх рабів німіх!

І “на сторожі коло них” ставить своє надхненне слово, як оборону національної гідності і пересторогу перед ворожими народів силами. А найважніше те в цій релігійній ліриці Шевченка, що скарги свої на недолю отих покривджених його земляків поет звернув до самого Бога, перед Ним заскаржив тих, що Україну поневолювали.

ЯК УМРУ, ТО ПОХОВАЙТЕ...

Це є той твір Т. Шевченка, що став для України як би заповітом і другим національним гімном. Написаний він був 25 грудня 1845 р., себто на перший день Різдва. В цім надхненнім творі хорий поет прощається з українським народом і звертається до нього з останньою волею: коли він умре, то щоб поховали його над Дніпром на високій могилі, щоб було видно лани, степи і всю Україну і щоб було чути, як реве ревучий.

А коли Дніпро понесе в море ворожу кров, тоді Шевченко все покине й поплине до самого Бога молитись, а до того він Бога не знає...

Нарешті в третій останній строфі поет закликає нарід український тоді, як його поховає, встати, скинути кайдани неволі і здобути собі волю. І тоді, просить поет, у сем’ї великій і вільній і його згадати...

Цей вірш Шевченка є не тільки заповіт, це є ніби останнє слово генія цілої української Нації, не падати духом, які б тяжкі часи не були, не сподіватись, що хтось дасть те визволення народів, а вірити тільки в свої власні сили і в його, Шевченка, слово, не забувати його, і волю собі здобувати самому.

Коли в попередніх елегіях відчувався якийсь занепад поетового духа, якась зневіра й повне недовірря до тодішньої української інтелігенції, то в цім заповіті, зверненому вже не до української інтелігенції, а до цілого народу, чується знову бадьорий голос поета, віра в сили народу й надія, що тільки нарід, своєю культурою

і працею переможе страшне лихоліття і скине з себе московське й польське ярмо. І оцю віру в себе й передає Шевченко народові, переливає в його душі.

Такої віри й такого заклику до боротьби Шевченко ще не писав. Це перший вірш, що так сильно й радикально поставив проблему визволитись із під ярма московського. Тому і став він найулюбленишим твором народу українського, тому й є він найпопулярнішим з цілої української поезії, бо родить віру у свої сили й родить надії на національне визволення.

Особливо він на часі тепер, коли йде напружена боротьба з большевицькою Москвою, коли поставлено на карту все, не тільки саме існування української Нації, але існування й цілого світу, тоді цей заповіт Шевченка стає найбільшим *memento* в житті України. І цей твір тепер співає весь нарід, згадуючи Шевченка, шануючи його пам'ять, бо не тільки знає, але й чує усім своїм серцем, що ці слова промовив геній, духовий провідник нації, промовив Тарас Шевченко.

Цим твором поет закінчив цілу свою збірку "Три літа". Промовив останнє своє слово, зробив той справжній і єдине можливий висновок із тих глибоких переживань збірки, в якій ту боротьбу із Москвою заповідав, як неминучу.

З мистецького становища вірш цей є бездоганний. Складається із трьох восьмирядкових строф. Кожна строфа в собі і внутрішньо, і зверху — замкнена цілість. Вражає кожного ота надзвичайна простота вислову, ота разом із тим глибина думки і пророка проникливість, що другого виходу для України немає. Разом із тим твір цей зрозумілий кожному, хто б його не читав. Шевченко писав його таким навмисне, бо хотів, щоб він був приступний для всіх.

Поруч у цім творі пробивається краса поетового духа, ота непереможна, спокійна і тиха велич образів, особливо в першій строфі і в останній, в якій поет просить не забувати і про нього. А середина твору вражає кожного своєю бадьорістю, силою заклику, силою віри, що такий виступ є єдиний і невідступний, — інакше вічна неволя для Нації і смерть. Оця кардиналь-

ність рішення стає і творчим чинником на ціле майбутнє народу і джерелом його героїзму.

І ритміка його надзвичайно висока. Цей твір не можна промовляти, його треба співати, остільки він є мелодійний. І ми його в такому музичнім сенсі і знаємо, як в извольний гімн Нації.

Хоч основа віршу є коломийкова (8+6), все ж таки в нім ця чиста пісенна форма поєднана із чотирьох- і трьохстоповим хореем. Правда, римунання не повне. Римується тільки другий і четвертий та шостий і восьмий рядки; і рима не точна, але вона переважно багата: могили — милій; кручі — ревучий; море — гори; новій — словом.

Отже сила цього твору і краса не тільки в думці, в бадьорім настрої, в вірі в непереможну силу народу, в тих величавих образах “широкополих ланів”, “Дніпра і круч”, в тих динамічних картинах боротьби і тихої родини визволеного народу, що буде вічно згадувати й поета, — але і в самій динаміці вислову, в грандіозності поставленої проблеми. Це все зроджує дух нації, пориває його жити навіть у найтяжчі моменти національної історії, вірити і змагатись до кращого життя.

Таким сильним і могутнім акордом замкнув поет другу найбагатшу добу своєї творчости. Цим він скрипив і підтвердив ті думки й ідеї, що голосив у “Розритій могилі”, “Чигирині”, “Сні”, “Єретикові”, в поемі “Кавказ”, “Великий льох” і в “Дружнім посланії” і показав, що не зневіра мусить панувати, а навпаки, віра і визвольна боротьба аж до перемоги.

ЕРЕТИК
Поэма

1845

ЕРЕТИК.

“Єретик” — визначна поема Шевченка про Івана Гуса, чеського письменника, вченого-теолога й релігійного реформатора. Вона була написана 10. жовтня 1845 року в домі Шевченкового доброго знайомого, дідача Олександра Лук'яновича в селі Мар'їнськiм (Шимкові) під Миргородом на Полтавщині.

В 1845 р., коли Шевченко виїхав із Петербургу в Україну, він впрост поїхав до О. Лук'яновича, який запросив поета до себе, щоб він намалював портрети з усіх членів його родини. І в с. Мар'їнськiм Шевченко того року проживав більшу частину літа й осени і тільки в листопаді місяці від О. Лук'яновича від'їхав. У Лук'яновича Шевченко жив на окремому приміщенні, багато читав і працював, як маляр і як поет. І в Мар'їнськiм він написав поеми: “Єретик”, “Сліпий” і “Великий Лъох”. Це найбільші розміром твори із цілої групи творів за рік 1845. Вліті Шевченко малював, а восени писав, бо мав для цієї мистецької праці найвідповідніші умови.

Поема “Єретик” з легкої руки В. Доманицького від 1906 р. ввійшла як складова частина до збірки “Три літа”. Але сам Шевченко не вважав її частиною цієї збірки, навпаки, він виділив цей твір до окремого зшитку і трактував його як зовсім окремий твір.

Під час арешту Шевченка 5 квітня 1847 р. і трусу всі папери поета були забрані і фігурували, як делікти за суду поета на доживотню салдатчину у фортеці Орськ (спочатку) на межі Європи й Азії, а пізніше у фортеці Новопетровськ за Каспійським морем в Азії.

Визволений приятелями 1857 р. із неволі, Шевченко тимчасово перебував у Нижнім Новгороді. В зв'язку з поемою “Наймичка”, яку без підпису Шевченка Куліш опублікував, Шевченко згадав тоді свою поему “Єретик” і просив Куліша, щоб він відшукав цю поему. Але всі старання Куліша й інших не дали жадних наслідків. Щойно переїхавши в Москву 1858 року при допомозі М. Максимовича натрапив Шевченко на слід своєї поеми, що

була у ближче невідомого Бартен'єва, й одержав її. Але то була тільки частина поеми від початку. Почались дальші розшуки навіть у сина П. Шафарика, чеського вченого, якому поема була присвячена, і щойно вже після смерті Шевченка у 70-ох рр. більша частина поеми (277 рядків) була знайдена. Але кінця її так і не знайшли.

Тільки в 1906 р., коли вже був доступ до Департаменту Поліції в Петербурзі, звідти був видобутий той автограф поеми, що був під час трусу у Шевченка забраний. І в окремому зшиткові тоді була знайдена ціла поема і стала приступна і для її видання.

І перших 87 рядків поеми, тільки посланіє-присвята П. Шафарикові, були опубліковані 1861 р. на сторінках "Основи" в Петербурзі кн. I. Початок самої поеми від 88 рядка по 123 ряд. вперше був надрукований у тій же "Основі", кн. VIII. І щойно в Празі в "Кобзарі" 1876 р., т. II. була опублікована найбільша частина поеми до рядка 227 включно. Ціла поема вперше появилась у друкові 1906 р. на сторінках журналу "Былое", кн. VI. А в "Кобзарі" під редакцією В. Доманицького 1907 р. ця поема "Єретик" стала приступна для широких мас українського читача.

ЄРЕТИК

Шафарикові.

- Запалили у сусіда
Нову добру хату
Злі сусіди; нагрілися
Й полягали спати,
5 І забули сірий попіл
По вітру розвіять.
Лежить попіл на розп'утті,
А в попелі тліє
Іскра огню великого,
10 Тліє, не вгасає,
Жде підпалу, як той мѣстник
Часу дожидає,
Злого часу. Тліла іскра,
Тліла дожидала
15 На розп'утті ширóкому,
Та й гаснути стала.

- Отák нímóта запалила
Велику хату, і сім'ю,
Сім'ю слов'ян роз'єдинила,
20 І тихо-тихо упустила
Усобищ лютую змію.
Полили́ся ріки крóви
Пожар загасили,
А німчики пожарище
25 Й сиріт розділили.
Виростали у кайданах -
Слов'янські діти
І забули у невóлі
Що вони́ на світі!
30 А на давнім пожарищі
Іскра брáтства тліла, —
Дотлівала, дожидала
Рук твердих та смілих.
І дождалась... Прозрів есі
35 В попелі, глибóко,
Огóнь добрий смілим сёрцем,
Смілим óрлим óком!

Т. Шевченко. Автопортрет 1845 р. (Рисунок олівцем).

І засвітив, любомудре,
Світоч правди, волі;
40 І слов'ян сім'ю велику
Во темі і неволі
Перелічив до одного, —
Перелічив трупи,
А не слов'ян. — І став есі
45 На великих купах, —
На розп'утті всесвітньому, —
Іезекиїлем . . .
І, о диво! . . . Трупи встали
І очі розкрили;
50 І брат з братом обнялися,
І проговорили
Слово тихої любови
На-віки і віки!
І потеклі в одне море
55 Слов'янської ріки.

Слава тобі, любомудре,
Чеху-слов'яніне!
Що не дав ти потонути
В німецькій пучині
60 Нашій правді! Твоє море
Слов'янське, нове,
Затого вже буде повне,
І попливе човен
З широкими вітрилами
65 І з добрим кормилом,
Попливе на вільнім морі,
На широким хвилях.
Слава тобі, Шафаріку,
Во віки і віки,
70 Що звів есі в одне море
Слов'янської ріки!

Привітай же в своїй славі
І мою убогу
Лепту-думу немудрую
75 Про чеха святого,
Великого мученика,
Про славного Гуса!
Приймі, отче! А я тихо
Богу помолюся,
80 Щоб усі слов'яни стали

Добрими братами
І синами сонця правди,
І еретиками
Отакими, як констанцький
85 Еретик великий!
Мир мірові подарують
І славу во віки!

1845. 22. XI.
В Переяславі.

Камень, егоже небрегоша възду-
щн, сей бысть во главу угла. Отъ Го-
спода бысть сей, и всть дивенъ во
очесѣхъ нашихъ.

Псалом СХVII, ст. 22-23.

“Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить,
90 А на апостольським престолі
Чернець годіваний сидить,
Людською кровію шинкує
І рай у найми оддає.
Небесний Царю! Суд Твій все,
95 І все царство Твоє!

Розбійники, людоїди
Правду поборбли,
Осміяли Твою славу
І силу, і волю!
100 Земля плаче у кайданах,
Як за дітьми маї:
Нема кому розкувати,
Одностайне стати
За євангеліє правди,
105 За темні люди!
Нема кому! Боже, Боже!
Чи то ж і не буде?
Ні, настане час великий
Небесної кари!
110 Розпадуться три корони...
На гордині тиарі!
Розпадуться!... Благослові

- На месть і на мўки,
Благослові мої, Бóже,
115 Нетвердії рўки...”
Отак у келї правдївий
Іван Гус дўмав розірвátь
Окóви áдові!... І дїво,
Святее дїво показátь
120 Очám незрящим. — “Поборюсь!
За мене Бог!... Да совершїться!...
І в Вифлеёмськую капліцю
Пїшов молїться дóбрїй Гус.

-
- 125 “Во ім’я Гóспода Христá,
За нас розп’ятого на дрéві,
І всіх апóстолів святїх,
Петра і Пáвла особлїво,
Ми розрїшаємо грїхї
Святою буллою сією
130 Рабїні Бóжїй...”
“Отїй самїй,
Що водїли по ўлицях
В Празї позавчóра;
Отїй самїй, що хилялась
135 По шинка́х, по ста́нях,
По черне́чих перехóдах,
По келїях п’яна!
Отá сама заробїла
Та бу́ллу купїла:
140 Тепер святá!... — Бóже, Бóже,
Велїкая сіло!
Велїкая славо! Зглянься на людéй!
Одпочїнь од кáри у свїтлому раї!
За щó пропадають, за щó Ти караеш
145 Своїх і покїрних, і дóбрїх дїтéй?
За щó закрїв їх дóбрї очї
І вольний рóзум окував
Кайдáнами лихóї нóчі?!
- 150 Прозрїте, лю́ди, — день настав!
Розпрáвте рўки, змїйте лўду,
Прокїньтесь, чéхи, бўдьте лю́ди,
А не посмїшище ченцям!
Розбїйники, катї в тїарах,
Все потопїли, все взяли,

- 155 Мов у Москóвії татáри,
 І нам сліпím передалі
 Свої догмáти! Кров, пожáри,
 Всі зла на світі, вóйни, чвáри,
 Пекельних мук безкраїй ряд...
- 160 І пóвен Рим байстря́т! —
 От їх догмáти і їх слáва!
 То явна слáва!... А тепér
 Отім полóжено конкля́вом:
 Хто без свято́ї бу́лли вмер, —
- 165 У пéкло прóсто! Хто ж заплáтить
 За бу́ллу вдво́е, — рíж хоч брáта,
 Окрóме па́пи і ченця́,
 І в рай іді — кінéць-кінця́м!
 У злóдія вже злóдій кра́де,
- 170 Та ще й у цéркві. Га́ди! Га́ди!
 Чи напиліся ви, чи ні
 Людськóї крóви?! Не мені,
 Великий Гóсподи, прóстóму,
 Судіть великі́ї ді́ла
- 175 Тво́єї во́лі: лю́та зла
 Не дієш без вині́ нікóму!
 ... Молю́ся, Гóсподи, помі́луй,
 Спасі́ Ти нас, свята́я сі́ло!
 Язві́ язик мій за хулі́,
- 180 Та язви́ мі́ра ізцілі́!
 Не дай знущáтися лука́вим
 І над тво́єю ві́чно-славóй
 Й над на́ми, прóстими лю́дьмі!"
- І пла́кав Гус, молі́тву дія́,
 185 І тяжко́ пла́кав; люд мовчáв
 І дивува́вся: що він ді́є?
 На кóго ру́ку підійма́?
- "Диві́ться, лю́ди! Ось де бу́лла,
 Що я читáв!" — І показáв
 190 Перед наро́дом. Всі здригну́ли:
 Іва́н Гус бу́ллу розідрáв!
 Із Вифле́ємськóї каплі́ці
 Аж до всесві́тньої столи́ці
 Лунá, гогóчучи, неслáсь
- 195 Ченці́ хова́ються... Мов кáра,
 Лунá в конкля́ві оддалáсь, —
 І похили́лася ті́ара...

- Зашипіли, мов гадюки,
 Ченці в Ватикані;
 200 Шепочеться Авіньона
 З римськими ченцями;
 Шепочуться антипапи,
 Аж стіни трясуться
 Од шопоту. Кардинали,
 205 Як гадюки, в'ються
 Круг тіари, та нищечком,
 Мов коті, гризуться
 За мишеня. Та й як такі?
 Однієї шкіри
 210 Такá сила... А м'яси́ва!
 Аж здригну́ли му́ри,
 Як згадали, що у Празі
 Загелкали гу́си
 Та з орлами летять б'ються...
- 215 Конклав схамену́вся,
 Зібрав раду. Положи́ли:
 Односта́йне ста́ти
 Проти́ Гу́са, і в Констанці
 Всіх ворон склика́ти,
 220 Та стерегти́, яко-мо́га,
 І зверху, і здо́лу,
 Щоб не втекла́ сіра пта́ха
 На слов'янське по́ле.
- Як та га́лич по́ле кри́ла —
 225 Ченці повали́ли
 До Констанця; степі́, шляхи́,
 Мов сарана́, відкри́ли
 Барони́, герцо́ги і дю́ки,
 Псарі́, герольди́, шинка́рі
 230 І трубаду́ри-кобза́рі,
 І шля́хом військо́, мов гадю́ки.
 За герцогі́нями — німо́та:
 Хто з сокола́ми на рука́х,
 Хто пі́шки, ве́рхи на осла́х, —
 235 Так аж ки́шить! Все на охóту, —
 Мов гад у і́рій, поспіша́.
 О, че́ху! Де тво́я душа́?
 Диві́сь, що си́ли повали́ло,
 Мов сараці́на воюва́ть
 240 Або́ вели́кого Атті́лу!

- У Празі глу́хо гомоня́ть,
І це́саря, і В'ячесла́ва,
І той собо́р тисячогла́вий
Уго́лос ла́ють! — Не хотя́ть
245 Пуска́ть в Конста́нц Іва́на Гу́са.
— “Жив Бог! Жива́ душа́ моя́!
Брати́, я сме́рти не бою́ся!
Я докажу́ оти́м змія́м!
Я вірву́ їх несі́те жа́ло!...
250 І че́хи Гу́са провожа́ли,
Мов діти ба́тька...

- Задзвони́ли у Конста́нці
Ра́но в усі дзвони́;
Збира́лися кардина́ли
255 Гладкі та черво́ні,
Мов буга́ї в загоро́ду,
І прелати́в ла́ва.
І три па́пи, і баро́нство,
І вінчани́ гла́ви, —
260 Зібра́лися, мов І́уди,
На суд нечесті́вий
Проти́ Христа́. Сва́ри, го́мін:
То реве́, то віе́,
Як та орда́ у та́борі,
265 Або́ жиди́ в шко́лі...
І — всі́м разо́м заціпи́ло!...

Мов кедр серед по́ля
Лива́нського, — у кайда́нах
Став Гус перед ни́ми
270 І оки́нув нечесті́вих
Орли́ми очі́ма.
Затрусі́лись, побі́лили,
Мовчки озира́ли
Му́ченика. — “Чого́ мене́, —
275 Чи на прю́ позва́ли?
Чи диві́ться на кайда́ни?”
— “Мовчі́, Че́ше сме́лий...” —
Гадю́кою заши́пили,
Зві́рем заре́віли.
280 — “Ти ерети́к! Ти ерети́к!
Ти сі́еш розкб́ли,

- Усобища розвіаєш,
Святішої во́лі
Не прийма́єш!... Одно́ сло́во —
285 Ти Бо́гом прокля́тий!
Ти ереті́к! Ти ереті́к!...”
Реві́ли прелати.
— “Ти усоби́к!... Одно́ сло́во —
Ти всі́ми прокля́тий!...”
- 290 Подиві́вся Гу́с на па́пи,
Та й вийшо́в з пала́ти!...:
— “Поборо́ли! Поборо́ли!” —
Мов обелені́ли.
— “Автодафе́! Автодафе́!...” —
295 Гурто́м зареві́ли.
- І ці́лу ніч бенкетува́ли
Ченці́, баро́ни... — Всі́ пилі́
І п'яні́ Гу́са проклина́л:
Аж по́ки дзвони́ загу́л.
300 І сві́т наста́в... Іду́ть моли́ться
Ченці́ за Гу́са. З-за горі́
Черво́не со́нце аж горі́ть:
І со́нце хо́че подиві́ться,
Що бу́дуть з пра́ведним творі́ть?!
- 305 Задзвони́ли в усі́ дзвони́,
І повелі́ Гу́са
На Голго́фу у кайда́нах...
І не стрепену́вся...
Перед огне́м... Став на йо́му
- 310 І моли́тву діе́:
— “О, Го́споди милосе́рдий!
Що я заподі́яв
Оці́м лю́дям? — Твоі́м лю́дям!
За що́ мене́ су́дять?
315 За що́ мене́ розпина́ють?
Лю́ди! До́брі лю́ди!
Моли́теся, непови́нні,
І з ва́ми те бу́де!
Моли́теся! Лю́ті зві́рі
- 320 Прийшли́ в о́вніх шку́рах
І пазу́рі розпусти́ли...
Ні го́ри, ні му́ри
Не схова́ють! Розі́ллється
Черво́неє мо́ре

- 325 Крѳви! — Крѳви з дѳтей вѳших!...
 О, гѳре! О, гѳре!
 Онде вонѳ! — В ѳсних рѳзах...
 Їх лѳтѳї очѳ...
 Ужѳ крѳви...” — “Палѳ, палѳ!”
- 330 — “Крѳви, крѳви хѳчуть!
 Крѳви вѳшої!...” І дѳмом
 Прѳведного вкрѳло.
 — “Молѳтеся! Молѳтеся!
 Гѳсподи, помѳлуй,
 235 Прѳстѳ Ти їм, бо не знѳють...”
 Та ѳ не чѳти стѳло!
 Мов собѳки, коло огнѳю
 Кругѳм ченцѳ стѳли:
 Бѳялися, щѳб не вѳлѳз
- 340 Гѳдиною з жѳру
 Та не повѳс на корѳнѳ
 Абѳ на тѳїрѳ.
 Погѳс огѳнь; дѳнув вѳтер
 І пѳпѳл розвѳяв.
- 345 І бѳчили на тѳїрѳ
 Червѳного змѳя
 Прѳстѳ лѳди. Пѳшли ченцѳ
 Ї Те Дѳум спѳвѳли;
 Розѳйшлися по трапѳзах
- 350 І трапѳзувѳли —
 І день, і нѳч, аж попѳхли.
 Малѳю сѳм’ѳю
 Зѳйшлися чѳхи. Взѳли землѳ
 З-пѳд кострѳ, і з нѳю
- 355 Пѳшли в Прѳгу. Отѳк Гѳса
 Ченцѳ осудѳли,
 Запалѳли... Та Бѳжого
 Слѳва не спалѳли, —
 Не вгадѳли, щѳ вѳлетѳть
- 360 Орѳл ѳз-за хмѳри,
 Зѳмѳсть г ѳ с я — і розкљѳѳ
 Висѳку тѳїру.
 Бѳйдѳже їм! Розлетѳлись,
 Мов тѳї ворѳни,
- 365 З кровѳвого тѳго свѳята.
 Ченцѳ і барѳни
 Розвернѳлись у будѳнках
 І гѳдки не мѳють:
 Бенкетѳють та їнколи

370 Те Déш співають.
Все зробили . . . Постривайте, —
Он над головою
Старій Жійжка з Таборова
Махнув булавою!

1845. 10. X.
С. Мар'ївське.

ЄРЕТИК

“Єретик” є перша історична поема із чужого, неукраїнського життя, із чеської історії. Складається вона із двох творів: самої поеми про Івана Гуса, що була написана 10 жовтня 1845 року в Україні в селі Мар'їнським, і заспіву-присвяти чеському вченому П. Шафарикові, написаній 22 листопада того-ж року вже в Переяславі. Спочатку була написана сама поема, а через півтора місяця — присвята.

Історичне тло тієї поеми — боротьба римо-католицької церкви із тим унутрішнім її ослабленням, що сталося у наслідок одночасного існування на початку XV стол. аж трьох пап, що вели між собою боротьбу, ослаблювали свою церкву, знижували її релігійний і моральний авторитет. Ця боротьба позначилась тим, що вище духовенство: папи, кардинали, єпископи втратили свою повагу перед нижчим духовенством і мирянами. Запанивала сваволя, егоїзм, користоловство, піднеслись особисті амбіції, особисті вигоди: релігійне життя в римокатолицькій церкві й суспільності почало занепадати. Натомість почався розбрат і в окремих державах, позначились сепаратистичні релігійні прояви, що пізніше вилились у цілий широкий автономістичний церковний рух, у реформацію. Вперше цей рух виявився в кінці XIV в. в Англії в особі професора Джона Вилклефа (1324-1384).

Ідеї Вилклефа стали ширитись і на континенті західньої Європи, зокрема в Чехії, і першим представником їх був професор університету в Празі, І в а н Г у с. Він гостро виступив проти пап, проти папських бул. Думки Гуса ширились серед чеського суспільства і стали навіть небезпечні для цілості римо-католицької церкви. Тоді папа

скликає в Констанці 1414 р. собор, на який кличе й Гуса. Небезпечно було “єретикові” на цей собор їхати. Але Іван Гус все-ж поїхав. Народ із плачем проважав свого пастиря, відчуваючи для Гуса велику небезпеку. Та переконаний у своїй правді, сміливий і готовий за свою ідею й на смерть, Іван Гус на собор таки поїхав. Був ув’язнений і став перед судом собору, боронив свою правду всіма науковими й моральними та релігійними аргументами. Не вняли віри. Оголосили на соборі е р е т и к о м і присудили спалити. Року 1415 собор спочатку засудив науку Віклефа, потім спалив Гусові твори, нарешті й самого Гуса.

Але не спалили його ідеї. Вона загорілась в окремий релігійний рух, у нову віроісповідну громаду в місті Таборі (тому “таборити”) під проводом Яна Жижки.

Почувши ще в Москві 1844 р. про Івана Гуса від свого приятеля О. Бодянського, потім 1845 р. прочитавши спеціальну працю про Гуса учня Бодянського — С. Палаузова, — Т. Шевченко відчув у постаті цього найранішого після Віклефа реформатора життя, тремтіння живого духа, шукання правди, боротьбу за неї і навіть смерть. Іван Гус в живій уяві поета повстав, як великий герой, борець за нову, Божу, вічну Правду проти деспотії, церковного насилля, морального занепаду й неправди. Т. Шевченкові заімпувала ота відвага, сміливість, живий і творчий дух, реформаторство — запалити новий живий і вічний вогонь у душах свого народу, налити в серце чистої святої крові й відновити життя.

Шевченко в цілій істоті Гуса відчув себе самого, свій вічно творчий дух. Як Гус для щастя свого народу не пожалував і свого життя, так і Шевченко за долю свого народу підніс високо свій голос протесту, наражаючись навіть на велику небезпеку. Оці історичні події й особисті аналогії і спричинились до повстання поеми “Єретик”.

Характеристична й назва поеми. Може слово “єретик” найбільше заважило в творчій уяві поета, що він вибрав цю власне тему, а не іншу. Єретик — це той, що йде наперекір усій традиції думок, ідей, поступовань його доби, що віджили; це той, що ламає всі звички його

оточення, всі правди духового життя, філософії, релігії, сучасних йому провідників суспільства; це той, що загортає протерті дороги, протоптані стежки і прокладає нові, до нього незнані; це той, що визначає нові провідні ідеї для своєї нації, творить нову сторінку її історії; він є Єретик для короткозорих сучасників і великий Месія для великого майбутнього його нації; Єретик — нова людина, творець нових скрижалів для нової великої правди, що має запанувати во ім'я нового життя його народу. Таким єретиком є і сам Шевченко. Оця найглибша ідея повстання й боротьби одиниць проти інертного й ворожого занепавшого в своїй істоті проводу, за нову правду вічного й абсолютного творчого духа, за новий світ думок, за нові шукання сенсу життя, за вічно живого Бога і підняла Шевченка на новий твір із історії чужого народу, а не свого рідного.

Дійсно, тема дуже приваблива: утотожити великого Гуса із ще більшим і революційнішим Шевченком, виступити в бій проти всіх прогнилих неправд, проти буд, якими сучасні йому власті і його ж таки земляки починають покривдені душі українського народу, якими підкупають перекінчиків, запроданців і зрадників, розкладають, нищать найкращі і найсвятіші народні звичаї й релігійні та моральні основи, нищать край, козацькі ідеї, і Шевченко, як славний Гус колись, сказав собі:

Поборюсь!

За мене Бог! Да совершиться! ...

— це значить виступити на прю не тільки з собором крикунів, з “собором” міністрів, але із самим тиранським режимом, із самим царем московським та деспотією московської влади, московської церкви і всіх духовних ієрархів її бездушного і жорстокого режиму державної і церковної політики Москви й зарання принести себе на вівтар жертви, на тортури Голготи за честь і гідність своєї нації. І Шевченко свідомо пішов на цю боротьбу, свідомо утотожив себе із Гусом, що повстав проти такого ж режиму католицького світу.

І потекла співуча мова поеми, розпочата красномовною картиною московської сучасности:

Кругом неправда і невболя
Народ замучений мовчить...

А в "келії" поет задумав це пекло збурити і

Святее диво показать
Очам незрящим...

І показав усім, усьому люду, як

Розбійники, людоїди
Правду поборóли...
Земля плаче у кайданах,
Як за дітьми ма́ти:
Нема́ кому́ розкува́ти,
Односта́йне ста́ти
За ева́нгеліе пра́вди,
За те́мніі лю́ди!...
Прозрі́те лю́ди — день наста́в!
Розпра́вте ру́ки, зми́йте лу́ду,
Прокі́ньтеся... **бу́дьте лю́ди!...**

.....

.....Не мені,
Вели́кий Го́споди, простóму,
Суди́ть великі́ї діла́
Твоє́ї во́лі: лю́т і зла́
Не дієш без вини́ ніко́му!..."

.....

Та я́зви ми́ра ісці́лі!
Не дай знуща́тися лука́вим
І над твоєю́ вічно сла́вою
Й над на́ми, прóстими лю́дьми...

Так плакав і молився поет за свій нарід, вкладаючи ці слова свої в уста Гуса, попереджаючи, що "розіллеться червоне море крові... з дітей ваших..."

Тому ця поема є глибоко символічна й особиста. Це ті самі думки, що ми читали в "Гайдамаках", в поемах: "Сон", "Сліпий", "Кавказ", "Великий Льох", "Послання" й інш. Це Шевченкові думки, його переживання та його ж і рефлексії. І всі вони звернені до московської влади Пе-

тербурзької, до офіційної її церкви, прив'язавши назовні до історії Гуса та його боротьби з папами.

Не дивлячись на те, що Україна й її козацтво зруйновані, а українська визвольна ідея як би завмирає, — всетаки Шевченко вірить у її перемогу, вірить і в недалекім майбутнім сподівається її здійснення.

.....Постривайте,
Он над головою
Старій Жижка з Таборова
Махнѹв б у л а в о ю !

Ми знаємо, що булава — прерогатива минулої української гетьманської влади. Тому, згадуючи Жижку, поет мав на увазі також і українського провідника, що визволить Україну з лабет московських.

Трагічна постать Івана Гуса послужила Шевченкові для визначення його власних думок, а головню протесту проти того насильства, що чинилось над його Україною. Образ чужої історії став джерелом для визначення його національної ідеології власної. Тому поета цікавили не так історичні факти самі по собі, не стремління передати їх, як вони відбувались у дійсності, а виявити правдивий образ “Єретика”, що ломає старі прогнилі традиції, накинута чужою владою рідному народові, і творить нові, — образ правдивого провідника свого народу, реформатора національного життя. І цей свій сміливий, могутній творчий чин вкладає у високомистецький твір, у неспокійну, бурхливу поему, оригінальну й так неподібну до спокійних, епічних західньо-європейських поем тієї доби.

ДРУГИЙ КОБЗАР

1846—1847

ДРУГИЙ КОБЗАР.

Збірка ця складається із трьох творів — двох балад: “Л і л е я” (пізніша назва) і “Р у с а л к а ” 1846 р. і поеми 1847 р. “О с и к а ” Ця збірочка 1847 р. була Шевченком переписана до окремого зшитку і приправлена до друку. До неї поет 8. III. 1847 р. на другий день після закінчення поеми “Осика” подає передмову, що починається такими словами: “Випускаю оце в люди другого Кобзаря свого, а щоб не з порожніми торбами, то наділяю його предисловієм (передмовою — Л.Б.). До вас словово мое о братія моя українська возлюбленная”. І далі Шевченко висловлює свій жаль, що всі друкують свої твори, праці: чехи, серби, болгари, чорногори, москалі — “а в нас ані телень, наче всім заціпило...” І поет закликає українських письменників, щоб не боялись чужих журналістів, не вважали на них, а писали, бо й москалі нічого не пишуть по своєму, а тільки перекладають... кричать про братство, а гризуться, мов скажені собаки; кричать про єдину слов'янську літературу, а й не заглянуть до неї... Але як попадеться їм українська книжка, то вони вихвалюють у ній тільки те, що є найпоганше; а наші “патріоти-хуторяни” й собі за ними: “Чудово!” І що ж там? — “Жиди, шинки, свині, і п'яні баби”. Може для їх витонченої натури це є добре, але “на наші мужицькі очі, каже Шевченко, то дуже погано”.

Прочитали по складах “Енеїду” Котляревського, тай гадають, що мужиків уже пізнали. Ні, не там їх треба шукати, а в думках, піснях, коли вони співають, в їх розмовах між собою, коли шапок не скидають, коли згадують старовину й коли плачуть, ніби в турецькій або в польсько-панській неволі. Отже, щоб знати людей (народ — Л.Б.), треба з ними жити, а щоб про них писати, то треба самому стати людиною. Отоді пишіть і друкуйте, і праця ваша буде почесна. Вони дуже вихваляють Гоголя, що пише по московськи, Вальтера Скотта. Дійсно, вони своєї рідної мови не знали. Але Бирнс таки народній і великий поет; і наш Скворода був би таким, як би

Сідова Рада

не латина й московщина. Добре знав український нарід Квітка Основ'яненко; знав рідну мову П. Гулак-Артемівський, але, як пошився в пани, то й забув. Справді, панство робить нам велику шкоду. Не тільки різні Кирпи-Гнучкошиєнки, але й мужі мудрі, вчені... "Проміняли свою добру — рідну матір — на п'яницю непотребную (Московщину — Л. Б.)... Та, братія, "не вдавайтесь в тугу, а молитесь Богу і працюйте розумно в ім'я матері нашої України безталанної".

А в кінці поет хвалиться віршем української поетки "Свяченая вода", яку він протиставлює московській і ставить вище від останньої. Тою поеткою була Олександра Псьолівна, з якою познайомився Шевченко р. 1843 у Репніних в Яготині. Коли Шевченко вже був на засланні, О. Псьолівна присвятила йому р. 1847 три поезії: "Три сльози дівочі". Вони є відгуком розгрому Кирило-Методіївського Братства. Це є поетичні сльози над долею Братчиків і закінчується строфою:

Розп'ятай же буйних вітрів
З далéкого краю,
Як наш Кобза́р з важким ра́нцем
Під ружже́м гуляе...

Ця поезія безпосереднє присвячена Шевченкові, коли він був уже на засланні.

Передмова до цього "Другого Кобзаря" виявляє найбільший спротив Шевченка до Московщини і московської культури; спротив до панів-хуторян та різних панських перекінчиків Кирп-Гнучкошиєнків, що живуть і киснуть у канцелярських чорнилах. Ці самі пани у їх відношенні до українських дівчат на селі стоять у центрі уваги і в усіх трьох творах цього "Другого Кобзаря".

Шевченко в цім "Кобзарі" не обмежувався тільки цими трьома творами, що мали б обняти собою не більше 30 друкованих сторінок. Це був, мабуть, тільки початок нового "Кобзаря" Шевченка і мав бути продовжений цілим рядом інших творів аж до його викінчення. Але арешт Шевченка в квітні 1847 року припинив цей задум поета на самім його початку. І коли перший "Кобзар" 1840 р. ховав у своїм змісті більше національний ха-

рактер, то другий “Кобзар” 1847 року мав бути соціаль-ного та побутово-родинного змісту.

Збірка ця і передмова до неї були знайдені в архів Ш. відділу Департаменту Поліції, бо вона була забрана в Шевченка під час його арешту. Але були вони там від-найдені не в один і той самий час. Передмова була знай-дена ще 1898 р. українським вченим, проф. Московсько-го Університету, М. Стороженком, що в перекладі на московську мову її видрукував у журналі “Русская Мысль”, 1898 р. кн. 6. А “Другий Кобзар” був знайде-ний там же, але щойно 1906 р., як окрема збірка під по-ліційним заголовком “Р у к о п и с ь № 3”. Вона показує: якими інтересами тоді Шевченко жив і хвилювався. Його тоді найбільше хвилювала та моральна розкладова роля панів на селі і доля України. А найбільший спротив ви-явив у ній Шевченко до Московщини та московської культури.

ШЕВЧЕНКОВА ПЕРЕДМОВА.

Воскреснемъ ли когда отъ чужевластья модъ?
Чтоб умный, добрый наш народ,
Хотя по языку насъ не считалъ за нѣмцев.

А. Грибоѣдовъ.

Випускаю оце в люди другого Кобзаря свого, а щоб не с порожніми торбами, то наділяю його предисловієм. До вас слово моє, о братія моя українська возлюблена.

Велика туга осіла мою душу. Чую, а іноді й читаю, ля-хі дрюкують, чехи, серби, болгарі, черногори, москалі — всі дрюкують, а в нас ані телень, неначе всім заці-пило . . . Чого се ви так, братія моя? Може злякались на-ше́ствія інопле́мних журналістів? Не бійтесь! Собака лає, а вітер несє . . . Вони кричять, чом ми по-москoв-ській не пішемо? А чом москалі самі нічого не пішуть по свбему, а тільки переводять, та й то чорт-зна по-яко-му? Натовкмачать якихось “індивідуалізмів” тощо, так що аж язик отєрпне, поки вимовиш; кричять о братстві, а гризуться, мов скажені собаки. Кричять о “єдиной сло-

в'янської" літературі, а не хотять і заглянуть, що робиться у Слов'ян!

Чи розібрали вони хоч одну книжку польську, чеську, сербську, або хоч і нашу? Бо і ми такі, слава Богу, не німці!... Не розібрали. Чом? Тим, що не тямлять. Наша книжка як попадётся у їх руки, то вони аж репетують та хвалять те, що найпоганше, а наші патріоти-хуторяни й собі за ними: "преочаровательно!" В чарах тих ось що: жиди, шинки, свині і п'яні бабі. Може це по їх "утончённой" натурі і справді добре. А на наші мужицькі очі, то дуже погано.

Вонó й то правда, що і ми самі тут трóхи вінні, бо ми не бачимо нашого народу так, як його Бог сотворів. У шинку і наш, і москаль, і навіть німець — всі похóжі на свиню, а жінчини — то ще поганше. У хату прийти до його, або до себе покликать по-братёрській не можна. Не можна, бо він злякається, та може ще й те, що він пізнає дурня в жупані.

Прочитали собі по складах "Енеїду" та потинялись коло шинку, та й думают, що от коли вже ми розпізнали своїх мужиків. Е ні, братіку, прочитайте ви думи, пісні, послухайте, як вони співають, як вони говорять між собою, шапок не скидаючи, або на дружньому бенкеті; як вони згадують старовину і як вони плачуть, неначе справді в турецькій неволі, або у польського магнатства кайдани волочать, — то тоді і скажете, що "Енеїда" добра, а все такі сміховина на москóвський шталт.

Отак то, братія моя возлюбленная! Щоб знать людей, то треба пожить з ними; а щоб їх списувать, то треба самóму стать чоловіком, а не марнотрателем чорнила і папéру. Отоді пишiть і дрюкуйте, і труд ваш буде трудом чéсним.

А на москалів не вважайте: нехай вони собі пишуть по своєму, а ми — по-своєму. У їх народ і слово — і у нас народ і слово, а чiє краще, нехай судять люди. Вони здаються на Гóголя, що він пише не по-своєму, а по-москóвському, або на Вальтер-Скотта, що й той не по-своєму писав. Гóголь виріс в Ніжені, а не в Малоросії (Україні — Л.Б.), і свого язика не знає; а В(альтер) С(котт) в Единбурзі, а не в Шотландії, — а може і ще було щонéбудь, що вони себе одурались... не знаю. А Бирнс усé такі поёт

народній і великий і наш Скворода́ таким би був, якби його не зби́ла з пли́ву лати́нь, а по́тім моско́вщина.

Покі́йний Осно́в'яне́нко дуже́ добре пригляда́вся на наро́д, та не прислуха́вся до язи́ка (мови — Л.Б.), бо, мо́же, його́ не чув у коли́сці од ма́тері, а Г(ула́к) Артемо́вський хоть і чув, так забу́в, бо в пані́ постри́гся. Го́ре нам! Безу́міє нас обу́яло оти́м мерзе́нним і Бо́гу проти́вним па́нством! Неха́й би вже оті́ “Кірпи-Гнучкоші́єнки” сутя́ги, — їх Бог за тяжкі́ї гріхі́ наші́ ще до зача́тія во утробі́ ма́терній осуди́в кісну́ть і гни́ть в чорни́лах, а то — мужі́ му́дрі, уче́ні... Промі́няли сво́ю до́бру-ри́дну ма́тір на п'яни́цю непотре́бную, а в прида́ток ще і “въ” дода́ли. Чому́ В. С. Кара́джич, Шафа́рик і і́нії не постри́глись у ні́мці (їм би зручні́ше бу́ло), а оста́лись слов'я́нами, щі́рими синáми матерей́ своїх, і сла́ву до́брую стяжа́ли? Го́ре нам! Но, бра́тія, не вда́вайтесь в ту́гу, а мо́літесь Бо́гу і рабо́тайте розу́мно во ім'я ма́тері нашо́ї Укра́їни безта́ланної. Амі́нь.

Седні́в

1847, ма́рта 8.

А щоб ви зна́ли, що труд ваш не ми́мо іде́, і щоб не дуже́ чва́нилась моско́вська́ бра́тія сво́єю Ростопчи́ною — то от вам “Свяча́ная вода́”: напи́сано па́нничкою та ще й хоро́шою, тільки не ска́жу яко́ю, бо вонó ще молодé, боязлі́ве.

А переверні́ть пудо́ві журна́ли та пошука́йте, чи не́ма там чо́гонéбудь тако́го, як С(свяча́ная В(ода́)), — і не турбу́йтесь, бо ей-Бо́гу не на́йдете.

ЛІЛЕЯ

- “За що менé, як росла я,
Люди не любíли?
За що менé, як вíросла,
Молодóю вбíли?”
- 5 За що вони тепér менé
В пала́тах віта́ють,
І цар-кві́том назива́ють,
Оче́й не спуска́ють,
Диву́ються, любу́ються,
- 10 Не зна́ють, де діти!
Скажи́ ж мені́, мій бра́тіку,
Королéвий цвіте!”
“Я не зна́ю, моя́ сестро!”
І цвіт королéвий
- 15 Схили́в свою́ голóвоньку
Черво́но-роже́ву
На бі́лее, поні́клее
Личе́нко ліле́ї, —
Сам Госпо́дь витáв над **ни́ми**
- 20 І творíв святéе
Землі́ грішній... І ліле́я
Росóю-сльозóю
Запла́кала і сказа́ла:
“Бра́те мій! З тобо́ю
- 25 Ми давнó вже коха́ємось,
А я й не ка́зала,
Як я тяжко́ вироста́ла
І як умира́ла...
Моя́ ма́ти... я не зна́ю...
- 30 Вона́ все жури́лась,
І моли́лась, і на ме́не
На малу́ диві́лась
І пла́кала. Я не зна́ю,
Мій бра́те єди́ний!
- 35 Хто їй го́ре заподіяв?
Я була́ дити́на...
Я гра́лася, забавля́лась;
А вона́ все в’я́ла,
В’я́ла, в’я́ла, засиха́ла,

- 40 Умирати стала —
І нашого злого пана
Кляла-проклинала,
Та й умерла. А мене пан
Узяв годувати.
- 45 Я віросла, викохалась
У білих палатах,
Пан поїхав на чужину,
А мене покинув.
І прокляли його люди,
- 50 Будінок спалили,
А мене... Не знаю защо,
Убили не вбили,
Тільки мої довгі коси
Остригли; накріпи
- 55 Ганчіркою на смітнику
Та ще й реготались;
Жиди навіть нечистіви
На мене плювали.
Отакé-то, мій братіку,
- 60 Було мені в світі!
Молодого, короткого
Не дали дожити
Люди віку... Я умерла
На снігу під тином,
- 65 А весною процвіла я
Квітом при долині, —
Квітом білим, як сніг білим,
Весь гай освітіла.
І тіж люди, і тіж пані,
- 70 Що зимою вбили,
Поприходили весною
Дівом дивувались,
І дівчата заквітчались,
І мене назвали
- 75 Лілеєю-снігоцвітом;
І я розцвітати
Стала в гаю і на полі,
І в білих палатах...
Скажи ж мені, мій братіку,
- 80 Королівий квіте:
Нащо мене Бог поставив
Квітом на сім світі?
Щоб люде́й я звеселяла,
Тих са́мих, що вбили

- 85 Менé й ма́тір?! Милосéрдий,
Свя́тій, Бо́же ми́лий!..."
І заплакала ліле́я.
А кві́т короле́вий
Схи́лив сво́ю голо́воньку
- 90 Черво́но-роже́ву
На бі́лее, поні́клее
Лі́ченько ліле́ї.

1846. 25. VII.

Ки́їв.

РУСА́ЛКА.

- "Породі́ла менé ма́ти
У бі́лих пала́тах,
Та й понéсла серед но́чі
До Дні́пра купа́ти.
- 5 Купа́ючи, розмовля́ла
Зо мно́ю малю́ю:
"Пли́ви, пли́ві, мо́я до́ню,
Дні́про́м за водо́ю,
Та ви́пливи руса́лкою
- 10 За́втра серед но́чі;
Я ви́веду гуля́ть па́на
А ти й залоско́чеш.
Залоско́чі ж, мо́я до́ню, —
Неха́й не сме́ється
- 15 Над грі́шною сирото́ю.
Неха́й п'є́ — уп'є́ться
Не мо́їми слі́зьми-кро́в'ю —
Сі́нньою водо́ю,
Неха́й в Дні́прі погуля́є
- 20 З сво́єю дочко́ю,
Пли́ві ж, мо́я руса́лонько!
Хві́лі мо́ї, хві́лі,
Приві́тайте руса́лоньку!...
Та й заго́лосіла,
- 25 Та й побі́гла. А я собі́
Пли́ла за водо́ю,
По́ки се́стри не зустрі́ли,
Не взя́ли з собо́ю.
Уже́ з ти́ждень, як расту́ я,
- 30 З се́страми гуля́ю

- Опівночі та з будінку
Батька виглядаю.
Можє вже він повінчався
У білих палатах?
- 35 Можє, знову розкошує
Моя грішна мати?..."
Та й замóвкла русáлонька,
І в Дніпрó пірнула,
Мов пліточка, і лозіна
- 40 Тіхо похитнулась.
- Вийшла мати погуляти, —
Не спіться в палатах;
Па́на Яна нема́ до́ма,
Ні з ким розмовляти.
- 45 Приблуділа до бе́рега,
Та й дочку згада́ла,
І згада́ла, як купа́ла
І що примовля́ла, —
Та й байдуже! Пішла́ собі
- 50 У пала́ти спа́ти...
Та не дійшла́; довелóся
В Дніпрі ночувáти.
Вискочили регóчучи
Дніпрóві дівча́та...
- 55 Сестри, сестри! Не лоскочіть,
Бо це моя́ мати!
Сестри ра́ді, що пійма́ли...
Гра́лись, лоскота́ли,
По́ки в ве́ршу не схова́ли
- 60 Та й зарегота́лись...
Одна́ тільки русáлонька
Не зареготáлась.

1846. 9. VIII.

Київ.

ОСИКА.

ПОЕМА.

“Да придець-же смерть на ня, и да
спидуть во адъ живи: яко лукавство въ
жилищахъ ихъ, посредь ихъ”.

Псалом LIV, ст. 16.

- Молюся, зно́ву упова́ю,
І зно́ву сльози вилива́ю,
І думу тяжкую мою́
Німім стінам передаю́.
- 5 Озовітеся ж, заплáчте,
Німії, зо мною́...
Над неправдою людсько́ю,
Дóлею лихо́ю...
Озовітеся! А за ва́ми,
- 10 Мо́же, озове́ться
Безта́лання невсипу́ще
І нам усміхне́ться,
Поедна́е з недóлею,
Спасібі нам ска́же,
- 15 І помóлиться й заплáче
Й тіхо спáти ля́же.
Така́ моя́ ра́да, незна́емий бра́те!
Смирісь перед Бо́гом, люде́й не займа́й,
Шука́й собі бра́та в пала́тах і в ха́ті,
- 20 І дбай домовіну, а сла́ви не дбай!
Бо вона́ не спі́нить віку молодóго...
Не ве́рне з-за літа нашо́ї весні...
Отáк то, мій дру́же! Моли́сь, бра́те!
І мене́ в моли́твах своі́х пом'яни́.

I.

- 25 Росте́ в полі на моги́лі
Осі́ка за́кля́та;
Отáм відьма похóвана, —
Христіте́сь, дівча́та!
Христіте́ся... і не ква́пте́сь
- 30 На пані́в лука́вих,

- Бо згінете, осміяні,
 Наробите слави, —
 Злої слави на сім світі,
 А на тім! . . . Крий, Бóже!
35 За гріхі такі великі
 Сам Бог не помóже.
 Нехáй пані знущáються,
 Братáми торгúють
 Та сльозáми кровáвими
40 Сатанú частúють. —
 Їх вже дúші запрóдані,
 То їм і байдúже,
 А вам трéба стерегт́ся
 Стерегт́сь — та й дúже!
45 Стереж́т́сь ж! Кохáйт́ся
 Хоч із наймитáми, —
 З ким хóчете, мої любі,
 Тільки не з панáми!

 Пíсля осіннього Микóли,
50 Обíдрані, трóхи не гóлі,
 Бендёрським шля́хом уночі
 Ішли цигáни, а йдуч́ї —
 Звичáйне, вóльнії, співáли;
 Ішли собі, а пóтім стáли,
55 Шатрó край шля́ху нап'ялі,
 Багáття вбóге розвелі
 І коло йóго посідáли,
 Хто з шашликóм, а хто і так —
 Затé він вóльний, як козák
60 (Ко́лись-то був). Сидя́ть, куня́ють,
 А за шатрóм в степу́ співáє,
 Ненáче п'яна, з приданóк
 Додóму йдуч́ї, молод́ця:

Гóлос за шатрóм:

- “Ой, у нов́ій хáті
65 Полягáли спáти;
 Молод́ій приснілось,
 Що ма́ти сказýлась,
 Бáтько утоп́ився,
 Свёкор ожени́вся.
70 І . . . гу! . . . гу! . . . гу! . . .”

Цигáни слúхають, смію́ться:

- “І де тут п’яні ті возмуться?
Оце, мабуть, із-за Дністра,
Бо тут все степ... Марá! Марá!” —
- 75 Цигáni крикнули й схопились,
А перед ними опинилась
Та, що співала... Жаль і страх!
В свитині латаній дрижала
І на руках і на ногах
- 80 Од стужі кров повиступала
І довгі коси в реп’яхах.
Постояла, і мовчки сіла
Коло огню і руки гріла
На самім полум’ї. “Ну, так!
- 85 Оженівся неборак!”
Самá собі ніби шептала,
І якось страшно усміхалась...

Цигáni:

А відкіля ти, молодіце?

Відьма:

Хто... я... я?...

(Співає):

- 90 “Як була я молодіця,
Цілували менé в ліця;
А як стала старá баба, —
Цілували б, була б рада.”

Цигáni:

- 95 Співуча, нічого сказать!
Якби собі такú достать,
Та ще й медведя...

Відьма:

- 100 Я співаю;
Чи то сижú, чи то гуляю,
Все співаю, все співаю, —
Ужé забула говорить,
А перше добре говорила.

Цигáni:

Де-ж ти була, що заблудила?

Відьма:

- Хто? я? ... З дочкою пан лежить ...
Огось погас, а місяць сходить,
105 В ярú пасеться вовкулак ...
Я в приданках була, впилася,
І молодá не продалася ...
А все то прокляті пані
З дівчатами такée діють ...
110 Підú ще сина хоронить,
А то без мене не зуміють
І в домовину положить.

Цигани:

Не йди, небóго, — будь ти з нами!
У нас, ей-бóгу, дóбре жить!

Відьма:

- 115 А діти есть у вас?

Цигани:

Немає.

Відьма:

- Кому ж ви їсти даєте?
Кого ви спати кладете?
Кого колишете вночі?
120 Лягаючи і встаючи,
За ко́го мо́литесь? ... Ох, діти!
І все діти ... і все діти!
І мені нема́ де дítись!
Де не підú, — усé за мно́ю!
125 Вони з'їдять мене́ ко́лись! ...

Цигани:

Не плач, небóго, не журись!
У нас дítей нема́ й заводу.

Відьма:

Хоч з горі та в во́ду ...

- І тяжко, тяжко заридала.
130 Цигани довго дивувались,

- По́ки посну́ли, де хто впав.
 Вона́ ж не спала, не жури́лась,
 Сиді́ла, но́ги устро́мила
 В гарячий по́піл. Виступа́в
 135 Щербáтий місяць з-за моги́ли
 І на шатро́ мов дивува́всь,
 Аж по́ки хма́ри заступі́ли.
 Чом не спі́ться бага́тому,
 Си́вому, гладко́му?
 140 Чом не спі́ться убо́гому,
 Сироті старо́му?
 Оди́н ду́ма, як би його́
 На по́дзвін придба́ти;
 А той ду́ма, коли́ б швидче
 145 Достро́їть пала́ти, —
 Отоді́ вже одпочі́ну...
 А убо́гий і так собі́
 Дене́будь загі́не.
 150 І обі́два спочива́ють
 І га́дки не ма́ють!
 Убо́гого не зга́дують,
 А того́ ще й ла́ють.
 Не спі́ться старо́му ні в по́лі, ні в ха́ті,
 155 А тре́ба якне́будь ві́ку дожива́ти.

II.

Коло огні́ старий цы́ган
 З лю́лькою куня́є,
 І диві́ться на прибу́ду, —
 Мо́же що й гада́є.

Цы́ган:

- 160 Чому́ не ля́жеш, не спочи́неш?
 Зірни́ця сходи́ть — подиви́сь!

Ві́дьма:

Диви́лась я — вже ти диви́сь!

Цы́ган:

Ми ра́но ру́щимо — поки́нем,
 Як не проспій́шся...

Відьма:

165 Не просплюсь,
Уже ніколи не просплюсь!...
Отак денэбудь і загіну
У бур'яні...

(Співає:)

170 “Гаю, гаю, темний гаю,
Тихенький Дунаю!
Ой, у гаї погуляю,
В Дунаї скупаяю,
В баговинні зеленому
Трошки одпочину...
175 Та може ще, хоч погану,
Приведу дитину”.

Дарма!... Абі собі ходило,
Та вмiло матір проклинати...
Цить... цить... Чи бачиш, — на могiлi
180 Очіма лупа кошеня!
Отó до мене! кіцю... кіцю!...
Не йде прокляте бісеня...
А то дала б тобі напiться
Впилóся б дóбре...

(Співає:)

185 “Стоїть кутя на покуті,
А в запічку діти;
Народила, наплодила,
Та нігде подіти.
Чи то потопіти,
190 Чи то подушити?
Чи жидові на кров продати,
А гроші пропiти?”

Що, дóбре наші завдають?
Отó-то й тó! А ти не знаєш...
195 Сідай лиш ближченько, — отут...
Я розкажу тобі. Ти знаєш,
Що й я в Волóщині була?
Близнят в Бендéрах привела,
У білих Яссах колихала,
200 В Дунаєві купала,
В Турéччині сповила,

- Та й додому понесла, —
 Аж у Київ; та вже дома,
 Без кадила, без кропіла,
 205 За три шагї охристїла,
 А три шагї пропилá...
 Упилася, упилась!...
 І дóсі п'яна!...
- І вже ніколи не просплюся,
 210 Бо я вже й Бóга не боюся
 І не сорóмлюся людéй...
 Коли б мені отїх дїтéй
 Найдї денéбудь!... Ти не знáєш,
 Чи є в Турéччині воїнá?

Цїган:

- 215 Була колись, — тепér нема:
 Умér найстáрший старшинá.

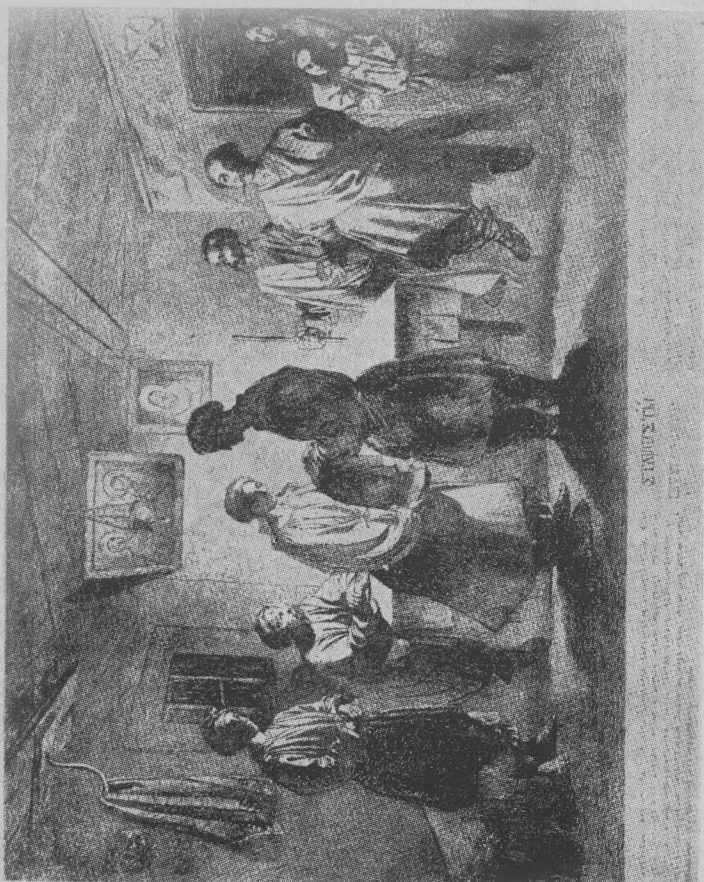
Відьма:

- Я думала в Турéччині,
 Аж і там немає...
 Ось слухай же! Скажú тобї,
 220 Когó я шукаю.
 Я шукаю дочку мою,
 І сїна Івана...
 А ще гїрше — я шукаю
 Проклятого пана,
 225 Щоб задушїть, бо як узїв
 Менé молодю —
 Та й острїг, ненáче хлопця,
 І скрїзь за собóю
 Возїв менé. — У Бендéрах
 230 Тодї ми стояли
 [З москалями, а москалі]
 Тúrка воювали.
 Отóж, якраз прóтив Спáса,
 Привелá близнїята,
 235 А він проклятий покїнув,
 Не вступїв і в хáту!
 Пішов собі з москалями,
 А я з байстрюка́ми
 В Україну поверну́ла
 240 Бóсими нога́ми,

- Острижена — та й байдуже!...
 Ішла та пита́ла
 До Києва... І що з мене
 Лю́ди посміялись!...
- 245 Трохи була не втопи́лась,
 Та жаль було́ кину́ть
 Близня́точок. То с'як, то так
 На свою́ країну
 Допле́нтала. Одпочі́ла,
- 250 Вечора́ дїжда́ла,
 Та й у село́. Хоті́лось, бач,
 Щоб лю́ди не зна́ли.
 Підкрада́юся до ха́ти
 Аж огню́ нема́є;
- 255 Я думала́, що спить ба́тько,
 Аж він умира́є,
 І нікому́ ру́ки скла́сти...
 Я переляка́лась.
 Ха́та пу́сткою смерді́ла.
- 260 От я заховала́
 Близня́т своїх у комо́рі;
 Убіга́ю в ха́ту,
 А він уже́ ле́две сто́гне.
 Я до його́: "Та́ту!
- 265 Та́ту! Та́ту! Це я прийшла́!"
 За ру́ку хапа́ю.
 А він мене́ взяв за ру́ку
 І шепта́в: "Проща́ю!
 Проща́ю... і..." Ті́лько й чу́ла...
- 270 Бо зда́ється, впала́
 Та й засну́ла... Якби́ була́
 Дові́ку проспала́!
 Опівночі проки́нулась:
 Щось ходи́ть по ха́ті,
- 275 А за ру́ку ба́тько да́вить...
 "Та́ту!" — клічу́, — "Та́ту!"
 Аж він уже́ так, як кри́га...
 Насі́лу я ру́ку
 Віпручала́... Що, ці́гане, —
- 280 Якби́ таку́ су́ку
 Тобі дочку́, — чи прости́в би?

Ціган:

Прости́в би, ей-Бо́гу!

Счастьемъ

Відьма:

- Та мовчі вже, бо забуду...
Я молилась Бóгу...
285 Ба, ні... дітей годувала,
Та в засік ховала...
Та здається, що очіпок
Клóччям вимощала,
Щоб не знать булó, що стріга...
290 Прибралась, ходила,
Поки люди домовину
Надворі робили.
Доробили, положили,
Понесли, сховали...
295 І одна я з близнятами
На світі осталась.

(Плáче і співає:)

- “Через яр ходила,
Та вóду носила,
Коровáй самá бгáла —
300 Дочкú отдавала,
А сина женила,
І... гу!...”

III.

Циган:

Не скігли, бо ти всіх побúдиш!

Відьма:

Хібá я скіглю, нависний?

Циган:

- 305 Та дóбре, дóбре! Що ж дальш бóде?
Розкáзуй лиш...

Відьма:

- А що дасі?
Навáриш зáвтра мамалыги?
Я й кукурузи принесу.
310 Постривáй же, нагадала!
З дочкóю лиг спáти,

- А сїна взяв у лакєї...
Громáдою з хáти...
Егé... егé!... громáдою!...
- 315 Я собáк дражни́ла
По-під вікнами з старцями,
І близня́т водїла
За собóю, — щоб привчáлись...
Аж і сам приїхав.
- 320 Отоді бу́ло громáді
І всім, до сто-лїха,
Щоб менé не виганя́ли
З ба́тьківської хáти!
А менé взяв з близня́тами
- 325 До се́бе в пала́ти.
Росту́ть мої близня́точка,
А я утїшаю́сь,
Із лю́тою га́диною
Я зно́ву кохаю́сь.
- 330 Докоха́лася до кра́ю!...
Сїна у лакєї
Занапáстїв! — а з дочко́ю!...
Чи чу́еш? — з своєю́!...
Чи це не грїх по ва́шому?
- 335 І в вас так уміють?...
А мені дав карбóванець
Та послáв у Київ,
Щоб я Бо́гу помоли́лась.
Отóж я й ходїла
- 340 І моли́лась... Ні, цїгане,
Я дарма́ моли́лась!...
Чи в вас є Бог якийнéбудь?
Отже, в нас нема́є;
Панї вкра́ли, та в шкату́лі
- 345 У се́бе хова́ють.
Верта́юся із Києва, —
Зáмкнуті покóї.
Пан поїхав десь з дочко́ю,
Як пéрше зо мно́ю.
- 350 І сїна взяв; пóтім... пóтім...
Далебі, не зна́ю,
Що робїлось!... Мені снілось,
Нїбї я літаю́
Над байра́ками совóю
- 355 І дїте́й шука́ю.
Та то брїднї́:

Я не дітєй —
Я шукала пана!
Та тепер уже не треба,
360 Піду у цигани.
Я вже сина оженила,
А дочка й так буде!
Лазитиме попідтінню,
Поки стóпчуть люди.
365 Ти не бачив мого сина?
Там такий хорóший,
Такий, як ти! А знаєш що?
Позич мені грошей —
А я наміста накуплю
370 І тебе повішу,
Та й піду собі додому...
Дивись: мйша... мйша
Несе у Київ мишенят.
Не донесеш, утопиш десь,
375 Абó пан одніме...
Чи я найду дітєй своїх,
Чи так і загину?...

Тай замóвкла, мов заснула.
Цигани вставали,
380 Розбирали шатро своє,
В дорогу рушали, —
Та й рúшили. Пішли стéпом;
І вона устала
Та й пішла сама за ними,
385 А йдучи співала:
“Кажуть люди, що суд буде,
А судá не буде,
Бо вже мене осудили
На сiм свiтi люди...”

IV.

390 За селом село минали,
В городі ходили,
І мов дiво за собою
Приблуду водили.
І співала й танцювала,
395 Не пила й не їла, —
Ненáче смерть з циганами

- По світу ходила.
Потім разом перестала,
Стала їсти й пити,
400 І ховатись за шатрами,
І Бóгу молитись:
То такé їй поробила
Старá Маріула, —
Якимсь зіллям напоїла,
405 То вонó їй минуло.
Потім її самá стала
Вчить лікарювати:
Які трави, щó од чо́го,
І де їх шука́ти;
410 Як варіти, напува́ти —
Всьо́му, всьо́му вчи́ла;
І приблúда учи́лася
І Бóгу моли́лася.
Літо їй дру́ге проблукáла
415 Та трави суши́ла,
А на трéте в Україну
З німи прибуди́ла.
Поклони́лася Маріу́лі
За нау́ку в но́ги,
420 Попроща́лись з циганами,
Помоли́лася Бóгу,
Та їй пішла собі до́бму,
На свою́ країну,
Ра́да-ра́да та весéла,
425 Мов та́я дити́на.
Які сéла прохожа́ла, —
Боля́щих пита́ла,
І тра́вами напува́ла,
І всім помага́ла.
430 Восени́ прийшла до́бму,
Пúстку затопи́ла,
Ви́мазала, упо́ралась
І ле́гко спочи́ла,
Як у ра́ї. Все забу́ла:
435 І зле́е їй незле́е;
Всіх прости́ла, всіх люби́ла,
І мов над земле́ю
Святи́м а́нгелом вита́ла:
Так їй ле́гко ста́ло!
440 Мов в пала́тах, в свої́й ха́ті
Перезимува́ла.

- І сусіди не цурáлись,
Все селó люби́ло,
Бо вона́ все по боля́щих
445 День і ніч ході́ла.
І вся́кому помага́ла,
І пла́ти не бра́ла,
А що бра́ла, то калі́кам
Зара́з оддава́ла;
450 Або́ сві́чечку в неді́лю
Спа́сові поста́вить
За всіх грі́шних, а у се́бе
Й шага́ не оста́вить.
“На́що мені, — бу́ло, ка́же: —
455 Чи то в ме́не ді́ти?”
Та й запла́че. Ота́к вона́
Між чужі́ми в сві́ті
Вік недóвгий дожива́ла.
Ді́вча́та, бува́ло,
460 І днюва́ли, й ночува́ли,
Ха́ту прибира́ли,
І ма́зали, і кві́тча́ли,
І їсти ва́рили;
І воро́жить не просі́ли —
465 Так собі́ люби́ли!...
У ха́точці чи́сто, т́ихо,
Я́сно, як у ра́ї,
І, зна́й, двéрі поскрі́пують —
Ніхто́ не ми́нає:
470 Той до́брідень, прі́йде, ска́же,
Той зі́лля попра́сить,
Той бублі́чків, паля́ничку,
Всього́ понано́сять, —
Аби́ бу́ло з ким по́жити,
475 До́бро́м поді́литись.
Ота́к вона́ в селі́ жи́ла
І вкрі́та, і сі́та;
І люби́ли, і ві́тали,
І всього́ дава́ли,
480 А все та́кі по́криткою
І відьмо́ю зва́ли...

V.

З недугами і болячками
З трьома, чи й більше, лікарями,

- Із-за німецької землі
485 Весною пана привезлі;
Тільки самого... А деж діти?
Дочку на хорті промін'яв,
А сина в карті проїграв! —
І так трапляється на світі!
- 490 А що-ж ми маємо робіть?
Отож взяли його лічить, —
Лічили, аж утьр'ох лічили,
Уже чого з ним не робіли?!
Та ба, не буде вже грішить,
- 495 А ще б хотілося... Простила!...
Святого зілля наваріла,
І, милосердая, з села
Лічити вірога пішла
В палати сумніі. Просіла,
- 500 Щоб зіллям пана напоїть:
Божилася, що буде жить!
І лікарі не допустили,
Прогнали, трохи ще й не біли.
Взяла горщечок та й пішла;
- 505 Ідучи діточок згадала,
Заплакала... і жаль їй стало,
Що панові не допомгла!
- Весна зиму проганяє,
І зелений по землі
- 510 Весна килим розстилає;
Із ірію журавлі
Летять високо ключами,
А степами та шляхами
Чумаки на Дін пішли.
- 515 І на землі, і на небі
Рай. І я не знаю,
Якого ще люди раю
У Бога благаяють!
А тим часом непрощений
- 520 Грішний умирає
У будінках. Уже його
Йі сакраментували,
Клали добі на солоні,
І стелю знімали, —
- 525 Не вмирає... І лікарі
Нічого не вдіють!...

- Пóтим трóхи полéгшало:
 — “Поклічте Лукію!”
 Шепну́в, та аж затрусівся.
- 530** Привели́ в палáти
 Мою́ відьму. І ліка́рі
 Вже ста́ли проха́ти,
 Щоб помогла́... Прийшла́ вона́
 І у нога́х ста́ла,
- 535** І тихе́нько за грішного
 “Отче-на́ш” чита́ла.
 Пан ненáче проки́нувся,
 Гля́нув кругóм себе́,
 І на не́ї... та й закрича́в:
- 540** “Не трéба, не трéба!
 Іди́ собі!... Або́ стрива́й...
 Чи ти не забу́ла?
 Прости́ мене́!... Прости́ мене́!...
 І сльóзи блисну́ли
- 545** Вперше зрóду. — “Проща́ю...
 Я давнó прости́ла...”
 І свічечку дала́ в ру́ки
 І перехристі́ла.
 Засну́в во́рог перед не́ю,
- 550** Як та́я диті́на,
 А її́ за сво́ю ду́шу
 Молі́тись поки́нув.
- Сорокоу́сти наймала́,
 У Ки́їв ході́ла
- 555** Та за па́на, за грішного,
 Го́спода моли́ла.
 І восе́ні верну́лася
 В село́ зимувáти.
- 560** Так, як ма́тір, привіта́ли
 Ласка́ві дівча́та;
 І знов ста́ли на до́світки
 До не́ї ході́ти;
 І знов ста́ли, як ма́тері,
 Лукі́ї годі́ти.
- 565** А вона́ їх нау́чала,
 Як на сві́ті жи́ти;
 Розка́зує, як і вона́
 Коли́сь дівувáла,
 І як па́на полюби́ла,
- 570** Пóкриткою ста́ла,

- І як стрігою ходіла,
 Близнят породіла,
 Як блукала з циганами,
 І як її вчила
- 575 Лікарюватъ Маріула,
 І де, що робилось, —
 Усе, було, розказує,
 Аж плачуть дівчата
 Та хрїстяться; жахаються, —
- 580 Ніби пан у хаті...
 А вона їх розважає,
 Пробить, закликає,
 Щоб з панами не кохались,
 Бо Бог покарає;
- 585 Що "підете й ви по світу
 Так, як я ходіла,
 Батька й матір погубите,
 Як я погубила;
 Дітей своїх, на сміх людям,
- 590 Пустите по світу.
 Так, як я... як я... пустила...
 Діти мої! діти!...
 Отак вона научала.
 Дівчата хрїстїлись
- 595 Та плакали, а уночі
 Пані їм все снілись:
 І з рогами, і хвостами,
 Одрізують кіосу,
 Та кусають, та сміються,
- 600 І простоволосу
 на собак, тощо, мініяють,
 У дьогті купають,
 І виводять на улицю,
 І людей скликають
- 605 Дивітися. Отакé то
 Дівчаточкам снілось!
 А все такі на дóсвітки
 До неї ходіли.
- 610 Прийшла весна зелéная.
 Старá моя встала,
 Пішла в поле шукать зілля,
 Та там і осталась.
 І обідать і вечерять
 Варіли дівчата,

- 615 Та не знали, де ділася
Їх нерідна ма́ти.
Пастухі в селі сказа́ли,
Що коло моги́ли
У калю́жі стару́ відьму
- 620 Чорті утопи́ли.
Найшли її . . . Грома́дою
Без по́па схова́ли
На моги́лі, й осі́ковим
Кі́лком пробива́ли.
- 625 А дівча́та засія́ли
Могі́лу цві́тами,
І осі́ку поли́вали
Сво́їми сльоза́ми.
І ви́росла на моги́лі
- 630 Осі́ка за́кля́та.
Ота́м відьма похováна:
Мо́літесь, дівча́та!
Мо́літься і не ква́птесь
На пані́в лука́вих,
- 635 Бо згі́нете осмія́ні,
Наро́бите сла́ви.

1847. 7. III.
Седнев.

“ДРУГИЙ КОБЗАР” Т. ШЕВЧЕНКА.

“Випускаю оце в люди другого Кобзаря свого...” заявив Шевченко в 1847 році перед своїм арештом в передмові до нової збірки своїх творів. Але не встиг він цього зробити. Подав до цієї збірки тільки три твори свої, — і “Другий Кобзар” залишився невикінченим. Арешт Шевченка спинив цю збірку його поезій на самім початку її, спинив цілий рій його поетичних думок, що потім, мабуть, вже ніколи не відновились.

Що це був тільки початок “Другого Кобзаря”, свідчить те, що поет не подав до нього е п і л о г у, як це зробив був у першій Кобзарі 1840 р., у збірці “Три літа” і робив у ряді збірок чи циклів пізніших. Такий епілог Шевченко додавав до своєї збірки вже тоді, коли вона була вповні викінчена. Не подає Шевченко до “Другого Кобзаря” ані одного твору із збірки “Три літа”, хоч деякі з них, як “Наймичка”, “Сліпий”, “Хустина” й деякі ліричні твори, псалми могли вільно в нім бути вміщені. Не подав тому, що “Три літа” складала з себе зовсім окрему й самостійну збірку, що об’єднувалась у певнім задумі поета своєю цілістю, і Шевченко не хотів її розбивати. До “Другого Кобзаря” komponував нові твори.

ЛІЛЕЯ.

І на першому місці в цій збірці стоїть б а л я д а “Лілея”, що в ряді балад Шевченка про перемену дівчини займає одне з перших місць. Темою цієї балади є химерна доля квітки Лілеї, білої, ніжної і чистої, що повстала в наслідок перемену нещасної дівчини. Про трагічне життя своє оповідає сама Лілея Королеву цвітові (*Phaseolus multiflorus*): 1. дитячі літа її проходили в матері-покритки, що з туги в’яла, проклинала пана і вмерла; 2. після смерті матері пан залишив її (свою доньку) в себе; 3. коли ж покинув, люди над нею жорстоко насміялись і знущались, вигнавши її на вулицю, де під ти-

ном вона і вмерла; 4. а на весну вона процвіла красною квіткою Лілеєю; й тоді ті самі, що її мучили, після смерти її, як Лілею, прославили.

Оцей контраст: знуцання за життя Лілеї і прославлення її після смерти творить основний емоціональний тон балади. Фабула балади легендарна історія повстання квітки Лілеї внаслідок переміни дівчини в лілею, що вона сама й розповідає. Цю легенду Шевченко переплітає побутовим колоритом про відносини пана до жінки на селі і про жорстокість у народніх відносинах до дітей безбачченків. Ці два мотиви пов'язуються у баладовий сюжет, що ретроспективно компонується у формі розмови між Лілеєю про те, що з нею було, і Королевим цвітом.

Щоб зрозуміти, у світлі яких впливів балада "Лілея" компонується, треба мати на увазі, що образ переміни нещасної дівчини в квітку Лілею був дуже популярний ще від середньовічних часів. Середньовічна релігійна символіка давно вже визначила лілею, як ту квітку, що символізує дівочу чистоту, невинність і її моральність. Тому і склалось від тих часів вірування про те, що ця квітка повстала внаслідок переміни невинної дівчини, до якої нарід несправедливо поставився.

Цей образ Лілеї був романтиками перенятий до свого репертуару, як символ перевтілення душі невинної дівчини, що багато терпіла і в муках умерла. І чиста душа її відродилась у квітці, що таку чистоту моральну, душу й символізує.

Такий перетворений образ своєю привабливою символізацією з одного боку переходить до народного фолклору й лягає в основу народніх балад про переміну дівчини у квітку, а з другого стає об'єктом для наслідувань поетів різних народів і тоді повстає літературна балада про переміну дівчини взагалі. Так в українській народній поезії повстали численні балади про переміну брата й сестри, про переміну дівчини в рослину чи дерево взагалі, а в українській літературі повстали де-які балади Костомарова, Боровиковського, Метлинського, а особливо балади Т. Шевченка. І "Лілея" є одна із найтиповіших його балад.

М. Дашкевич і Ів. Франко гадали, що "Лілея" була вивторена під впливом подібних балад А. Міцкевича. На-

томість Й. Третяк повстання цієї балади зв'язує із українською народньою баладою про перемену в тополю. О. Колесса визначає стисліше аналогію між "Лілеєю" Шевченка і баладою Міцкевича "Switez", бо в цій останній якраз оповідається про перемену дівчат у квітку лілею. Данилів до цієї балади Шевченка шукає аналогію в баладі чеського поета, Ербена, "Lilie". Правда, і в Шевченка первісний заголовок балади був "Лілія". Але, як не спокусливі оці екскурси, — все таки найближчою по фабулі і змісту, як це подає проф. Ф. Колесса, українська народня балада про перемену дівчини в лілею, а козака в розмарин. Взагалі таких балад про парні переми в відповідні квіти, дерева в українській народній поезії є дуже багато.

Т. Шевченко, що був найбільшим знавцем українського фолкльору, у своїй творчості безперечно використовував цю народню поезію у найбільшій мірі. До цієї самої народньої символіки й наблизив поет свою "Лілею". Від самого початку своєї літературної праці Шевченко найбільше турбувався долею дівчини-красуні, кріпачки, що перебуває під опікою пана і підлягає всім його свавільним примхам. Життя і добра слава такої дівчини є загрожені. І Шевченко в баладі цій і замальовує становище її в пана й відношення до неї людей до її переми в лілею й після.

Балада написана надзвичайно просто, але розроблена зовсім оригінально й відмінно від усіх попередніх балад. "Лілея" із усіх балад Шевченка є найбільш настроєва і найбільш лірична навіть у супереч баладовій епічній традиції. Цим балада ця є нове слово не тільки у баладовій творчості автора, але й у всій історії української балади взагалі.

За що́ мене́, як росла́ я,
Люди́ не любі́ли?
За що́ мене́, як віросла́,
Молоду́ю вбі́ли?
За що́ вони́ тепе́р мене́
В пала́тах віта́ють,
Царі́вною назива́ють,
Оче́й не спуска́ють
З мо́го цві́ту? ...

Таким мотивом балада ця починається. Ним же “Лілея” й кінчається:

Нащо менé Бог поста́вив
Цвітом на сім світі?
Щоб люде́й я весели́ла,
Тих са́мих, що вби́ли
Мене́ й ма́тір?...

Ось ця очевидна несправедливість до неї жорстоких людей і вражає Лілею. Це той лямбдамотив цієї балади, що так мистецьки замкнув її в суцільний круг тодішніх побутових відносин і містичної віри, що тільки після тяжких терпінь і після смерти наступає справедливе вирішення сенсу життя: запанує правда тільки після смерти, як антитеза до життя реального.

РУСАЛКА.

Балада “Русалка”, хоч так само змальовує переміну дівчини, правда, в русалку, все таки є зовсім новий твір у баладовім жанрі Шевченка. Сюжетово й композиційно вона дуже наближується до “Лілеї”: така ж форма ліричної сповіді русалки з особистих переживань та відносин між русалкою й її матір’ю. Тільки та різниця, що круг особистих переживань Русалки вужчий аніж Лілеї, бо обмежується тільки темою про доньку й матір-покритку, що доньку свою втопила.

Ця балада є третя в Шевченка, що розробляється на народнім віруванні про русалок. Першою є “Причинна”, другою — “Утоплена”. Різниця між ними є та, що в першій баладі русалки відіграють допомічну роллю в сюжетовій композиції балади, як її підрядний мотив. Ширше образ русалки Шевченко розробляє в баладі “Утоплена”, а в “Русалці” цей мотив розширюється вже в цілу розповідь балади в ретроспективнім сюжетовім компоненті. Мати-покритка пускає свою доньку на воду ще немовлям і приспівує, щоб донька її обернулась у русалку і помстилась на панові, його залоскотавши, що звів її матір. Але донька, ставши русалкою, спостерігає, що мати її примиряється з паном і жиє з ним. Це засмутило Русалку... Коли ж мати її знов вийшла до Дніпра вночі погу-

ляти, русалки її залоскотали й над нею посміялись. Не сміялась тільки одна Русалонька, донька її...

Складається ця балада з двох частин: 1) із оповідання Русалки і 2) із оповідання автора про смерть матері. Перша оповідає про злочин матері (втопила свою дитину); друга — про помсту русалок, що не тільки покарали злочинницю, але й посміялись над її тілом (у вершу запхали). Із обох частин балади виступає чиста й невинна постать доньки-Русалки, що не пам'ятає матері зла і зовсім непричетна, як русалка, до її смерті. Але доля мстива за злочин матері, правда бере верх над злом; злочин ніколи не пропадає безкарно; навіть стихійні сили природи, проткані в баладі народнім віруванням у русалок, що на людях мстяться, ніби переводять кару, — навіть ті сили підлягають вищому закономірному справедливості. Тільки людина, що втратила свій образ Божий, стає носієм зла.

О. Третяк цю баладу Шевченка виводить із балади Міцкевича "Рубка". До твердження Третяка проф. О. Колесса додає ще й "Русалку Дніпровую" Пушкіна, що в багатьох її частинах вплинула на "Русалку" Шевченка, і також народні уявлення, до яких поет наш наблизив і свої образи. Але, на думку О. Колесси, найголовніше джерело цієї балади є народня балада (пісня) про покритку, що втопила свою дитину. О. Багрій визначає ще і вплив на "Русалку" оповідання М. Гоголя "Майская ночь или утопленница" (постаті русалок).

Підходячи до стислішого розуміння того, як балада "Русалка" творилась, мушу сказати, що найважливішим джерелом у композиції "Русалки" Шевченка є народня балада (пісня) про покритку, що втопила дитину.

Ой у містечку Берестечку стала новина,
Породила Ганусенька мале дитя.
Породила, породила, в пелени повила
Та й на синій Дніпер у воду пустила.
Пливй, пливй, мале дитя, з кінця в кінць,
Шукай собі, питай собі, де твій пан отець?

.....

Ой узяли Ганусеньку під білі боби
Да вкинули Ганусеньку у Дніпер глибокий.

Пліви, пліви, Ганусенько, тай на білий камінь,
Там спочінеш, Ганусенько, на вік віків амінь.

Оця пісня є дуже багата на численні варіанти; але всі вони мають ту саму композиційну схему. Ця сама сюжетова схема лежить і в основі балади Шевченка. В однім тільки відмінна: поглиблена народнім віруванням у русалок і переткана ним так, що творить зовсім відмінний твір у порівнанні із народньою піснею. І от оця частина про русалок могла навіяти в її кінцевій частині оповіданням М. Гоголя про русалок. Але це тільки далеко відгуки у власній композиційній схемі поета, бо балада Шевченка є зовсім самостійний твір, і справді відмінний від наведених джерел.

Із мистецького боку ця балада Шевченка є гарний і в повні викінчений твір; вона поєднує в собі ліричну сповідь у першій частині й епічно-розповідний опис у другій частині.

Обидві ці балади належать до другої половини 1846 року. Отже на цілий цей рік припадає тільки два твори. Після так багатого і так визначного 1845 року в 1846 році Шевченко спромігся тільки на дві балади. Така перерва в творчості Шевченка пояснюється тим, що поет, як Член Археографічної Комісії в Києві, з доручення останньої їздив в першій половині 1846 р. по Полтавщині, Чернигівщині й околицях Києва, а в кінці 1846 р. з доручення генерал-губернатора Бібікова Шевченко об'їхав Київщину, Поділля і Волинь.

Отже, майже цілий 1846 рік Шевченко відбував археологічну подорож по Україні і мав мало часу на чисто літературні заняття. Правда, з цього року ми маємо дуже мало відомостей про життя Шевченка. Не заховалося з цього року ні одного листа поета. Це показує, що цей рік у житті і творчості Шевченка зовсім ще не з'ясований. Але ми знаємо, що під час подорожі Шевченко любив свої твори залишати в тому домі, де в той час він перебував. Заховались тільки "Лілея" й "Русалка", які поет написав у Києві: "Лілею" 25 липня, а "Русалку" 9 серпня ст. ст. 1846 р. Про творчість Шевченка з подорожів не маємо жадних відомостей. Хоч така повість

“Прогулка с удовольствием, но не без морали”, висвітлює душу поета в час його творчого надхнення якраз у цю пору його життя.

ОСИКА.

I.

Шевченкова поема “Осика” є в ряді побутових поем автора третьою, в якій поет виводить постать покритки, як головну героїню твору. Три поеми: “Катерина”, “Наймичка” й “Осика”, — всі три на одну й ту саму тему, але зовсім не подібні одна до одної, відмінні й кожна з них трактує тему так оригінально, що те спільне в їх тематиці не можна й розпізнати. А спільне те таке: пан зводить дівчину, і вона стає покриткою. Далі фабула всіх трьох творів розвивається різно. В поемі “Катерина” дівчина йде шукати свого зальотника, і коли він її відкинув, вона топиться й гине. Іншою дорогою розвивається фабула в поемі “Наймичка”: дівчина підкидає сина багатим господарям і потім йде до них за наймичку, щоб бути хоч наймичкою коло свого сина. І тільки, коли вмирала, призналась синові, що вона його мати. Поема “Осика” розвиває фабулу іншу:

Пан офіцер звів дівчину, Лукію, й возив її з собою під час війни Москви з Туреччиною по Волощині. В Бендерах вона привела близнята — сина й доньку. Пан тоді її покинув, а покритка з дітьми вернулась в Україну. Хотіла було втопитись, але жаль було покинути дітей. Вернулась у своє село до рідної хати. Застала батька, що вмирав. Батько простив доньку. Остання, поховавши батька, залишилась із дітьми в хаті жити. Але вернувся пан. Сина взяв у льокаї, а доньку з матір'ю — до себе.

Ростуть діти в дворі пана й мати коло них далі жие з паном. Коли дівчинка підросла, пан вислав її матір до Києва на прощу, а в той час звів її дівчину, свою доньку. Коли мати вернулась із Києва, то застала, що покої пана були замкнені; немає ні пана, ні доньки... Взяв із собою й сина.

І от, нещасна мати почала шукати пана й дітей своїх. Шукаючи з горя збожеволіла. В такім стані прибилась

до циганського табору й пішла з циганами. Її пригорнула стара циганка Маріула, вилікувала її й навчила лікувати травами.

Тоді Лукія вертається до свого села, прибрала свою хату й оселилась у ній і почала помагати людям — старим і молодим — усім, чим могла, ліками хворим, порадами, поученнями молодим, особливо дівчатам, щоб панів не шукали, бо буде їм те, що й їй. Полюбила її молодь: Лукія була за матір їй. Збирались у неї, справляли вечорниці, досвітки . . .

Але в цей час вертає зовсім хворий пан: дочку свою й Лукії проміняв на хортів, а сина програв у карти. Почула Лукія, що пан хворий, пішла, щоб полічити; але лікувати його її не допустили. Тільки дозволили подивитись; глянула на нього, простила . . . Пан помер. І знову стала помагати дівчатам та їх навчати добру. Але однієї весни пішла в поле шукати зілля та й уже не вернулась. Пастухи знайшли в полі мертвою. Дівчата її оплакали й поховали (без попа), вбрали могилу квітами й забили осикового кола, бо в селі прозвали її відьмою. Принялась на могилі осика заклята й зеленіє на осторогу дівчатам й нагадує їм Лукію, що Відьмою прозвали.

В постаті Лукії підносить Шевченко на перше місце такі нові риси її вдачі в порівнанні з Катериною й Наймичкою: а) шукання своїх дітей, яких пан вивіз із собою; б) божевілля матері в наслідок туги за дітьми; в) посвята себе на службу молоді її села і любов до неї молоді; г) таємниче життя її і смерть. Перших дві риси Лукіного характеру тісно лучаться із втратою дітей і наругою з боку пана над почуттям матері. Туга за дітьми й безнастанне шукання їх, що доводить матір до божевілля, визначає глибокий трагізм матері в наслідок її переступу, страждання й мук, що за гріх її терплять невинні діти, як жертви її особистого гріха. Невинність дітей і наруга над ними пана (батько зводить свою доньку й міняє її за хортів, а сина програє в карти), цього жорстокого диявола в людській подобі, якого Лукія була полюбила, — оце та антитеза невинних дітей з одного боку і жорстокого батька — з другого в наслідок гріховної любови матері, що поглиблює її муки і страждання й доводить її до божевілля. Тільки сповідь матері перед

старим циганом облегує її душу і приводить на шлях морального оздоровлення її душі. Оточенням людей, що живуть близьким до природи життям, творять ту атмосферу для мучениці-матері, в якій вона знаходить спокій, рівновагу і свідомість цілим своїм дальшим життям на добро других відпокутувати свій гріх. Робити добро другим, перестерігати дівчат, щоб не ступали на ту дорогу, по якій ішла вона, служити молоді, — це значить служити Богові. А любов і довіря молоді до неї, то є дар Бога, що прощає грішницю. Такою є третя риса покритки. Але осика, що була посаджена на могилі грішниці і свідомість молоді, що вона Богом покарана в народній пам'яті В і д ь м о ю, — то пересторога для молоді на майбутнє, — бо “за гріхи такі великі й сам Біг не допоможе...” І символ гріховного життя її, осика, що виросла на могилі, свідчить з погляду Шевченка, про ту Божу кару і насміх людей її села.

І віросла на могилі
Осіка з а к л я т а.
Отám в і д ь м а п о х ó в а н а:
Молітесь, дівчата!
Молітеся і не кваптеся
На панів лукавих,
Бо згінете осміяні,
Наробите слави.

Такою останньою пересторогою кінчає Шевченко свою поему.

II.

Але до поеми Шевченко додав епіграф із 55 псалма: “Хай прийде смерть на них і хай живі вони провадяться в лекло, бо лукавство їх в житлах їх і в душах їх”. Цим епіграфом поет накликає прокляття “на панів лукавих”. Це свідчить про те, що “пани лукаві” в поемі знаходяться в осередкові гніву поета і в центрі його уваги. Не в тім сила слів поета, що вони є грішні, що їх душі морально занепали, а в тім, що в Україні, в родиннім житті українського народу місія панів має якесь окреме завдання й окрему мету:

Їх же ду́ші за́продані...
Неха́й пані́ зну́щаються,
Брата́ми торго́ють
Та сльо́зáми кровáвими
Са́тану́ часту́ють...

В Україні вони не Богові служать, а чортові. Їх роля серед українського народу не будуюча, а руйнуюча. Тому

Хри́стітесь, дівча́та!...
Стережі́ться-ж! Коха́йтеся
Хоч із найми́тами, —
З ким хо́чете, мої́ лю́бі,
Ті́льки не з па́нами!

Отже, як у “Книгах битія Українського Народу”, ланів поробили “царі лукаві”, “а ті царі — зо страстями і похотями, і правив над людьми отець страстей і похотей, чоловіковбийця диявол” — антипод до Бога, повна йому протилежність. А з ким поведешся, від того й наберешся. Тому й дівчата, що кохаються з панами, за-непадають у зло, стають великими грішницями. Тільки покута цілого життя їх, може їх вирятувати з того зла й занепаду. І той пан, що звів Лукію, тяжко хворий, “непрощенний грішний умирає”. Але, що не робили з ним, не може вмерти. “Покличте Лукію!” шепнув. Привели її і “стали прохати, щоб помогла”... Прийшла стала в ногах

І тихе́нько за грі́шного
“Отче-на́ш” чита́ла...

Панові стало легше, але

Гля́нув круго́м себе,
І на не́ї... та й закрича́в:
“Не тре́ба!... Абó стріва́й...
Чи ти не забу́ла?
Прості́ мене!... Прості́ мене!”
І сльо́зи блисну́ли
Впе́рше зро́ду. — “Проща́ю...
Я да́вно прости́ла...”

І свічку далá в рúки
І перехрїстила.
Заснóв вóрог перед нею,
Як тая дитїна,
А її за свою дúшу
Молїтись покїнув...

Отже, найголовніше в поемі те, що Лукія спокутувала не тільки свій гріх, свій переступ, але сама простила пана і вимолювала Божого прощення і для свого нападника. В цім жертва її дуже велика.

Але Лукія не підноситься у своїм моральнім естві вище від Наймички, хоч простила образу своему найбільшому ворогові. Тому й Відьмою прозвали люди, тому й осика з а к л я т а над її могилою зеленіє.

III.

Але Т. Шевченко в постаті Лукії визначив ще й другу думку, а власне: тугу матері за донькою й шукання її; присвята себе молоді її села та хворим, яких лікувала травами. Оці прикмети дальшого життя Лукії вказують на те, що на її витворенні відбився міт про Деметру, той міт, якого поет любив і часто його згадував у своїх творах (повістях: "Наймичка"; і "Прогулка с удовольствієм, но не без моралі"). І в цій поемі Лукію

Все селó любило
Бо вона́ все по болящих
День і ніч ходїла.
І всякому помагáла
І плáти не брáла,
А що брáла, то калїкам
Зáраз оддавáла;
Абó свічку в недїлю
Спáсові постáвить
За всіх грїшних, а у себе
Йї шагá не остáвить...

А як ішла додому, "на свою країну", —

Які сéла прохожáла, —
Болящих питáла,

І травами напувала
І всім помагала...

Така є одна властивість Лукіїної душі, що визначив Шевченко, а ось друга:

Мені снілось
Ніби я літаю
Над байраками совбою
І дітей шукую...
.....
Чи я найду дітей своїх,
Чи так і загину?...

Оці властивості душі Лукії дуже близькі і навіть споріднені із властивостями Деметри. Античний образ Деметри у мітичній представленні стародавніх греків символізував собою жіночий первісток материнства взагалі, вегетаційного розпливу життя на землі й обіймав у собі всі чинники життєвої матерньої сили; зв'язується з тією вільготністю, що сприяє зростові рослин; поєднується із джерелами й водами, з німфами криничними, з ховом худоби, варивом, печивом, й іншими господарськими функціями; зв'язується, нарешті, з родинним огнищем узагалі, з опікою над дітьми. Коли бог Гадес викрадає в Деметри доньку її Персефону, Деметра тужить за донькою й шукає її. Отже в постаті Деметри втілюється мати-живителька, добродійка родини взагалі, турботниця про дітей, їх лікарка, що рятує від хвороб і смерті, подає їм із трав ліки.

В поемі своїй Шевченко пов'язав цей античний образ із віруванням й обрядами українського народу. Недаремне нарід прозвав Лукію в і д ь м о ю: спорідненість її з античним мігом надала їй мітичних прикмет народнього українського вірування в надприродні сили її добродійної чинності. Тому Лукія-відьма, тому й осика заклята на її могилі, що виросла з осикового кілка, якого забивають у могилу, щоб та "відьма" після своєї смерті не робила шкоди.

У калюжі стару відьму
Чорті утопили.

Найшли її... Громадою
Без по́па схова́ли
На могі́лі, й осі́ковим
Кі́лком про́бівали...
І ви́росла на могі́лі
Осі́ка за́кля́та.
Ота́м відьма похована́:
Мо́літьсь, дівча́та...

IV.

Поєма “Осіка” є споріднена в багатьох місцях із балюдою “Лілея”. В обох творах домінуючу ролю відіграють: пан у своїх неморальних чинах до матері і доньки та їх насильне обезславлення. Отже, мати, донька й пан у їх взаєминах, у наслідок яких нищиться життя матері й доньки, є кістяк обох творів. “Лілея” створена 1846 року, а “Осіка — 1847 року. Це свідчить про те, що Шевченко в роках 1846—1847 проблемою покритки матері й покритки-доньки від одного й того самого пана дуже забивався. Тільки теми обох цих творів різні. Коли в баладі “Лілея” поет розробив тему доньки, яку на смерть за її гріх скарали люди, і вона після смерті, на знак її повної невинности, процвіла лілеєю, то в поємі “Осіка” Шевченко розробляє тему — постать матері, що теж, як грішниця, гине, але гріх її подвійний за себе й за доньку свою; тому й відьмою похована й осикою її душа розвивається й зеленіє.

Але фабула ця не є новою і в цій порі Шевченкової творчости. Нею поет цікавився далеко раніше ще в Петербурзі. І поєма “Слепая” в російській мові є той перший виразний вияв ще з 1841 р. Правда, і в цій поємі тема її інша, аніж у двох останніх творах, і завдання автора інші, — все таки цю поєму можна вважати первовзором для обох останніх творів. Це все є доказом тієї живучої сили, що ховається у своєрідному трикутнику: мати—донька—пан у творчості Шевченка.

Щодо сюжету поєми, то побудований він досить оригінально. На початку поєми поет подає заспів у жанрі канта, що співає лірник про “людську неправду”, про “безталання невсипуще”, й поет радить перед Богом

смиритись, до Бога молитись і “дбати про домовину”.

Далі йде пролог до поеми, про могилу, на якій росте “осика заклята”; цей пролог ніби безпосереднє знає про те, що там на могилі похована “відьма”, а далі характеризує автор панів найчорнішими барвами, і подає дівчатам пересторогу, щоб береглися їх, бо згинуть осміяні так, як загинула та, на могилі якої зазеленіла осика. Отже образ осики на могилі покритки-відьми є вихідним образом для цілої поеми.

До цього образу нав'язуючи, поет далі в ретроспективнім оповіданні подає ціле життя Лукії, що під тією осикою є похована й закінчує тим самим образом-осикою й пересторогою дівчатам, щоб береглись панів лукавих. Отже цілу поему замкнув автор у циклічне обрамування, як мистецьке оформлення сюжету поеми. Стиль поеми надзвичайно простий. Велика частина поеми ведеться діалогом божевільної жінки із старим циганом.

Т. ШЕВЧЕНКО І КИРИЛО-МЕТОДІВСЬКЕ БРАТСТВО.

І. Україна має бути визволена.

Твори Т. Шевченка, вже відомі нам із цих двох томів “Кобзаря” нашого видання, своїм глибоким національним патріотизмом розбили лід зневіри у багатьох освічених українців і письменників, розбудили сонливі й ліниві на думку душі інших від деспотизму й байдужості і вказали, що Україну не тільки можна, але і треба відродити. І єдиний до такого відродження шлях — визвольна боротьба до повної свободи народу і його незалежності не тільки духової, але й фізичної від окупантів, зокрема від Москви, та державна її самостійність.

Цими своїми творами Т. Шевченко яскраво показав, що Україну необхідно визволити, бо в цій визволенні її єдиний рятунок... Україна остаточно не вмерла. Хоч над нею виросла могила і московський “орел над нею сторожем літає”, але душа українського народу, як нації, жива, невмируща і вічна. І живчик тієї душі, **українська культура**, витворена на протязі всієї української історії, в народі її живе і б'є живим і сильним струменем із джерела самої душі українського народу. Тільки треба її підняти із зверхнього її небуття, зібрати й вивчити, щоб ту душу народу в ній розкрити, самім пізнати і показати всім її красу і живу національну істоту.

Наша дума, наша пісня
Не вмере, не загине.
Ось де наша слава,
Слава України...

(П. Куліш)

І ось, до цієї слави творчої душі народу, що в творах Шевченка піднеслась на вершини геніяльного духа, мають простувати всі передові сили українського народу послідовно й організовано.

II. Ідея Братства і його організація.

Т. Шевченко перший до такого великого організова-

ного шляху відродження України дав почин. В поемі “Безталанний”, правда, з іншого приводу, поет назвав таку організовану силу “**братством**”, що поставило собі за завдання віддано служити Батьківщині. І визначив у ній і свою ролю духового провідника. Правда, то був тільки натяк, чиста ідея і духова мрія ще неоформленої думки. Але в цій незформованій думці було кинуте генієм живе зерно, з якого пізніше виросло дерево організації — **Кирило-Методіївське Братство**. Отже, і в цій, у самій ідеї братства, на мою думку, ініціатива належить Шевченкові. Тільки треба було її оформити і вкласти до неї відповідного змісту.

І тими особами, що взяли цю ідею конкретизувати і втілювати в життя, були Панько Куліш, Микола Костомарів, Василь Білозерський і Микола Гулак.

Це все були молоді люди, молодші ровесники Шевченка, що покінчали університет у Харкові (М. Костомарів), в Києві (В. Білозерський), в Дорпаті (М. Гулак). П. Куліш почав свою науку в Київському університеті й мав закінчити її в Празі, щоб по закінченні зайняти катедру слов'язознавства в одному із університетів в Україні. До цих молодих ентузіастів прилучились також студенти: Опанас Маркович і Дм. Пильчиків, що пізніше скінчили університетські студії, і студенти Олександр Навроцький, Олександр Тулуб, Василь Тарновський, Юрій Андрузький, Іван Посяда й, нарешті, поміщик із Полтавщини, Микола Савич.

До приїзду до Києва Шевченка в цій гурті молодих людей вів перед Панько Куліш. Широко обзнайомлений по джерелах із історією України, захоплений українським народнім фольклором і етнографією, П. Куліш мав заслужений авторитет серед цієї молоді.

Більшість із цих молодих українців Куліш пізнав дуже рано:

В 1842 р. П. Куліш знайомиться із молодим студентом В. Білозерським. В 1843 р. вліті П. Куліш знайомиться з Т. Шевченком. В тім же році Куліш пізнає Оп. Марковича, Олекс. Навроцького, Олекс. Тулуба й інших студентів Київського університету.

В 1844 р. восени у В. Юзефовича (заступника кура-

тора Київськ. Шкільної Округи) П. Куліш пізнає М. Костомарова, а в 1845 р. — М. Гулака. В тім же 1845 р. до Києва на постійне переїздить Т. Шевченко. Всі романтики по духу і світогляду, вони скоро ближче пізнали себе і сприяли вважались.

Їх єднала українська національна свідомість, захоплення творами Т. Шевченка, спільна любов до української культури й до українського народу і спільна ненависть до кріпацького поневолення українського народу Московією (соціальна неволя) і ненависть до московського самодержавства (політична неволя).

III. Головні ідеологи Братства.

Найвиразнішими носіями цих ідей, що пізніше лягли в основу Кирило-Методіївського Братства, були: П. Куліш, М. Костомарів і Тарас Шевченко. Започаткував ті ідеї у своїх творах Т. Шевченко, формував їх у культурні і національно-політичні тези П. Куліш.

М. Костомарів до усвідомлення цих ідей ішов поволі. Під впливом М. Гоголя, І. Квітки-Основ'яненка, української народної поетичної творчості та історії України М. Костомарів ще в Харкові оформив свою любов до українського слова: "Любов до українського слова все більше й більше захоплювала мене", згадує він у своїй "Автобіографії", а негативне відношення до української мови москалів і освічених земляків ще більше притягали Костомарова до української національності.

Але, переборовши у Харкові несприятливі умови для вивчення українського народу і його культури, М. Костомарів захопився цими проблемами, коли переїхав у Київ і познайомився із вищезгаданою українською молоддю. Коли в Харкові він був "слав'яністом" тільки і не відчував у своїй душі українського національного духа, то в Києві, підпавши під безпосередній вплив Т. Шевченка і П. Куліша, Костомарів так захопився ідеєю українського відродження, любов'ю до української культури й українського народу, що став українським "неофітом" та головним ідеологом організатором "Кирило-Методіївського Братства".

IV. Т. Шевченко і П. Куліш.

Але поруч цих спільних рис української національної духовости, що їх єднала й однаково захоплювала, між цими трьома ідеологами Братства були особисті і світоглядові розходження. На протилежних кінцях у цих розходженнях стояли П. Куліш і Т. Шевченко. Цю протилежність яскраво змалював пізніше сам П. Куліш у своїй автобіографії 1868 р. “Жизнь Куліша”. В цім творі він пригадує:

“Куліш не зовсім уподобав Шевченка за його цинізм; зносив його ради його таланту. А Шевченкові знову не здалась до смаку аристократичність Куліша... Кохавсь Куліш у чистоті і коло особи своєї вродливої і навкруги себе, кохався у порядкуві як до речей, так і до часу; а ухо в його дівоче: гнилого слова ніхто не чував од нього. Можна сказати, що це зійшовся низовий курінник, січовик із городовим козаком-кармазинником. А були вони, справді, представителі двох половин козаччини.

Шевченко репрезентував собою правобережню козаччину, що після Андрусівського договору (1667 р. — Л.Б.) зосталась без старшини й опинилась під лядською кормигою, що втікала на Січ, а з Січі верталась у панські добра гайдамаками... Куліш походить із того козацтва, що радувало з царськими боярами, спорудило... “Малороссійскую Коллегію”, помагало... (за цариці Катерини II) писати “Наказ” і позаводити училища (школи — Л.Б.) замість старих бурс”.

“Куліш і Шевченко, на думку В. Петрова, любили й поважали один одного, але любов їх була “горестною і трудною”. При всій щирості їх взаємовідносини ніколи не були лагідними і спокійними. Куліш і Шевченко були не тільки люди різного виховання, але й представниками різних соціальних груп. Ця різниця виховання й походження позначалась на їх стосунках уже з першого знайомства.”

Отже, з одного боку Куліш із “рівновагою хочу і можу, з рівновагою серця і розуму”, “холодного й мовчазного”, а з другого боку — “гайдамака” Шевченко, вічний мандрівник, “гуляка безжурний”. І вони зійшлись, хоч протилежні у суті своїх характерів, своїх вимог, шукань і в поведінці, але однакові в часи Кирило-Методієв-

ського Братства у своїй безмежній любові до України, до української культури, до минушини і визвольної справи. І це їх єдило і примушувало спільно працювати.

У Шевченка й Куліша була одна мрія й “душа єдина” та один погляд на справу визволення українського селянства з-під кріпацької неволі і на колишню славу козацьку, але не однакова.

Коли Шевченко був готовий у кожного українця: **розпанахати** серце трудне, вицілити сукровоту й налити туди козацької крові, чистої, святої; коли він кликав усіх українців:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіть,
І вражою, злою кров'ю
Воллю окропите!

та закликав інші народи:

Борітеся — побóрете!
Вам Бог помагає...
За вас сила, за вас воля
І правда святая!

і цим виявляв революційний запал до боротьби за свою свободу, за своє національне право, то Куліш уважав, що тільки **ідея освіти** й під впливом цієї ідеї повільний еволюційний розвиток національних сил до свободи і визволення приведе до перемоги над ворогом. Отже, у цих двох велетнів українського духа не однакові були й методи, щодо їхньої визвольної політики.

Коли Шевченко кликав до негайного революційного наступу на ворога, то Куліш ставив своїм завданням не тільки визволення кріпаків із неволі, але й духове їх піднесення. “Піклуючись коло свободи українського кріпацтва, писав Куліш, мали ми на думці не одне те, щоб тільки вирвати кріпака у пана з рук... Програмою нашого визволення кріпаків служили слова Избавителя: «І зрозумієте правду, і правда визволить вас»” І найвірніший шлях до пізнання правди для Куліша був шлях науки й освіти, шлях цивілізації. Не **стояння** на однім місці, а **розвиток**, поступ, що насамперед має виявитись у провідників, а від них перейти і до народу.

V. Роля Шевченка в Братстві.

М. Костомарів у Києві підпав під великий вплив і Куліша, і Шевченка. Це пояснюється тим, що Костомарів, прибувши до Києва, не мав ні того органічного національного почуття народности, якого так багато було в Куліша, ні національно-політичної свідомості українця. Костомарів на початку в Києві ще називав себе "бідним неофітом". Тому й не диво, що в Києві він підпав під великий вплив для всіх тоді авторитетного Куліша.

Але в той самий час і Костомарів, і Куліш були заворожені поетичним талантом Шевченка. Сам Куліш визнавав незрівняний вплив пориваючих Шевченкових творів і їх ідей на київську цю молодь. "Оглядаючись назад, писав Куліш, можна сказати без кощунства про його (Шевченкового) духа: «Он бі світильник горя і світля». Шевченко являвся посеред нас, як видиме оправдання надхнення звиш."

Особливо творами Шевченка і самим Шевченком захопився М. Костомарів. Коли Шевченко прочитав Костомарову і гуртку молоді свої нові поеми, як "Сон", "Кавказ", "Єретик", "Послання до земляків" і інші, Костомарів слухав їх, як зачарований. "Я бачив, пригадує він, що Шевченкова муза роздирала завісу життя народнього. І страшно, і солодко, і боляче й упоююче було заглянути туди!... Тарасова муза розривала якийсь підземний заклеп, вже кілька віків запертий багатьма замками, запечатаний многими печатами..."

Ще сильніше підкреслює вплив Шевченка Куліш: "Усі ми були зачаровані Шевченковими творами... Мова його впливала на всіх нас і на Костомарова страшенно. Шевченко... зробив з нас людей, що ненавиділи москалів і всіх тих, що були винні в бідуванні нашої рідної України."

Під впливом Куліша, а ще більше під впливом Шевченка Костомарів, вже тоді визначний учений історик, духово і національно зміцнів і став великим українським патріотом. Цей факт впливу Куліша, а особливо Шевченка, є яскравим покажчиком того, що і решта молоді, як В. Білозерський, Микола Гулак, Олександр Навроцький, Опанас Маркович і всі інші були мимоволі змуше-

ні беззастережно піти за своїми великими провідниками. Сила їх ідей, чарівна творча сила поезій Шевченка, перспектива визвольної праці для свого народу, все-слов'янська ідея відродження й месіянстична роля в цім відродженні України, глибока ненависть до московського деспотизму й ідея визволення українського народу з-під панської кріпацької неволі, — все це разом захоплювало молодь. І треба було в так насиченій революційно-національними думками й пориваннями атмосфері тільки піднести думку організованої праці, тісної братської співпраці, спільної роботи в одній організації, яку необхідно створити, як вся ця молодь пішла за цим кличем і об'єдналася у **Братство ім. св. Кирила й Методія**, перших слов'янських учителів і просвітителів.

VI. “Молода Україна”.

Так повстало **Кирило-Методіївське Братство** в Києві. Творилась нова, **Молода Україна**, що йшла в ногу з модерним революційним рухом в Європі. Вона повстала під впливом революційного європейського руху, що викликав ідею **Молодої Європи**, складовими частинами якої були революційні національні рухи проти централізованих монархічних держав; і ця молода революційна сила по окремих державах організувалась і творила автономні організації: Молода Італія, Молода Франція, Молода Німеччина і т. д., як складові частини загально-європейського руху — Молода Європа.

По цьому зразку польські емігранти в Парижі створили т. зв. **Молоду Польщу**, що була першим виявом ідеї організації під проводом Польщі сходу Європи. А “*Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego*” Міцкевича цей новий рух польський визначали. Поруч і під впливом слов'янського руху, що бере свій початок від чеського панславістичного руху Шафарика, Я. Коляра і Ганки, українські “славністи” в Києві започатковують подібний рух і втілюють ту саму революційну і визвольну ідею в **Кирило-Методіївське Братство**, в якому Україна мала би вести провід у цій усеслов'янській політичній і національно-культурній організації.

Головними організаторами цього Братства були М. Костомарів, М. Гулак і В. Білозерський. Думка про таке Братство зародилось в другій половині 1845 р., як необхідна духовна потреба конкретної праці. Але дозріла вона і вилилась в організацію на самім початку 1846 р. Тоді саме М. Костомарів лежав хворий. Його відвідували М. Гулак і В. Білозерський. П. Куліш був тоді в Петербурзі, а Т. Шевченко в дорозі по Україні. Про саму ідею і про потребу такої організації вони знали і їй співчували.

Дружні розмови цих трьох приятелів, що перебували в Києві, М. Костомарів у своїй Автобіографії описує такими словами: "Наші дружні розмови обертались насамперед навколо ідеї слов'янської взаємності... Взаємність слов'янських народів у нашій уяві не обмежувалась уже сферою науки й поезії, але почала малюватись у картинах, у яких, як нам здавалось, вона мала втілитись для майбутньої історії. Мимо нашої волі нам почав уявлятися федеративний лад, як найщасливіша течія громадського життя слов'янських націй". Отже, від науки й поезії молоді ентузіясти перейшли до національного питання й політики. І в цій останній концепції і повстала в них думка таке Братство створити. М. Костомарів склав статут Братства і дав назву його "Братство св. Кирила й Методія". Печатка Братства мала девіз із Євангелія Іоанна: "И уразумѣйте истину и истина освободить вас". Члени Братства мали носити перстень із вибитими на ньому літерами К. М., себто Кирил і Методій.

Щоб ідею Братства поширити, до статуту були додані дві відозви: одна до українців, друга до великоросіян і поляків. В статуті і відозвах цих визначалась така програма всеслов'янської федерації:

1) Кожний слов'янський нарід організує свою державу й самостійно нею управляє; 2) такими народами слов'янськими є: українці, москалі, поляки, чехи, словаки, серби, хорвати, іліросерби, болгари; 3) федеративний зв'язок між окремими слов'янськими державами удержується всеслов'янською радою (парляментом) і виконавчою радою із президентом на чолі; столиця цілої федерації — Київ; 4) кожний слов'янський нарід творить державу із своїм власним парламентом і виконавчою владою на чолі із президентом; 5) стани касуються

і встановлюється повна громадянська рівність і свобода; 6) представники влади й урядники вибираються і призначаються не по роду і матеріяльних достатках, а по розуму, особистих здібностях і освіті; 7) основою законодавства і суспільної організації має бути свята християнська віра при повній свободі віровизнання.

Таким чином, з погляду політичного всі слов'яни об'єднуються на принципі державної самостійності кожного слов'янського народу у національно-республіканську федерацію; з погляду соціального — в ліберальний безстановий лад; з погляду релігійного — свята християнська віра на основі свободи віровизнань.

Вся сила цього статуту і відозв була скерована 1) проти московського деспотичного самодержавства і 2) проти трьох ідеологічних основ московської політики: "самодержавіє, православіє і народність" (тільки московська).

Але найголовніший твір Кирило-Методієвського Братства, що висвітлював усю ідеологію Братства та історичні підвалини права українського народу очолювати цей усеслов'янський державно-політичний і соціяльний рух був **"Закон Божий"** (так названий основниками Братства, або пізніше і сьогодні відомий нам під наголовком **"Книги битія українського народу"**).

VII. Деклярація прав українського народу.

"Книги битія українського народу" написані М. Костомаровим у формі біблійного "П'ятикнижжя" Мойсея і по суті є деклярацією прав українського народу, щоб історично доказати, що із всіх слов'янських народів тільки Україна й український нарід має право очолювати весь всеслов'янський рух та організувати його у федеральну державну систему всіх слов'янських народів. Розподіляються "Книги ..." на 104 параграфи.

Ось їх коротенький зміст.

Бог створив світ і над усіма тварями на землі поставив чоловіка і постановив, щоб рід людський був поділений на племена і кожному народові дарував край жити і шукати Бога та бути щасливим. Але рід людський забув Бога і віддався дияволу; потворив собі богів, став

між собою за тих богів битись і земля полилась кров'ю, наповнившись згарищами й трупами, і на всім світі розлилось горе, біда, хвороби й нещастя та незгода.

І Бог покарав людей потопом, війнами і неволею, бо нема другого Бога, а тільки один у небі і нема другого Царя, а тільки один Цар Утішитель — Цар неба і землі. А люди поробили собі царів і стали за них битись і поробили панів, а других поробили невільниками.

Але два народи на світі були дотепніші: жиди і греки. Перших вибрав сам Господь і дав їм закон Мойсея, щоб усі були рівні і щоб не було між ними царя, а знали тільки одного Бога небесного. Не послухали жиди Бога й поробили собі царів і пропало жидівське царство.

Греки не хотіли царя і були вільні і рівні. І стали вони просвіщенні понад усі народи і пішли в них науки і мистецтва на весь світ. Але греки завели багато богів і невільників і вони були завойовані римським цісарем. Коли ж над світом запанував римський цісар, на землю прийшов Син Божий, щоб навчити людей правді і дати їм волю. Не з почестями прийшов на землю, а народився в бідності і набрав учеників не з панського роду, а з учених філософів і бідних рибалок. І ученики Ісуса Христа після того, як його вороги розп'яли, розійшлися по світі і проповідували науку Учителя, правду і свободу. І їх послідовники, християне, жили у бідності, але всі між собою були братами і сестрами. Побачили царі з панами небезпеку й почали християн переслідувати. Коли ж не з сили були перемогти, почали себе називати християнами і залишатись царями і панами. Викривили науку християнської віри і скасували свободу. І такий протихристиянський лад запанував у всіх народів Європи і над народами запанувала замість Бога — мамона і себелюбство. У Франції нарід був скинув свого царя, але вскорі повернулись і царі, і пани.

Слов'янські племена були наймолодші. Держали Св. Письмо у своїй рідній слов'янській мові, але теж позаводили і своїх царів, і панів. Утворилось три слов'янських царства: Польща, Литва з Україною і Московщина. І Польща й Московщина завели царів і панів, а нарід тримали в неволі.

Тільки Україна не любила ні царя, ні пана. Утворила

собі вільне козацтво і то було дійсне братство. Україна хотіла жити в мирі й поєднанні з Польщею, але польське панство знущалося над українським народом. Повсталася Україна і скинула польську неволю, але прилучилася до Москви й попала у ще гіршу неволю, бо московський цар був ідол і мучитель. Ще більша була неволя України, коли Московщина і Польща поділили Україну по Дніпро. А найтяжча неволя України була за царя Петра I й Катерини II. І здавалось, що вже пропала Україна. Але то так здавалось. Голос України відізвався в повстанні декабристів. І тепер над Україною панує кат, але Україна встане з могили й тоді не залишиться у всій Слов'янщині ні царів, ні панів, ні кріпаків-невільників. І тоді скажуть усі народи, показуючи на мапу України: "От камінь, егоже небрегоша зиждушце, той бысть во главу угла".

VIII. Хто автор цієї Деклярації?

Статут, Відозва і "Книги битія українського народу" — це все твори політичного характеру. Вони в загальних рисах визначають на той час державну форму України, як Річ Посполиту (з латинської мови: *res publica*) в федеративнім союзі, себто як самостійну державу в союзі слов'янських держав. Це перші твори політичні, що визначають в найзагальнішій зарисі, якою Україна повинна бути державою і надають їй керівного, організуючого значення на сході Європи. А це тому, що Україна впродовж усієї своєї історії не зійшла із шляху глибокої християнської віри, стислого підпорядкування всіх основ свого буття закону Божому, моральним основам життя і справедливому співжитті з іншими народами. Україна на сході Європи була єдиною конструктивною силою: вона кликала Польщу до мирного добросусідського співжиття, як рівний з рівним і до порядку, перестерігала її від сваволі, навчала, щоб жила і поряdkувала собою по правді. Та ж Україна хотіла, щоб і Москва схилилась до правдивого співжиття із сусідніми народами. Тому зовсім справедливо Україна заслуговує бути провідною й організуючою силою в майбутнім. Таку лінію визначали Україні братчики на Сході Європи.

Хто був автором цих усіх трьох творів? Оскільки всі

ці твори були записані, як се показав В. Міяковський, рукою М. Костомарова, а крім того, "Книги битія українського народу" мали ще до переписання начисто два брульони так само написані Костомаровим, то з того випливає, що і "Книги битія українського народу" були написані Костомаровим.

Про це у своїй "Автобіографії" свідчить і сам Костомарів: "Я написав невеличкий твір про слов'янську федерацію, намагаючись у стилі засвоїти біблійний тон. Твір цей я прочитав Гулакові; Гулакові він дуже сподобався і він переписав його собі, а потім, як я довідався пізніше, показав студентові Петрову". Та й усі плутані свідчення Костомарова на допиті про те, що він чи на Волині, чи в Києві переписав його з якогось польського рукопису невідомо ким написаного показують, що тільки один М. Костомарів із усіх братчиків видобув цей твір і поклав його в основу ідеології К.-М. Братства.

А проте, з огляду на те, що повна "Автобіографія" Костомарова була опублікована щойно в 20-х рр. нашого століття, а розповіді Костомарова були суперечні і навіть протилежні, то питання про авторство "Книг битія..." викликало у дослідників різні здогади. Перший вказав на Костомарова, як автора "Книг битія..." В. Семевський, обґрунтовано підтвердили П. Зайцев і М. Возняк. За цією думкою пішов і акад. Д. Багалій. Але В. Щурат, познайомившись із матеріялами допиту кирило-методіївських Братчиків, повірив заяві Костомарова, що він нібито для свого твору використав якусь перерібку, зроблену на заході України відомого твору А. Міцкевича "Księgi narodu polskiego...", і ця перерібка називалась "Подністрянка". Це породило у В. Щурата сумнів, щодо авторства Костомарова, і В. Щурат авторство "Книг битія..." приписав полякові з Галичини або українцеві з цієї самої місцевости. Це було перше заперечення попереднього твердження.

О. Гермайзе на підставі вже "Автобіографії" Костомарова у своїй рецензії на працю В. Щурата і в своїй студії "Куліш і Костомарів..." знову категорично заявив: "Найменшого сумніву не викликає тепер щодо костомарівського авторства "Книг битія українського народу" (ст. 45).

Все ж таки сумнів зродився. М. Марковський у своїй праці твердить, що ідейним автором і надхненником цього твору був Т. Шевченко. “В останній формі, пише він, в якій ми знаходимо висловлені думки в “Книгах биття...”, вони могли належати тільки Шевченкові, а не Костомарову”. “Костомаров просто записав думки Шевченка й мало не дослівно”.

Інакше глянув на авторство “Книг биття...” польський дослідник, Józef Gołabek. Він переглянув це питання і спочатку твердив, що це є твір колективний, “praca zbiorowa”, але нижче у тій самій студії уточнив цей погляд, приписавши авторство “Книг...” М. Костомарову і Шевченкові, а власне, перша частина, спокійніша, що тягнеться до §79, належить Костомарову, а кінець, від цього уступу, частина більш бурхлива — Т. Шевченкові.

ІХ. Шевченко — головний надхненник Братства.

Щоб ясно усвідомити авторство “Книг биття...” і ролю в Кирило-Методіївськiм Братствi взагалi Т. Шевченка, необхідно ясно здавати собі справу, що надхнути когось думкою, ідеєю й навіть цілою своєю духовістю, це не значить сісти, сконцентрувати свою увагу і думку і твір написати. Що “Книги биття...” є офіційний акт Братства, його profession de fois, — це не підлягає сумніву. Тому цей такий важний твір мусіла писати людина широкого знання історії, глибоко політично конструктивна, відповідальна і пляново й систематично думуюча, себто людина вчена. Такою особою у Братстві був один М. Костомарів, і тільки він міг цей твір написати. І його авторство стверджує більшість науковців і навіть сам Костомарів.

Як показують автографи “Книг биття...”, і брульони, два перших, і начисто переписаний рукопис належить перу Костомарова. Тому не підлягає жадному сумнівові, що “Книги биття...” написав Костомарів.

Зовсім іншу ролю і в цiм творі, і в Кирило-Методіiвськiм Братствi взагалi виконав Т. Шевченко. І в цiм питанні насамперед хай промовлять спомини П. Куліша: “Історичне оповідання”: “Українська пісня і неписана словесність, згадує Куліш, народу українського надхнули

молоді уми в Києві спасенною думкою — видвигнути свою націю з темряви, котра не давала духовним силам її підняти з занепаду, а тим самим нівечила і її добробут.

Серед цієї благодатньої молодіжї з'явився Шевченко з голосним плачем своїм по нещасливій долі земляцькій і заспівав перед небожатами:

Світе тихий, краю мійлий,
Моя Україно!
За щó тебе спльондровано,
За щó, мамо, гінеш? . . .

Спів цей був для неї воїстину гуком воскресної труби архиангела. Коли говорено коли небудь по правді, що серце ожило, що очі загорілись, що над чолом у чоловіка засвітився полум'яний язик, то це було тоді в Києві."

"Учителем київської купки послідувателів проповідника глаголів живота вічного був сам він. Усі бо вони були рівні між себе, і тільки той бував між ними первим, хто був усім їм слугою.

Тільки на Шевченка взирало незв'язане нічим, опріч дружби, браттїя, як на якийсь небесний світильник, і це був погляд праведний. Озираючись назад, можемо сказати без кошунства про його великого, хоч і пригашеного дечим, духа: "Он бі світильник горя і світїя". Шевченко з'явився посеред нас, яко видиме оправдання нашого надхнення звиш. Не інако ми про себе, ба і в християнським смиренїї своїм думали. Скажу більш: коли б ми так не думали, то й не знялись би вгору до великого задуму видвигнути рідну націю з духовного занепаду, а українського кріпака — з неволї духовної і соціальної."

"Бувши таким щасливим, я застав і своїх любих киян також вельми щасливими, а найщасливішим був між ними Шевченко. Він бо тоді і сам у собі чув, і всі як одно серце чули, що подає яко поет надїї грандіозні. Тоді вже його муза запротестувала з усією енергією своєю проти ледарства сильних мира сего . . ." "Справді молоді мрії знайшли в Шевченкові благословенне оправдання, знайшли заруку своєї будучини.

Сам Шевченко зробивсь не тим, яким я його покинув,

їдучи з України. Це вже був не кобзар, а **національний пророк...** Київська інтелігенція, лучче сказати плодюща її частина, обгортала українського барда (співця — Л.Б.) глибоким почитанням. Для мене ж сяєво духа його було чимсь надприроднім."

Після таких глибоких і сильних слів Куліша можна зрозуміти, яку ролю відіграв Шевченко своїми творами в колі Братчиків у Києві і їх діяльності. Тому не диво, коли М. Марковський цей колосальний духовий вплив поета переплутав із тим, що всі думки "Книг битія..." належать тільки Шевченкові, а Костомарів тільки записав їх. Справді, "Книги битія..." і взагалі уся діяльність Братства надихані образами, думками й ідеями Тараса Шевченка.

І для мене очевидна правда, що Т. Шевченко в Кирило-Методіївськiм Братствi відіграв колосальну ролю. Він дав Братству всю повiнь своїх творчих iдей, думок i образiв. Він наповнив своїм творчим духом, багатством своєї душі, внутрішнім змістом свого слова і філософією свого мистецтва і "Книги битія..." Він надав їм того гніву, що з них так сильно вибухає, визначив образ України, виділив ролю українського козацтва, українську минувшину й українську сучасність. Вказав перспективу майбутнього України і закликав їх до активної діяльності і до праці. Нарешті, Шевченко визначив і сенс того, як віддано треба служити українському народові, щоб визволити його із неволі, і тільки він розкрив ролю панів в Україні і розбудив ненависть до кріпацтва і глибоку любов до України.

ПОЯСНЕННЯ ДО II. ТОМУ.

Безталанний.

(Поєма)

ТЕКСТ уперше був надрукований у журналі “Маяк” 1844 р. т. XIV. В тім же році вийшла поєма окремою книжечкою під наголовком “Тризна”, але без піднаголовку “поєма”. Отже, маємо два друковані варіанти поєми, в де-чім відмінні один від одного.

П. Зайцев указує ще “одно джерело” поєми, що допомагає прочитати покалічені місця московською цензурою: коректурний примірник творів Шевченка, писаних московською мовою, що друкувались у “Київській Старні” 1888 р. У передмові до цих творів видавці спробували були вмістити найцікавіший уступ із цієї поєми Шевченка рядки: 224—267 нашого видання. І. Любов цей уступ із коректурного примірника скопіював і П. Зайцев опублікував його в часоп. “Рѣчь” 1914 р. ч. 53. А. М. Гершензон натрапив у А. Орлової, небоги княжни Варвари Рєпніної надрукований примірник 1844 року поєми під наголовком “Тризна”, в якому княжна Варвара Рєпніна власною рукою вписала із автографу Шевченка, подарованого княжни Варварі, всі скреслені цензурою уступи поєми. М. Гершензон всі ці доповнення опублікував у збірнику “Русские прописки”, т. II. Москва, 1916 р. Самий автограф поєми, примірник княжни Варвари Рєпніної затратився.

П. Зайцев у виданні Укр. Наук. Инст. в Варшаві (див.: Тарас Шевченко “Твори”, т. VI, ст. 296—297, 1935 р.), опублікував із де-якими відміннями в тексті і власними кон'єктурами *другий* друкований варіант поєми 1844 р. під наголовком “Тризна”. Я друкую *перший* варіант того ж 1844 р. із часоп. “Маяк” із кон'єктурами з автографу кн. Варвари під наголовком “Безталанний”, бо він ближчий до оригіналу, автографу Шевченка в перекладі *О. Стефановича*, визначного українського поета, що старанно і талановито переклав поєму на мою просьбу для цього видання. І тому я висловлюю славному поетові глибоку подяку.

Далі, тут подаємо текст поєми “Безталанний” у московській мові, як він для княжни Варвари Рєпніної був написаний (див. про це мою статтю “Безталанний”, у цім же томі “Кобзаря”, стор. 57—76), або мою окрему студію “Шевченко в Яготині”, вид. УВАН, 1949 р.).

ПОЯСНЕННЯ: *Безталанний* — той, що немає талану, щастя. *Княжна Варвара Рєпніна* (1808—1891) — донька князя Миколи Рєпніна (1778—1845), бувш. віце-короля Саксонії (1812—1815) і генерал-губернатора України (1816—1834). Коли В. Рєпніна пізнала Т. Шевченка, заопікувалась ним як найближчою своєю людиною. Потім від р. 1844 з Шевченком листувалась і дуже цікавилась його долею. Коли Шевченко був заарештований, ув'язнений і засланий, княжна не пере-

ставала з ним листуватись, допомагати йому і клопотатись про полегчення його становища. Але пізніше мусіла про опіку припинити, бо московська влада їй це строго заборонила робити. Щодо українського питання, то Варвара Рєпніна все була по боці Шевченка, чи в допомозі Шевченкові в його літературних справах, чи підтримці його під час суперечок поета з противником України. За все це Шевченко залишився княжні вдячний до кінця свого життя. Коли Шевченко вертався 1858 року із заслання й їхав через Москву, там він княжну Варвару відвідав. Хоч княжна була старша від Шевченка на 6 років, все таки вона пережила поета й дожила до глибокої старости (83 роки). Роля її в житті Шевченка дуже велика. Шевченко змалював з неї аж два портрети, а Варвара Рєпніна залишила про Шевченка аж два твори, в яких докладно про поета розповіла: 1) лист до шварцарця Бінара, свого духовника, наставника і приятеля, якому вона звирядась і 2) недокінчену повість, в якій головним героєм є Т. Шевченко. Обидва ці твори були написані р. 1844. Докладніші відомості про відносини див. статтю в цім томі "Безталанний" (Шевченко в Яготині), ст. 57—76). Вдячний Шевченко присвятив княжні свою поему "Безталанний", яку він в Яготині, в маєтку Рєпніних, написав.

- 3 *приречений* — Богом призначений.
7 *окоси* — кайдани.
12 *тихозграйними річками* — звучною, гармонійною мовою.
15 *біял* (з грецького) — келих із вузьенькими краями, пугар.
21 *обітне* — обідняє.
23 *тризна* — помянки по померлім.
41 *в юдолі рабства* — в долині рабства (юдоль — долина), в пониженні, в невідільницькій горі.
79 *потасмну* — таємничу.
83 *да просвіщаю* — хай возвіщу, проголошу.
90 *і безкористія єлей* — і безкорисні сльози.
95 *у Божу твердь* — на небо, в Божий рай.
102 *кавалку* — куска хліба.
118 *лотъ* — злість, злоба диявола.
132 *всусе* — даремне.
153 *скорботний* — повний скорбі, печалі.
165 *найтіє* — наслання звише, дар від Бога.
169 *як голуб горній* — як голуб з неба.
170 *юдольни* — що з долини, понижені, пригноблені.
197 *житарства* — див. пояс. до поеми "Великий Лях", т. II, ч. 160.
198 *пекло почуття* — вогонь почуття, пристрасть.
200 *чорні списки* — сторінки, на яких записані всі чорні діла, злочини, беззаконства.
208 *і не блюзнуючи у тьмі* — не роблячи блюзнірств, — цебто наклепів або наруги на Бога і святих, після свого нерозуму.
209 *як той, що више всього ставить тільки розум свій, або той, хто говорять чи робить щось нерозумне, про кого кажуть, що він немає царя в голові.*
216—217 *цебто* із свого життя не хотів творити повчального, поучного роману.
220 *байронічна імла* — байронічний туман або туман, яким визначались твори англійського письменника Байрона (1788—1824), що створив власний літературний напрям, який називається байроніцизмом.

- вався *байронізмом*. Визначався він розчаруванням в житті й негативним відношенням до нього, погонею за сильними враженнями, великими подвигами і т. д.
- 223 *чині* — урядові ранги по службі.
- 226 *Кант* Емануїл (1724—1804) — видатний німецький філософ, що вчив, що саму істоту речей ми не можемо знати. Ми пізнаємо тільки одні явища. Все наше знання зумовлюється не речами й явищами, а також загальними законами і способом нашого мислення. Кант ще витворив теорію повстання світу (сонця і всіх планет, як Земля, Марс, Сатурн і інш.).
- Галілей* Галілео (1564—1642) — видатний італійський учений астроном (дослідник неба) і природник: перший виужив телескоп для вивчення неба, популяризував соняшну систему Коперника (що земля і всі інші планети обертаються навколо сонця), винайшов мікроскоп (досліджує найменші живі організми, невидимі для простого ока), відкрив на місяці гори і т. д. Римо-католицька церква за цю соняшну систему його переслідувала.
- 227 *Космополіт* — людина, що національні інтереси підпорядковує інтересам усього людства і вважає себе громадянином не тільки своєї батьківщини, але й цілого світу.
- 230 *жестуророк* — той, що свідомо віщує неправду.
- 231 *словосержуть* — ті, що тільки порожніми словами кидають та грають ними.
- 236 *ліпота* — краса.
- 237 *лагода* — згода, гармонія.
- 248 *тиран* — той, хто захопив владу в державі і жорстоко, тільки у своїх власних інтересах, править.
- 259 *твердь* — небо.
- 393 *у нестямі* — у самозабутті.
- 416—418 Йому ввижалась могила і потойбічний світ.
- 263 *трапеза* — їдальня в монастирі. Тут — спільна братська вечера-поминки.
- 494 *недвиги* — лінивці.
- 497 *водою запилели* — пропали.
- Далі, для повноти і зрозуміння того, як Шевченко писав і по-московськи, подаю тут поему цю і в московській мові новим правописом.

Безталанний.

(П о е м а)

На пам'ять 9-го ноября 1843 года княжне Варваре Николаевне Репниной.

ПОСВЯЩЕНІЕ.

Душе с прекрасным назначеньем
 Должно любить, терпеть, страдать.
 И дар Господній, вдохновенье,
 Должно слезами поливать.

5 Для вас поняно это слово!...
 Для вас я радосно сложи
 Свои житейскія оковы,

- Священнодействовала я снова
И слезы в звуки перелила.
10 Ваш добрый ангел осенил
Меня бессмертными крылами
И тихостройными речами
Мечты о рае пробудил.

Яготин, 11 ноября,
1843 г.

- 15 Двенадцать приборов на круглом столе
Двенадцать бокалов высоких стоять;
И час уж проходит
Никто не приходит;
Должно быть друзьями
Забыты они.
- 20 Они не забыты, — в урочную пору,
Обет исполняя, друзья собрались
И вечную память пропели собором,
Отправили тризну — и все разошлись.
Двенадцать их было; все молоды были,
- 25 Прекрасны и сильны. В прошедшем году
Найлучшаго друга они схоронили
И другу поминки в тот день учредили,
Пока на свиданье к нему не сойдут.
Счастлирое братство! единство любви
- 30 Почтите вы свято на грешной земли:
Сходитесь, други, как ныне сошлись,
Сходитесь долго и песнею новой
Воспойте свободу на рабской земли!
Благословен твой малый путь,
- 35 Пришлец убогий, неизвестный!
Ты силой Господа чудесной
Возмог в сердца людей вдохнуть
Огонь любви, огонь небесный.
Благословен! ты Божью волю
- 40 Короткой жизнью осыятил,
В юдоли рабства радость воли,
Безмолвно ты провозгласил,
Когда брат брата алчет крови —
Ты сочел любовь в чужих;
- 45 Свободу людям в братстве их
Ты проявил; великим словом
Ты миру мир благовестил;
И отходя благословил;
Свободы благо, — дух любви!
- 50 Душа избранная, зачем
Ты мало так у нас гостила?
Тебе здесь тесно, трудно было!
Но ты терпела здешний плен;
Ты, непорочная, взирала
- 55 Скорбя на суетных людей
Но ангела не доставало
У вечного Царя царей
И ты на небе в вечной славе
У трона Божия стоишь,

- 60 На мiр наш темный и лукавый
 С тоской баастрасною глядишь.
 Благоговею пред тобою,
 В безмольном трепете дивлюсь;
 Молюсь, тоскующiй душою,
 65 Как перед ангелом молюсь!
 Сниди, пошли мне исцеленье!
 Внуши, навей на хладный ум
 Хоть мало светлых, чистых дум,
 Хоть на единое мгновение
 70 Темницу сердца озари
 И мрак строптивых помышлений
 И разгони и усмири
 Правдиво тихими речами
 Ти Расскажи мне все свое
 75 Земное благо-житiе
 И научи владеть сердцами
 Людей кичливых и своим,
 Уже разтленным, уже злым ...
 Скажи мне тайное ученье —
 80 Смягчать народных палачей
 И речью кроткой и смиреньем
 Добро лишь сеять в жизни сей.
 Да провещаю гимн пророчiй
 И доду правду низведу
 85 И погасающiя очи
 Без страха к небу возведу.
 И в этот час последней муки
 Пошли мне истинных друзей
 Сложить хладеющiя руки
 90 И безкорыстiя елей
 Пролить из дружеских очей.
 Благословлю мои страданья
 Отраднo смерти улыбнусь
 И к вечной жизни с упованьем
 95 К тебе на небо вознесусь.
 Благословен твой малый путь,
 Пришлец неславленный, чудесный!
 В семье убогой, неизвестной
 Он выросал; и жизни труд,
 100 Как сирота, он встретил рано;
 Упреки злые встретил он
 За хлеб насущный... В сердце рану
 Змея прогрызла... Дѣтскiй сон
 Исчез, как голубь боязливый;
 105 Тоска, как вор, нетерпеливо
 В разбитом сердце притаилась,
 Губами жадными впиалась
 И кровь невинную сосала...
 Душа рвалась, душа рыдала,
 110 Просила воли... ум горел,
 В крови гордыня клочотала...
 Он трепетал... он лепечел...
 Рука, сжимаясь, дрожала...
 О, если б мог он шар земной

- 115 Схватить озлобленной рукой,
Со всеми гадами земными,
Схватить, измять и бросить в ад!..
Он был бы счастлив, был бы рад.
Он хохотал, как демон лютый,
- 120 И длилась страшная минута,
И мир пылал со всех сторон;
Рыдал, немел он в изступленьи,
Душа терзалась страшным сном;
Душа мертвела, а кругом
- 125 Земля, Господнее творенье,
В зеленой ризе и цветах,
Весну встречая, ликовала.
Душа отрадно пробуждалась
И пробудилась... Он в слезах
- 130 Упал и землю лобызает,
Как перси матери родной!...
Он снова чистый ангел райа
И на земле он всем чужой.
Взглянул на небо: "о, как ясно,
- 135 Как упоительно прекрасно!
О, как там вольно будет мне!"
И очи в чудном полусне
На свод небесный устремляет
И в безпредельной глубине
- 140 Душой невинной утоаает.
По высоте святой широкой
Платочком белым одинока
Прозрачна тучка в даль плывет.
"Ах, тучка, тучка! кто несет
- 145 Тебя так плавно, так высоко?
Ты что такое? и зачем
Так пышно, мило нарядилась
Куда ты послана и кем?"
И тучка тихо растопилась
- 150 На небе светлом; взор унылый
Он опустил на темный лес...
"А где край света, край небес,
Концы земли?"... И вздох глубокий,
- 155 Как будто в сердце одиноком
Надежду он похоронил.
В ком веры нет, — надежды нет!
Надежда — Бог, а вера — свет.
"Не погасай, мое светило!
- 160 Туман душевный разгоняй,
Живи меня твоею силой
И путь тернистый, путь унылый.
Небесным светом озаряй.
Пошли на ум твою святыню,
- 165 Святым наитием напои,
Да провещаю благостыню,
Что заповедана тобой!..."
Надежды он не схоронил;
Воспрянул дух, как голубь горный,

- 170 И мрак сердечный, мрак юдохельный
Небесным светом озаряя;
Пошел искать он жизни, доли,
Уже прошел родное поле,
Уже скрывалось село...
- 175 Чего то жаль внезапно стало;
Слеза ресницы пробивала,
Сжималось сердце и рвалось.
Чего то жаль нам в прошлом **нашем,**
И что то есть в земле родной...
- 180 Но он, бедняк, он всем не свой
И тут и там. Планета наша,
Прекрасный мир наш, рай земной,
Во всех концах ему чужой;
Припал он молча к персти милой
- 185 И как родную, лобызал,
Рыдая тихо и уныло,
На путь молитву прочитал...
И твердой вольною стопой
Пошел... и скрылся за горой.

- 190 За рубежом родной земли
Скитался нищим сиротою.
Какия слезы не лились!
Какой ужасною ценою
Уму познания купил
- 195 И девство сердца сохранил!
Без малодушной укоризны
Пройти мытарства трудной жизни,
Измерить пропасти страстей,
Понять на деле жизнь людей,
- 200 Прочесть все черныя страницы,
Все незаконныя дела...
И сохранять полет орла
И сердце чистой голубицы, —
Се человек!... без крова жить,
- 205 Людей изведать — и любить!
Незлобным сердцем сожалел
О недостойных их делах
И не кощунствуя в потьмах,
Как царь ума. Убогим, нищим,
- 210 Из за куса насущной пищи,
Глупцу князювому годить,
И мыслить, чувствовать и жить!...
Вот драма страшная, святая!...
И он прошел ее, рыдая,
- 215 Ее он строго разыграл
Без слова; он не толковал
Своих вседневных приключений,
Как назидательный роман;
И тьму различных сновидений
- 220 И Байронический туман
Он не пускал: "толпой ничтожной"
Своих друзей не поносишь;

- Чинов и власти не казнил.
 Как N, глашатай осторожный.
- 225 И тот, кто мыслит без конца
 О мыслях Канта, Галилея,
 Космополита-мудреца,
 И судит люди, не жалея
 Родного брата и отца, —
- 230 Тот лжепророк! Его сужденья —
 Полу-идеи, полу-вздор!...
 Провидя жни назначенье,
 Великий Божий приговор,
 В самопытливом размышленьи
- 235 Он подымал слезящий взор
 На красоты святей природы.
 “Как все согласно!” он шептал
 И край родной воспоминал;
 У Бога правды и свободы
- 240 Всему живущему молил,
 И кроткой мыслию следил
 Дела минувшия народов,
 Дела страны своей родной
 И горько плакал. “О Святая!
- 245 Святая родина моя!
 Чем помогу тебе рыдая
 И ты закована, и я...
 Великим словом Божью волю
 Сказать тиранам, — не поймут!
- 250 I на родном прекрасном поле
 Пророка камнем побьют!
 Сотрут высокие могилы
 И понесут их словом зла?!
 Тебя убили, раздавили;
- 255 И славословить запретили
 Твои великие дела.”
 О, Боже, сильный и правдивый
 Тебе возможны чудеса —
 Исполни славою небеса
- 260 И сотвори святое диво —
 Воскреснуть мертвым повели!
 Благослови всесильным словом
 На подвиг новый и суровый —
 На искушение земли!
- 265 Земли поруганой, забытой,
 Чистейшей кровию политой,
 Когда-то счастливой земли!
 Как тучи, мысли расходились,
 И слезы капали, как дождь!...
- 270 Блажен тот на свете, кто малую долю,
 Кроху от трапезы волен уделить
 Голодному брату и злобного волю
 Законом Господним возмог укротить
 Блажен и свободен!... но тот, кто не оком,
- 275 А смотреть душою на козни людей
 И может лишь плакать в тоске одинокой,
 О, Боже правдивый, лишь ты отец!

- Твои горы, твое море,
 Все красы природы
 280 Не искупят его горя,
 Не дадут свободы.
 И он, страдалец жизни краткой,
 Все видел, чувствовал и жил.
 Людей изведавши, любил
 285 И тосковал о них украдкой.
 Его и люди полюбили¹⁾,
 И он их братьями звал;
 Нашел друзей и тайной силой
 К себе друзей причаровал;
 290 Между друзьями молодыми
 Порой задумчивый... порой,
 Как волхв-вещатель молодой,
 Речами звучными, живыми
 295 Друзей внезапно изумлял
 И силу дружбы между ними
 Благословляя укреплял.
 Он говорил, что обще благо
 Должно любовь купить
 И с благородною отвагой
 300 Стать за добро и зло казнить.
 Он говорил, что праздник жизни,
 Великий праздник, Божий дар,
 Должно пожертвовать отчизне,
 Должно поставить под удар.
 305 Он говорил о страсти нежной;
 Он тихо грустно говорил
 И умолкал!... В тоске матежной
 Из стола он выходил
 И горько плакал. Грусти тайной,
 310 Тоски глубокой, не случайной
 Ни с кем, страдалец, не делил.
 Друзья любили всей душой
 Его, как кровного; но он
 Непостижимою тоскою
 315 Был постоянно удручен,
 И между ними светлой речью
 Он пламенел. Но меж гостей,
 Когда при тысяче огней
 Мелькали мраморные плечи.
 320 О чем то тяжко он вздыхал
 И думой мрачною летал
 В стране родной, в стране прекрасной,
 Там, где никто его не ждал,
 Никто об нем не вспоминал,
 325 Ни о судьбе его неясной.
 И думал он: "зачем я тут?
 И что мне делать между ними?
 Они все пляшут и поют
 Они родня между родными,
 330 Они равны все меж собой:

1) Как цветок, процветший на их болоте. (Прим. авт.)

- А я!...” И тихо он выходит,
Идет, задумавшись, домой;
Никто из дому не выходит
Его встречать; никто не ждет;
- 335 Везде один... тоска, томленье!...
И светлый праздник Воскресенья
Тоску сторичную несет.
И вянет он, вянет, как в поле былина,
Тоскою томимый в чужой стороне,
- 340 И вянет он молча... Какая кручина
Запала в сердечной его глубине?
“О, горе мне, горе! зачем я покинул
Невинности счастье, родную страну?
Зачем я скитался, чего я достигну?”
- 345 Утехи познаний?... Клянц их, клянц!
Они то мне, гады, мой ум источили,
С моим тихим счастьем они разлучили!
Кому я тоску и любовь расскажу?
Кому сердца раны в слезах покажу?
- 350 Здесь нету мне пары, я нищий меж ними,
Я бедный поденщик, работник простой!
Что дам я подруге моими мечтами?
Любов... Ах любви, любви одной
С нея на три века, на вечность бы стало!
- 355 В своем бы я сердце ее схоронил.
О, как бы я нежно, так нежно любил!”
И крупные слезы, как искры, низались,
И бледныя щеки и слабую грудь
Росили — и сохли. “О, дайте вздохнуть,
360 Разбейте мне череп и грудь разорвите!
Там гады, там змеи, — на волю пустите,
О, дайте мне тихо на веки заснуть!”
Страдал несчастный сирота
Вдали от родины счастливой
- 365 И ждал конца нетерпеливо.
Его любимая мечта —
Полезным быть родному краю,
Как цвет, с ним вместе увядает!
Страдал он. Жизни пустота
- 370 Пред ним могилой раскривалась:
Приязни братской было мало,
Не грела теплота друзей,
Небесных солнечных лучей
Душа парящая алкала, —
- 375 Огня любви, что Бог зажег
В стыдливом сердце голубином
Невинной женщины, где б мог
Полет превыспренний, орлиный
Остановить и сьединить
- 380 Пожар любви, любви невинной;
Кого би мог он приютить
В светлице сердца и разсудка,
Как беззащитную голубку,
От жизни горестей укрьть
- 385 И к персям юным изнывая

- Главой усталою прильнуть,
 И цепenea, и рыдая
 На лоне жизни, лоне рая
 Хотя минуту отдохнуть.
 390 В ея очах, в ея томлени
 И ум и душу утопить,
 И сердце в сердце растопить.

 И утонуть в самозабвении...
 Но было некого любить,
 395 Сочетаватся не с кем было;
 А сердце плакало и нило
 И замирало в пустоте.
 Его тоскующей мечте
 400 В грядущем что то открывалось,
 И в безпредельной высоте
 Святое небо улыбалось.
 Как воску яраго свеча
 Он таял тихо, молчаливо,
 И на задумчивых очах
 405 Туман ложился. Взор стыдливый
 На нем красавица порой
 Покоя, тайно волновалась
 И симпатической красой
 Украдкой долго любовалась.

 410 И, может, многія грустили
 Сердца девичія о нем.
 Но тайной волей, высшей силой
 Путь одинокій до могилы
 На камнях острых проведен.
 415 Изнемогал он, грудь болела,
 Темнели очи, за крестом
 Граница вечности чернела
 В пространстве мрачном и пустом.
 420 Уже в постеле предмогильной
 Лежить он тих, и гаснет свет.
 Друзей тоскующій совет
 Тревожит дух его бессильный.

 Поочередно почевали
 У друга верные друзья,
 425 И всякій вечер собиралась
 Его прекрасная семья.
 В последний вечер собралися
 Вокруг предсмертного одра
 И просидели до утра.
 430 Уже разсвет смыкал ресницы,
 Друзей унылых сон клонил,
 И он внезапно оживил
 Их грустный сон огнем бывалым
 435 И други друга утешали
 Что через семь иль восемь дней

- Он будет петь между друзей.
 "Не пропою вам песни новой
 О славе родины моей.
 440 Сложите ви псалом суровый
 Про злобу и грехи людей
 И светлым гимном помяните
 Предтечу друга своего.
 И за грехи... грехи его
 445 Усердно Богу помолитесь...
 И "со святыми упокой"
 Пропойте, други, надо мной!"
 Друзья вокруг его стояли,
 Он отходил, они рыдали,
 450 Как дети... Тихо он вздыхал,
 Вздохнул, вздохнул... Его не стало!
 И мир пророка потерял,
 И слава сына потеряла,

- Печально други понесли
 455 На утро в церковь гроб дубовый;
 Рыдая, предали земли
 Останки друга и лавровый
 Венок зеленый. молодой,
 460 Слезами дружбы оросили
 И на могиле положили,
 И "со святыми упокой"
 Запели тихо и уныло.
 В трапезе за круглым, за братским столом
 Уж под вечер други сидели кругом,
 465 Печально и тихо двенадцать сидело;
 Их сердце одною тоскою болело.
 Печальная тризна, печальны друзья!...
 Ах, тризну такую отправил и я.
 Согласьем общим положили,
 470 Чтоб каждый год был стол накрыт
 В день смерти друга, чтоб забыт
 Не мог быть друг их за могилой,
 И всякий год они сходились
 В день смерти друга помянуть.
 475 Уж многих стало не видать
 Приборы каждый год пустели,
 Друзья все больше сиротели, —
 И вот один уж сколько лет
 К пустым приборам на обед
 480 Старик печальный приезжает;
 Печаль и радость юных лет
 Один грустя вспоминает.
 Сидит он долго, мрачен, тих
 И поджидает: "нет ли брата
 485 Хоть одного ще в живых?"
 И одинокий в путь обратный
 Идет он молча... И теперь,
 Где круглый стол стоит накрытый,
 Тихонько отворилась дверь,

- 490 И брат, что временем забытый,
 Вошел согбенный... Грустно он
 Окинул стол потухшим взором
 И молвил с дружеским укором:
 "Лентия! видишь, как закон
- 495 Священный братский исполняют!
 Вот и сегодня не пришли,
 Как будто за море ушли!"
 И слезы молча утирает,
 Садясь за братский круглый стол.
- 500 "Хоть би один тебе пришел!"
 Старик сидит и дожидает,
 Проходит час, прошел другой,
 Уж старику пора домой;
 Старик встает. "Да, изменили!
- 505 Послушай, выпей, брат, вино!"
 Сказал слуге он: "все равно,
 Я не могу; прошло, что было,
 Да поминай за упокой,
 А мне пора уже домой!"
- 510 И слезы снова покатались,
 Слуга вино дивясь выпил
 "Дай шляпу мне... какая лень
 Идти домой!..." и тихо вышел.
- И через год в урочный день
 515 Двенадцать приборов на круглом столе,
 Двенадцать бокалов высоких стоятъ,
 И день уж проходить,
 Никто не приходитъ.
 На веки, на веки забыты они!

Три літа.

Про цю збірку докладні відомості подані у моїй статті "Три літа" на стор. 181—190 цього тому. Тут подам тільки, що ціла ця збірка творів Шевченка друкується на основі власноручного рукопису Шевченка, що був відібраний у поета під час трусу в нього 1847 р. і видобутий щойно через 50 років у 1906 р. й переданий тоді саме до Чернігівського Музею ім. Тарновського. Тепер він переховується в Академії Наук у Києві. Це найдорожча для нас збірка творів не тільки тому, що вона містить у собі найвизначніші твори Шевченка, але й тому, що за ці твори, зокрема за поему "Сон", Шевченко був найтяжче покараний із заборону навіть писати і малювати.

В цій томі збірка "Три літа" друкується після автографів окремих її творів. На мій погляд, зовсім зайве подавати варіанти тих копій і друкованих текстів, хоч вони походять із якихсь невідомих нам автографів чи скорше копій із автографів. Кожний редактор вважає потрібним Шевченка поправити. Тому я не вважаю їх автентичними творами Шевченка і не маю до них повного довіря. На таких варіантах тяжко будувати історію тексту твору. Хто ж захоче поцікавитися тими варіантами, то я відсилаю такого інтересанта пасамперед до

творів Шевченка в виданні під редакцією П. Зайцева Укр. Науков. Інституту в Варшаві або до В. Доманицького "Критичний розслід над текстом Кобзаря Т. Шевченка". Але щоб цією працею відповідно користуватись, для того потрібне перше видання творів Шевченка під редакц. Ю. Романчука, Львів, 1902 р., до якого В. Доманицький зводив усі відміни інших автографів. Нарешті, "Повне видання творів Т. Шевченка", під редакцією Б. Лепкого, Київ-Ляйпціг, Українська Накладня, т. III. (без дати). Нарешті, до вид. І. Франка 1908 р. у Львові.

З автографів Т. Шевченка ціла збірка "Три літа", видобута 1906 р. з Департаменту Поліції, опублікована в I. томі "Т. Шевченко Поезія" під редакцією акад. С. Єфремова і М. Новицького, видання Української Академії Наук (Історично-Літературне Товариство) накладом "Книгоспілки, Київ 1927 р. Правда. О. Дорошкевич у своїй праці "Принципи організації тексту Шевченкових творів" (див. "Життя і Революція" за 1932 рік) виправив кілька помилок видання Укр. Академії Наук. І ці поправки використав П. Зайцев, редагуючи цю збірку "Три літа" у виданні Укр. Наук. Інстит. в Варшаві (див. т. III. 1935 р.), як також використав і інші два видання ЛІМ-у у Харкові 1933 і 1934 рр. І я свій текст збірки "Три літа" засновую на цих двох виданнях: 1) Української Академії Наук під ред. С. Єфремова й М. Новицького, Київ 1927 р. і 2) Укр. Наукового Інституту в Варшаві під ред. П. Зайцева: Тарас Шевченко, "Твори" т. III., докладно перевірявши всі корективи окремих висловів кожного твору, поданих П. Зайцевим. Тим більше, що і сам П. Зайцев пише, що такі розходження і варіанти трапляються й у найавторитетніших виданнях:

"Для нашого основного тексту "Трьох літ", пише П. Зайцев, ми для більшості творів мали *три видання* (УАН, ЛІМ 1933 р. і ЛІМ 1934 р.). Треба зазначити, що між цими текстами є різниці, поминаючи виразні, вже нам знамі помилки в тексті, опрацьованому М. Новицьким (УАН — Л.В.). Проте, в більшості випадків ці розходження не мають великого значення, а іноді зустрічаються в таких місцях тексту, де у поета — явні помилки, які треба виправити, роблячи кон'єктури. Розходжень усього кідькадесять. Але нам, усталюючи текст, довелося критично оцінювати ці розходження та вибирати ту чи іншу лекцію (лектуру — Л.В.). Всі такі випадки ми обговорюємо в примітках до тексту, і кожному читачеві вільно вибрати ту, що його більше перекоує." (Т. Шевченко "Твори", т. III., ст. 267).

Справді, П. Зайцев багато зробив, усталюючи текст творів цієї збірки. Далі, він надав усі "підзаголовки" до поодиноких творів, всі епіграфи до них, і нарешті, епіграф до цілої збірки "Три літа" (там же).

Поему "Єретик" П. Зайцев так само, як і всі його попередники, вміщує "серед творів, об'єднаних назвою "Три літа", бо хоч автограф цієї поеми (пише П. Зайцев) — окремий зшиток, але вона і хронологічно належить до тої групи і ідеологічно тісно з нею сполучена" (там же, ст. 267—268).

На жаль, у цім, щодо поеми "Єретик", я із шановним Редактором не погоджуюсь, бо зміст її зовсім відмінний і ціле спрямування її на *усю слов'янщину* дає їй призначення далеко ширше, аніж всі інші твори цієї збірки, в якій Україна й ів-

пі народи тракуюся тільки в політичній концепції московської деспотії. Тому я, як це зробив і Шевченко, вмішую поему "Бретяк" зовсім окремо після збірки "Три літа".

Чигирине, Чигирине...

ТЕКСТ: Ця елегія Т. Шевченка вперше була надрукована невідомо з якого автографу, у часосл. "Вечерниці" (Львів, 1863 року, ч. 11, стор. 81—82). У всіх відомих нам виданнях ця поезія друкувалась із трьох різних автографів: 1. текст у "Вечерниці"; 2. Текст "Кобзаря" 1867 року Кожанчикова в Петербурзі і 3. текст Департаменту Поліції, опублікований В. Доманицьким "Кобзар" 1907 і 1908 років в Петербурзі. Але кожний із них видавав із відмінами відповідно до 1) цензурних умов, 2) тексту самого автографу і 3) смаку редактора. Перші два автографи чи копії затрачені, хоч я не думаю, щоб могли видавці мати оригінали з того твору й інших. Певен, що власник автографу, що дозволяв опублікувати, давав дозвіл тільки списати з оригіналу, а самого оригіналу до друкарні напевно не давав. Третій автограф вперше найточніше був надрукований щойно 1927 р. у виданні Української Академії Наук у Києві. Цей автограф наголовку "Чигирин" немає. Вперше цей наголовок повстав у Львівському "Кобзарі" 1867 р. Тому і я публікую його без наголовку.

23 Маємо два варіанти вислову: *уродилося* — УАН (Укр. Акад. Наук) і *уродило* — ЛІМ (1933 року) — О. Дорошкевича. Зовсім погоджуюсь із П. Зайцевим (ст. 202, т. III.), що варіант О. Дорошкевича правдивіший, хоч би він був і його поправка вислову Шевченка. Але залишаю все таки вислів автографу Шевченка.

24 У вислові: *Уродила рута, рута* (П. З.) приймаю потрактування УАН: *Уродила рута... рута...*, бо останній вислів підкреслює більшу його емоційну насиченість.

36 *На неокраїнім крилі* (УАН) і *На неокраїнім крилі* (П.З.). Останній вислів і я приймаю, бо справді він у сенсі: на безкраїм, на безмежнім крилі більше відповідає контекстові оригіналу, аніж: на необтятім крилі, що немає сенсу.

59 Приймаю вислів: *з'ору* (УАН), а не *зору*, як у П. Зайцева.

61 У вислові: *Я постою мої слоози*, на кінці його ставлю розділовий знак: — (УАН), а не тільки кому (,), як у П. Зайцева.

63 *Може зійдуть* (П. З.) — один суцільний вислів, а не два інтонаційно різних *Може, зійдуть* — в УАН. Тому беру перший, як ліпший.

77 Приймаю до свого видання: *Згадається*, — і *дівоче*, як вислів, що інтонаційно відокремлює перше речення від другого, аніж: *Згадається, і дівоче* (УАН).

Цей твір Шевченко присвятив видатному українцеві, М. Щепкіну, акторові державного театру в Москві, коли Шевченко в 1844 р. в січні місяці повертався з України в Петербург. Написав його в Москві, може навіть у помешканні М. Щепкіна, з яким поет приятелювався і полюбив його.

ПОЯСНЕННЯ: *Чигирин* — повітове місто на Київщині — стоїть над річкою Тясмином. Від р. 1648. по р. 1676. Чигирин

був столицею України. За столицю вперше визначив це місто гетьман Богдан Хмельницький. З укладком гетьмана П. Дорошенка став Чигирин занепадати, а р. 1678 р. був зовсім зруйнований. Шевченко ставив Чигирин дуже високо, бо слава його була зв'язана із найгероїчнішою добою української державності. Поет уважав його святим і дорогим символом української слави (див. т. I. "Гайдамаки", прим. 1145—1147, ст. 336).

Шевкин Михайло (1788—1863) — відомий український мистець (актор), такий же бувший кріпак і викуплений на волю. Він був великим приятелем Шевченка. Шевченко його дуже любив і присвятив йому кілька своїх найвартніших творів: "Заворожи мені, волхве...", "Чигирин" і "Неофіти".

3 Слава Чигирина для Шевченка була свята.

21 "рудю", себто кров'ю.

24 "уродила рута..." рута — народна назва рослини (*ruta graveolens*), що вживається під час весільного обряду, як оздоба; в Шевченковім значенні символізує шлюб України з Москвою, в наслідок чого й уродила рута... "волі нашої отрута", себто Україна попала в московську неволю.

26 "а я юродивий...", себто благий, дурноватий; той, що прикидається таким або з розпуки стає таким. Це слово старе, запозичене із житій святих, де деякі подвижники вдавали, що вони юродиві ради пониження, бо з них глузували, насміхались, а це в їх релігійній свідомості їх підносило, бо в ім'я Христа мусіли вони терпіти наругу, переносити образи й пониження. Т. Шевченко назвав і себе юродивим в ім'я своєї святині, в ім'я Української Нації; за Україну він терпить насміх, глум, щоб тільки Україна визначалась перед світом, частіше й могутніше підносила в очах сучасників. Поет дуже часто підкреслює, що його сучасники називають дурним ("Перебендя", лист до Я. Кухаренка), юродивим ("Сон"), п'яним ("Сон" і інш.). Поет хоче підкреслити, що в той час він ніби не при своїм розумі, не є відповідальним за свої слова, хочби які вони були правдиві й колючі. Цим Шевченко ніби наподоблює отих блазнів трагедій Шекспіра, що могли сміливо до очей короля говорити правду, витикати найтяжчі провини, висловлювати гострі думки й ідеї самого автора. Такий самий мистецький прийом використовує й Шевченко.

27—34 В цій картині Шевченко метафорично змальовує два моменти з української історії після того, як Москва обернула цвітучу Україну в неволю: 1. Україна занепадала: пвіт її землі й вільні душі українського народу обернулись у зарослий і залущений переліг, у місце, де було серце ("в душло холадне"), гадюк нанустила, ворогів, що плюндрували Україну. А що сиnam України? Що їм дісталося? — Тільки одна надія в степу: здобувати степ і плекати надію, що він буде їх, але й ту вітер розвіяв і знищив. Отже, для українського народу не залишилось нічого: він був покинутий, залишений на самого себе й вишканий у степ на страту в боротьбі із степовиками.

35—38 Та хоч і розносять вітер народні сподівання, хоч вища справедливість від українського народу відступила, — все таки Шевченко із таким станом примиритись не може, а наперекір тому, що з Україною сталося, поет вірить, що правда її не покинула зовсім, що вона в народі українським живе, і поет

- її, ту правду безталанну, таки знайде й доб'ється її в Україні здійснення. Оця віра в перемогу правди й устремління її здобути в устуні цім і висловлена.
- 39—42 “*Чигрине... прослав єси степи, ліси і всю Україну...*” В цім уступі Чигирин виступає, як столиця України, цебто *влада* її; а влада ця була така, що допустила Україну до повного занепаду.
- 43 “*повитий жидовою...*” — цебто окутаний, оточений, — це значить, що жидова в той час, посідаючи Чигирин, столицю України, тим самим посідала і всю Україну... І так буде до того часу, поки Україна не визволиться (“поки сонце встане...”).
- 45—46 “*Поки тії недолітки підростуть...*” цебто дійдуть до політичного ровуму і свідомости повної незалежности від Москви і Польщі.
- 47 “*Помолишись і я б заснує...*” — цебто занемає так само, як і Чигирин, але настирлива думка, як Україну врятувати, поетові не дозволяє.
- 56—70 “*До старого плуга новий леміш...*” — цебто до тих історично-національних традицій, до тих народніх і державних ідей, які український нарід на протязі своєї довгої історії вивинив, до того найліпшого, що жие тільки в народі, як національні цілості, Шевченко своїм словом, своїми творами, “*викує*” й додає нову правду, народні традиції наповнить новим змістом, надасть їм нового національного сенсу. І тоді той багатючий “*перелік*”, що український нарід витворив і який лежить ладом та занепадає, поет з’оре, цебто приправить по новому родючу, творчу душу українського народу й у душу його заєсіє свої нові думки, нові ідеї. Під впливом цих нових ідей у народніх душах зродяться нові чини до визвольної боротьби: “*зійдуть і виростуть ножі обоюдні*”, — нарід схопиться до зброї, бо нація переродиться: з німих рабів повстане свободний нарід, бо хлібороб-кріпак переродиться в козацтво, в Січ; в його жилах знову потече чиста і свята козацька кров, й Україна стане сильною, щасливою і незалежною... Радикальний лік, революційний, але єдине можливий. І коли він буде здійснений, то принесе повне відродження української нації, принесе нове життя і щастя. Козацькі душі наповнить почуттям обов’язку до України; дівочі душі — почуття родинних повинностей: почнуть зав’язувати дійсне родинне гніздо: “*рута й барвінок розві’ється...*”, весільний вінок із них увінчає голову молоді... Вся Україна переродиться до нового гарного і щасливого життя. Повстане нова Україна, а з нею й нова “*права да на сім світі!*”
- 85 “*Спи гетьмане...*” Цим поет звертається до гетьмана Богдана Хмельницького, що столицю Чигирин заснував, бо то він своєю угодою в Перелєзлаві з царем московським спричинився до того, що Україна почала занепадати. Найвидатніший гетьман, що так багато для України зробив, і він не встояв перед Москвою... Тому нова Україна повстане помимо гетьманів. Хай вони, “*недоуми*”, краще сплять. Україна відродиться без них; Вона встане зовсім при інших умовах. Тільки новий Гонга надхне душі української нації до її відродження, тільки справжній Провідник український, наділений вищою національною силою, створить нову Україну.

Заворожи мені волхве . . .

ТЕКСТ: Звичайно, цей твір, *посланиє М. Щепкіну*, у виданнях має наголовок “Пустка”. Вперше під таким наголовком цей вірш був опублікований П. Кулішем у в “Основи” за рік 1861, кн. I. Тут він уперше був надрукований із *автографу* Т. Шевченка, якого він подарував М. Щепкіну, присвятивши його цьому визначному акторові, що тоді саме (1844 р.) перебував на театральних гастрольях (виступах) у Петербурзі і часто зустрічався із нашим поетом. І з цього власного Шевченкового автографу Щепкін дозволив Кулішеві списати й опублікувати 1861 р. на сторінках I. кн. “Основи”.

Але наголовок “Пустка” не належить Шевченкові. Це видно із таких джерел: 1) із листа Я. Кухаренка до Шевченка від 8 жовтня 1850 р., коли Я. Кухаренко перебував у Москві. В цій листі Я. Кухаренко повідомляє поета: “В Москві Щепкін прочитав мені напам’ять “Пустку”. Я зараз одгадав. Хіба диво пізнати мову Тарасову, знаючи Тараса добре?” (див. “Твори Т. Шевченка”, видання Всеукр. Академії Наук у Києві 1929 р. т. III, ст. 272). У відповідь на лист 22 квітня 1857 р. Шевченко запитує Кухаренка: “Чи старий Щепкін ще живий? Ог щира козацька душа, а молода, як у дитини. Чи не пишеш ти йому часом. Як пишеш, то цілуй його за мене. Яку він там тобі “Пустку” читав. Я, поганий з мене батько, забув свою рідну дитину.”

2) У своїм “Щоденнику” під 10. лютим 1858 р. у Нижньому Новгороді Шевченко записує: “Н. В. Погожев пішов із Володимира, що він цими днями в Москві бачився із М. С. Щепкіним, і що він йому читав напам’ять якусь мою “Пустку”. Зовсім не пам’ятаю цієї речі. А чую про неї вже не вперше”. (“Твори Т. Шевченка” видання ВУАН у Києві 1927 р. т. IV, ст. 123).

З приводу останнього джерела П. Зайцев зробив такий висновок: “Щепкін сам дав цю назву цій поезії, скреслявши в копіях, що їх списував для друзів, підпис Шевченка, а з заголовку — своє ім’я. Зробив це, боючись відповідальности за розповсюдження творів засланого поета й обвинувачень за те, що з ним у близьких відносинах”. (Т. Шевченко “Твори”, вид. Укр. Наук. Інст. в Варшаві, т. III. ст. 213).

Я не думаю, щоб М. Щепкін роздавав копії з цього вірша своїм друзям. В обох джерелах ясно говориться, що Щепкін *напам’ять* декламував цей твір і, видно, тільки устно називав її “Пусткою”. І щойно тоді назвав її писемно, коли давав до друку в “Основи”. І ясна була справа, що Щепкін, речитуючи його, не крився з тим, що він належить Шевченкові. Отже, приятелі знали, чий це твір, але, даючи до друку, на все з’єднав цю назву з віршем. Тому, гадаю, не було побоювання у Щепкіна, а тим більше в 1861 р., коли Шевченко вже був амністований і на волі, а з дозволу влади перед надрукуванням вірша в “Основи”, мав уже в 1860 р. надрукованого свого “Кобзаря” і під власним іменем. На мій погляд, була друга причина, чому Щепкін так назвав цей вірш, — він був подарований автором Щепкіну без наголовка, а тільки з присвятою Щепкіну. А Щепкін для полегчення, щоб не наводити

довгий початок поезії, для зручності назвав його одним словом, яке йому дуже подобалося.

Таким чином, найстарший автограф цієї поезії був той, якого Шевченко подарував Щепкіну, а автограф із збірки "Три літа" — пізніший. Тому я друкую цей твір із збірки "Три літа" без наголовка "Пустка", але з присвятою: "М. С. Щепкіну", яка тим самим цей твір очолює.

ПОЯСНЕННЯ:

М. Щепкін (1788—1863) див. про це вище примітку до поеми "Цигрин" (стор. 390).

- 1 *Волге* (давнє українське слово) — ворожбит, чарівник.
3 *Ти вже серце запечатав* — цебто: ти вже перестав реагувати, перестав хвилюватись тим, що Україна поневолена.
5—16 *А я ще боюся... погорілу пустку руйнувати...* — це значить, що поет, хоч теж уже пережив багато, хоч теж дуже багато надій в його серці згоріло, — все таки він не втрачає віри, ще не хоче ховати останніх надій, бо сподівається, що надія таки вернеться в його спустошене серце і засвітить віру в майбутнє відродження України, в сонце правди.

Пустка значить пуста хата, в якій уже під довшого часу ніхто не живе. У Шевченка цей образ часто зустрічається в пізніших творах: "Сова", "Осіка", "Відьма", "Москалева криниця" й інші. Але в цій творі під *пусткою* поет розуміє своє *спустошене серце*, яке покинула всяка *надія* на щось ліпше в житті — в данному випадкові — Шевченко втратив надію на будь яке національне відродження.
25 *зоч одури!* — цебто, хоч яку небудь дай пораду, хоч неправду, але таку, щоб підтримувала віру.

Хустина.

ТЕКСТ: Вперше ця поема була надрукована в альманахові "Луна" 1881 р. у Києві з невідомого автографу. Крім цього варіанту, до якого близький є текст у копії О. Кониського, опублікований ним у часоп. "Сьвіт" 1881 р. ч. 6, був ще автограф, з якого копія з тих же приблизно 80-их рр. XIX ст. належала В. Науменкові. Самий автограф невідомий. Ще один автограф цієї поеми прислав Шевченко кн. Варварі Рєпніній (див. лист кн. Варвари Рєпніної від 22 лютого 1845 р. Видання ВУАН, т. III. "Листування, ст. 235). Нарешті відомий автограф із збірки "Три літа", що вперше був опублікований В. Доманицьким у "Кобзарі" 1907 р.

Таким чином, маємо чотири варіанти тексту цієї поеми: 1) Дефарт. Поліції у збірці "Три літа", найпоправніший; 2) дуже близький до попереднього — варіант у копії В. Науменка. Він, на думку В. Доманицького, повніший і найпоправніший зо всіх тоді відомих публікацій цієї поеми; 3) кн. Варвари Рєпніної; 4) варіант, опублікований у "Луні" — найнепоправніший та скорочений. В цій виданні "Кобзаря" я друкую перший із збірки "Три літа".

У всіх виданнях поема друкувалась під наголовком "Хустина". Хороший нагодовок і зовсім відповідає характеру наголовків Шевченка. Та й сам Шевченко, видно, в окре-

мих автографах, так і називав цю поему. Про це свідчить лист. кн. Барбари Респіної: “Сколько я могла понять вашу “Хустоньку”, она мнѣ и землякам нашимъ очень понравилась” (лист 22. П. 1845). І я на основі фактів вищенаведених цей наголовок залишаю.

Щодо дати написання цієї поеми, то видавці і редактори довго вважали, що вона була написана ще в 1841 році для альманху О. Корсуна “Сніг”. Але виявилось, що в збірці “Три літа” під цією поемою стоїть дата, поставлена самим Шевченком: “18 октября 1844 р. — С.-Петербург”. І цим розвіяні всі сумніви, щодо часу її написання.

Але П. Зайцев (П. том, ст. 211) цю дату й час повстання цієї поезії піддав критиці. Насамперед цю поему П. Зайцев назвав “*п'єсею*” і що вона була написана Шевченком для його драматичного твору “Назар Стодола”. “Але до рукопису “Назара Стодоли” 1844 р. цієї п'єси поет не вписав, віддавши її, як працю механічну. Можливо, пише він далі, теж, що перша її редакція була російською мовою, отже скомпоновано її ще 1842 р.” І далі, П. Зайцев для доказу відсилає читача до відповідного місця самої п'єси Шевченка “Назар Стодола” і приміток до неї (див. т. VI. “Твори” Шевченка, варшавське видання, стор. 60 — п'єси і стор. 292—293 приміток).

У примітках П. Зайцева я, як читач, там про цю “п'єсею” не знайшов нічого. Але в п'єсі “Назар Стодола” знайшов цікаве місце: В III. дії, в діалогові між Галею й Назаром Галя пригадала, що вишила Назарові хустку: “Для тебе, каже вона, вишивала. Що, хороша? Я сама вишивала і гроші на шовк сама заробляла”. Порівнюю із відповідним місцем поеми і там читаю:

У педілю не гуляла,
Та на шовк заробляла,
Та хустину вишивала...

Зовсім добре кореспондує вислів у п'єсі із таким же — в поемі.

Далі, Галя пропонує Назарові послухати пісню “про хусточку”, що вона чула в Чигрині від дядини.

“Назар: Коли весела, заспівай.

Галя: Ні, невесела, та мені сидить уже остидло. Слухайте.” (Ремарка: Виходить на край сцени). Далі йде ряд точок, цебто пісня про хусточку пропущена. Назар, прослухавши пісню, аж заплакав, так зажурився.

Це місце з п'єси, справді, привабливе на здогади: Пісня про хусточку, сумна, аж Назар заплакав... Отже, сумний зміст Галіної пісні та ще й про Хусточку зовсім відповідає сумному змістові нашої поеми. Так назверх здається. Але, коли уважити та заглибитись у суть самої поеми Шевченка, то зовсім виїде напика: Шевченко ніяк не міг цю поему свою вкласти в уста Галі, щоб вона її співала. По-перше, вона для пісні задовга і на сцені співати її півгодини, а, може, й більше тяжко а то й зовсім неможливо. По друге, поема Шевченка зовсім не падається, щоб її вважати піснею. Галя мусіла-б співати в цій і свою партію дівчини і партію пісні козака, що пішов у чужу чумачку, захворів у дорозі й помер, тієї пісні, що він у дорозі співає. І Галіна й козакова пісні короткі і одна

Гаяля за себе й козака не могла б співати. Тим більше не могла співати цілої поеми, бо крім тих двох пісень, іде розповідь про недугу чумака, і його смерть та похорон.

Це все свідчить про те, що Гаяля мусіла співати іншу пісню чисто народню і чумацьку. Із студії Дм. Ревуцького про те, які пісні знав і співав Шевченко, відомо, що Шевченко багато знав чумацьких пісень, любив їх і навіть записував. І серед них є кілька чумацьких пісень сумних про недугу чумака і смерть: а) “Зажурився бідний сірома”, “Ой сидить пугач та на могилонці” — про загибіль чумака в степу; “Забілили сніги, забоділо тіло ще й головоножка”. Отже, на мотив однієї з них міг Шевченко вкласти в уста Галі пісню у зв'язку з “Хусточкою”. (Див. Твори Т. Шевченка, ВУАН, т. IV., ст. 423—433).

Та й дата написання поеми говорить про те, що не могла вона належати до 1842 р. та ще й на російській (московській) мові. Тому припущення П. Зайцева потребує поважних доказів, щоб зв'язувати цю поему із п'єсою Шевченка “Назар Стодола”.

- 24 *З чужим добром* — так у О. Дорошкевича: ЛІМ 1933 р., так і в П. Зайцева. В виданні УАН: “З чужим добрим”. Вважаю, що перший варіант правильніший, і я його залишаю в цім виданні.

ПОЯСНЕННЯ:

- 3 *Хустина* в житті української молоді відіграє велику роль. З дитинства хустина покриває голову дівчини, нерозлучна з нею. Хустина дуже важить і в особистім житті українського парубка, бо коли дівчина підносить парубкові в дар хустину, то цим вона показує, що парубка вірно любить. Тільки нареченому своїйому дівчина вишиває хустку. Але, крім того, хустина відіграє в житті молоді й обрядову роль. Це тая вишивана хустина, яку під час сватання наречена дівчина, коли подасть старостам рушники, закладає молодому за пояс. Під час шлюбу в церкві хусткою перев'язують молодим руки. Під час похорону парубка наділяють хусткою всіх, хто на похороні був. Отже, хустка в житті парубка відіграє велику роль. Коли вона від дівчини, то символізує вірне кохання.
- 10 *мальована* — кольорова, червона, розмальована різними барвами.
- 80 *На новому хресті хустку вітер розвіває* (загально див. “Кобзар” т. I, ст. 337, прим. 1194—1197). Але тут “мальована” хустина означає жалобу дівчини: коли не змогла за життя козака дати йому хустину, то по смерті хай на хресті розвівається і свідчить про великий і вічний жаль дівчини.

Гоголю.

ТЕКСТ: Основний автограф цього послання Шевченка той, що є в збірці “Три літа”. Його я беру до цього видання. Крім цього, П. Зайцев визначає ще кілька автографів цього твору, які не заховались, але від них залишились копії. Такими автографами були: 1) від якого вперше надрукований текст у збірці “Новия Стихотворенія Пушкіна и Шавченки”, виданій В. Гергардтом у 1859 р. в Ляйпцігу; 2) від якого повстав текст поезії, надрукований в “Основи”, передрукований у Львівськ. Кобзарі 1867 р.

і в Празькій Кобзарі, т. I., стор. 196; 3) автограф, від якого вийшов текст, надрукований у Празькій Кобзарі т. II., стор. 75; 4) автограф, з якого повстали копії: а) в альбомі Сулієва, б) копія М. Лазаревського; 5) самим Шевченком поправлена копія Сулієва і це має бути останній варіант цієї поезії, створений самим поетом.

Вперше ця поезія була надрукована під наголовком “Думка” з копії, близької до автографу основного (збірка “Три літа”), в Ляйпцігу ще за життя поета у збірці: “Новыя Стихотворенія Пушкіна и Шавченки”, виданій В. Гергардтом у 1859 році. Під цим наголовком надрукована була ця поезія і в Празькій Кобзарі т. II. Пізніші видавці друкували цей твір під наголовком “Н. В. Гологолю”, “Н. Гоголю”. Але автограф збірки “Три літа” має тільки “Гоголю”, написаний олівцем. (Див. В. Доманицький “Критичн. розвід...”, ст. 83 і П. Зайцев “Твори”, т. III., стор. 213).

14

В цій поезії найбільше сумнівів викликав вислів: “*Богилова, брате!*” Видавці його не розуміли і перекручували: “*Богитолов, брате!*” (“Основа”, Льв. К., Празьк. К.). “*Ничого, мій брате!*” (Празьк. К. т. II); “*Богинова, брате!*” (Ляйп. вид.; “*Бур’я*, мабуть, брате!” (власноручна поправка Шевченка в альбомі Сулієва); “*Богослове — брате!*” (Копія Лазаревського). Але в усіх теперішн. вид. з автографу “Три літа” остаточний вислів “*Богилова, брате!*” Цей вислів залишаю у цім виданні і я.

ПОЯСНЕННЯ: Микола Гоголь (1809—1852) — родом українець, по свідомості українофіл (були ще й такі українські люди); народився на Полтавщині в Миргородському повіті в містечку Сорочинцях. Учився в Ніжині в Ліцеї. Потім жив у Петербурзі, а останні роки — переважно в Римі. Видатний письменник — творець романтичного гротеску, фантастичних, вигадливих оповідань: (Вечорі на хуторі біля Диканьки, Арабески, Миргород), романтичної повісті (Тарас Бульба), побутово-психологічної комедії (“Ревізор”) і прозової “поеми” “Мертві душі”. Довго вважали Гоголя творцем реалізму в московській літературі і навіть натуралізму. Але найновіші дослідники викрили в творчості Гоголя типові риси романтизму. Значення Гоголя для української літератури полягає в тім, що Гоголь: 1) творив переважно на теми з українського історичного і побутового життя і дав ряд видатних творів, серед яких для українців найважливіша історична повість “Тарас Бульба”, що вважається глибоким українським патріотизмом; 2) впливав ідеологічною стороною своєї творчості на ряд українських письменників, серед яких на першому місці стоїть Куліш; 3) впливав і на Т. Шевченка: гумор і сатира у збірці “Три літа” безумовно навіяні Гоголем. Доказом цього є і цей твір Шевченка “Гоголю”. Це посланіє. В нім Шевченко підкреслює спільну їм обом рису: різко негативне ставлення обох до тієї московської дійсності у відношенні до України:

Не заревуть в Україні
Вольні гармати,
Не заріже батько сина,
Свої дітини...

... продасть в різницю
Москалеві...

І нарешті одні й ті самі (для обох поетів) завдання, хоч неоднакові по характеру творчості:

Нехай, брате! А ми будем
Сміятись та плакати.

З цього видно, що Шевченко поважав Гоголя, як видатного письменника. Але й глибоко розумів його талант, головню у відношенні до України й до української національної проблеми. Шевченко й Гоголь в цім питанні дуже відрізнялись, заховувались впрот протилежно. Шевченко найглибший український патріот, тоді як Гоголь був перенятий московською великодержавницькою ідеологією. Україну любив він, але любив її етнографом, мистцем, істориком-повістярю, що ідеалізує минуле. Правда, в момент захоплення Україною (так до року 1835) в листі до Мих. Максимовича Гоголь ентузіастично кличе Максимовича в Україну, бо й сам мріяв працювати в київськїм університеті, — закликав до Києва: “туди, туди! в Київ, в стародавній, в прекрасній Київ! Він наш, він не їх (москалів — Л.Б.), — хіба не правда?... Там можна відновитись усіма силами...” Чи одержав це посланіє Шевченка Гоголь? Про це не маємо жадних відомостей. Особисто Шевченко з Гоголем не зустрічались ніколи. Вони навіть і не шукали цієї зустрічі. Цінив Шевченка, як поета, й Гоголь. Не подобався йому у творчості Шевченка його непримиренний сепаратизм від Москви й сепаратизм літературний. Шевченко глибоко розумів талант Гоголя. Він умів одним реченням підкреслити найосновніші властивості характеру творчості Гоголя в порівнанні із своєю творчістю.

- 11 *Ти смієшся, а я плачу...* В цих словах поета уся протилежність творчості Гоголя до його творчості. Гоголь сміявся із тих потвор московської бюрократично-поліційної системи, яку у поемі “Сон” так геніяльно змалював і Шевченко. Але в цій протилежності ховається й подібність творчості їх обох. Шевченко плакав... але й Гоголя сміх лунав через сльози. Тому й закінчує Шевченко свій твір для обох одним завданням.

... А ми будем
Сміятись та плакати.

- 14 *богилі*, боляголов. В копії Сулієва сам Шевченко поправив: *Бур'я, мабуть, брате!* Далі у Шевченка зустрінемо: “І твій барвінок хрещатий заріє *богилю*”, себто бур'яном.
- 17—20 В цих словах Шевченко мав на увазі повість Гоголя “Тарас Бульба”, в якій батько (Тарас Бульба) власною рукою застрелив свого сина, Андрія, за зраду своїй Батьківщини. Той сам чин провів і Гонта в поемі Шевченка “Гайдамаки”: в ім'я батьківщини зарівав двох своїх синів-католиків.
- 21—23 За це перекинчицтво і зрадливість української інтелігенції Шевченко найсильніше докоряв її. Поет і тут викриває повну безідейність певної частини українського суспільства, особливо того, що пішло на службу Москві.
- 23—25 Шевченко з іронією підкреслює, як ніби то Україна (мати-вдо-

виця) дає данину московському цареві не тільки податками, але всім найдорожчим, жертвує своїми синами, яких батьки погані “продають москалеві”.

Розрита могила.

ТЕКСТ: 1) Автограф цієї поезії у збірці “Три літа”, який друкується і в цій виданні. Але, на думку В. Доманицького й П. Зайцева автографів цієї поезії було більше; з них походять такі копії чи друкovanі тексти: 2) Ляйпц. вид. 1859 р.; 3) Львівськ. Кобз. 1867 р.; 4) Пражськ. Кобз. 1876 р. том II. Всі ці друкотексти вкупі з автогр. збірки “Три літа” належать до однієї групи. Це *перша* редакція цієї поезії. *Друга* редакція автографів: 5) варіанти Пражськ. Кобз. т. II (у примітках); 6) Копія М. Максимовича із збірки В. Науменка із наголовком: “*Розкопана могила*”. Історію тексту цієї другої редакції П. Зайцев так з’ясовує: коли цей вірш появился в Ляйпц. виданні 1859 р. із помилками, Шевченко його поправив і з цього вже поправленого варіанту віршу й повстала друга редакція тексту. Нарешті, 7) Копія Сулієва, яку Шевченко так само поправив і цей поправлений текст творить *третьою* редакцію тексту поеми. Я друкую текст першої найранішої редакції, що вийшла безпосередньо із оригіналу цієї поезії Шевченка. В автографі із збірки “Три літа” Шевченко олівцем написав і наголовок “*Розрита могила*”.

ПОЯСНЕННЯ:

- 17—28 Шевченко докоряє Богдану Хмельницькому, бо не може йому простити Переяславської угоди р. 1654, по якій піддав він Україну під протекцію царя московського. Шевченко з цього трагічного акту Богдана виводить усі наслідки, що впали такою тяжкою карою на український нарід. Оцю політичну трагедію України, її неволю й руїну в поемі цій в образі розритої могили й оплакує поет та докоряє гетьманові, що до такого нещастя спричинився.
- 29 “*Степи мої запродані...*” Україна оплакує подію, що сталася після зруйнування Січі Запорізької Катериною II. р. 1775. Тоді ця московська царя почала роздаровувати та розпродавати запорізькі землі різним колоністам із закордону та своїм численним коханцям. Вона була з роду німка.
- 31 “*Сини мої на чужині...*” Тут Шевченко визначає другу трагедію України, коли після нещасливої війни гетьмана Мазепи з Петром I та зруйнування столиці Батурина, багато українського козацтва було заслано на північ до Фінської затоки, до озер і далі на багнища, де мусіли в болоті конати канали, прочищати в багнищах місце для міста Петербургу. І от там то багато загинуло цвіту української нації!... Це той випробований спосіб московської розправи з непокірними синами України.
- 35—36 “*І могили мої милі москаль розриває...*” Могили, що скрізь розкидані по Україні, в національній свідомості Шевченка були найдорожчими святощами, найближчими символами української визвольної боротьби. В могилах спить українська воля, в могилах спочиває українське козацтво... Тому могили — то

національні скарби, мавзолеї Нації, бо вони прикривають тіла й кості українських героїв. Але в часи Шевченка московські археологи з дослідницькою метою почали їх розкопувати. З ними одночасово почали розкопувати їх і приватні особи, гадаючи, що там заховані гроші та інші скарби. Це робилось без пляну й без елементарного вміння. Вирост могили, що були Шевченкові такі дорогі, розривались і руйнувались... І це ображало його національне почуття і в душі його викликало обурення і протест. Поет глибоко відчував, що ці могили повинні бути недоторкальні, бо вони підтримують і виховують у народі національну свідомість, воскрешають собою героїчне минуле України, кличуть до відплати і до її визволення. Тому Шевченко був глибоко свідомий, що в цих могилах спить ота моральна і патріотична сила, що збудить український нарід до визвольної боротьби. В могилах — Воля України і її відродження. Тільки вони можуть піднести нарід до визвольного життя. Тоді на могили, розкидані по Україні, ще не було інших поглядів про їх похоронення. Та й тепер ще немає одностайного погляду про них.

Чого мені тяжко...

ТЕКСТ: 1) Заховався автограф Шевченка у збірці “Три літа”; 2) був ще один автограф, з якого вперше ця елегія була надрукована в “Основі” 1861 р. кн. III. та в Празьк. Кобзарі 1876 р. Я друкую в цім виданні з автографу збірки “Три літа”.

ПОЯСНЕННЯ:

- 1—4 Тарас Шевченко, як уже видно з першого рядка, переживав глибоке страждання. Серце його відчувало неймовірний біль і плакало — ридало — кричало з болю, мов голодна дитина. Шевченко рідко коли переносив такі душевні муки. Ці переживання поета можна пояснити тільки тими тяжкими враженнями, які він виніс із поїздки по Україні. Що це так, видно із листа до Кухаренка того самого року й навіть місяця, в якому писався цей вірш. “Був я уторік на Україні... Скрізь був і *все плакав*, — сплюндрували нашу Україну!...” От оці переживання, що поет описав Кухаренкові на 13 день пізніше після написання віршу, і вилив він у цій глибоко ліричній поезії.
- 6 В цих словах поета чується ніби резігнація...
- 7—8 *А люд навесний нехай скаженіс!*... Це вже не перший раз Шевченко так різко про люд висловлюється. Ця зневажливість до несправедливого і жорстокого люду відчувається вже в “Перебенді”, в “Катерині”, а потім пізніше в баладі “Лілея” й инш. Це є та зграя панів, що зневажає нарід і тримає в неволі, а може до того ще й чужинці; їм байдуже до сліз і переживань поета; а ще більше байдуже до любої поетові України.

Не завидуй багатому...

ТЕКСТ: Текст цього віршу дійшов до нас із трьох автографів: 1) автограф із збірки “Три літа”; 2) автограф, з якого вперше цей вірш був надрукований в “Основі” 1861 р., кн. III;

3) автограф, що належав небозі княжни Варвари Рєпніної, Орловій. Копія з цього автографу була в Ол. Маркевича. Два останні автографи затрачені. Друкую в цім виданні текст автографу із збірки "Три літа".

ПОЯСНЕННЯ:

- 6 *заставляє* — примушує, змушує.
- 15—16 Шевченко, загляблюючись у життя людини, як і своє власне, бачив його не тільки зверхні ніби привітлив, радісні, щасливі сторони, але викривав його внутрішні прояви, де під зверхньою ніби весело покривкою вбачав трагічні сили, що може найбільше впливають на життя людське. У багатьох творах і навіть у своїм особистім житті поет вказував цю сторону душі людської. Шевченко тому не вірив у рай на землі, бо люди в нього роблять пекло.

Не женися на багатій ...

ТЕКСТ: Цей вірш заховався в тексті таких автографів: 1) автограф із збірки "Три літа", 2) автограф, з якого вперше цей вірш був надрукований в "Основі" 1861 р. кн. III.; 3) автограф, з якого копію мав О. Маркевич. Ці два останні автографи затрачені. Друкую в цім виданні із збірки "Три літа".

ПОЯСНЕННЯ:

- 1—4 Шевченко дуже часто роздумував над своїм самотнім життям і не один раз задумував одружитись. Але не всі ті, яким поет освідчувався (як Ф. Кошицівна, священника донька з Кирилівки), могли за нього вийти заміж. В данім випадкові батько, священник Кошиця, не дозволив донці на шлюб із поетом, бувшим його наймитом. Під впливом таких фактів Шевченко і зрештучував навіть із думки про одруження ні на багатій, ні на вбогій.
- 5—6 Єдина дружина — воля та козацька доля: бути козаком вільним і ні від кого незалежним — то найліпше життя поета.

Сова.

ТЕКСТ: Відомі два автографи цієї поеми: 1) із збірки "Три літа" і 2) з листа княжни Варвари Рєпніної до Шевченка від 20 грудня 1844 р., в якому вона пише про А. Лизогуба і просить Шевченка, щоб він і йому послав свою "Сову". "Обрадуйте его (А. Лизогуба — Л.В.) и всѣхъ любителей малороссійскаго языка вашей "Совой" (Видання ВУАН, том III. "Листування", ст. 233). Коли Шевченко подарував автограф цієї поеми і Лизогубові, то це був би ще один автограф. Але всі вони, крім першого, затрагались.

Вперше ця поема була надрукована в місячнику "Нова Громада" за р. 1906, кн. X. вже тоді, коли збірка "Три літа" була приступна для використання. Надрукована вона була з цієї збірки по копії Я. Забіли. Але там вона була надрукована вже фонетичним правописом і до неї вкрався помилки. Тоді В. Доманицький використав цей рукопис Я. Забіли і буквально по його копії надрукував удруге у своїй праці "Критичний розслід над текстом Кобзаря Т. Шевченка", Київ 1907 р., ст. 64—67.

- Я друкую в цім виданні по автографу із збірки “Три літа” з видання УАН, 1927 р. т. I.
- 9 *Матер Божа*. Звичайно друкують цей вислів у формі: “Матір Божа”. Але П. Зайцев слушно вказав, що Шевченко у слові “матір” уживав дві форми: 1) “матір” — звичайна матір, але “Матер” поет вживав для означення тільки: “Матер Божої”, Тому цю останню форму у цім виданні я залишаю незмінною.
- 10 *Благодати* (замість *-ті*) Шевченко вжив таке закінчення (*ти*) задня рими (*дати*). Я подаю правильну форму — *ти*.
- 175 Цей рядок у виданні В. Доманицького — відсутній. П. Зайцев вважає, що його нема і в автографі збірки “Три літа” і виповнює чотирьохрядкову строфу, за прикладом І. Франка, рядком із посланія: “І мертвим, і живим...” рядок 2: “*День Божий минає...*” Але це вже не кон’єктура, а запозичення цілого рядка із другого твору Шевченка. С. Єфремов і М. Новицький у Виданні УАН пропущений рядок В. Доманицьким виповнюють: “*І знову смеркає...*” Цей самий рядок є і в усіх інших виданнях УАН 1939 р. і 1949 р. Я не припускаю, щоб і С. Єфремов та М. Новицький таксамо його позичили з якогось іншого твору. Мабуть він і є в автографі збірки “Три літа”. Правда, про це нема вказівок у їх виданні. Тому я для цього видання беру текст збірки “Три літа” із видання УАН під редакцією С. Єфремова й М. Новицького.

ПОЯСНЕННЯ:

- 26 *півчварта* — три з половиною.
- 29 *дебелій* — сильний, незломний, кременний.
- 60 *з німецького поля* — з далекого поля, де люди щасливі, розумні, з яких треба приклад брати.
- 79 *изниціла* — збідніла.
- 84 *подушке* — податок від душі.
- 118 *до прийому* — цебто до того місця, де набирали новобранців (капцелярія військового начальника); а щоб вони не втікали, то їх заковували в кайдани. Так було в добу панщини.
- 124 *до обозу*, — цебто до валок возів із новобранцями.
- 137 “*якраз під аршин*” — саме до міри; аршин — московська міра довжини, що мала 73,5 центим., майже $\frac{3}{4}$ метра, або 2 $\frac{1}{2}$ футу.
- 151 *копу назбирала* — коповик, цебто гривню, півкарбованця (50 московських копійок).
- 166 “*коло коворот...*” цебто *коло коловорот* — коло воріт за селом, при в’їзді в село; село було обгороджене або обкопане і в’їздили в село або виїздили з нього тільки через ворота (“царину”), які стеріг дід (царинник).
- 176 *москаль* — тут вояк, солдат. Так називав нарід усіх вояків, що служили в московським війську, бо вони служили Москві. Але в більшості творів під “москаль” Шевченко розумів московський нарід.

Дівичії ночі.

ТЕКСТ: Автограф цієї поезії тільки один у збірці “Три літа”. Тому ця лірична поезія не була відома аж до 1906 р., коли на основі збірки “Три літа” вірш цей вперше був надрукований у

місячнику “Нова Громада” 1906 р. кн. X. і в студії В. Доманицького “Критичний розвід...” 1907 р., ст. 68. Цей самий текст і в цім виданні.

ПОЯСНЕННЯ:

- 24 “*тая слава*” — не в розумінні поговору чи неслави вживає поет вислову: “*слава*”, а в сенсі слави доброї, що її всі хвалять, що вона така гарна, її всі славлять за красу, за чесноти і т. д.
- 29 “*нарікають...*” — від слова *рікти*, цебто *називають*.

Наймичка.

ТЕКСТ: Вперше ця поема була надрукована П. Кулішем в 1857 році на сторінках праці “Записки о Южной Руси”, т. II. Вдруге вона була надрукована в “Кобзарі” 1860 р. В основі цих видань лежить один і той самий текст — копія П. Куліша.

У передмові до першого видання поеми, коли ще Шевченко був на засланні і твори його були заборонені, Куліш, законспіруючи дійсного автора поеми, пише, що він ніби знайшов цей анонімний твір в альбомі якоїсь панночки-хуторянки в Україні. П. Зайцев вважає, що ця копія Куліша походить із найранішого автографу Шевченка і ще на весіллі своїм 1847 р. Куліш разом із Шевченком його виправляв, як про це згадує дружина Куліша: Куліш виправляє Шевченкове “писаннячко про любу свою сестру, любиму Орину, що тоді кріпачкою була”. “Очевидно, пише Зайцев, Куліш давав тоді поради Шевченкові щодо тексту цієї поеми” (т. III., ст. 227). І це була перша редакція тексту поеми. Чи є вона перша, тяжко сказати, бо Кулішева копія значно той текст відміняє. Другий автограф є той, що заховався в збірці “Три літа”. Третій невідомий нам автограф поеми є той, з якого в паперах О. Бодянского була знайдена в Архиві “Московского Общества Истории и Древностей Российских” проф. Карським і 1907 р. опублікована. Нарешті четвертий варіант напів автограф це “Кобзар” 1860 р. примірник Цвітковського, поправлений Шевченком. Тяжко встановити історію цих 4-ох автографів і залежність їх між собою, бо Куліш своїми правленнями тексту першого автографу так його відмінив, що затемнив первісні особливості його тексту.

Ще заховалась копія поеми Н. Тарнавської, що так само зроблена з якогось уже п'ятого автографу Шевченка. Я не вважаю їх редакціями, а тільки копіями з якогось власноручного Шевченкового оригіналу.

Після моїх текстологічних спостережень особливо на основі варіантів рядків з поеми “Наймичка”: 347, 373, 468—469, наведених у примітках П. Зайцева, я зробив для себе такий висновок: Серед усіх цих автографів чи копій із них оригінал поеми, себто той автограф, якого Шевченко написав уперше, втрачений, а всі автографи — копії з нього чи спорідненого з ним. Але серед тих, що заховались, найближчим до оригіналу — автограф збірки “Три літа”. Другим за ним — автограф у копії Н. Тарнавської. Текст збірки “Три літа” з видань УНІ і УАН у цім томі й наводиться.

ПОЯСНЕННЯ:

- 6 до лона — до грудей.
- 45 трути-зілля — отруйного зілля, щоб із горя отруїтись.
- 49—50 *тихий Дунай*, — Дунай річка на півдні Європи, що впливає в Чорне море. Але в народній пісенній творчості Дунай — кожна більша річка.
- 71 *за дитину стане*, — цебто рідною дитиною, що на старість ними заопікується.
- 143 *В Городище* — до містечка на Черкащині. Коли це справді те містечко Черкаського повіту, то дія відбувається не в Переяславщині, де Шевченко свою поему у лікаря Козачковського в Переяславі писав, і не на Роменщині, як у повісті, а на землях поетові рідних, де проходили його дитячі роки. Може бути й таке припущення.
- 195 *посоднались*, — догодились, умовились.
- 246 *одеювали*, — до життя привели, поставали на ноги.
- 268 *з святым хлібом обмінем*, — це той хліб, що свати від молодої на знак згоди батьків молодій її видати й самої молодій вийти заміж, несуть молодому взамін того хліба, що свати принесли батькам молодій від молодого. Це давній звичай із весільного обряду *сватання*.
- 340—343 Цебто від Івана Воїна, якого моці лежать у печерах Київської Лаври. Нарід вірив, що шапочка, одягнена на голову святого, має цілющу силу від болю голови; тому й купували такі шапочки.
- 344 Майже всі прочани, що відвідували Михайлівський монастир у Києві, неодмінно прикладались до мошей св. Варвари й купували перстні, що біля моців святої продавались, бо він приносить щастя й охороняє від злого.
- 379 *в брилі*, — в солом'янім або повнянім капелюсі.
- 381 *в юпку*, — юпка це є жіночий одяг, подібний до корсетки, але довший, звичайно, з фанелі зшитий (ніколи не є свитка, що шнеться із сукна) до талії з рукавами й деколи на ваті.
- 390 *леська* — добра, гарна.
- 408 *з фольги*, — цебто з тоненьких бляшаних листочків золотой барви; з них робились прикраси або шати на образи.
- 432 *ї на часточку дати*, цебто підчас служби Божої подати за невелику плату ім'я болящого на карточці, щоб воно було прочитано під час служби й винята *часточка* з проскурки.
- 447 *маслосвятіє* — особливе релігійне таїнство, що відправляється над тяжко хворим, і при тім священик помазує його елеем.
- 455—457 *нарід вірять*, що сови чи сичі своїм криком віщують недобре, навіть смерть.
- 474 *парча* — матерія проткана золотом чи сріблом; з неї роблять ризи до церкви а також і жіночі очіпки.
- 476 *з білою лабою*, — цебто з білими берегами; але габою називають ще біле сукно або покривало.
- 482 *кав'яр* — собіена ікра з риби.
- 498 *занози* — це ті затички, якими, коли від всуне в ярмо шию, замикають ярмо, щоб він не міг ший з ярма висмикнути.

Маленькій Мар'яні.

ТЕКСТ: Цей вірш не був відомий аж до 1906 р., коли вперше він був надрукований у місячнику "Нова Громада" за 1906

р. кн. X. по копії з автографу із збірки “Три літа” новим правописом. По цій самій копії, стисло придержуючись правопису Шевченка, опублікував цей вірш В. Доманицький у студії “Критичний розслід над текстом “Кобзаря” 1907 р., ст. 134. Але в цім виданні В. Доманицький зробив у 3. рядку помилку: замість: “Розвивайся *поки* твое” надрукував: “*коли* твое”. Повну репродукцію автографу із збірки “Три літа” опублікував проф. Ох. Снявський у своїй студії “Дещо про Шевченкову мову” — “Україна” за 1925 р. кн. 1—2, стор. 112. З тієї публікації автографу я й беру текст до цього видання.

Інших автографів цієї поезії я не знаю.

ПОЯСНЕННЯ:

5 не дознали, — не пізнали.

Сон.

ТЕКСТ: Ця поема вперше була надрукована окремою книжечкою К. Климовичем у Львові 1865 р. Супкевич з помилками передрукував його у “Кобзарі” 1867 р. у Львові. Близька до цього останнього видання копія Г. Честохівського, але вона неповна, — тільки до 328 рядка включно. Це один варіант тексту цієї поеми.

Того самого 1867 р. Кожанчиков видав із невідомого автографу в цензурних причин тільки “Частину із поеми”.

Ще пізніший варіант тексту поеми маємо в копіях: а) М. Максимовича, але тільки до 119 рядка, б) Л. Жемчуженківа, поправлений Шевченком і в) Празького Кобзаря 1876 р. т. II.

Але найкращий текст поеми заховався в а) автографі із збірки “Три літа” і найближчих до нього: б) в копії Богданенка і в) в друкованих примітках Празького “Кобзаря” 1876 р. Останній текст цієї поеми найближчий до оригіналу Шевченка.

В цім виданні я друкую текст автографу із збірки “Три літа” по виданню УАН під редакцією С. Єфремова й М. Новицького. Київ 1927 р.

Звертаю увагу тільки на деякі лектури в тексті деяких варіантів поеми, що потребують висвітлення:

- 147 УАН — *З двадцятю душі прописав*. Так і в автографі збірки “Три літа”. У П. Зайцева в редактованім ним тексті помилково: *з двадцяткою*.
- 227 *В кайдани залиті* — так в автографі і в виданні УАН і ЛІМ 1933 р. О. Дорошкевича. П. Зайцев вважає, що це помилка Шевченка і виправляє, як і в інш. копіях і виданнях, на “*забиті*”. На мій погляд, П. Зайцев не має рації на зміну в автографі, бо тут Шевченко не помилювався, а передав так, як було в дійсності: кайдани на “злочинцях” не забивали, не замикали на замок, а розкуте кільце *заливали* або зварювали, щоб закований не міг легко розкувати, бо розігріті кінці до білого *зливали* їх. Тому, вважаю, що Шевченко висловився добре. І я цей вислів Шевченка залишаю у цім виданні.
- 242 *Цар всевітній! Цар волі, цар...* Так в автографі із збірки “Три літа” і інших варіантах. Але в автографі, з якого подано в примітках Празького “Кобзаря” 1876 р. т. II. це місце читається: “Цар *Всевишній*, цар волі, цар...” Вважаю, що вислів “Всевишній” — старший від “всевітній”. Я не роблю кон’єктур, але використовую в статті своїй про цю поему (див. стор. 223—224).

Раз добром *нагріте* серце
Вік не прохолоне!

Вислови автографу із збірки “Три літа”: “нагріте” і “вік” зовсім логічно узгоджуються із присудком: “не прохолоне”. У всіх інших варіантах:

Раз добром *налите* серце
Ввік не прохолоне!

Тільки *нагріте* серце може не *проголонути* або *проломнути*, а не *налите*.

То не хмара — *білі пташкя*
Хмарою *спустилася*
Над царем тим мусянжовим,
І *заголосила*:

Так в автографі із збірки “Три літа”. Але в близькій до цього автографу копії Богданенка читаю:

То не хмара — *білі птаги*
Хмарою *спустились*
Над царем тим мусянжовим,
І *заголосили*:

Цей варіант краще передає образ численних душ козацьких, закатованих Петром І. Це завважив і П. Зайцев (т. III, ст. 209—210), що цей варіант більше відповідає вислову з попередніх рядків тексту автографу із збірки “Три літа”:

..... Дивлюся:
Біла хмара крне
Сіре небо, а в тій хмарі —
Мов звір в гаї вие.

І далі роблю кон'ектуру із копії Богданенка:

То не хмара — *білі птаги*
Хмарою *спустились*
Над царем тим мусянжовим
І *заголосили*:

Оцей саме варіант у множині, а не однині, я й увожу до свого тексту поеми. Його відстоює і Б. Лепкий (Повне вид. творів Шевченка, т. III, ст. 75). Далі Шевченко в автографі цю множину птахів вводить, як символ душ козацьких.

“І ми сковані з тобою,
Людоїде, змію!...”

Жидам продав, поки свечив...

До цього рядка П. Зайцев у примітках (див. III т., ст. 210) подає таке пояснення: “Так і в *Прим. до Пр. К.* та коп. Богд.; в інших:

В німецьких петляцях...

А далі пише: “Підкреслюю, що лише *рус. Д.П.* (автограф із

“Три літа” — Л.Б.) дає добрий текст (пор. образ: “квіти” в ряд. 254.)

З наведеного видно, що всі слова П. Зайцева і приклад не стосуються до рядка 520, а до рядка 527, — який зовсім на цім місці відсутній:

В німецьких петляях...

Отже, це місце у П. Зайцева покалічене і для звичайного читача — не зрозуміле.

540 *Медвідь* виліз. В інших копіях і виданнях: *ведмідь*. І я погоджуюсь із П. Зайцевим, що не вільно змінювати Шевченкове *медвідь* на *ведмідь*, бо перший вислів властивий Шевченковій мові. Та не тільки Шевченковій, — так у його місцевості говорять і я ніколи не чув, щоб на Звенигородщині говорили: *ведмідь*. Тому поправка на *ведмідь* у виданні творів Шевченка під редакцією С. Єфремова і М. Новицького (УАН) зовсім непотрібна. Так само і в рядках 562 і 565 автографу з “Три літа”: *Мій медведик... Медвежа шкура...* Тільки так і треба вимовляти, а не “ведмедик” чи “ведмежа”, бо цей вираз так само Шевченкові не властивий.

554—555

Він до челяді — *і челядь*,
І челядь пропала;

Так у тексті П. Зайцева. Видання УАН С. Єфремова і Новицького:

Він до челяді —
І челядь пропала;

В виданнях: Климковича, Львівського Кобзаря та Коп. Жемчужнікова:

Він до челяді *сунеться*,
І челядь пропала.

П. Зайцев зазначає: “В автографі *ДП*, (себто збірки “Три літа” — Л.Б.) не перше підкреслене “*і челядь*” (ряд. 554) Шевченко принісав десь пізніше: очевидно шукав перед тим іншого трьохскладового виразу, щоб тричі не повторяти слова: “*челядь*” і тому П. Зайцев затримав перший вислів: “*і челядь*” у своєму тексті. Але ж справді, підряд тричі “челядь” не тільки не збагачує поетичної мови, а навпаки, стає докучлива і псує Шевченкову мову. Тим більше автор дописав його *пізніше*, як вимушене. І я розумію редакторів видання УАН, що вони перший вислів відкинули. Ліпше ритмічний скорочений на три склади рядок, ніж повний і стилістично злий. Тому і я в цім виданні його опускаю.

ПОЯСНЕННЯ: Поему “Сон” Шевченко вважав *комедією*, але, вислів цей поет ужив не в сенсі жанровім, як від епічного (драматичного) твору, а в сенсі глибокої іронії (про це див. стор. 225).

1 “У всякого своя доля...” — таким загальним рефлексійним роздумуванням розпочинає Шевченко не один свій твір: “Гайдамаки” — “Все йде, все минає...”, “Сліпий” — “Той блукає за морями...”, “Холодний Яр” — “У всякого своє лихо...” “Послання” — “І світає, і смеркає, і день Божий минає...” ітд. Отаким синтетичний спосіб його думання. На початку твору в формі прологу подає поет загальний вислів якоїсь правди, а твір

- сам є ніби приклад, як виправдання правдивості наведеної загальної думки.
- 9 “*Тузами*” — туз чи ас — найвища карта в грі: щодо людей, то тузами називають сильних, впливових людей. Шевченко тут об’єднав і те, і друге: прийшов до свата сильніший й обіграє його своїм тузом, цебто, обіграє в карті.
- 19 *в печінки* — так наголошено за-для рими; правильно: *в печінки*.
- 23 “*атечество*” — це московське слово означає те, що наше *батьківщина*. Але тут Шевченко користується цим московським терміном в іронічному сенсі: той, кого поет виводить, тільки вдає, що ніби любить свою московську батьківщину, а в дійсності виточує з неї кров, як воду, — й оце така любов до своєї батьківщини у москалів.
- 48 *людськю* — задля рими; треба: *людську*.
- 180 “У *безвертій хаті*...” — цебто в такій хаті, що осталась без зверхньої своєї влади. Московська влада позбавила Україну державної самостійності, віднявши від неї її *верховну владу*; власна хата матері України залишилась без верха.
- 186 “*пустота*” — порожні простори Сибіру.
- 188 “*людської страшної ноги*...” Тут своєрідний руссоїзм (Русо — франц. філософ) Шевченка, що все природне руйнує людська рука й людська цивілізація, перепітається із народним світоглядом: “де люди, там і лихо”, а в синтезі цій поет розкриває руйнуючу силу людини, коли вона ступить ногою на лоно первісної природи. “Сибір несходима” є яскравим прикладом руйнуючої деспотичної сили московської панівної цивілізації.
- 200—205 В цій картині Шевченко малює грізне і трагічне перебування на засланні в Сибіру на копальнях золота політичних в’язнів, засуджених на каторгу (примусова тяжка каторжна праця). Вони в кайданах під землею в копальнях у надзвичайно тяжких умовах і при жорстокім нагляді виконують покладену на них працю. А це все не були звичайні злочинці, а українська і московська інтелігенція, що була в опозиції до московського жорстокого поліційного режиму.
- 213—214 “І *галми силу* — *думи розпустили*...” Цей цілий від початку аж до кінця вислів (рядки 205—214) є дуже сумний. Поет не тільки роздумує над долею цих мучеників, але й глибоко переживає. Його думки сплутаються, як чорні тіні... “*Думка, як той ворон, літає та кряче*...” (Думи мої...). Отже і в цім уступі похмурі думки свої прирівнює поет до зграї чорної *галми*.
- 230 “*Неситому*” — цебто ненажерливому московському цареві, що очолював державу, для якої ці “*каторжні*” добували золото.
- 234 “*Оnde злодій штежнований*...” — цебто злочинець тавруваний. Тільки злочинців у різних країнах Європи таврували, випікали на обличчю розпеченим залізом штамп на випадок утечі, щоб можна було його пізнати. В московській державі це саме робили і політичним в’язням і тим прирівнювали їх до звичайних злочинців.
- 242 “*Цар всесвітній, цар воли*...” — роз’яснення цього місця дивись у цім же томі “Кобзаря”, ст. 223—224.
- 200—235 В цім уступі Шевченко стисло розповідає про політичних в’язнів взагалі, що карались на т. зв. каторзі в Сибіру, а зокрема про *Декабристів*, що 14. грудня 1825 р. в Петербурзі і в Україні

- повстали проти царського режиму. Це повстання московський цар Микола I жорстоко здушив: п'ять із них повісив, а решту більшіє сотні учасників, тільки офіцерів, заслав на каторгу до Сибіру. Ціле життя своє Шевченко цих "борців за правду" дуже поважав, бо вважав їх мучениками за політичну свободу всіх народів московського царства.
- 248—256 В цім уступі поет звертається вже до тих реальних постатей, що вище був подав у синтетично-символічним образі "Царя всевітнього", до тих політичних борців, що були заслани "на каторгу", називаючи їх збірним ім'ям "друзе", "брате..." Шевченко в цім образі борця за волю бачить щось спорідненого по духу із собою. Тому думки їх ("Думи") для нього є цінні, і він бажає, щоб вони не пропали, а росли і йшли між люди і робили своє виховальне діло; щось подібного, як поет послав в Україну свої "думи" ("В Україну ідїть, діти!").
- 254 *Митарство*, цебто іспит душ померших ще до суду Божого, коли вирішиться їх остаточна доля, — так уявляє нарід українській той тяжкий іспит людської душі після її смерті. В поемі Шевченко має на увазі той *тяжкий іспит*, що ці каторжане політичні переносять і що на цім їх муки не скінчаться...
- 259 *дивлюсь* — так у копії Богданенка, в інших — *дивлюся*. Я затримую форму з коп. Богданенка. Так ліпше і для ритму і для заховання правильно наголошених слів: *хати* зам. *хати*.
- 266—273 Такими рисами Шевченко змальовує місто, столицю московського царства, Петербург (докл. про це місто див. "Кобзар" т. I, стор. 67—71). Місто це не мало виразного національного характеру, — повна мішанина мов і національностей. І поет намагався його розпізнати.
- 277—278 *Огонь... Огнем кругом запалало...* — цебто засвітили на улицах ліхтарі.
- 283 "Що горить?" цебто: "чого кричите?" Це з московського *орать* — *кричати*. По-московськи треба би було: "*чево орбтє?*" Шевченко цей московський вислів з'українізував, додавши на початку г і перенісши наголос на кінець слова: *горитє!*
Хогол — згірдлива московська назва українця. Українці москалів так само згіржливо називають *жацанами*.
- 285 *Сам извольт* — цебто сам Микола I. зволив прийняти в параді участь.
- 287 *Тая цяця* — іронічний вислів про царя Миколу I.
- 291 *З чиновими гудзиками*, цебто в уніформі.
- 291 "Де ти здесь узляся?" — мішанина української мови з московською. Поет показує, що земляк цей не навчився навіть по-московськи добре говорити.
- 295 *По здешнему* — по тутешньому.
- 300 *Во дворец* — до царських палат. *Попытаюсь* — спробую.
- 303 *Полтинкою* — піврублем. Це виносить 50 копійок; на українські гроші 50 копійок рівнялись одній гривні.
- 305 *Каламарю* — згірдливе тут слово, означало ту людину, канцелярського урядовця, що погруз у чорнилі, цебто в дрібній канцелярській праці.
- 310—311 *Золотом облиті блюдализи*, — цебто високі царські урядовці, генерали, міністри, що запобігають у царя ласки й готові навіть тарілки лизати після свого пана (блюдо — тарілка або більша тарілка, на якій подається страва), царські прихвостні.
- 311 *Аж ось і сам*, — цебто сам цар Микола I.

- 313—318** В цім же уступі ядроно змальовується образ цариці, дружини Миколи I. Вона була худа, висока, тонконога й погана. Одя саме характеристика цариці особливо розгнівала Миколу I, і він за то покарав Шевченка найтяжче: віддав його безтерміново у солдат, вислав аж до Оренбурзької округи в Орську фортецю й заборонив поетові й маляреві писати й малювати, що особливо було для Шевченка тяжкою карою.
- 319—328** В цім уступі Шевченко глузує над тими “тупорилими віршомазми”, що брехливо тільки ради власних вигод вихвалюють царя і царя, як якихось вищих істот надзвичайної вроди, як богів. Запобігаючи у них ласки, ці “віршомазми”, подаючи такі неправдиві “портрети”, тільки дурили нарід. І от проти таких москалів-панегіристів поет обурюється цілою своєю істотою. Слово поета тут сповнене глибокого сарказму, в’дливої глумливої іронії.
- 326** *На житою повірив*, — іншими словами повірив поет на те написане “віршомазом” слово, на те писемне його запевнення, не перевіривши, як цариця випадає в дійсності, взявши слово, ним написане, на віру, — отже “квиток” — *писане слово* “віршомазза”.
- 329** *За богами*, — цебто за царем і царицею. Ще за царя Івана IV. Лютого було висловлено, що цар московський і його рід походив від цїсаря римського Августа, а цей останній після Вергілія “Енеїди” є потомок Енея, що походив від Анхиза, рідного брата троянського царя Пріяма й богині Венери, отже походження божеського.
- 337** *Блатоволят*, — цебто “зволють із своєї ласки” (Д. Дорошенко). Цей поважний вислів Шевченко вжив іронічно.
- 351** *о петлицях* — про відзнаки, що пришивались на комірі московської цивільної уніформи.
- 361** *туза* — аса (див. примітку ч. 9). Шевченко тут вживає слово “туз” для означення важної особи.
- 371** *Батюшка* — цар; слово “батюшка” від батько; ніби мало значити, що цар московський, як батько пеклється про нарід. Шевченко глумливо сміється над таким брехливим висловом.
- 384—393** Дасться картина московської столиці Петербургу. Це місто заложив цар Петро I. на чужій землі фінів 1703 р., на багнах Фінської затоки й річки Неві. На тяжку працю розбудови міста спровадив він з України багато народу, який у тих болотах і загинув. Жорстока душа московського царя поклала в підвалю “святого” Петрового міста десятки тисяч найкращих синів України; на кістках українського козацтва рубав вікно в Європу. І Шевченко змальовує те місто такими ж похмурими барвами, бо інших воно не заслуговує. Столиця народніх мук і терпінь може бути осідком тільки сатрапів і тиранів. Поет укамінував його своїм великодумним словом навіки.
- 392** *людської* — задля рими: треба — *людської*.
- 393—397** Тут поет має на увазі Петропавлівську фортецю на т. зв. Петербурзькій стороні (правий беріг Неві). Так вона називається тому, що в ній є церква в пам’ять апостолів Петра й Павла; церква має високу шпичасту дзвіницю (“*мов та швайка загострена*”), а на дзвіниці тій годинники, що підчас кожної години вибиває в дзвони різні мелодії (*ї дзигарі тельнякають*).
- 398—425** Цілий цей уступ змальовує пам’ятник цареві Петрові I; цей монумент поставила цариця Катерина II. Стоїть він на березі Неві біля царських палат та Ісаківської катедрі (лівий беріг

Неви). Зображує він Петра I. без сідла (“огляд”) верхи на коні в римській одежі. Голова “повита” лавровим вінцем, а права рука ген далеко простягнута вперед (“А він руку простягає, мов світ уявєє зоче загарбати”). Кінь став на дуби, ніби рветься у далечинь скокити (“кін басує — от-от річку, от-от перескочить”). Верховець цей стоїть на великій скелі в граніті. На пам’ятнику вибиті слова: “Петру Первому — Катерина Вторая”. Уступ цей повний Шевченкового глумливого сарказму, гніву й обурення. Так і б’є з цих настроїв поета глибока ненависть до Петра I. Та й було за що. Це той перший, що Україну зруйнував: скасував державну автономію України, знищив козацтво; все українське населення стогнало від тяжких податків; зруйнував 1709 р. на Чортомлику Запорізьку Січ; того ж року зруйнував Батурин, столицю України, й резиденцію її переніс до м. Глухова на Чернігівщині, ще ближче до Москви. Катерина Друга (“Вторая”) Україну доконала; 1764 р. зовсім скасувала гетьманат; 1775 р. зруйнувала Запорізьку Січ; всі запорізькі землі порозда-ривувала своїм коханцям-вельможам і запровадила в Україні панщину. Тому й поставив її Шевченко поруч Петра I., бо, коли бачить ці два імені поруч себе, то ніби читає він усю історію України — руйну своєї Ватківщини. Петро I. і Катерина II. в очах поета — два найбільших вороги України.

430—463

Коли переживав Шевченко перед Петровим монументом усю трагедію України, в той момент почулись йому тихі слова, — то співав дух замученого *Павла Полуботка*, наказного гетьмана України, що протестував проти насильства над його рідним краєм. Павло Полуботок став наказним гетьманом 1722 р. після смерті гетьмана Івана Скоропадського. Поруч його уряду в Глухові була Петром I. заведена т. зв. “Малоросійская Колегія” замість гетьманської влади. Складалась вона із шістьох московських офіцерів під головуванням і проводом бригадира москаля Вельямінова. Оця колегія і правила гетьманською Україною й зовсім ігнорувала владу українську (генеральну старшину й наказного гетьмана). Проти такого грубого порушення української автономії Павло Полуботок гостро протестував і добивався, щоб був переведений вибір гетьмана і щоб адміністративна й судова влада були повернуті гетьманові й генеральній старшині. На це Петро I. відповів тим, що 1723 р. вліті викликав П. Полуботка з кількома старшинами до Петербургу. Там перед самим царем московським Полуботок домагався скасування “Малоросійської Колегії” та повернення Україні її давніх державних прав. За такий сміливий виступ українського патріота Петро I. наказав Полуботка з товаришами ув’язнити до Петропавлівської фортеці, де гетьман 1724 р., 29 грудня і помер замучений. Полуботкова відважна оборона України перед грізним деспотом і трагічна смерть справила на українське громадянство велике враження. Про його таку відвагу й патріотизм ширялись перекази, серед яких оповідалось, що Петро I., коли Полуботок був хворий, відвідав його й хотів із ним помиритись, але Полуботок пропозицію царя відкинув, заявивши, що спір їх і насильство Петра розсудить сам Бог. На цих переказах і збудував Шевченко оце грізне слово Полуботка, звернене до царя Петра I. В тім слові Полуботок й розкриває всі неправди Петра I. супроти України, всі жорстокі катування, довершені над українським козацтвом у багнат Петербургу, в каналах у Ладозького озера й на “лінії” укріплені

- біля Озівського моря й на Кавказі, де десятки тисяч українсько-го козацтва гинули від непосильної праці, клімату, тяжких хвороб і голоду. А робив це Петро І. навмисне, щоб до шенту знити військову силу України. Це сильне слово П. Полуботка є одне з найвидатніших місць цієї поеми Шевченка. Так ненавидів поет московського царя Петра І. і Московщину взагалі.
- 465—487 В цій картині змальовує Шевченко в образі білих пташок, що спустились білою хмарою “над царем их муслиджовим” (бронзовим) душі тих козаків замучених, що полягли в болотах Петербургу. “А із шкур наших собі багряницю пошив”, багряниця, від багряний — червоний, є рід пурпурового, червоного одягу, що носили царі.
- 507 *Сенат* — найвища державна установа, державна рада, яку заложив Петро І 1711 р. Складався він із шости департаментів. Сенатові підлягали в порядку судовому й адміністративному всі установи державні. Пізніше Сенат став тільки найвищою судовою установою.
- 510—529 В цій сумній картині Шевченко змальовує, як діти України москowitzяться і зовсім переходять на московську службу, зраджуючи Україну. Далі поет підкреслює, як ці перекинчики лають батьків своїх, що не вчили їх у вищих школах, не вчили чужих мов, щоб вони ще ліпше могли служити Москві і займатися там ще ліпше урядове становище, а не тільки “киснуть в чорнилах” дрібними урядовцями по різних канцеляріях. Проти таких “дітей” України Шевченко виступає з ненавистю і стає в оборону батьків, що, може, останню корову продавали, щоб дитину свою вивчити в московській школі, бо іншої не було. Поет подає тут страшну картину національного занепаду України, духового спустошення й морального обідіння. В очах поета Україна встає, як та бідна вдова, що рідні сини її цураються (як у думі про матір-вдову і трьох синів) соромляться і зневажають. І залишилось вдові бездітній тільки плакати. Але в такому моменті України Шевченко не один раз перестерігав тих зрадливих дітей, коли мати їх проклене, — їх чекає, як і в думі народній, Божа кара — повне зuboжіння й занепад.
- 537—537 *понадувалося* ... поглядала, — так у всіх автографах і копіях, крім Д. П., де: *понадувалося* ... поглядало, що не узгоджене з підметом: *старшина пузата*. І я залишаю перший вислів.
- 539 з *берліги* — з моск. м.; по-українськи: берліг, -лoгу. — леговище медвеже.
- 540—544 Тут Шевченко подає образ московського царя Миколи І. п'яним. Поет використовує численні устні перекази про п'янство Миколи І. і свавільне його самодурство та похитливість до жінок.

Сліпий (поема).

ТЕКСТ: Ця поема до 1925 р. перебувала у рукописовій збірці “Три літа”. Ніхто нею не цікавився, щоб видати її. Правда, В. Доманицький у своїм “Критичн. розсліді...” варіанти цієї поеми зводив до пізнішої поеми на цю саму тему під наголовком “Невольник” і на тому обмежився. Він тільки опублікував “Посвяту”, яка зовсім відмінна від такої посвяти до поеми “Невольник” (ст. 95—96). Те саме зробив і В. Лепкий (т. III, ст. 89—90).

Щойно в 1925 р. у Харкові І. Айзеншток і М. Плевако вперше опублікували цю поему з автографу із збірки “Три літа” в редактованому ними виданні: “Кобзар” Т. Шевченка. Потім 1927 р. вона ввійшла в видання УАН у Києві під ред. С. Єфремова і М. Новицького: “Поезія Т. Шевченка”, тт. I і далі — у всі видання УАН: ЛІМ 1933 р. під редакцією О. Дорощкевича ЛІМ 1934 р., п’ятитомове видання творів Шевченка 1939 р. т. I. і інш. видання УАН УСРС аж до 1949 р. I, нарешті, Укр. Наук. Інст. в Варшаві під редакцією П. Зайцева, т. III: Т. Шевченко: “Твори”. Інших автографів чи копій цієї поеми нема. Тут подаю її текст із видання УАН 1927 р.

ПОЯСНЕННЯ:

39—66

В цім заспіві до поеми Шевченка ставить питання *Доля*, як незалежного від емпіричної волі людини абсолютного принципу, що людиною керує. Поет підносить ту думку, що Доля відіграє велику роль в житті кожної людини, але роля Долі в житті людини не є однакова: для одної вона — мачуха, а для другої — рідна мати. Але, на думку Шевченка, Доля та не є якийсь сліпий *Fatum*. Вона або зростає в людині, як органічна частина її абсолютної волі і керує нею, направляє її, чи емпірично хоче вона того, чи не хоче. Отже, Доля людини впливає з її волі. До одної людини, як емпіричної істоти, Доля ставиться байдуже... до іншої негативно і втікає від неї. Таким чином, ця абсолютна сила Божої волі панує над життям реальних людей, але не після зарання визначеної путі, а після свobodного її вибору людиною. І віра в Долю, яку Шевченко в цім заспіві виявив, є мітологічний й образований вияв ідеї про повну залежність людини від абсолютної сили, що в світі існує в її персоніфікації.

68 *Та на Зелених ще Святках...* Отже Зелені Свята то є весняний обряд дерева і квіток (про це докладніше див. мою працю: “Українська народня поезія”, Авісбург, 1944, розд. V, §57). Дія тут змальовується ще за часів Запорізької Січі в другій половині XVIII. ст.

94 *Троїсті музики*, — це народня селянська музика, що складалась із скрипки, цимбалів або баса й бубна.

129 *В Шляхетчині*, — пeбто в Польщі.

180 *Братство*, — Шевченко тут має на думці церковні братства в Україні, що існували з XV. ст. Це були народні товариства при церкві й організувались головнo міщанами. Були вони суспільно-релігійного характеру й мали на меті спочатку утримувати в добромu порядку церкву, потім чинність християнського милосердя: притулки для вбогих, шпитали для недужих, похорони, братський богослуження і т. д. Нарешті, їх діяльність поширилась на культурно-освітню працю: засновували школи, бурси, друкарні. І от Шевченко якраз має на думці Братську Києво-Могилянську Академію в Києві, де учився Степан. Містилась вона при Братському Богоявленському монастирі на Подолі.

181 *живі мислите*, — слово *мислите* означало в слов’янській абетці літеру *М*. Взагалі вся слов’янська абетка складалась із літер, що означались цілим словом початковою літерою абетки (*аз*, *буки*, *вѣди*, *глагол*... і т. д.) — це перше значення *мислите*; друге значення її — взагалі шкільна наука, далека від життя; *живі мислите* це значило науку життя, в яку послав *козак* свого прийомного сина, Степана. Це була військова наука в Запорізькій

- Січі із її мирними пригодами і воєнними походами на турків, татар, поляків і т. д.
- 315 *юнака* — задля рими; треба: *юнакі*.
- 342 *мшечкою* — пестлива форма від *мошка*, збірний іменник від *муха*, *мушка*.
- 361 *благі літа* — цебо щасливі літа.
- 396 *Межигорський Спас* — монастир в Межигір'і над Дніпром на північ у 20 км. від Києва. Запорізька Січ була при ньому, як його парафія. Тільки в Межигірського монастиря їздили еромонахи служити в Січовій церкві. А на старість старі запорожці постригалися у нього в ченці (чит. "Чернець" Шевченка, "Чорна Рада" Куліша, розд. III).
- 398 *Почаїв святій*, — цебо Почаївський монастир біля Кременця на Волині, а в ньому чудотворний образ Божої Матері.
- 412—413 цебо ворожила... виливала розтопленй віск на воду й застигший виставляла проти світла й по тіні з воску на сліні відгадувала долю Ярина.
- 417—418 *Дідусь з бородою... ото гроші!* Український парід вірив, що часто об'являються гроші в образі діда; і варто його тільки злякати або вдарити, як він розсипеться грішми.
- 454—414 Шевченко наподоблює українську народню думу так мистецьки, що й не пізнати, що вона є думою індивідуального поета, а не кобзаря сліпого. Найближче вона до думи про Самійла Кішку.
- 460 *Тендер* — острів на Чорному морі біля Дніпрового лиману.
- 478 *Земля агарянська*, — цебо арабська магометанської віри, що була тоді під владою турків; тим самим ця земля була у Шевченковій свідомості *турецька*. Але агаряни є плем'я бедуїнів, що заселявали східню Арабію. Сама назва походить від імени Агар, рабині біблійного Авраама й Сарі; вона родила сина Ізмаїла; Агар була родом бедуїнка, і від неї пішла назва цілого племені бедуїнів.
- 479 *кормила* — ярмо, неволя; але в цім уступі Шевченка скорше під кормигою треба розуміти керму, стерно; видно поет ужив це слово в розумінні *кормила*. Це слово Шевченко вживає за московською мовою (корміло) в інших творах: "*І попливе човен з широкими вітрами і добрими кормилом*".
- 481 *козака лейстрового* — народній висказ замість *реєстрового*: це той козак, що був записаний до козацького реєстру.
- 483 *турки-яничари*, — про слово *яничари* див. "Кобзар" т. I, ст. 358 під ч. 35.
- 493 *по три пуди*, — цебо біля 48 кілогр.; *пуд* — стара вага на сході і в Україні і вносить 16 кілогр. або 35,2 фунтів.
- 595 *через Балкан* — через Балканські гори, що в Болгарії.
- 598—601 Оповідас Шевченко пригоду зруйнування царцею Катериною II Запорізької Січі, що сталося вліті 1776 р. на річці Підгілляній (т. зв. Нова Січ). Тоді після такої катастрофи частина запорожців перебралась за Дунай до Туреччини, і в Добруджі заложила нову Січ, Задунайську. Задунайська Січ проіснувала до 1828 р., а в цім році більшість запорожців повернулася за дозволом Москви в Україну, де біля Озівського моря заклала Озівське Козацьке Військо, що пізніше злилось із Кубанським Козацьким Військом.
- 602—606 Тут оповідає Шевченко про ганебне розбійницьке зруйнування москалями Запорізької Січі. Цей розбій стався 4. червня 1775

року, коли московське військо в числі 66,000 при 50 гарматах верталось під командою генерала Текелія з турецької війни. Без жадного попередження, а вирост у пиратський спосіб зовсім несподівано для запорожців Текелій наказав оточити Січ і направити дула гармат для обстрілу. Козаки такого нападу не сподівались і частинно розгубились. Але хоробра і героїчна частина запорожців приправилась до оборонного бою. І був би бій, коли б не вмшався парох Січової церкви св. Покрови, ахимандрит Володимир Сокальський. Він почав умовляти січовиків не чинити кровопролиття. І частина легководухих запорожців добровільно піддалась. Але друга частина свідоміша, молодша й героїчніша не скорилась, а відступила Дніпром до Туреччини. Майже всю старшину Запорізького Війська Текелій заарештував, а Січ із її курінями й церквою наказав зруйнувати. Так найдорожча для українського народу військова сила була підступно Москвою знищена. А цариця Катерина цим не задовольнилась, а хижакьки розправу з Запорізькою Січю продовжувала далі над її найвищим Провідником, кошовим Петром Кальнишевським. Йї був найстрашніший дух Української Нації, її ідейна сила й ця жорстока україножерка кошового Петра Кальнишевського живцем поховала на далекий півночі в мурах Соловецького монастиря. І там наш великий мученик за Україну перебув в самотнім ув'язненні більше 25 років і в повній самотині помер замучений. Інших старшин Запорізької Січі наказала заслати в Сибір. А щоб і промісце, де була Січ Запорізька, не було і сліду, ця цариця пороздаровувала землі запорізькі своїм коханцям... Так поводяться з найкращим добром Української Нації її "покровителі" — москалі.

611 з *Нечосом годила*, — цебто цариця Катерина II. з Потьомкиним Григорієм, з одним із найближчих своїх коханців. Нечосом звався тому, що він вписався був до Запорізького реєстру під іменем Грицька Нечоси (теж "жарт" свого роду). З одного боку вважали Запоріжжя за найвище лицарське братство (правда, в Західній Європі про Запоріжжя в XVIII. ст. так і думали і порівнювали його із орденом Мальтійських лицарів, і дехто з чужинців в члени козаків запорізьких навіть і записувався) і записувались у число козаків його, немов у члени лицарського братства, — а потім ті ж самі "лицарі" його ж і зруйнували (таке було у вельмож-полюбовників цариці поняття лицарської честі).

612—617 Тут Шевченко оповідає про пожар Межигірського Спаського монастиря, якого запалили з високого наказу цариці; бо монастир цей був парафіяльним Запорізької Січі. І Шевченко пояснює, що цей пожар був потрібний цариці, щоб освітлював їй дорогу по Дніпру під час її "великої" подорожі в галері з Києва до Херсону. Так "лишно" оздоблювалась ця подорож... ще бракувало смолоскинів із людських тіл, на стовпах розвішених. Такий бенкет справляла цариця в Україні 1787 року після того, як в 1783 р. завела в Україні панцину. Про цю подорож згадує поет і в поемі "Великий Лях"; тоді в Каневі матір і немовля тільки усміхнулись до галери цариці й були покарані смертю за провину супроти України. І цариця

На пожар той поглядала,
Нижком усміхалась...

- Цинічним сміхом посміялась над святиною українського народу!
 620—621 *Та бахурім і байстрюкам мод закріпостила.* Бахур і байстрюк — синоніми, бо обидва означають нешлюбних дітей. А їх чимало розвелось при московському дворі царському. І не було куди їх дівати й роздавали їм українські землі і в тім числі й запорозькі вкучі з кріпаками-українцями. Ось як Москва сміялась над українським народом: “нате вам, козаки, панів та ще й яких, все царського роду...” Так цариця здійснювала *протекцію* (1654 р.) над Україною царя московського...
- 622 *Кирило Розумовський* (1728—1803) — останній гетьман України, але тільки з волі цариці. Він був брат її мужа. Гетьманував в рр. 1750—1764. Учився закордоном в Берліні і в Гетінгені. Перший із гетьманів одягався не в традиційний гетьманський одяг, а ходив в одязі європейській і в перуці, обшитій пудрою. Жив то в Глухові, то в Петербурзі. Мало цікавився українськими справами. За нього правив Україною управитель гетьманської канцелярії — Теплов. Розумовський хотів завести легітимне (спадкове) гетьманство. Але цариця за це на нього розсердилась і гетьманство 1764 року скасувала зовсім. За Розумовським в його “европеїзації” українського одягу йшли і старшини козацькі, кар’єру робили і прислужувались (“*патинжки мизали*”).
- 636 *нехрист* — турок. Тоді Січ ще була за Дунаєм.
- 638 645 *Головатий Антін*, запорозький полковник, 1784 року склав із запорожців, що залишились на українських землях “Бугське Козацьке Військо”, яке від московського уряду дістало для свого поселення землі над Чорним морем між Дністром і Бугом. Тому що він у війні Москви із Туреччиною (1787—1791) визначився, то на його прохання московська влада дозволила йому оселитись із козаками на Кубані, куди 1722 року й перейшов із козаками під іменем Чорноморського Козацького Війська. Пізніше ця назва була змінена на Кубанське Козацьке Військо. З цього уступу видно, як правильно ставився Шевченко до Головатого. Поет вважав його відродителем козацького війська.
- 653 *Про Чалого Саву* — історична пісня про його зраду козацтву і смерть.
- 654 *про Богдана недомудра*, — цебто про гетьмана Богдана Хмельницького, якого називає поет рядком нижче “ледачим сином”. Поет був глибоко переконаний, що все те, що в Україні сталось, є тільки наслідки цього трагічного Богданового чину в Переяславі.
- 656—657 *Про Гонту й Максима* див. “Кобзар” т. I, про Гонту — стор. 339; про Максима, див. там же ст. 329, 341—342.
- 660 *вседня* неділя, — це останній тиждень перед масницею.
- 686—687 *Не здивуйте, що вороном кричу*, — цебто віщує тільки про все зле: “*розказує про весілля, звертає на лице*”.
- 717 *чолом оддавати* — вклонятись.

Кавказ.

ТЕКСТ: Поема “Кавказ” була 1) вперше надрукована в Ляйпцигу в збірнику “Новие стихотворенія Пушкина і Шавченки”, 1859 року. Текст цього видання близький до Шевченкового оригіналу,

але дуже поспованій. 2) Вдруге, на думку В. Доманицького і П. Зайцева, надрукована ця поема в часоп. "Вечерниці" за 1863 рік ч. 13. Текст і цього видання цінний. В. Лепкий заперечує, кажучи, що там цієї поеми немає. Але П. Зайцев подає з "Вечерниць" варіанти. Отже, де правда? 3) Близький до тексту "Вечерниць" — передрук у Львівськ. "Кобзарі" 1867 р. 4) Близький до оригіналу текст поеми, поданий у примітках до надрукованого тексту у П. томі Празького "Кобзаря" 1876 р. П. Зайцев вважає цей текст приміток найстаршим. 5) Далі, текст Празького "Кобз." т. II. Потім ідуть копії з невідомих автографів поеми: а) копія Богданенка, б) копія Сулієва, в) копія Мордовцева, г) т. зв. "рукописні нотатки" Романчука, списані з пам'яті з якогось йому відомого тексту. 6) Нарешті, друкований текст, мабуть, на думку П. Зайцева, Ляйпц. видання 1859 року, що належав М. Лазаревському, поправлений Шевченком, як остання редакція поеми.

Коли я у джерел цієї найвидатнішої поеми Шевченка, то мусу спинитись на її історії тексту. Вперше цю історію пробував визначити В. Доманицький у своїм "Критичним розслід..." ст. 120. В. Доманицький бездоказово зазначив, що найстарший текст поеми заховався в автографі Д.П., цебто в збірці "Три літа"; за цим останнім, але пізнішим іде текст ляйпцігського видання 1859 р. і приміток до виданого тексту поеми в П. томі Празького "Кобзаря" 1876 р. Текст львівського видання Кобзаря 1867 р. найближчий до ляйпцігського тексту, але пізніший від останнього.

П. Зайцев вважає, що, як йому здається, найраніший текст поеми той, що заховався в примітках до П. т. Празького Кобзаря. Текст М. Лазаревського з поправками Шевченка — найпізніший. Всі інші — між цими двома, але П. Зайцев не показав у якому порядку вони слідуєть один за другим. Ні В. Доманицький, ні П. Зайцев не показують свою скалуу історії тексту поеми на прикладах. Тому їх припущення є більше теоретичні. Але інтуїція В. Доманицького є ближча до правдивої історії тексту поеми.

Щоб цю історію показати, треба виходити з конкретних прикладів. То правда, що поправки Шевченка в друкованім тексті Ляйпцігського видання є найпізніші, бо вони зроблені поетом наприкінці його життя і ведуть до тексту Ляйпц. вид. 1859 року. Рядки 130—132 приміток до поеми у П. Зайцева показують, що т. зв. Нотатки Романчука є найпізніші і ведуть текст нотаток Романчука до Ляйпц. видання. Текст поеми Празького Кобзаря і текст копії Богданенка так само пізні, бо тільки в цих двох є найпізніший вислів, якого ні в одному з усіх інших немає:

150—152 ДП і всі інші:

Як і носить, і як плести, —
Кнути вузловаті, —
Всьому навчим, —

Празький Кобзар, т. II.:

Як їх носить, як і плести
Кнути вузловаті.
І як під них стини підставляти —
Всьому навчим!...

Копія Богданенка:

*Як і носить, і як плести
Кнути вузловаті,
Як лягати і як спити
Під них підставляти
Всьому навчим!...*

Опі інтерполяції (додатки) майже однаково присутні тільки в цих двох копіях тексту, які повстали незалежно одна від одної, але ведуть обидві до спільного ім автографу чи копії в якому ця вставка вже була. А текст цієї останньої копії чи автографу веде мене знову таки до тексту Ляйпц. видання.

Ряд рядків 1, 31, 69, 73 і інш. показує, що текст приміток до Пр. Кобзаря і текст Ляйпц. видання мають у своїй основі один автограф нам ще невідомий. Текст Альб. Сулієва і Львівськ. Кобзаря веде нас до тексту “Вечерниць” 1863 р. (див. варіант рядка 102. приміток П. Зайцева).

Отже, тепер маємо тільки три рівноцінних на перший погляд варіанти тексту поеми: 1) із збірки “Три літа” (ДП.), 2) автограф Ляйпц. видання і Приміток до Правьк. Кобзаря і 3) автограф виданий в “Вечерницях”. Тепер треба відповісти на питання, який із цих трьох у данному разі старших варіантів поеми є найстарший і найближчий до оригіналу поеми?

101—102 В тексті “Вечерниць” і споріднених йому Львівськ. Кобзаря й Альб. Сулієва читаємо:

*.....Ви ще темні
Догматами не просвіщенні.*

Автограф ДП (із зб. “Три літа”) спочатку було:

*.....Ви ще темні
Догматами не просвіщенні.*

Але Шевченко вислів: “Догматами непросвіщенні” скреслює і замість його пише:

Святим хрестом не просвіщенні.

128 І цей вислів переходить у всі інші варіанти тексту поеми. В автографі ДП (зб. “Три літа”) читаю:

*За що ж Тебе розпинали,
Христе, Сине Божий?*

І перший вислів: “За що ж Тебе розпинали...” Шевченко скреслює і переправляє на вислів:

*За кого ж Ти розі'явся,
Христе, Сине Божий?*

І цей вислів переходить до всіх інших варіантів тексту поеми, — зокрема до тексту “Вечерниць”, до Ляйпц. видання і до Приміток Правького видання, себто, до обох старших варіантів тексту поеми.

54—55 В автографі ДП (зб. “Три літа”) читаю:

..... Слава! Слава!
Космополітам-книгарям
І кротким батюшкам-царям!

Підкреслений вислів:

“Космополітам-книгарям
І кротким...”

Шевченко скреслює й замінює його на:

Хортам і гончим, і царям,
І нашим батюшкам-царям!

І в цій останній лектурі рядки ці переходять до всіх варіантів тексту поеми.

Оці поправки Шевченка в рядках: 54—55, 101—102 і 128 в автографі ДП (зб. “Три літа”) показують, що в ньому заховалась найстарша лектура рядків, які були повністю чинні в оригіналі поеми. Правда, поет їх в автографі переправив і ці вже переправлені ввійшли до всіх варіантів, крім одного в рядку 102, який хоч поправлений у автогр. ДП, він у незмінній вислові перейшов до тексту “Вечорниць”, до Львів. Кобзаря і до Альбому Сулієва. Але ці виправлені рядки із автографу ДП не могли перейти до інших варіантів тексту аж до 1906 р. Цей факт показує, що Шевченко так само виправив і в тому автографі, з якого списував до збірки “Три літа”, всі, крім одного рядка 102: *Догматами не просвіщені*. Цей рядок в першому (старшому від ДП автографі залишився незмінним, і з цього останнього перейшов до тексту “Вечорниць”.

З цієї аналізи тексту мій такий висновок:

Оригінал тексту поеми “Кавказ” — не заховався. Але заховались були дві копії з нього, зроблені самим Шевченком. Одна копія-автограф переховувалась у збірці “Три літа” і дійшла до нас із архіву Департ. Поліції 1906 р. в цілості і вперше попала до друку в “Кобзарі” Шевченка під ред. В. Доманицького. Друга копія Шевченка, з якої текст 1863 р. був надрукований у Львові в часоп. “Вечорниця”. З копії ДП виправленої і начисто переписаної Шевченком або кимсь із його приятелів, ще до його арешту, і ця остання копія лягла в основу тексту Ляйпц. видання і тих приміток, що подані до друкованого тексту в П. т. Празького “Кобзаря” 1876 р.

Таким чином, найстарших автографів нам відомих було два: 1) тексту “Вечорниць” і 2) тексту із збірки “Три літа”. Який із цих двох автографів є ближчий до оригіналу поеми, цебто, який із них старший? Варіант рядка 102 показує, що текст автографу, що ліг в основу видання його в часоп. “Вечорниця”, є старший від автографу зб. “Три літа”. І тим самим він є найстарший зо всіх відомих нам варіантів тексту поеми і найбільшій до оригіналу поеми “Кавказ”. Але тому, що сам автограф не заховався, а заховалася надрукована із помилками його копія, то я кладу в основу цього видання текст поеми “Кавказ”, що заховався в автографі із збірки “Три літа” в виданні під редакцією П. Зайцева Укр. Наук. Інст. в Варшаві (т. III, ст. 116—122).

ПОЯСНЕННЯ: Поема ця оспівує боротьбу північно-кавказьких народів: черкесів, осетинів, абхазців і інш. із московським військом, що ці народи завойовувало й поневолювало. Боротьба була вперта й тягнулась дуже довго, бо хоробрі племена-верховинці героїчно боронили свою батьківщину й не хотіли приймати сумнівних дарів Москви та її цивілізації. Війна тяглась щось біля 50 років і закінчилась щойно 1864 р. Але 1843 р. боротьба ця особливо загострилась. Боронились ці племена під проводом надзвичайно талановитого й відважного провідника їх Шаміля, що понад 10 років очолював національний спротив свого народу. Шевченко дуже співчував черкесам і інш. Він глибоко розумів, як дорога була свобода цього вбогого, але хороброго народу, що до смерти боронив свій аул (село гірське) й кожну хату (саклю) і волів скорше вмерти ніж бути поневоленим.

Яків де Бальмен (1813—1845), приятель Шевченка, походив із французької родини, що осіла в Україні ще XVIII. ст. в маєткові села Ліновиці Пирятинського повіту на Полтавщині. Яків де Бальмен учився в Ніжинському лицей разом із М. Гоголем. Потім вивчився на маляра. Він і його брат, Сергій, були люди поступові. Сергій був навіть одружений із дівчиною-селянкою. Шевченко в 1843 р., коли перебував на Україні, бував у них і дуже з ними зприятелювався, особливо з Яковом. Останній був ще й членом “Мочемордів” під іменем Яків Дибайло. Це ще більше їх зблизило. Крім того, Яків 1844 р. змалював низку ілюстрацій до нового видання “Кобзаря” латинкою. Але подовго вони приятелювали. Війна з кавказькими верховинцями покликala туди й Якова ад’ютантом корпусного генерала, і там був він 1845 р. в бою з черкесами забитий.

- 3—6 *Прометей* — мітична постать півбога, що прислужився людям, коли вони ще не знали вогню, тим, що приніс їм іскру святого вогню з неба без дозволу і тим полегчив життя людей. За це боги покарали Прометея; вони прикували його на Кавказі до скелі, і орел вдень клював у його живу печінку. Але щоб муки його більшувались, то боги зробили так, що все те, що орел за дня виклює, заніч заростало, й на другий день муки Прометея починались знову. Цей образ Прометея надхнув Шевченка на створення постаті духово невмирущої і високо ідейної.
- 19 *на прою* — на боротьбу.
- 40 *Милостиві Ми*, — поет іронічно перефразовує початкові слова царських маніфестів, де царі московські про себе заявляли в множині: “ми”.
- 42 *застукали сердешну волю*, — цебто тих голодних і вбогих, але вільних кавказьких верховинців.
- 44 *Муштрованих*, — цебто вояків.
- 53—55 Тут поет, поставивши поруч батюшок-царів, хортів, псарів і гончих, ще висловлює тим свою зневагу до царя московського; як з другого боку, поставивши поруч образ із природи (“сині гори”) і “лицарів великих” — черкесів і інш., підкреслює їх величність і духову силу. Своєрідний паралелізм в середині кожної пари і глибока антитеза одної пари до другої.
- 65 *чурек і сакля*, — чурек — вівсяний хліб; сакля — хата черкеська, ліплена із глини й каменю.
- 60—115 Уступ цей надзвичайно глумливий і є цинічне проголошення ніби в імені московської влади до черкесів

- 92 *од молдованина до фіна* — від Бесарабії з півдня аж до північної Фінляндії; від Чорного до Білого моря.
- 93 *Все мовчить* ніби від щастя, а фактично тому, що сковані уста в неволі.
- 97—99 Це оповідання зачерпнене із Біблії.
- 109 За Шевченка в Московщині хаяли французів, як революціонерів і бунтарів.
- 111 Невігънцтво негрів в Америці в той же час було таке саме, що й кріпацтво в Московщині.
- 113 *Ми не гішпани*, дебо не еспанці ті, що колись для робіт в Америку вилловлювали в Африці муринів (негрів) і перепродували.
- 128—141 Тут Шевченко обурюється проти тієї московської церкви, що звертала увагу тільки на зверхню сторону віри (на обрядову), а внутрішньо вона є повна суперечностей, неправди і глуму.
- 135 *мірра* — миро, дебо пахуча смола із Арабії, що вживається для каддила під час служби Вожої в церкві.
- 136—138 *неутомлені поклони* — безконечні поклони перед образами в церкві, входять як частина зверхньої обрядовости в московській церкві. Справді цинізм який: кланяються й дякують Богові за те, що поміг кров пролити, пограбувати переможеного й за ті гроші з грабунку й насильства справити в подяку Богові покривець на вівтар. Це не віра, а насміх над вірою.
- 142—143 Москва, завойовуючи ці народи, все пропагувала, що виконує велику “культурну місію” серед “диких” верховинців.

Минають дні, минають ночі.

ТЕКСТ: Вперше ця елегія була надрукована в “Основи” 1861 р., кн. III. З іншого автографу була елегія надрукована 1876 р. в Празькому “Кобзарі” т. II. Нарешті, заховався найпоправніший і найраніший автограф у збірці “Три літа”, з якого з видання під редакцією П. Зайцева в цій томі “Кобзаря” і передруковую.

Цікавий злагіднений варіант у рядках 18—20 елегії дає текст “Основи”:

І тебе хвалити
І твій світ нерукотворний
І людей любити.

П. Зайцев уважає, що така злагідність його повстала в наслідок того, що, мабуть, сам Шевченко припасовував його до цензури (див. т. III., стор. 249).

ПОЯСНЕННЯ:

- 13 *годлячому*, — кожному, хто ходить по світі, хто здоровий.

І мертвим і живим і ненарожденним . . .

ТЕКСТ: Вперше це Посланіє було надруковане в Ляйпцігу” 1859 р. в збірці “Новыя стихотворенія Пушкина и Шавченки”. На думку П. Зайцева текст цього видання веде до дуже ран-

нього автографу Шевченка, сучасного автографу із збірки “Три літа” (ДП). Це перший варіант послання. Другий — автограф із збірки “Три літа”. Третій — варіант приміток до Празького Кобзаря 1876 р. На думку П. Зайцева, він є *найраніший* зо всіх відомих нам варіантів Послання. Четвертий — копія Максимовича. П'ятий — копія Жемчужникова. Шостий — текст видання Кожанчикова 1867 р. Сьомий — уривок, виданий в “Основі” за р. 1861, кн. XI—XII. Восьмий — основний текст Празького “Кобзаря” 1876 року. Дев'ятий — текст, виданий у часоп. “Вечерниці” 1863 р. ч. 15. Десятий — копія Богданенка. Одинадцятий — копія Сулієва. Дванадцятий — автограф, подарований Шевченком Дзюбину. Про цей дарунок Шевченко у своїм “Щоденнику” під 29 квітня 1858 р. записує таке: “Зайшов до Дзюбина. Не застав його вдома. Попросив сніданок і залишив йому за гостину рукопис, що випадково був у мене: “Послання до мертвих, живих і ненарождених земляків моїх”, надписавши: на пам'ять 1. мая...” (“Журнал” видання ВУАН т. IV., стор. 176). На жаль, цей автограф ще не знайшовся і тому невідомий Шевченкознавцям.

В. Доманицький подає відомі йому варіанти у такій хронологічній послідовності: 1) Примітки в Празькому Кобзарі; 2) автограф Департ. Поліції (збірка “Три літа”); 3) варіант лялц. видання; 4) копія Максимовича; 5) копія Жемчужникова; 6) Кожанчиківський Кобзар і Львівський Кобзар; 7) Празький Кобзар..

Отже, В. Доманицький перший вказав на те, що текст приміток Празьк. Кобзаря є найстарший і цим дав привід і П. Зайцеву вважати його найстаршим. Але варіанти, наведені у примітках П. Зайцева заперечують це твердження. Правда, він є дуже близький до найстаршого із збірки “Три літа” з цих усіх варіантів, але пізніший від нього:
17—18 ДП:

А що вродить? *Побачите,*
Які будуть жнива!

У примітках:

А що вродить? *Побачимо,*
Як будуть жнива!

Насамперед рядок 18 говорить, що другий рядок у Примітках до Празьк. Кобз. поповований; крім того, вислів: “побачимо” порушує сенс попереднього виразу, що Шевченко звертається до земляків і відокремлює їх від себе й автограф із “Три літа” так і представляє ситуацію в майбутньому: “побачите”, і така зміна на гірше може бути тільки в пізнішій автографі.

33 ДП.:

Нема на світі України...

Примітки до Пр. Кобзаря:

Нема на світі *другої* України...

Ця інтерполяція (вставка) зопсувала рядок і порушила його ритм.

38 ДП.:

Братерства братнього!... *Найшли,*

Примітки до Пр. Кобзаря:

Братерства, *братію*... Найшли,

49 ДШ., Л.В., Л.К.:

В німецькі землі, *не чужій*,

Кож. К., Пр. К., Коп. Бонд., Альбом Сулієва:

В німецькі землі, *у чужій* ..

Примітки до Пр. Коб.:

В німецькі землі *на чужину*,

Коп. Макс.:

В німецькі землі, *на чужині*,

Коли перший варіант зазначає, що німецькі землі для московської понімченої влади були не чужі, а свої, ніби рідні, — то дальші три варіанти заперечують думку першого і представляють “німецькі землі” чужими для правлячих Москвою. Це повне заперечення першої основної думки Шевченка пізнішим її викривленням.

Таким самим викривленням у Примітках до Празького Кобзаря я бачу в рядках приміток П. Зайцева: 99, 138 і 178. Отже, цим самим варіант Приміток до Празького Кобзаря не може бути найстаршим, а тільки пізнішим. Найстаршим є тільки автограф ДШ, дебо збірки “Три літа”. Правда, він не є оригіналом Послання, але — найближчим з усіх цих варіантів його тексту до оригіналу. І я його ввожу до цього видання.

ПОЯСНЕННЯ: Цей твір Шевченка є звернений до української провідної інтелігенції, якій поет з'ясовує, хто вона, яких батьків діти, які її завдання в Україні, яка мета її існування й праці серед українського народу і з якими ідеалами та національними, моральними й політичними принципами воца мусить іти до народу і його вчити. Це є твір програмово-синтетичний, що через голови української інтелігенції є звернений до всього українського народу, де б він не перебував, чи на рідних землях, чи на чужині. — і не тільки до народу постові сучасного, але й до цілої Нації української в майбутнім. Тому в творі цім є багато глибоких пророчих думок, що прозирають у майбутнє історії українського народу і провіщають майбутню долю України.

5 *окаянний* — проклятий долею.

7 *вельюдних* — багатолюдних, многолюдних.

14 *людей* — варід, селян і робітників.

18 *які жива будуть*, — дебо, що посіють, те й будуть жати: як поведуться з народом, так він їм і віддячить; лихо посіють — лихо й руїна вродять.

19 *недолюдки*, — це ті, що не заслуговують носити ім'я людини.

20 *юродиві* — нерозумні, блаженські, блазні.

24 *руїну* — руїну колишнього славного життя. Не штука любити Україну гарду, багату, цвітучу, а от полюбить її зруйновану, понижену і відродить її, піднесить вгору — оце штука й заслуга.

- 25 *розквіттеся*, — цебто визволіться, боріться за волю, за нове життя. *Братайтеся*, цебто будьте один одному братами справжніми, а не тільки з порожніми словами на устах, а в дійсності від меншого брата відвертаєтесь; організуйтеся, творіть братське життя, єдність і силу.
- 26—30 не по чужих зразках творіть своє життя, а на основі своєї національної традиції, своїх звичаїв і форм вільного життя власного.
- 31—32 Розбудуйте свій край, бо тільки у своїй країні, як у своїй власній хаті, свої порядки, своя віра і правда.
- 35—50 Шевченко тут має на увазі тих українців, що захоплювались ідеями французької революції, удавали з себе великих політиків по чужих зразках, а в дійсності нічого не робили, щоб полегшити тяжке становище українського народу. На власні очі бачив поет, як слова цих розумників розходились із їх ділами.
- 55—62 Шевченко до таких паразитів, неробів і звертається з обуренням за їх неробство і проклинає їх, щоб з чужини такі люди в Україну і не вертались, бо такі провідники народowi його не потрібні.
- 63—71 Поет пророчить, що в недалекому майбутнім в наслідок такого соціального стану в Україні вибухне революція, яка все непотрібне знесе і стане “судним днем” для тих, що нарід використовували тільки для себе, що не розуміли своєї історичної ролі й відповідальності.
- 77—78 І за це їх прокленуть навіть їх власні нащадки, їх власні потомки.
- 81—83 Не виховуйте дітей своїх у тім погляді, що вони тільки для того родились, щоб бути панамі.
- 84—90 Простий нарід, селяне. Вони своїм простим, життєвим розумом скорше і глибше пізнають ті хисткі підвалини теперішнього життя в Україні й по заслугах оцінять привилейоване становище панів і коли б їм прийшлося самим порядкувати, то заведуть кращу справедливість, яка дотепер була, хоч самі і не вчені і навіть неосвічені.
- 91—97 Коли б вони вчилися основно, глибоко і розумно, то в них прокинувся б і свій власний розум, і тоді здобутки науки в Європі переробляли б вони самостійно після власних потреб і завдань; а то читають поверхово різні філософічні книжки німецьких філософів (Фіхте). Думки їх глибокі, але вони їх не розуміють, а схоплюють поверхово і плетуть нісенітницю. Особливо в блуд їх вводять філософи доби просвічености. Тоді вони відкидають Бога і взагалі віру і визнають тільки себе самих, а поза тим — більш нікого. Ось такі всезнайки найнебезпечніші.
- 107 *Тамерлан* — монгольський хан (татарський), який в XIV ст. звоював був усю середню Азію від Китаю аж до Малої Азії.
- 113 *Коллар Ян* (1793—1852) — чеський поет, один з найвизначніших будителів чеського і взагалі слов'янського відродження, автор поеми “Dcega Slavy” (Дочка слави).
- 114 *Шафарик* — див. прим. до поеми “Бретик”.
Ганка Вячеслав (1791—1861) — чеський будитель. Це той, що з патріотичних устремінь підробив т. зв. Краледворський рукопис — збірку чеських пісень і видав, як національну пам'ятку XI ст. Тільки в другій половині XIX ст. наукова критика (проф. Гебауер) довела, що це була підробка Ганки.

- 116 *Слов'янофіли* — прихильники всеслов'янської єдності у московській концепції. Цей рух зародився в 30-их рр. XIX ст. в Москві, але формульований був Кіреєвським, Хом'яковим і Аксаковим Ів. в 40-их рр. Він поступнево формувався ще з протесту проти запозичень Петром I. форм із Західньої Європи і проявився під впливом східних мистиків і філософії Шелінга й Гегеля в доктрину, що бачила відродження Європи тільки через основи східного релігійного і морального світогляду, що мав би відновити все духове життя Європи. До цього напрямку належали й деякі українські діячі. І тут Шевченко й виступає проти таких суто московфільсько-азійських доктринерів, що за своїми нежиттєвими мріями про всеслов'янство в московській концепції занедбували українську справу й українську мову.
- 135 *поема волюного народу* — іронія Шевченка на адресу тих земляків-мрійників, що захоплювались українським минулим поверхою й переоцінювали його, а конкретно не робили нічого та ще й нишком між собою говорили по-московськи.
- 138 *Брут* — римський політик, що скинув римського царя Тарквінія (509 року перед Хр.) і відтоді Рим став республікою. Це один Брут. Але був ще й другий Брут, що 43 р. перед Христом взяв участь у вбивстві Юлія Цезаря за те, що той хотів республіку перетворити на монархію. Якого Брута має на увазі Шевченко, — невідомо. Гадаю, що останнього.
- 139 *Коклес* Горацій — римський герой, славний тим, що сам один обороняв міст через Тибр від ворога.
- 141—148 Тут Шевченко кепкує із тих земляків своїх, що тільки на словах пишались козацькою славою, а в дійсності були до України байдужі; думали тільки про свої інтереси власні. І далі в коротких і ядерних словах і образах показує справжню історію України, тяжку, жорстоку і трагічну... кожний крок української землі здобувався козацькою кров'ю із великими втратами, а до того ще й була така старшина, що *обкрадала* козаків, а добро їх гарбала до своїх рук.
- 145—154 Поет радить тим фальшивим мрійникам пізнавати дійсну історію України, уважно її прочитати, не мінаючи ні слова, ні коми. Таке читання привело би їх до справжнього вивчення минулого свого рідного краю.
титла — скорочення в церковно-слов'янському письмі; кома (грецьке слово — запинка, протинка, а разом означають: не минайте найменшої дрібнички).
- 161—162 В цій тираді Шевченко безперечно має на увазі не всіх гетьманів України; бо були й такі гетьмани, що про Україну дбали. Але за підніжка Москви Шевченко вважав *Самойловича* ("Заступила чорна хмара..."), *Івана Скоропадського* ("Не жаль на злого..."), *Кирила Розумовського* ("Невольник"), *Івана Братоговецького*. А за варшавське сміття — *Тетерю*, *Ханенка й інші*. Ті гетьмани, яких Шевченко важив, як патріотів українських, були *Петро Дорошенко*, *Іван Мазепа*, *Павло Полуботок*. Високо цінив Шевченко подвиги проти Польщі *Богдана Хмельницького*, але до кінця життя свого не міг простити йому його Переяславської угоди з царем московським. Навпаки, Шевченко був глибоко переконаний, що ця угода Богдана привела Україну до поневолення, повної руїни й загибелі. Справді, причини такого жагю поета дуже поважні.

- 164—167 Тут поет звертається до сучасних йому земляків, що ще більше прислужувались Москві, як їх діди — Польщі.
- 170—171 Поет має на думці запорозьких козаків (Січове братство).
- 172 Шевченко тут говорить про славні морські походи козаків на побережжя Малої Азії.
- 175 *а важ тепер вадить*, — цебто ви (нащадки) не маєте з тих подвигів жадної користи.
- 176 Московська влада віддала острів Хортицю колоністам-менонітам (протестантська секта, що живе общинами із строго моральною дисципліною).
- 186—188 Шевченко тут висловлює ту думку, що Польща впала і тим ще більше підсилила Москву; але від того Україні не стало легше. Навпаки, руйнуючи Польщу, Москва зруйнувала й рештки української автономії: Гетьманщину й Запоріжжя.
- 203 *за віком* — значить за теперішнім духом часу, за тими модерними ідеями, що йдуть із Західної Європи.
- 205 *сліную каліку*, — цебто Україну зруйновану й темну.
- 213 *Розпадеться жуда (чи полуда)*, що закриває очі і перешкаджає добре бачити.
- 215 *побачите славу*, — цебто справжню історію України (XVI—XVII ст.), велику героїчну, яка творилась тими дідами-героями, що запято боронили Україну від Польщі, а разом із тим і ту “*славу*” “*батьків лукавих*”, що продали свою батьківщину (XVIII—XIX. ст.) за свої особисті вигоди.
- 230—237 Поет плаче, коли згадає про ті великі діла дідів, що так змарновані батьками лукавими, перекиньками і зрадниками. Шевченко хотів би їх забути, половину свого віку віддати, щоб про них і не знати. Бо таке знання тільки збільшує національну трагедію. Поет тут з'єднує свою долю із долею Батьківщини: страждає, мучиться, переживає всю трагедію її, як свою особисту.
- 238—245 Шевченко радить землякам, щоб і вони так, як він, прочитали всю дійсну історію Батьківщини, щоб вона їм не через сон ледве, ледве ввижалась, а щоб вони побачили всі неправди, які творили її її вороги; щоб ті мученики-козаки, що в могилах сплять, їм розказали: кого, коли і за що мучили.
- 246—254 Поет закликає панів підійти до селян, як до своїх рідних братів й визнати їх не за рабів, а за рівних синів спільної їм України. І коли таке об'єднання їх станеться, тоді тільки Україна визволиться із чужої неволі і заживе щасливим життям.

Великий Лях (містерія).

ТЕКСТ: Ця містерія заховалась у таких варіантах: 1) автограф із збірки “Три літа” (ДП); 2) автограф, з якого до основного тексту містерії у Празьк. Кобзарі наведені “примітки”; 3) автограф, з якого вийшов основний текст Празьк. Кобзаря; 4) невідомий автограф, з якого М. Драгоманів до тексту, взятого з Празьк. Кобзаря, додав поправки. На думку П. Зайцева, ці поправки походять від копії чи автографу, що належав М. Щербакові; 5) автограф, з якого походить текст Львівського Кобзаря 1867 р. П. Зайцев підкреслює спорідненість його із автографом ДП. (збірки “Три літа”).

Автограф-примітки Празького Кобзаря В. Домашицький

і П. Зайцев вважають *найстаршим варіантом* в містерії “Великий Лях”. За ним іде, на думку П. Зайцева, автограф основного тексту Празького Кобзаря. Потім автограф ДП., текст якого близький до Празьк. Кобзаря. За цим останнім іде Львівськ. Кобзар, далі текст Женецького видання М. Драгоманова (поправки з автографу).

Мені одно дивно, що попсований текст прим. до Празьк. Коб. підноситься чомусь до, майже, оригіналу кожного твору зо збірки “Три літа”. На мій погляд, у ньому такі перекручення тексту, що ніяк не можна вважати його за пайстарший варіант містерії. Зовсім доцільно буде, якщо текст ДП. автографу, єдиний, що дійшов до нас, я прийму за такий же раній і, з відомих мені, *найраніший*. Якраз ті перекручення й помилки викривають сумнівну якість тексту приміток до Празького Кобзаря. Тому перевага якості тексту ДП. над усіма іншими, бо всі вони, пройшовши через руки некомпетентних видавців, дуже відійшли від оригіналу, до якого найближчим і найпоправнішим залишається єдиний ДП. автограф із збірки “Три літа”, що доіс до нас текст із власної руки Шевченка. Він і лежить в основі тексту містерії Великий Лях у цім виданні.

Правда, залишається остаточно з’ясувати питання про твір Т. Шевченка: “Стоїть у селі Суботів”. Правда П. Зайцев уже вияснив, що ця поезія є кінцева частина, епілог містерії “Великий Лях”. Вже тим, що не під самою містерією стоїть дата часу її написання, а саме під цим твором, його можна вважати тільки епілогом до містерії. Але П. Зайцев правдиво показав, що не тільки через свою дату цей твір є епілогом, але і змістом своїм і однаковою ритмікою ця поезія належить до “Великого Ляху”.

Відокремив її від містерії “Великий Лях” В. Доманицький. Він був введений у блуд тим, що ця поезія під назвою “Суботів” довго від 1861 р. фігурувала в друкові, як самостійний твір. Він уперше був надрукований в польськїм часописові “Dziennik Literacki” за 1861 р., ч. 62, ст. 495—496. Віднайшов її там П. Зайцев. Вдруге, як самостійний вірш, був надрукований в “Основи” за 1862 р. ч. 7. Під заголовком “Могила Богданова” був передрукований із “Основи” у Львівськїм Кобзарі 1867 р.

Шевченко, повернувшись із заслання, довго не міг розпукати цілої містерії “Великий Лях” і навіть копії її. Приятелі його роздобули тільки кінець її і назвали “Суботів”. В збірці “Три літа” цей вірш є складовою частиною цілої містерії. Тому і я, зовсім погоджуючись із П. Зайцевим, трактую його, як епілог до містерії “Великий Лях” і без наголовка. В автографі збірки “Три літа” він від містерії не відокремлений, а навпаки, є її складовою частиною, як кінцева частина мистецької цілості.

Цього епілогу, крім автографу із збірки “Три літа”, були ще й інші автографи: 1) автограф, що належав Орловій (мабуть небозі княжни Варвари Репніної). З цього автографу зробив копію Олексій Маркевич. Він переходується в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка у Львові (про це див. Зап. Н.Т.Ш., т. 54, Miscelania, ст. 5—6). Доманицький вважає цю копію близькою до першої (найранішої) редакції цього твору. 2) Автограф, з якого заховалась копія Жемчужнікова, яку в рр.

1858—1860 виправив сам Шевченко. Текст цієї копії дуже близький до тексту автографу збірки “Три літа”. З) П. Зайцев відзначає ще один автограф, до якого ведуть тексти “Dziennik-a Literack-ogo” і “Вечерниць” 1862 р. ч. 39.

Варіанти всіх цих копій показують, що найстарший і найближчий до оригіналу текст заховався в автографі збірки “Три літа”, звідки, як епілог до містерії “Великий Лях”, я беру до цього видання.

ПОЯСНЕННЯ: *Містерія* — грецьке слово й означало *таємницю*. В релігійнім аспекті містерія означала таємничий релігійний культ, таємні релігійні дії, що змальовували історію бога: народження, його страждання і смерть. Найвидатнішими такими містеріями в Греції були: елевзинські про бога Діоніса, орфічні і фракійські. В Малій Азії містерії в честь богині Кібели, египетські містерії богині Ізиди, перські про бога Мітру. З приходом християнства в середню добу містерії відродились і були зв'язані із народженням, стражданням і смертю Ісуса Христа. Це були драмовані твори із святого писма. В Україні містерії з'являються в школах, як шкільні драматичні твори, зв'язані із Різдом Христовим і стражданням і смертю Христа (різдвані драми і великодні). За часів Т. Шевченка містерії відроджуються у зв'язку із національним відродженням малих народів. Виходили із зрозуміння містерії філософа Шелінга, який учив, що містерія змальовує народження і страждання Бога, що проходить стан матеріального буття, сліпого, темно-го. В цім ховається головний зміст містерії. Містеріяльна дія є очищення і звільнення душі від кайданів матерії, від бажань і пристрастей, що прив'язують душу до матеріального, тілесного її існування. В цім ховається і зміст християнської містерії про Христа, як месію-визволителя роду людського. До цієї філософської концепції національні будителі окремих народів нав'язували ідею про національного месію. Так повстав месіянізм окремих поневолених народів у містеріяльній концепції про народження месії. В цім сенсі Шевченко найсильніший виразник такої містеріяльної ідеї національного месіянізму. І ця ідею втілює він в цій своїй містерії “Великий Лях”. Будувється вона в кількох планах: починається на небі, далі поява душ і поява ворон (другий план), далі лірники і розкопування великого льоху (третій план — на землі). Так само містичне число три: три душі, три ворони, три лірники. А найголовніше — при надприродних, таємничих умовах відбувається народження національного месії, “другого Гоним”. Так змальовує поет найглибшу й найважливішу національну таємницю визволення України на основі вірувань самого українського народу й легенду-містерію про народження українського визволника серед найбільших ворожих сил (три ворони), що напались його знищити. Але в майбутнім не здолають вони цього вчинити, бо визволника українського ні підкупити, ні подужати.

Три душі символізує три найтрагічніші доби в історії України, коли українська провідна інтелігенція добровільно переходила на службу до Москви, зраджувала український нарід і спричинювалась до занепаду України. *Перша доба за часів Хмельниччини:* 1) дівчина (тепер душа), що мала стати дружиною сина гетьмана, коли останній їхав у Переяслав присягати мо-

- сковському цареві, з повними відрами перейшла йому дорогу; *Друга доба за часів Мазени*: 2) дівчина теж із провідної верстви, коли московський цар Петро I, кат України, їхав після зруйнування Батурина в Москву, йому напоїла коня; 3) *третя з часів цариці Катерини* дівчина ще немовля на руках у матері привітно подивилась на галеру, в якій їхала царя Катерина — лютий ворог України. Всі були зараз же покарані Богом на смерть. І гріх свій мусять покутувати, бо Бог не пускає їх до раю.
- 2 *Суботів* — село 7—8 кілометрів (біля 5 миль) від Чигирина, бувш. маєток Богдана Хмельницького.
- 4 *на старій церкві*. За часів Шевченка в Суботіві було дві церкви: одна збудована Б. Хмельницьким, і там він був похований, — то стара церква; друга нова і дерев'яна. Шевченко має на увазі тільки Богданову церкву.
- 10—13 Це ніби пролог до містерії, в якому дія відбувається на небі: сам Бог наказує апостолові Петрові; сенс цього наказу такий: тільки тоді душі спокутують свій гріх, коли москаль до щенту ограбує Україну і зруйнує її коли розкопає Великий Лях. В цій поемі зверхня центральна дія розкопування Великого Ляху і внутрішня містеріяльна — народження другого Гонти, що “буде катів катувати”. Між цими двома діями є глибокий внутрішній зв'язок: чим більше буде Москва Україну руйнувати й нищити, тим скорше у глибоких національній душі українського народу (в козацьких сховищах української національних скарбів і духових св'ятощів) зродиться великий визвольницький відпір і серед синів його з'явиться той, хто Україну поведе на ворога й його покарає; і Москва розкопає Великий Лях тільки собі на шкоду.
- 20 *Юрась Гетьманенко* — син Богдана Хмельницького, Юрій, що по зреченні Ів. Виговського 1609 р. став гетьманом в рр. 1659—1663.
- 48 *пипітвіка* — так називають передріздвяний піст від 16 листопада до Різдва, або Пилипівський піст. Переяславська Рада, на якій Богдан Хмельницький присягав цареві московському, відбулась 8 січня (ст.ст.) 1654 року.
- 55—59 Вода в українських народніх віруваннях і обрядах відіграє велику роль. Коло води в давній давнині відбувались шлюбні обряди. З водою зв'язане щастя людини й нещастя; гадання вінками, переведення дівчини через кладку над водою, вирятування дівчини з води — значить виявлення до неї прихильності і навпаки. Дівчина дає парубкові напитись з повного відра води — значить показує, що його любить, старшому чоловікові — бажає йому добра; переходить дівчина з повними відрами комусь дорогу — значить бажає йому добра, щастя, з порожніми — зла, нещастя і т. д. Отже й тут Шевченко на цім останнім українським народнім віруванні засновує *містичну участь дівчини*, що символізує Україну Богданової доби, в тім історичнім чині Богдана, що він вирушив із старшиною своєю присягати московському цареві, — а власне вона пожелала гетьманові і старшині успіху в здійсненні того, що вони задумали.
- 72—73 *Цареві московському коня напоїла*, коли цей найжорстокіший кат України під Полтавою переміг Мазену й короля шведського Карла XII, коли зруйнував Батурин, столицю Ма-

зепи, вирізав людиність його, замучив оборонців його, — і от після таких руйнівницьких чинів дівчина, що символізує Україну доби Мазени, напуває катові своєму коня, цебто бажає йому в Україні й дальших успіхів, добра для Московщини, і нещастя для України.

- 77 *Батурин* тоді був столицею гетьмана Мазени. Москалі взяли його тільки зрадою (зрадив полковник Іван Ніс) 2 листопада 1708. р., бо військо козацьке і людиність міста боронило його завзято. З помсти за те, москалі жорстоко мордували все населення міста і його оборонців. Місто саме зруйнували і спалили до щенту.
- 79 *Чечель* був полковник, що якраз обороняв Батурин. Москалі його взяли в полон і колесували його, цебто катували на колесі (один із найжорстокіших способів мучення і страти)
- 81 Батурин стоїть над річкою Сеймом — притока Десни, що впливає до Дніпра.
- 117 *в безвертій хатині*, — цебто в хатині, верх якої згорів.
- 123 *сволок з словами*, — цебто той сволок, на якому були вирізані слова про те, хто й коли ту хату ставив; а побожний господар ще й вирізував слова із святого письма.
- 138—139 Це та подорож цариці Катерини II., яку відбула вона з Києва у Крим весною 1787 р. Їхала вона Дніпром з цілою флотилією пишної прибраної галер; але одна із них, саме цариці, була прибрана найкраще. По обидва боки Дніпра на березі стояла почесна сторожа, тріюмфальні брами, що мали означати гостинну зустріч ніби українського народу, колони; стріляли з гармат, а вечорами пускали світло з різних вогнів, що вистрілювало вгору й розсипалось у повітрі найрізномбарвнішими вогниками (файрверк). Ціла гора в Каневі була освітлена різними фонарями (ілюмінована). Для більшої паради силою згнали нарід з околиць, щоб цариці здавалось, що нарід її зустрічає й вітає. Така робилась царськими прислужниками наруга над українським народом і пониження.
- 160 *митарство* — це іспит, що переходить душа після смерті людини, перше аніж має попасти до раю. Під час такого іспиту (митарства) душа очищується від гріхів своїх. Але душі ці (приваймні третя душа) не допускаються Богом навіть до митарства, такій їх гріх великий супроти своєї Нації (хоч він є і несвідомий).
- 162 *Чута* — це є великий ліс, що від Суботова починався й тягнувся до херсонської границі. Від Хортиці, де містилась Січ Запорізька, він є дуже далеко. В цьому лісі перехувувались гайдамаки.
- Три ворони*, — це персоніфікація злого духа Нації, що чинить їй гнітки ало, руйну й занепад. Три ворони Шевченка — три духи зла: Москва, Польщі й України. Українська ворона є дух зла України найстрашніший. Докладне пояснення див. вище в статті "*Великий Лвоє*", розд III, ст. 272—273 і V, ст. 278—280.
- 175—179 Коли ворона українська, злий дух України, кричить, що гетьман Богдан Хмельницький *крав крам і повіз у Київ та й продає його злодіям*, — то це треба розуміти, що Б. Хмельницький *здобував* добро для України, поборов Польщу, і трофеї своєї перемоги повіз у Київ і передав ліпших людям нації; і вони за великі визвольні чини Богдана тріюмфально зустрічали

- як великого переможця й вітали вдячні за визволення із-під кормити лядської.
- 180—182 Шевченко підкреслює радість польської ворони з приводу того, що польські пани після повстання 1831 р. промарнували свої маєтки, про свою Польщу й не думали.
- 183—185 *Московська ворона* оповідає велику біду: має ніби світ повернутися; про це свідчать навіть такі незвичайні ознаки: коза йде по воді, а чорт — через міст, а не навпаки. Правда, біду, про яку московська ворона говорить, вона бачить для себе і для тих, що бажують Україні зла (має народитись той, що буде “катів катувати”). Отже, насувається біда на все зло для України.
- 188 *малк*, — цебто сторожева “хвигура”, з якої козаки оглядають місцевість і стежать за ворогом.
- 198 *декабрист* — повстанець у Петербурзі і в Україні, 14 грудня 1825 р. Про це див. вище примітку до поеми “Сон” ст. 407—408, а також вступну статтю “Т. Шевченко й Петербург”, т. I, ст. 64—65. Від декабриста взяти жовч, — це значить у розумінні Шевченка, стати ще лютішим.
- 204—210 Тут Шевченко робить натяк на першу залізницю в Московщині, що проводили з Петербургу до Москви. І з приводу цієї залізниці й ті “три указа” були видані мабуть про її заснування, про те, щоб була найпряміша і щоб на розбудову зганяли нарід, — і от там і загинуло багато народу; а зате задоволені були прями царя Миколи I.
- 212 *Барон фон Корф* був будівничим залізниці.
- 216 *мосці-пані* — милостива пані.
- 217—223 *Українська ворона* оповідає про польське повстання 1831 р. під час якого пролилось багато крові й багато польської шляхти було заслано на Сибір на каторгу й також на заслання. Але для української ворони й цього мало. Річка крові для неї нічого не значить... море! як на Україні, то справа інша...
- 229 *Карамзін* (1766—1826) — історик московської держави й письменник, що в московській літературі започаткував новий сентиментальний напрям. Але найголовніша його праця це “Історія государства російського” 1815 р. у 12 томах. Московський уряд надав йому титул *історіографа*. Писав виключно в дусі возвеличення московської монархії; тому й цілу Київську додому він признав, як органічну частину московської держави. Про Україну і в думці не мав говорити щось прихильне.
- 233—234 *Українська ворона*, як старша, бо вона вже була, коли польської й московської ще не було й на світі (рядок 226—228), чваниться, що ці останні ворони в порівнанні з нею діти недоріки, говорити ще добре не вміють, пир'я на них ще не поросло. Тут Шевченко констатує, що 1. Україна існувала далеко раніше від Москви і Польщі; 2. від початку існування України були й ті, що її руйнували і нищили.
- 241—242 Шевченко констатує, що злий дух України руйнував не тільки Україну, але й Польщу (в “Посланні...”: чванитесь, що ви Польщу колись заваяли! *Правда ваша!*). Отже, і злі сили України руйнували Польщу, а не самі тільки сили Польщі. Польська ворона тільки хвалиться злими чинами, ніж справді їх робить...
- 245—239 Шевченко тут робить натяк на те, що козаки зо всіма воювали й усіх перемогали, а славою перемоги користала Польща, Москва,

- Туреччина, бо козаки все були під володінням Польщі або Москви і з того нічого не мали.
- 250—253 Нарешті Богдан у Переяславі скорився перед Москвою, й Україна мало не загинула зовсім. Тільки живучість українського народу, його власні національні сили врятували Україну від повної загибелі та союз гетьмана Мазепи із шведським королем Карлом XII.
- 257—259 місто *Ромен* над річкою Сулою на Полтавщині. В Ромні Петро І. мордував і криваво розправлявся з усіми тими, що пішли з гетьманом Мазепою, всіх вимордував.
- 260—266 А козаків простих кат московський загаяв на північ копати канали на Ладозькім озері, в багнях фінських будувати Петербург, завойовували Фінляндію; а на південній Полтавщині на річці Орелі, що допливає до Дніпра, на кордоні з татарами розбудовував козаками лінію укріплень.
- 267—269 про смерть гетьмана Полуботка див. прим. до поеми “Сон”.
- 271 *Іржавець*, див. прим. до поеми Іржавець, т. III.
- 274 Під владою татар Москва була два з половиною століття.
- 275 *Мучитель* — цар Іван Грозний (лютий) 1547—1584), що дуже мучив московський народ.
- 276 *с Петрухою*, — цебо з царем Петром І., що дуже круто поводився з підданими, заводячи нові (німецькі) порядки в війську й у державі.
- 283 За Петра І. кріпацтво досягло найбільшого розвитку.
- 284—285 *і дворянства страшну силу розплодила*. Цими словами злий дух України напентав катом її вже іншу політику: всякими приманками перетягнути українське старшинство на свій бік; отже заведено було 1783 р. дворянство після скасування гетьманату та полкового ладу військового.
- 287 *вельможній байстряга*, це ті, що не знали батька, а родились ніби і від самої цариці Катерини і дворянами не були; от і тих “вельможних” поруч козацької старшини, як Ханенки, Скоропадські й інш., піднесено було до дворянського титулу.
- 301 *древності* — старовина, пам’ятки стародавні; все забрали в хатах народу, а тепер і по могилах шукають поживи; розкопують їх, ніби старовинні пам’ятки шукають. Шевченко на археологічні розкопування могил дивився, як на наругу над місцем, де перебувають поховані козаки, що загинули на полі бою. Навіть ворона українська цим обурюється.
- 306—307 Українська ворона називає Лях *поганим* й обурюється, що його поспішають москалі розкопувати. Коли Великий Лях для ворони поганий, то цим самим для народу він містить у собі щось гарне. Українська ворона не хоче, щоб поспішали його розкопувати; це значить, що коли б той Лях був розкопаний, то для України було би все добре. Та й Бог заповідає Петрові, що тільки тоді душі спокують свій гріх суїроти України, коли Великий Лях буде розкопаний.
- 308—311 Тут говориться про церкву в Суботові (див. епілог до поеми “Великий Лях”. ст. 167—168). Церква ця є Богданова (*стара церква*) і Шевченко вважає її домовиною України. Коли ж вона розвалиться, то “з-під неї встане Україна”. Отже, розкопаний Великий Лях і розвалена Богданова церква ці “дві руйни” не бажані для ворони й тим самим для москалів, — це значить, що вони для України принесли б відродження. І реакційний часопис Булгарина “Съверная Пчела”, що пише

- тільки те, що для уряду корисне, коли би писали про ці події, то назвала би їх для Москви руїнами (“дві руїни”); і це знов підтвердження, що ці “дві руїни” були в Україні на добро.
- 317 Про “*близьката*”, що “*будуть родиться*”, див. докладне пояснення в цім же томі “Кобзаря”, ст. 50—55 і стор. 219—221; 225—236.
- 363 *ярчук* — то є той, що родиться на весні на початку травня. Нарід вірять, що той народжений посідає якусь чудодійну силу; коли він є звіринного світу, то родиться видющим; його годують не мати, а господар молоком. І для ворон такий ярчук є страшний, але для українського народу ярчук, що наводив би жах на Польщу і Москву, був би тільки бажаний.
Три лірники, — це ті поети і співці, що пишуть і співають тільки так, як їм накаже Москва.
- 421 *про Яси*, — цебо про похід 1650 р. на Молдавію.
- 422 *про Жовті Води* — бій Богдана Хмельницького з Польщею й перший успіх гетьмана.
- 423 *Берестечко* — про бій під містечком Берестечком 1651 р., в якому Б. Хмельницький потерпів велику поразку. Союзник Б. Хмельницького татарський хан зрадив у найнебезпечнішу хвилину і навіть захопив його в полон і вивіз із бою, яким з боку українського не було кому керувати.
- 446 *караули* — сторожа.
- 447 *ісправник* — начальник повітової поліції московської влади в Україні.
- 454 *верней дело*, — певніша справа.
- 462 в “*форменник*”, цебо коли би були такого зразку кайдани, що звиваються для злочинців у Московщині, то вони би здалися.
- 476 *Козака Яременка клуя стоїть на тім місці, де стояли налати Богдана* (примітка Т. Шевченка).
- 480 *плат* — шахрай, пройдисвіт.
- 524—525 т. зв. *Байстрюки*, що їм Катерина II. пороздавала запорозькі землі.
- 526 *Зиновій* — друге ім'я Богдана Хмельницького.
- 527 *Олекей* — цебо московського царя Олексія Михайловича, під протекцію якого воливі Богдан у Переяславі 1654 року.
- 530—534 Москалі держались того дивовижного погляду, що українські землі є їх, як спадщина царів московських, що тільки тимчасово були спочатку під татарською, і потім під польською владою.

Холодний Яр.

ТЕКСТ: Вперше цей твір був надрукований у Ляйпцігу 1859 р. у книжці “Новые стихотворения Пушкина и Шавченки”. Варіанти, що ведуть нас до автографів Шевченка, маємо досить: 1) автограф із збірки “Три літа”; 2) текст Ляйпц. видання; 3) варіанти Приміток до основного тексту у Празькім Кобзарі 1876 р.; 4) Основний текст Празьк. “Кобзаря”; 5) текст “Вечерниць” та Львівськ. Кобзаря 1867 р.; 6) копія в Альб. Сулієва; 7) копія Максимовича.

Найближчими до оригіналу цієї поеми: автограф із збірки “Три літа” і текст ляйпц. видання, хоч як зле виданий, але

основне в тексті і не поцсоване дає так само цінний текст одного з найстарших автографів Шевченка. Загально всі видання й копії цього твору, крім копії Максимовича, дають мало відступлень від основного тексту, автографу збірки “Три літа” і вони не є такі відмінні.

Отже, до цього тому беру найпоправніший текст з автографу Шевченка, що заховався у збірці “Три літа”.

ПОЯСНЕННЯ: *Холодний Яр* — це є яр у густому лісі навколо Мотронинського монастиря, звідки й розпочиналося 1768 р. гайдамацьке повстання. Цей Яр, видно, став тільки притокою, щоб дати відсіч тим панам, з якими Шевченко стикався, розмовляв про гайдамаччину й вислухував від них цілий ряд закидів на адресу гайдамаків та поеми Шевченка “Гайдамаки” й на те поетове до них відношення, як героїв, що хотіли Україну визволити з-під влади нанів польських і тим самим і від Польщі. І от на ті всі обвинувачення й закиди Шевченко й відповідає цією останньою поемою “Холодний Яр”.

- 36 *нові ятки*, — це сучасні поетові польські дідичі, що так само, як і попередні, утискували нарід, а самі з панцини багатіли.
- 37 *не словасте!* — не знищте думки, як від панського ярма визволитись.
- 37—40 Дух Гонти і Залізняка й тепер ще витає над Яром і кличе до боротьби за волю, бо в душі народній він ще не згас.
- 42 *святого закона*, — цебто устремління народу до правди і волі.
- 44 *мшого Нерона*, — цебто московського царя Миколи I.
- 46 *царсвою святою війною*: кожна війна провадилась московськими царями, як війна за *соляті* нібито права Москви.
- 52—54 Цим Шевченко хоче сказати, що т. зв. піддані Москви, стероризовані вимогами нести всі жертви во ім'я “святої” війни імперіалістичної, терпіли й пасивно ставились до тих вимог, ніби вважаючи їх своїми.
- 58 *вори* (московське слово) — злодії.
- 59 *п'ятно в нашій історії* (п'ятно — пляма!). Так характеризували гайдамаків і гайдамацький рух цілий свої ж земляки (в *нашій історії*), українці, навіть учені історики, як А. Скальковський у своїх історичних працях (“Наїзды гайдамак на Западную Украину”, Одеса 1845 р.).
- 64 *у ваші кайдани*, — цебто у панські.
- 65—66 *не заріже лукавого сина*, — тут поет розумів Гонту, що власних синів зарівав, щоб не були зрадниками супроти України дав. “Гайдамаки”, розділ “Гонта в Умані”).
- 73 *І землею всім данною...* Перший пункт “Книг битія українського народу” Кир.-Метод. Брацтва трактує, що Бог наділив землею кожне племено (“дарував край жити”). З цього можна зрозуміти, що земля належить до нації, яка має право наділити кого захоче й відібрати; тому ніхто землею немає права торгувати, а тим більше немає права торгувати людьми.
- 77 *дурить дітей...* про це саме в “Посланій”: “не дурите дітей ваших, що вони на світі на те тільки, щоб памувають”.
- 78 *і брата сліпого...* — цебто неграмотного селянина-кріпака.
- 80 *та не дурить Бога!* бо тільки Він один стоїть на сторожі правди і справедливості.
- 81 *в день радості...* цебто в день, коли Україна звільниться й

нарід потягне нащадків їх до відповідальности. А це станеться тоді, коли із Холодного Яру подасться новий клич на визвольну боротьбу.

Три літа.

ТЕКСТ: Єдине джерело цього твору, що заховав нам цю надзвичайно цінну елегію є збірка “Три літа”. Вперше цей вірш був опублікований у місячнику “Нова Громада” 1906 р. ч. 10 з копії, яку зробив Я. Забіла, але фонетичним правописом. В. Доманицький передруковує із тієї самої копії Я. Забіли, додержуючись правопису Шевченка у своїм “Критичнім розслі-ді...” 1907 р., ст. 138—139 і в “Кобзарі” ним зредатованім 1907 р.

Ново текст вірша був перевірений М. Новицьким (див. Т. Шевченко “Поезія”, вид. УАН, 1927 р. т. I) і О. Дорошкевича (ЛІМ, 1933 р.). Отже, текст цієї елегії усталений.

Але П. Зайцев піддає критичному сумніву два місця з цієї поезії. Перше — рядок 31: в автографі Шевченка, яке подає В. Доманицький у “Критичному розслі-ді”, написано:

Злії літа, та все тії
Заразом україли.

П. Зайцев проопиє замінити *тії* на *теє*, як це місце поправив у “Кобзарі” 1907 р. В. Доманицький і в своїм виданні УАН С. Єфремов і М. Новицький (Т. Шевченко “Поезія”, т. I, стор. 202). Цю поправку і я приймаю.

Друге, рядки 97—98.

В автографі Шевченка ці рядки взяті в лапки, як відповідь нового року, і на кінці стоїть точка:

“Благоденствіє, указом
Новеньким повите.”

О. Дорошкевич у своїй праці “Принципи організації тексту Шевченкових творів” (“Життя і революція” за 1932 р.) пропонує друкувати так, як в автографі Шевченка. Редактори видання поезій Шевченка С. Єфремов і М. Новицький потрактували цей вислів, як дальший запит Шевченка:

Благоденствіє, указом
Новеньким повите?

Тому вони відкинули лапки і на кінці вислову поставили знак питання(?). Таку інтерпретацію приймає й П. Зайцев з тою тільки різницею, що вислів *Благоденствіє* бере в лапки, думаючи, що Шевченко пропускав кому (,), пропускав точку (.), але не пропускав ні кличних знаків(!), ні питальник(?). І коли в цім вислові Шевченко поставив на кінці його точку і цілий вислів узяв у лапки (“ ”), то це свідчить, що цей вислів поет потрактував, як відповідь нового року. І в цім розумінні я погоджуюсь із інтерпретацією О. Дорошкевича й залишаю у цім виданні це місце в цій поезії так, як воно написане Шевченком у його автографі збірки “Три літа”.

ПОЯСНЕННЯ: Цей вірш “Три літа” не є заспів до цілої збірки цієї самої назви, а скорше епілог. Шевченко його назвав так само, як і цілу збірку тому, що він підсумовує в ній всю творчість і всі враження поета, які він мав за цих три роки (1843—1845) своєї мандрівки по Україні. Крім того, своїм змістом і тими настроями, які Шевченко в цім заспіві виявив, він вповні роз’яснює те, чому поет цілу свою збірку так назвав: “Три літа”. За цих три роки Шевченко до основ пізнав українську дійсність, як вона виявилась у московській неволі. І та Україна, яку він у Петербурзі вимріяв і уявив, предстала перед ним у всій своїй страшній дійсності. Московську неволю поет теоретично пізнав і в Петербурзі, але поет не уявляв собі духового стану української інтелігенції в Україні, на рідній землі, серед народу. І одю інтелігенцію побачив Шевченко і пізнав у всій духовій красі і вартості тільки на місці. Наочно переконався, що вона виробляла з українським народом, як гарцювала по рідній землі, політій крою того народу в минулім. Оця внутрішня трагедія України викликала в душі поета багато переживань і роздумувань над долею своєї нації. Це все ще більше скріпило його українську національно-державну свідомість, ще яскравіше скристалізувало його проти-московські переконання, глибоку ненависть до землеків перекичків і національних зрадників, що здійснюють на його народі ту кріпаччину, проти якої він виявив таку ворожість. Все це ще більше зміцнило в душі поета спротив до поліційно-бюрократичного московського режиму, в якому таку велику участь беруть і його земляки. І от на порозі нового 1846 року, підсумовуючи всі ті думки, які виявив у всіх творах цієї збірки, і написав Шевченко оцей заспів на закінчення своєї такої плідної творчої праці за цей трьохлітній період.

- 15 *в моїй хаті*, — в моїй душі.
- 22—24 Тут Шевченко має на думці *Катерину*, героїню його поеми цієї самої назви.
- 25—26 Поет згадує про тих козаків, що оспівав він у своїй поемі “Гамалія”.
- 27 *і Оксану*... — це ту маленьку Оксаночку Коваленківну, свою першу любовку, що оспівав Шевченко у своїм заспіві до нескінченної поеми “Мар’яна-Черниця”.
- 66 *ядом* — отрутою.
- 73 *мої думи* — всі ті твори, що зібрані у збірнику “Три літа”.
- 95—98 Народній образ Нового року. — образ дідуся, що дари розносять. А тут дар на Новий рік тільки може бути якийсь новий “указ”, розпорядок московської влади про нові утиски над українським народом, — більше нічого доброго поет від Нового року не чекає.

Давидові Псалми.

ТЕКСТ: Цей цикл 10 псалмів був опублікований під наголовком “Псалми Давидові” в Кобзарі 1860 р. Автографи всіх псалмів зберігаються в рукописові Шевченка “Три літа”. Крім того, поодинокі псалми автографи такі: 1) псалма LXXXI на звороті листа кн. Варвари Рєшніної до Шевченка з 9. XII. 1845 р.; 2) два автографи псалма CXLIX: один на звороті ли-

ста Кухаренка до Шевченка з 25. V. 1845 р.; другий автограф Київського Музею; 3) в Шевченковім “Букварі” 1860 р. вміщені ним уривки з псалмів: а) XII — рядки 17—20; б) LII — рядки 13—16; в) XCIII — рядки 29—32 і 45—52; г) CXXXII (у П. Зайцева помилково CXXXI) — 1—4; д) CXLIX — рядки 1—12, і, нарешті, весь псалом CXXXII. (Див. П. Зайцев, т. III., ст. 247).

Всі ці псалми, як подає В. Доманицький, заховалися у копії П. Куліша, переписаній “дуже чітко і совісно з оригіналу без найменших, — остільки совісно, пише В. Доманицький, що в одному місці аж просиялася краща форма до вислову: “мечі обоюду” — рима: “люду”, бо в Шевченковім оригіналі стоїть: “людей”. Куліш так і лишив “людей”, тільки вгорі легенько зазначив поверх “людей” — “у”, що мало означати замість: *людей* — *люду*.

Друкую текст псалмів по автографах Шевченка із збірки “Три літа”.

ПОЯСНЕННЯ: Із “Псалтирі” повибирав Шевченко всі ті псалми, що найбільше відповідали поглядам його на національно-політичну справу України. Та поет не старався перекладати всі псалми до слова, а переспівував, додаючи дещо те, що найбільш було йому потрібне або опускав ті уступи із псалмів, які до його поглядів не підходили. Тому на ці переспіви треба дивитись, як на власні твори Шевченка, бо вони найбільш відбивають його власні переживання й настрої, які можна знайти і в його інших творах. Найбільш болючі для поета думки в цих псалмах є ті, що визначають панування в світі злих людей, неправди й неволі й тугу за правдою й волею та справедливістю.

- 11 *псалом XII:* да не скаже — щоб не сказав.
 18 *і возною* — заспіваю.
 19 *твої блага* — твої добродійства.

ПСАЛОМ XLIII:

- 13 *слава* (стара форма) — прославляючи.
 15 *срамотою* — ганьбою, соромом.
 21—24 Цей уступ Шевченко поклав на початок своєї поеми “Великий Лях”, як такі слова, що визначають головну думку твору.
 23 *в притчу* — в поговорі; але *притча* взагалі це є таке поучне оповідання, що подається в приклад до науки, яку автор чи той хто ту науку, те поучення висловлює, — щоб думка була зрозуміліша. Притчами поучував наріч Христос (притча про сіяча і інш.).
 35 *Поборов Ти першу силу*, — цебто Польщу.
 36—37 *побори і другу, ще лотішу*, — цебто Москву.
 38 *всюю* — доки.
 40 *скорби* — горе, біду.
 41 *смирилася* — втихомирилась, упокорилась.

ПСАЛОМ LI:

- 1 *пребезумний* — зовсім нерозумний, зовсім без розуму.
 3 *мерзје* — стає мерзким, гідким, мерзкішим, гідкішим.
 4 *благая* — добрих діл.
 6 *взискаючий* — шукаючий; той що шукає.
 7 *творлячого*, — що добре робить, творить.
 9—10 *коли вони, неситі гріхами, дознають?* — коли вони, ненажерливі гріхами, усвідомлять це?

11 *люди — людей.*

ПСАЛОМ LIII:

- 3 *внуши їм — втокмач їм, дай їм врозуміти.*
11—12 *і їм правдою своєю їх злая, за зло їх відплачується їм добром.*

ПСАЛОМ LXXXI:

- 5 *доколи, — доки, як довго.*
стягати — чуже тягнути, грабувати.
15 *і все, — даремне.*
ПСАЛОМ XCIII:
11 *Твої люди — твоїх людей.*
17—18 *не зрить Господь, ніже тебе знає, — не бачить Господь, ані не знає того.*
23 *дивітеся, — дивуйтеся, пізнавайте.*
27—28 *поки злому ізриється яма, — поки злий не опиниться в могилі.*
34 *і діючих злая, — і тих, що діють зло.*
37 *во тьмі ада — в неклі, у тьмі некла.*
42 *вращуєш, — лікуєш.*
43 *і пребудеть — і залишиться..., і напевно буде...*
47 *пристанище, — пристановисько, захист.*
49 *і воздасть, — і відплатить.*

ПСАЛОМ CXXXII:

- 5 *добровонне — пахуче, запашне.*
7 *Аарону — пророка Аарона.*
9 *ожеги, — поли, краї.*
11 *Єрмонській, — гора Ермон у Сирії, що і вліті покрита на вершку снігом.*
13 *Сіонській, — гора Сіон в Єрусалимі.*
15 *творям, — створінням.*
19 *воцариться, — запанує, царем буде.*

ПСАЛОМ CXXXVI:

- 6 *органи — музичні струменти взагалі; а органи в вужчому розумінні то є духовий музичний струмент, що найчастіше вживається в костьолах римо-католицьких.*
7 *нам сміятися — над нами сміятися.*
8 *едомляни, — мешканці Едома, що лежить на північ від Палестини; тут взагалі вороги.*
19 *забвеш буду... — то хай буду забутий...*
29—30 *Вавилоня дочере окаянна! — вавилонська дочка проклята!*
31 *заплатить, — помститься, відплатить.*
34 *в радості застане, — несподівано захопить (застукає).*

ПСАЛОМ CXLIX:

Цей цілий псалом Шевченко помістив у своїй поемі “Неофіти”, як молитву християн (див. т. IV. нашого “Кобзаря”).

- 3 *вознось чесним собором, — заспіваємо чесною громадою.*
5 *во псалтири і тимани — грецькі слова, що дослівно означають музичні струменти на зразок наших цимбалів; по їх струнах ударили і пригравали до пісень; зокрема псалтиря — шізнша назва книги релігійних пісень (псалмів) царя Давида.*
6 *вознось благая, — заспіваймо добре.*
7 *неправих, — тих, що не живуть по правді, неправедних.*
8 *правих, — праведним, тим, що живуть по правді.*
9 *преподобній, — ті, що сподобились Богу, святі, праведні.*

- 11 *славословлять*, — виспівують, співають славу.
 14 *острі обоюду* — гострі з обох боків, обоюдоострі (див. прим. до поеми “Чигирин”).

Як умру, то поховайте...

ТЕКСТ: Вперше цей вірш був надрукований під наголовком “*Думка*” в Лийпцігу 1859 р. у збірнику “Новыя стихотворенія Пушкіна и Шавнченки”. Наголовок “*Zamvit*” до цього твору вперше з’являється у виданні його в “Кобзарі” Кожанчикова в Петербурзі 1867 р. Цей наголовок вперше дав йому М. Костомарів. У Львівському Кобзарі того самого 1867 р. цей вірш Шевченка був надрукований під наголовком “*Zavshchannje*”.

Автографи цього твору такі: 1) автограф збірки “Три літа” без наголовку; 2) автограф Київського Музею, на думку П. Зайцева, належить до першої редакції, хоч Айзеншток і Плевако у своїм Кобзарі 1925 р. вважають його останньою, педто найпізнішою редакцією; 3) зла копія на думку П. Зайцева у лийпцігському виданні та в основному варіанті Празького Кобзаря; 4) зла копія у Примітках до Празьк. Кобзаря; 5) копія Богданенка; 6) копія Сулієва, поправлена Шевченком: П. Зайцев вважає її дуже цінною; 7) копія Жемчужнікова, відома із статті О. Коняського “Варіанти на де-які твори Шевченка” (Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. 39); 8) копія М. Максимовича, близька до тексту Приміток до Пр. Кобзаря (див. Примітки П. Зайцева: Т. Шевченко “Твори”, т. III, ст. 250).

Варіанти всіх названих вище видань і копій майже всі поєсовані відміни не Т. Шевченка, а видавців або копіїстів. Тільки один текст заслуговує на увагу, крім автографу із збірки “Три літа”, якого я в цім виданні друкую. — це автограф Т. Шевченка, що переходувався в Київськїм Музею. Цей автограф вперше був опублікований С. Єфремовим у Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові т. LXIV, кн. II. 1905 р. у статті “Новий Шевченків автограф”. Вірш цей в автографі так само без наголовку.

С. Єфремов у передмові розповідає, що цей автограф до Музею був подарований дідичем О. І. Поповим, до якого цей автограф перейшов від його жінки, Віри Петровни із Скоропадських, доньки Петра Скоропадського, в якого у 1846 р. бував Шевченко і залишив цей автограф.

Між іншим це той Петро Скоропадський, якому під крептолінами “П. С.” у 1848 р. Шевченко присвятив вірш, що починається: “Не жаль на злого: коло його...”

Автограф віршу “Як умру, то поховайте...”, бувша власність П. Скоропадського у своїм тексті має *три відміни* у порівнянні із текстом автографу збірки “Три літа” і текстом того “Заповіту”, якого українці так шанують.

1) ряд 15; замість:

“А до того...”

із збірки “Три літа”, в цім автографі читаємо:

“А поки що...”

2) ряд 17; замість:

“Поховайте та вставайте,”

в цім автографові читаємо:

“Прохиньтєся, брати мої,”

3) ряд 24; замість:

“Незлим, тихим словом”,

в цім автографі читаємо:

“Тихим, добрим словом”.

До останнього варіанту цікава ще відміна у Прим. до Пр. К.:

“Незлим добрим словом.”

Спільний вислів у обох автографах: “тихим словом” веде їх до спільного їм тексту — їх оригіналу. Тому вони рівновартні, але текст збірки “Три літа” поправніший і стилістично кращий. Варіант Приміток до Пр. Кобзаря — пізніший. До цього видання беру текст збірки “Три літа”.

ПОЯСНЕННЯ:

8 *ревучий*, — той, що реве (Дніпрові пороги режуть: Дніпро підчас бурі реве: “реве та стоїє Дніпр широкий...”), отже *Дніпро ревучий*.

9 *як понесе...* — тут треба розуміти, що коли в Україні встане якась сила і ворога її перемаже, то...

15 *а до того...* а до того часу, доки ворог в Україні, я Бога не знаю. Думка, що Бог є сторож правди на землі, проходить через усі твори Шевченка. Коли ж Україна в неволі, то цю неволю допускає сам Бог. Тому поет є готовий відкритись навіть від Бога, коли така несправедливість його народові діється.

Вірш цей “Як умру, то поховайте...” викінчує собою й замикає цілу найвидатнішу збірку Шевченка “Три літа”. Перебування поета у В'юнищах, де він написав “псалми Давидові”, “Маленькій Мар'яні”, “Минають дні”, відзначилось якимсь новим настроєм поетового серця: релігійним, лірично-емоційним, інтимним. Якась резигнація поета в них відбивалась, резигнація з боротьби, ніби втома. Читаєш ці твори і відчуваєш, що поет тяжко болює і від болю страждає... чи то біль від фізичного страждання, від фізичної недуги, чи то біль із глибин змученого серця, що за цих *три літа* багато пережило, перетерпіло й перемучилось. І глибокі рефлексії роєм напали на його розум, на його душу. Чуються в них безсонні ночі і думи... про неблаганність долі, бо нарід спить у своїй неволі сном несвідомости, а інтелігенція справляє бенкет страшний і останній... і чи не ліпше вмерти... І Шевченко роздумує над смертю, бо немає іншого виходу. Добре, хай і смерть, але ж що тоді буде з Україною, з його народом... Із цими переживаннями поет іде у Переяслав, до лікаря Козачковського. Перший день Різдва Христового, день народження нового життя, день духового оновлення... І в такий день, щоб з його смертю все загинуло й Україна? Ні! Ніколи! Хай я вмру, але нарід мій мусить встати й жити вічно

І Шевченко пише *заповіт українському народові*... Не смерть, а життя, не сон, а боротьба, не брязкіт кайданів на руках і ногах, а "вставайте кайдани порвіте!..." Таким клячем до життя й визволення закінчив Шевченко свою збірку "Три літа".

Еретик (Шафарикові).

ТЕКСТ: Сучасники Шевченка оцінювали цю поему, як один із найкращих творів поета. Історія тексту цієї поеми надзвичайно цікава. Написана ще 10 жовтня 1845 р., поема ця під час трусу у Шевченка була забрана жандармами, як один із документів, що ліг в основу обвинувачення поета й його покарання. І тільки в 1906 році була з Департаменту Поліції видобута в окремому зшиткові, як зовсім окремий твір, і передана до Чернігівського Музею ім. Тарновського й опублікована на сторінках журналу "Былое" кн. 6., де надрукував її цюлу П. 6. Щоголев.

До того часу вона була відома тільки в частині до 227 рядка включно. Та й ця частина була знайдена не відразу.

Вперше Шевченко згадав про цю свою поему 5 грудня 1857 р. в листі до П. Куліша в зв'язку із поемою "Наймичка", яку Куліш анонімно опублікував у II томі в праці своїй "Записки о Юной Русі". Побачивши там свій твір, ніби видобутий у якоїсь панночки хutorянки, Шевченко пише Кулішеві: "Спасибі тобі за "Наймичку". Чи не найдеш там у панночки хutorяночки в альбомі мого "Івана Гуса". Добре було б, як би найшов, а то шкода буде, як пропаде" (Твори Т. Шевченка. ВУАН, том III. Листування, ст. 137).

На це запитання П. Куліш ще того самого року відповідає: "Нема твого "Гуса" ні в кого, пане брате! А згадай сам, що здумаеш, а що забув, то скомпонуй наново" (там же, ст. 239).

А 22 грудня 1857 р. Куліш знову нагадує Шевченкові: "От якби "Гуса" ти згадав, або наново скомпонував! Ми знаємо тільки початок:

Кругом тіснота і неволя,
Народ закований мовчить,
І на апостольським престолі
Чернець годований сидить.
Людською кровію шинкує
І рай у найми оддає...
Царю небесний, суд Твій всеу
І всеу царствіє Твоє!

У 4-ій книжці "Руської Бесіди" єсть дещо про Гуса. Прочитай да й виведи свою красну мову про його". (Там же, ст. 291.)

В іншому листі від 20 січня 1858 р. Куліш не радить друкувати поеми "Неофіти". "Інша б була річ, якби ти докончав "Гуса" — там би тобі було де розгуляться; а панство — така ледар, що її зневажай скільки хочеш — усяке скаже слабибі. Тут же й лицарство в тебе під боком, і васали, і слов'яне з німцями, і жидова грошовита — широка виїде поема". (Там же, ст. 295).

але Шевченко не заспокоюється на тім, що йому пише Куліш. Поема "Іван Гус" п'яшком сидить у його голові. І він 26 січня 1858 р. знову нагадує Кулішеві: "Ян Гус" повинен бути у Василя Вас. Тарновського, що жив колись у Потоках Київської губернії. Перероблять його або знову робить у мене щось руки не підіймаються". (Там же, ст. 144). На цього листа Куліш відповідає: "А "Гуса" нема в Тарновського, — я цього пана добре знаю, і нігде нема й не чуто по Україні — се певно!"

В зв'язку із працею Є. П. Новикова "Гус і Лютер", на яку раніше звернув увагу Шевченка Куліш і вказав на часопис "Русская Бесѣда", де вона друкувалась і редактором якої був М. Максимович, Шевченко в Москві звертається до Максимовича розвідатись і пошукати йому поему "Єретик" або "Іван Гус". Яка між ними була розмова — невідомо. Але 27 березня в листі Максимович Шевченка повідомляє: "Приїздив до тебе по слову твою і привозив тобі "Гуса" твого (поему — Л.Б.) і нашого (працю Новикова — Л.Б.) да тебе, лебедика, вже не застав... Посилаю тобі з паном Галаганом твого "Гуса" (поему — Л.Б.)... (та сама праця, ст. 305).

І в "Щоденнику" Шевченко, одержавши посилку, під 28 березня 1858 р. занотовує: "Зайшов до готелю Клея і знайшов там щойно прибувшого з Москви Григорія Галагана. Він передав мені листа Максимовича... і мого, що в Москві знайшовся, "Єретика", себто "Яна Гуса", якого я вважав загинувшим безповоротно" ("Твори" Т. Шевченка. ВУАН. т. IV. Журнал (Щоденник), ст. 164).

Шевченко дуже зрадів, але, роздивившись, що поема не була вся, а тільки частина, до 227 рядка включно, він 5 квітня пише до Максимовича: "Получив я од Грицька Галагана все твоє добро. Спасибі тобі. "Єретик" мій не ввесь. Тут його й половини нема. Подякуй за мене Бартенева (власника цієї копії поеми) і попроси його чи не дістане він де небудь другу половину, а то я без неї нічого не вдію." ("Листування", вид. ВУАН, ст. 155).

В цій копії Бартенева поема "Єретик" кінчалась тільки на 227 рядку включно.

Ця частина поеми і була пізніше надрукована. Спочатку присвята: Послання Славному П. І. Шафарикові до рядка 87 включно було вперше опубліковано в "Основи" 1861 р. кн. I. ще за життя Шевченка. Початок самої поеми: від рядка 88 до 123 був опублікований так само в "Основи", але вже після смерті Шевченка, за 1861 р. кн. VIII. Частина поеми була видрукована в "Правді" у Львові за 1873 р. й, нарешті, вся ця віднайдена в копії Бартенева була надрукована в Празьк. "Кобзарі" 1876 р., т. II. І нарешті вся поема по автографу із збірки "Три літа" з'явилась у журналі "Былое" за 1906 р. кн. 6.

Поема ця була відома із таких автографів: 1) ДП із збірки "Три літа"; 2) автограф, частина якого заховалась у копії Бартенева; 3) автограф, посланий Шевченком П. І. Шафарикові, якому вона була присвячена; 4) частина автографу, що переходувалася у Чернігівському Музею; 5) копія Л. Жемчужнікова, і 6) копія В. Науменка тільки невеличкої частини поеми (6 рядків: від 89 до 94).

Автограф Шафарика невідомо де подівся. З копії Барте-

пева у Відні в 1863 р. була зроблена літографічна репродукція. (Див. про це П. Зайцев, т. III, ст. 214—215).

В. Доманицький у своїй праці “Критичний розслід...”, ст. 85—86 подає такий план хронологічного творення редакцій поеми: “Щодо “Посланія”, то найдавніша та, що в Празьк. Кобзарі, далі рукопис Дец. Пол. (із збірки “Три літа” — Л. Б.), потім літографованого видання 1863 р. (у Відні — Л. Б.), і найпізніша — Кобзаря Кожанчикова; щодо самої поеми, то: 1) рук. Департ. Пол., 2) коп. Жемчужникова, 3) близько до неї копія, що в примітках у “Правді”, хоч та, що в “Правді” — пізніша; далі: 4) автограф Черн. Музею Тарновського, і, нарешті, 5) Празького Кобзаря основний текст.

В цім виданні друкую текст автографу ДП (зб. “Три літа”).

ПОЯСНЕННЯ: Шафарик Павло (1795—1861) видатний чеський учений славіст. Він перший серед учених славістів розробив слов'янський світ (слов'янські племена і їх культуру). Його найвидатніші праці з цієї ділянки: “Slovanske starozitnosti” (“Слов'янська старовина”) і “Slovansky národopis” (“Слов'янський народопис”). Осип Бодянський, український славний учений, був у дуже добрих відносинах із Шафариком. Він переклав на московську мову першу працю Шафарика, яку Шевченко, перебуваючи проїздом в Україну і з України у Бодянського, читав і використав для себе. За цю славістичну діяльність Шафарика в подяку і присвятив йому цю свою поему з окремою присвятою самому Шафарикові. Цю поему Шевченко вислав до Праги. Заховались відомості, що Шафарик, прочитавши поему Шевченка, плакав від зворушення.

77 *Іван Гус*, цебто *єретик*, є головний герой поеми. Це є видатний чеський борець за нову віру і за свободу релігійного сумління. *Ян Гус* (1369—1415) жив і працював у Празі, був професором і навіть ректором Празького Карлового Університету. Виступив він головню проти папської церковної влади. Познайомившись із наукою релігійною і церковною реформатора Івана Віклефа (1314—1384), що повстав проти римо-католицького духовенства й папи, Іван Гус став його послідовником і претечю загального реформаційного руху в Західній Європі, головню в Чехії й Німеччині. Особливо повстав Гус проти продажу папськими відпущниками т. зв. індульгенцій (посвідок про відпущення гріхів). Папське духовенство викляло Гуса, оголосивши його єретиком і бунтівником. Пізніше (1414 р.) вище папське духовенство покликало Гуса на суд церковного собору в Констанці (південна Німеччина). Гус поїхав і там сміливо боронив свої переконання. Але собор, коли Гус не вкритися своїх творів, скерованих проти папи, замкнув Гуса і літом 1415 р. його спалив. З наукою І. Гуса познайомився Шевченко з викладу того ж О. Бодянського та праці учня останнього, Палаузова. І постать реформатора надхнула поета своєю незалежністю переконань і твердістю характеру на створення поеми.

91 *Чернець годований сидить*, — цебто папа римський, Іван XXIII, людина користолюбна, розпусна й тому малоавторитетна. На соборі в Констанці 1415 р. був обвинувачений у 84 злочинах проти релігії, церкви й моралі і був скинений з пап

- ського престола. Пробував був утікти з Констанця, але був ув'язнений. Р. 1418 був випущений і 1419 р. помер у Флоренції.
- 92—93 Де-які папи розправлялись із своїми противниками не тільки війною та оружною зброєю, але навіть просто наказували карати смертю, вбивати їх і т. д. Крім того, через своїх єпископів папи продавали індульгенції, якими тому, хто їх купував, випускались гріхи минулі і навіть майбутні. Звідси і вислів Шевченка: “*Рай у найми оддас*”. *Все* (старо-слов'янське слово) даремно, надармо.
- 110—111 *Рознадується три корони на гордій тіарі*, — папська тіара (мітра) була потрібна, складалась із трьох корон, і визначала силу потрібної влади папи: 1) намісника Христа на землі, 2) короля-первосвященника і 3) короля-папи.
- 123 Іван Гус виголошував свої проповіді у Вифліємській каплиці (Betlemska kaple) в Празі.
- 129—145 *булла* — грамота папи, складалась в порозумінні із радою кардиналів й оголошувалась прилюдно. Звичайно писалась на пергаміні по-латині. Такою буллою і надавалось папою право набувати, а відпоручникові папи право продавати індульгенції. Тут Шевченко ніби перефразовує текст такої індульгенції, яку купила повія на зароблені гріхом гроші і стала свята. *По станах* — по військових таборах.
- 157 *Догмати* — правди, що формулюються церквою на основі Божого відкровлення (об'яви) і подаються вірним, як непомильні.
- 158 *чвари* — смути, війни.
- 160 В XV. стол. католицьке духовенство дійсно визначилось, починаючи від самих пап, неморальним життям.
- 163 *конклав* — лат. слово (conclave) й означає замкнену залю. Друге значення цього слова — збір кардиналів, цебто найвищих достойників католицької церкви для вибору нового папи після смерті попереднього. На час вибору збір цей ізолюється від стороннього світу.
- 172 *язви* — рани. *Хули* — лихі слова.
- 184 *дія* (стародавн. дієприслівник) — діючи.
- 191 *Іван Гус буллу розідрав*, — в дійсності не Гус буллу знищив, а його прихильники її прилюдно спалили. Але сам факт прилюдного знищення булли правдивий.
- 193 *до всесвітньої столиці*, — цебто до Риму, столиці папи, що претендував на керівництво цілим світом.
- 200 *Шепочеться Авільона*. Крім папи в Римі, було ще двоє “антипап”: в Авільоні (Франція) й у Пізі (Італія). Це була доба (1309—1377) папського розколу (схизми). Тут Шевченко показує, як папи (в Римі й Авільоні) захвилювались чином І. Гуса.
- 213 *Загелляли гуси* ... — натяк на гуситів, прихильників і послідовників Гуса.
- 224—236 Шевченко описує, скільки народу з'їхалось до Констанці під час собору, — кількадесят тисяч духовенства, світських цивільних і військових і навіть жінок. Справляли бенкети й розваги. Весело бавилось товариство!...
- 239 *сарацини* — збірне ім'я, як “турка звоювати” замість Туреччину, — значить сарацинів, цебто арабів, проти яких у середні віки європейські лицарі впоряжали справжні хрестові походи, щоб від них визволити Єрусалим — місто науки і смерті Ісуса Христа.

- 240 *Атила* — цар гунів, що в половині V. століття по Різді завював був майже цілу Європу, дійшовши аж до Франції. Проходячи країни, руйнував їх дуже.
- 243 *В'ячеслава*, — цебто короля Чехії (1378—1419) В'ячеслава IV., брата цісаря Жигимонта. В'ячеслав IV. ставився до Ів. Гуса прихильно, але не міг його врятувати.
- 257 *Прелат* — загальна назва вищого католицького духовенства: кардиналів, архієпископів, єпископів, легатів, аббатів і інш.
- 258 *І три папи*. Шевченко для підсилення поетичного ефекту в Констанці на собор зводить усіх трьох пап: Івана XXIII. з Риму, Бєспєдикта XIII. з Авіньону і Григорія XII. з Пізи. В дійсності на соборі в Констанці був тільки один папа з Риму, Іван XXIII.; але й його там не помишували.
- 259 *І вичаїт глави* — цебто цісар, королі і князі.
- 267—271 *Мов кедр*, — ливанський кедр (з сирійського побережжя) відзначається особливою стрункістю і красою. Шевченко прирівнює до кедра, щоб більше підкреслити ту духову красу закованого в кайдани Гуса, але духово вільного і незалежного, як протиставлення до рабів: “*став Гус перед ними й окинув нечестивих орлими очима...*”
- 275 *на прю*, — на боротьбу.
- 283 *Святішої волі не приймаси*, — цебто волі римського папи.
- 288 *Усобиши*, — цебто той, що сіє усобиці.
- 293 *Мов обеленіли*, — з московського: белени (дурману) об'їлись; у Шевченка — немов подуріли.
- 294 *Автодафе!* — На страту вогнем! Присуд *auto-da-fe* (з португальської мови) — був прийнятий у римо-католицькій церкві, як присуд на смерть єретика через прилюдне спалення його на вогнищі. Був скасований тільки в XVIII. ст. Переводив суд над єретиком духовний суд (інквізиція), заснований папою в XII. стол.
- 300—301 *Ідуть молитися ченці за Гуса*, — іронічний вислів Шевченка: спочатку замучили, а потім моляться за душу мученика (цинізм).
- 320 *в овніх* — в овечих.
- 348 *Te Deum laudamus*, — Тебе Бога хвалимо — церковна молитва.
- 349 *трапєза* — їдальний покій по монастирях.
- 360—362 “Шевченко, мабуть, мав на думці Мартіна Лютера (1483—1546), німецького реформатора церкви, що немов довершив діло Гусове” (Д. Дорошенко).
- 373 *Старий Жижка* — провідник чехів-гуситів, що продовжували боротись за ідеї Ів. Гуса. Ян Жижка (1360—1424), шляхтич із Тронцова, стояв на чолі гуситів. Місцем осідку його було місто Табор в південній Чехії; звідси назва їх — таборити. Шевченко закінчує поему погрозою на адресу ченців, що спалили Гуса, їм відплатою, що прийде від Жижки з Таборова.

Другий Кобзар.

ТЕКСТ: “Випускаю оце в люди другого “Кобзаря” свого”... З цього вислову в Шевченка в “Передмові” до цієї своєї збірки, яку під час арешту поета забрали жандарми і яка пролежала в архіві Департаменту Поліції від 1847 р. аж до 1906 р.,

коли вона була винесена на світло денне, — я подаю наго-
вок до цілої цієї збірки. Отже, Другий Кобзар готував Шевчен-
ко до друку. Про це свідчить той рукописний зшиток чистенько
переписаний для цензури, щоб здобути дозвіл на його видання.

До цього “Другого Кобзаря”, крім передмови, переписав
Шевченко три твори: дві балади: “Лілея” і “Русалка” і поема
“Осіка”. Чи на такій із трьох творів збірці мав цей
“Другий Кобзар” й обмежитись? Ні! Це був тільки початок
“Другого Кобзаря”. Які ще твори мали до цього Кобзаря
вийти — невідомо. Цю таємницю Шевченко забрав із собою.

Два перших твори: дві балади Шевченко написав у 1846 р.
в липні і серпні. А поему “Осіка” скомпонував у 1847 р. у
кінці лютого місяця і на початку березня 1847 року ще до сво-
го арешту, коли гостював після Кудішевого весілля в селі
Седневі на Чернігівщині в Лизогуба. Цією збіркою я й закін-
чую цей II. том, передруковуючи її із збірки “Три літа”.

Тоді ж після написання поеми “Осіка” Шевченко написав
“Передмову”.

Передмова до Другого Кобзаря.

ТЕКСТ: Вперше вона була надрукована проф. Н. Стороженком
у перекладі на московську мову в місячнику “Русская Мысль”
1886 р., кн. 6. Але, як зазначає М. Новицький, він не всі слова
Шевченка добре розібрав і їх зрозумів. Повний автентичний
текст її видукував П. Щоголев у журналі “Былое” за 1906 р.;
кн. VIII. Але і П. Щоголів, на думку Новицького, не все добре
прочитав і надрукував. Найпоправніше опублікував цю передмо-
ву за автографом із збірки “Три літа” М. Новицький: “Украї-
на” за 1925 р. кн. 1 у Києві.

П. Зайцев у кінці передмови, яку передруковує у III. томі
“Творів” Т. Шевченка під своєю редакцією, подає і вірш
Олександри Псьолівиці “Священная вода”, базуючись на тому,
що Шевченко високо оцінює цей вірш і ставить у приклад
його авторку, яко протистава до московської письменниці Рос-
топчиної й, “очевидно, лише П. Зайцев, Шевченко навів би
(текст вірша — Л.Б.) в друкованому тексті” Передмови. Не
дивлячись на таке запевнення шановного редактора, я все та-
ки вміщую його не в головному тексті зараз же після Пе-
редмови до Другого Кобзаря, а тут у “Поясненнях”.

СВЯЧЕНАЯ ВОДА.

Я бачила — святу воду
В річку виливали,
Щоб свяченої ногами
Люди не топтали.
А кохання вірне, щире —
Як вода святая,
Бо воно гріхів багато
Із душі змиває.
Отим то я своїх думок,
Хоч я і убога,
Зроду-звіку не покину
Та людям під ноги.

У господа небесного
Ласки ціле море,
То я в його, як ту воду,
Виллю своє горе.

ПОЯСНЕННЯ: Ця передмова Шевченка ховає в собі дуже багато важних думок його про завдання свідомого українця-патріота, письменника і вченого: 1) цінити мову свого народу і впершу чергу писати свої твори на своїй рідній мові; 2) цінити твори усної поезії свого народу; 3) не зважати на критику москалів, бо їх критика тенденційна і скерована на те, щоб наше рідне письменство скомпромітувати, а письменників українських примусити писати мовою московською. Тут Шевченко мав на увазі тих критиків московських як от В. Белінській, який до українського письменства ставився вороже; 4) радить поет письменникам писати; але щоб писати про життя людей, то треба те життя знати, поживши з народом; а щоб ще й про нарід писати, треба б насамперед стати людиною, а не тільки “марнотрателем чорняка й паперу”. Тут Шевченко визначає письменникові надзвичайно велику ролью — стати самому людиною в найвищому дохово-моральному розумінні; 5) Шевченко підносить проблему надзвичайно важну про те, що письменник пише не на мові свого народу, а на чужій мові, — от як М. Гоголь (українець, що писав твори по-московськи), як Вальтер-Скотт (шотландець, що писав твори по-англійськи). Це ті письменники, каже Шевченко, що своєї мови не знали з дитинства: поет проводить тут ту думку, що була це не їх вина, що рідної мови не знали, а (треба так думати) родичів їхніх. Крім того, Шевченко припускає й якусь іншу причину: “А може і це було що-небудь, що вони себе одиурались... — не знаю.” Коли перше, то Шевченко не так би легко простив навіть і Гоголеві... 6) Тарас Шевченко одним висловом характеризує поетів українських: Сковороду, Квітку-Основ'яненка й Гулака-Артемовського Петра: Сковороду збила з національної дороги латина і московська мова; Квітка-Основ'яненко знав народне життя, але “не прислухувався” до народньої мови, — тому й мова його творів (так треба догадуватись) не зовсім чиста. Що-ж до Н. Гулака-Артемовського, то той мову знав, але відколи “в пани постригся”, то й “забув” її, і далі поет докоряє тим, що зазнали: “Горе нам! Безуміє нас обулло отим мерзенням і Богу протинним панством...” навіть і розумних людей, і вчених. А панство, — як у “Книгах бітій українського народу” Кирило-Методіївського Братства з'ясовано, є витвір (як і царів) не Бога, а *диявола*... І з панства того витворюються отакі *Кирпи-Гнучкошиєнки*: перед своїм народом, “найменшим братом” такий “пан” дере носа до гори (“кирпу гне”), погорджує народом, а перед вищим паном, якимсь урядником московським цей “пан” вклоняється низенько, гне шию, стає рабом — “гнучкошиєнком”, — отакі типи є найстрашніші вороги народу свого. 7) Шевченко перестерігає українських письменників, щоб не зраджували України і не проміняли “рідну-добру матір на п'яницю непотребную”, цебто Москву, і до свого українського прізвища не додали московського закінчення: “-въ”. Нарешті 8) вказує поет, що нехай московські критики не хваляться своєю письменницею Ростопчиною, бо молода українська поетка, цебто Олек-

сандра Псьолівна далеко талановитіша від московської. Тому Шевченко радить не тужити, не сумувати, а розумно працювати на добро рідної матері нашої, безталанної України. Так з глибокою вірою в добре майбутнє України і її культури закінчує Шевченко свою передмову.

Енеїда — це гумористична поема нашого письменника Івана Котляревського (про нього див. Кобзар” т. I, ст. 85—88, 97—99 і ст. 294—296).

Вальтер Скотт (1771—1832) письменник шотландського походження, але писав по-англійськи. Вславився на цілий світ своїми історичними романами, що свого часу були переложені на всі світові мови. Де-які переложені й на українську мову. Найвидатніші його романи є “Айвенго”, “Роб-Рой”, “Веверлей”, “Лямермурська нареченна”.

Бирис Роберт (1759—1796) — видатний народний шотландський поет-самоука, сільський хліборобський робітник (наймит). Був він дуже бідний і в матеріальній нужді помер. Його поезії — це пісні про працю, про робітників і про природу. Є він один із найпопулярніших поетів Шотландії.

Гоголь М. — див. вище примітка до вірша “Гоголю”.

Сковорода Грицько (1722—1794) — український поет і філософ-мораліст.

Оснoв'яненко-Квітка Грицько (див. “Кобзар” т. I. стор. 132—134, 161—163, 302—303).

Гулак-Артемювський Петро (1791—1856) — український поет. Популярна його байка “Пан та собака”; переспівував ще балади Гетого і Міцкевича та оди латинського поета Горация.

Караджич Вук (1787—1864) — сербський письменник, основник нової сербської літератури; зреформував сербську літературну мову і правопис.

Шафарик, — див. цей самий том, примітку до поеми “Бретик”.

Ростопчина Евдож. (1811—1858) — графиня, московська письменниця: вірші і драма “Доч Дон-Жуана”.

“Свяченая Вода”, що нею тут хвалиться перед земляками Шевченко, є вірш Олександри Псьолівни (народж. 1817 р.), забутої поетки 40-их років (її “Три сльози дівочи”, між іншим присвячені засланому Шевченкові, надрукував 1860 р. Куліш у “Хаті”). Шевченко дуже був угодобав цей вірш і навіть із заслання не раз згадував про його в листах до приятелів, прохачучи, щоб переписали його і прислали йому. Хтось певне таки і зробив це, бо під час трусу в Шевченка 1850 р. в Оренбурзі “Свяченую воду” знайдено було між паперами поета, і він пояснив, що одержав її від автора. Той вірш, що так цікавив був Шевченка, вище друкується.

З поетесою Олександрою Псьолівною Шевченко познайомився 1843 р. в кн. М. Рєпніна в Яготині, де поет довгий час перебував (див. мою статтю “Безталанний” в цім самім томі).

Лілея.

ТЕКСТ: Ця балада вперше була надрукована у Львівському часоп. “Слово” за 1862 р., ч. 16. Вона була заховалася у таких автографах: 1) Автограф зшитку ДП. ч. 3 з 1847 р. (“ДП.”); 2) Чернігівськ. Музею (“ЧМ.”); 3) В Малій (захолянній) книжеч-

ці на засланні ("М"); 4) В Альбомі (Більша книжечка, яку виготовив Шевченко в Нижньому Новгороді (1858 р.) ("Б"). Крім того, в копіях: Жемчужнікова і Мордовцева. П. Зайцев у своїм виданні друкує цю баладу за автографом останнім "Б". Я до цього видання беру виемково текст "Чернігівського Музею", як текст найраніший із тією поправкою, що наголовок її ставлю не "Лілія", як в автографі, а "Лілея", як у інших автографах, і як у самому тексті цього самого автографу.

Крім того, що текст автографу Чернігівського Музею найстарший, він ще й найпоправніший. Доказом служать такі його варіанти:

24—26 Автограф Б.

А я й не сказала,
Як була я людиною,
Як я мордувалась...

26—28 ЧМ. М.

А я й не казала,
Як тяжко виростала
І як умирала...

Цей останній варіант стилістично і синтактично краще збудований, аніж попередній, до якого ближчий і варіант ДІІ автографу.

17—20 автограф Б. М.

До білого, пониклого
Личенька лілеї.

17—21 автограф ЧМ.

На білеє, пониклеє
Личенько лілеї, —
Сам Господь витав над ними
І творив святеє
Землі грішній... І лілея

Автограф ДІІ.

На білеє, пониклеє
Личенько лілеї, —
Сам Господь витав над ними
І творив святеє...
І лілея россою-сльозою

Як бачимо в автографі Черн. Музею і в автографі ДІІ. це місце розширене дуже гарним висловом про Бога, що витав над лілеєю і королевим цвітом. Але в автогр. ДІІ. два останні рядки замінені одним і тим кінцева частина цього вислову зіпсована, бо скорочена, а останній рядок його через скорочення вислову зіпсований з погляду ритмічного, бо він замість восьмикладового, став десятискладовим і порушив ритміку восьми- і шостискладового вірша. Отже, і в цім варіанті це місце в автогр. Чернігівськ. Музею найпоетичніше і ритмічно найгармоніше.

27—31 автограф Б.

Моя мати... Чого вона,
Вона все журилась,

І на мене на дитину,
Дивилась-дивилась
І плакала?

29—33 автограф ЧМ., ДП.

Моя мати. — я не знаю,
Вона все журилась,
І молилась, і на мене
На малу дивилась
І плакала?

автограф М.

Моя мати... Чого вона,
Вона все журилась,
І молилась, і на мене
Малю дивилась
І плакала?

копія Жемч.

Моя мати, — я не знаю,
Вона все журилась
І молилася. На мене,
На малу дивилась
І плакала.

Із усіх цих варіантів найнепоправніший, на мій погляд, найпізніший варіант автографу Б., по-перше два рази повторює: “Чого вона, вона все журилась” і “Дивилась-дивилась...”, що знижує оригінальність поетичного вислову: по-друге, конструкція цілого цього варіанту слабша.

Далеко ліпший варіант копії Жемчужнікова, ліпший варіант “заходячої” книжки М., і, нарешті, найкращий і найпоправніший варіант автографів Черн. Муз. і ДП.

41 ЧМ. Спочатку було:

І якогось злого пана

Цей рядок Шевченко скреслив і написав замість його:

І нашого злого пана...

І цей вислів увійшов і до автографу ДП і М. Але в коп. Жемч.: залишився попередній вислів: *Та якогось злого пана* із заміною І на Та. Він показує, що копія Ж. була відписана із автографу, близького до ЧМ. а може ще ранішого. Тоді як текст ДП й М. — пізніший від тексту авт. ЧМ.

49—54 Авт. В.:

А мене... не знаю за що,
Убити — не вбили,
Тільки мої довгі коси
Остригли; накрили
Острижену ганчіркою,
Та ще й реготались;

51—56 Авт. ЧМ. ДП. М.:

А мене... Не знаю за що,
Убили — не вбили,
Тільки мої довгі коси (в М.: чорні коси)
Остригли; накрили
Ганчіркою на смітнику
Та ще й реготалась

61—66 Автограф Б.

.....Я умерла
Зимою під тином,
А весною процвіла я
Цвітом при долянці —
Цвітом білим, як сніг білим!
Аж гай звеселила.

63—68 Автограф ЧМ. ДП. М.

.....Я умерла
На снігу під тином,
А весною процвіла я
Квітом (ДП. М. — цвітом) при долянці —
Квітом білим, як сніг білим (ДП. М. — цвітом)
Весь гай освітила (М. — Весь гай звеселила)

В попереднім і в цім варіанті текст автогр. ЧМ. і інш. йому подібних автографів тема розвивається краще, й образ білої, як сніг, лілеї умотовована краще в останнім автографі. І відповідніший мотив — *освітила*, аніж *звеселила*.

67—70 Автограф Б.

Зимою люди — Боже мій!
В хату не пустили,
А весною, мов на диво,
На мене дивились;

69—72 Автограф ЧМ. ДП. М. Ж.

І ті ж люди, і ті ж пани, (коп. Ж.: і ті ж самі)
Що зимою вбили,
Поприходили весною
Дивом дивувались

І в цім варіанті текст групи ЧМ. і інш. тема розвине-
на повніше.

43—44 Автограф Б.

Я не знала, що байстри я,
Що його дитина.

Автогр. ЧМ., ДП. М. *цят радкіє нема*, бо Шевченко не хотів принизити образ і походження лілеї. Вони естетично менше вартісні в автографі Б, хоч розкривають дійсний стан і причини до тих подій.

71—76 Автограф Б.

А дівчата завітчались
І почали звати
Лілеєю — снігоцвітом;

І я процвітати
Стала в гаї і в теплиці,
І в білих палатах...

73—78 Автограф ЧМ. ДП. М.

І дівчата завітчались,
І мене назвали (М. — І мене прозвали,
Лілею — снігоцвітом; (М. — снігоквітом)
І я розцвітати
Стала в гаю і на полі, ..
І в білих палатах...

Цей останній варіант (ЧМ., ДП.) далеко поправніший від варіанту автографу Б.

86—90 Автограф Б. і ЧМ.

А цвіт королевий (ЧМ. — квіт)
Схилив свою головоньку
Червоно-рожеву
На білес, пониклес
Личенько лілеї.

88—92 Автограф ДП. М.

І цвіт королевий
Схилив свою головоньку
Червоно-рожеву
До білого- пониклого
Личенька лілеї.

В цих варіантах помічається цікаве явище. Вони повторюють вже відомий мотив на початку цієї балади, циклізують твір, охоплюючи його одним і тим самим висловом (див. рядки 14—18), але автографи ДП., М. і Б. розвивають у кінці балади протилежно до того, як було в рядках 14—18: ДП. і М. — на початку: *На білес, пониклес*, а в кінці балади: *До білого, пониклого*... Авт. Б.: на початку: *До білого, пониклого*..., в кінці — *на білес, пониклес*...

Тільки автограф ЧМ. послідовно на початку балади і в кінці її заховав один вислів: *На білес, пониклес*... І це якраз ліпше в розумінні постійності образу королевого цвіту реакції на те, що йому розповідає Лілея, і формального викінчення циклю.

Отже з усіх цих наведених прикладів я вважаю найпоправнішим варіантом тексту: Лілеї" — авт. Чернігівськ. Музею.

Текст усіх автографів і копій цієї балади розподіляється на дві редакції: перша і старша відбитка в автографах ЧМ., ДП. й коп. Жемчужн.; друга редакція пізніша заховалась в автографі Б. Автограф М. ближчий до першої редакції, але має де-які спільні прикмети з автогр. Б. Автограф Черн. М. я вважаю найближчим до оригіналу балади, а може й оригінал її. ДП. автогр. і копія Жемч. є копії з нього, або йому рівного, перша зроблена самим Шевченком, а друга — невідомо ким (може і Жемчужніковим).

Ще одне цікаве явище варто відзначити в історії тексту цієї балади. Вона попала на заслання до тієї "Захольної" книжки, яку Шевченко таємно "мережав" у роках 1847—1850 на заслання до його другого арешту в Оренбурзі 1850 р. Тоді

автограф ДП. у збірці “Три літа” вже був конфіскований жандармерією і перебував в архіві III. Відділу Міністр. Внутр. Справ, пізніше в Департаменті Поліції. Отже, Шевченко якимсь чином роздобув оригінал “Лілеї” (мабуть автограф Черн. Муз. або йому автентичний) і з нього списав, де-що змінивши, до “Захолявної” книжечки, де ця балада вміщена під ч. 5. Що це мусіла бути копія з оригіналу балади або з копії з нього, свідчить велика близькість тексту “Захолявної” книжечки (автографу М.) до першої найстаршої редакції балади.

Коли Шевченко по дорозі із заслання до місця свого постійного перебування був московською жандармерією затриманий у Нижнім Новгороді і там перебував довший час, то там 1858 р. поет почав свою невідому поезію начисто переписувати до більшого альбому (В). Шевченко почав цей альбом, як знаємо із його “Щоденника” під 21 лютим 1858 р., того самого року 21 лютого. У “Щоденнику” ми читаємо: “Почав переписувати свою поезію до друку, що була написана з 1847 року по 1858 рік” (вид. ВУАН, т. 4, ст. 152). А 24 лютого поет там же записує: “відпочину і на дозвіллі займусь переписуванням до друку моєї невідомої поезії” (там же, ст. 154). Отже, альбом цей призначався 1) тільки для “невідомої поезії” (від 1847 до 1858 рр.); 2) твори в нім готувались до друку. І в цей то альбом “невідомої поезії” в 1858 році попадають ті балади “Лілея” й “Русалка” з 1846 року, які Шевченко написав, коли перебував ув Україні на волі. І скорегувавши їх остаточно, поет так само приправив їх до друку. Оця остання ціль і була спонукою до того, що й ці твори попали до Альбому “невідомої поезії”.

ПОЯСНЕННЯ:

- 12 *Королевий цвіт* — квітка, що по-латині зветься *Phacelus multiflorus*, символ переміни в неї людини після смерті.
55 *Гаячівка* називається ще шмата, лах.
75 *Лілею-снігоцвітом* — лілею — білою квіткою як сніг.

Русалка.

ТЕКСТ: “Доля нього вірша, пише у своїй праці В. Доманицький, однакова з “Лілеєю”. Для неї навіть ті самі варіанти маємо, тільки, замість Чернігівського варіанта, єсть варіант у В. П. Науменка, списаний Є. Трегубовим в кінці 80-их рр. з автографу, до якого Є. Трегубов долучив таку примітку: “Написано власною рукою Шевченка на сірім папері. На 1. сторінці з лівого боку фарбами, а з правого — олівцем намальовані русалки. На другім боці теж “проба” фарб і 2 русалки”. Варіант цей, продовжує В. Доманицький, одіграє навіть ту саму роль, що для “Лілеї” Чернігівський, тобто — раніший від автографу М. і раніший від копії Жемчужнікова”. (Критич. розсл., ст. 149).

Нижче В. Доманицький пише далі: “В архіві III. відділу цього (себто 1906 — Л.В.) року теж знайдено поезію, де маємо ще й точну дату: 9. VIII. 1846. Текст в рукоп. ДП. слівце аналогічний з копією Є. Трегубова, хоч копія немов би то ще раніша за рукопис ДП.” (та сама праця, ст. 149).

Крім того, ця балада заховалася в автографі Шевченка в його "Захолявій" книжечці з 1847 р. (автограф М.) і в його Альбомі 1858 р., списана в Нижньому Новгороді (про це див. у поясненнях до балади "Лілея"). Нарешті, текст до балади "Русалка" заховався ще у двох копіях: *Жемчужнікова* і *Мордовцева*.

Вперше балада "Русалка" була надрукована в місячнику "Вечерниці" за 1862 р., ч. 22. з невідомого ближче автографу чи копії.

Вже В. Доманицький перший визначив історію цієї балади. "Таким чином, пише він, для "Русалки" ми маємо перед очима всі чотири стадії в її історичному розвитку: 1) початкову редакцію — рукопис ДП. та копія Є, Трегубова. 2) близьку до неї редакцію автографу М., 3) далі таку саму — хіба з деякими дрібними пізнішими поправками — копію Жемчужнікова, 4) нарешті, значно відмінну — останню — в автографі Б, "значно полагождену" 1858 р. в Нижн.-Новгороді" (та сама праця, ст. 152).

Таким чином, В. Доманицький визнає чотири редакції тексту балади "Русалка" і правдиво визначає його історію: тексту автографу ДП. і копії Трегубова — *найстарший*; і це *перша* редакція; пізніший але найближчий до цієї першої редакції текст автографу М. і це буде *друга* редакція. Далі *третья* редакція — не та, яку визначає В. Доманицький, *копія Жемчужнікова*, а та, яку він вважав четвертою, цебто автограф альбому 1858 р. Б. і *копія Мордовцева*, а *копія Жемчужнікова* є пізніша, контамінована з тексту обох редакцій: другої і третьої, і текст її творить четверту редакцію, доказом чого є рядки:

55—56

в автографі Б.:

Та до неї, — ухопили,
Та й ну з нею гратись!

в автографі М.:

Сестри, сестри! Не лоскочіть,
Бо це моя мати!

Текст копії Жемчужнікова зложений із цих варіантів:

Та до неї: ухопили,
Та й ну лоскотати.
Сестри, сестри! Не лоскочіть,
Бо це моя мати!

Правда він повніший і повно й мотивовано окреслює картину, але він — найпізніший.

Тепер треба з'ясувати текст якої із цих 4-ох редакцій є найпоправніший? Після текстологічного розгляду всіх редакцій я переконуюсь, що не текст копії Є. Трегубова найпоправніший, як у попередній баладі найстарший і найпоправніший з текст автографу Чернігівського Музею, а найпоправнішим буде текст автографу ДП., цебто автографу зшитку ДП. ч. 3. Наведу найзамітніші приклади:

3—4 Автограф Б.:

Та й понесла серед ночі
У Дніпрі скупати.

3—4 ДП., Тр., М.:

Та й понесла серед ночі
До Дніпра купати.

Безперечно цей останній варіант стилістично поправніший.

11—12 Автограф Б.:

А я вийду гуляти з ним,
А ти й залоскочиш.

11—12 Автограф ДП.:

Я виведу гулять пана,
А ти й залоскочеш.

16—20 І тут останній варіант і стилістично, і ритмічно поправніший.
Автограф Б.:

Нехай п'є-уп'ється,
Не моїми кров-сльозами —
Синьою водою
Дніпровою. Нехай собі
Гуляє з дочкою.

16—20 Автограф ДП.:

Нехай п'є-уп'ється
Не моїми слізьми-кров'ю —
Синьою водою.
Нехай в Дніпрі погуляє
З своєю дочкою.

І тут я спостерігаю більше викінчений стиль і краще в останньому реченні висловлена думка.

37—40 Автограф Б.:

Та й замовкла *русалочка*,
В Дніпро поринула,
Мов пліточка, а лозина
Тихо похитнулась...

37—40 Автограф ДП.:

Та й замовкла *русалонька*
І в Дніпро пірнула.
Мов пліточка, і лозина
Тихо похитнулась...

В цій варіанті в ДП. замість "поринула" (неправильний наголос), зовсім добре: "І в Дніпро *пірнула*". Так само з логічного боку далеко ліпший вислів:

у ДП.:

Мов пліточка і лозина
Тихо похитнулась...

аніж в автографі Б.:

Мов пліточка, а лозина
Тихо похитнулась.

Не протиставлення цих обох образців, а доповнення їх один до одного в цілості картини.

Гадаю, що і цих прикладів досить, щоб увевнитись, що текст автогр. ДП. є поправніший від тексту Б., який П. Зайцев і інш. друкують у своїх виданнях. Тому я до цього видання і беру текст автогр. ДП., себто із зшитку ДП. ч. 3.

ПОЯСНЕННЯ: Про русалку див. Кобзар т. I, ст. 293, або докладніше моя “Українська народня поезія”, §23, розд. III.

43 *Пана Яна* — пана Івана.

59 *Верша* — кіш, виплетений із лози, яким ловлять раки.

Осика.

ТЕКСТ: До 1906 року текст цієї поеми не був відомий видавцям і навіть приятелям і знайомим Т. Шевченка. Шойно в 1906 році текст “Осики” був знайдений у тому самому зшиткові, що був у 1847 р. під час трусу забраний у Шевченка й переходувався в Департаменті Поліції Мініст. Вн. Справ. Його слідчі позначили ч. 3 й схарактеризували, як вірші “незамечательнаго содержания”; по в предисловіи к одному із них он бранит русских и между прочим говорит: “Променяли мы свою добрую родину (Украину — Л.Б.) на пияницу непотребную (Россию)”. Тому більше автографів чи копій цієї поеми ми не маємо. Вперше видали її друком шойно в 1927 р. С. Бфремов і М. Новицький у I. томі Т. Шевченко “Поезія”. Українська Академія Наук, вид. “Книгоспілки”, ст. 375—397. Цей текст я і подаю в цім виданні.

ПОЯСНЕННЯ:

- 1 *уповаю* — надіюсь.
- 11 *невситище* — що ночей недосипляє, ревно працює.
- 49 *цебто 6 (19) грудня.*
- 51 *Бендерським шлягом* — шляхом на Бендери (місто в Бесарабії над Дністром).
- 58 *шашлик* — татарська та взагалі кочових народів страва з баранини, печена на вогні на дроті. Поширена дуже серед народів Кавказу.
- 62 *приданки* — весільні гості (молодиці), що ведуть молоду до молодого і потім мають заявити матері, що молода чесна.
- 105 *вовкулак* — чоловік, перетворений відьмами із помсти в вовка (більше про це див. мою “Укр. нар. поезія”, §32).
- 106—109 Трохи це темний вислів. Тут треба розуміти, що ця жінка ніби була в приданках і вела молоду до молодого, але молода виявилась нечесною, бо пан її чести позбавив. Все це їй, що є в статні з потьмареним розумом, ввижається в зв'язку з її обезценою паном донькою (поет змальовує тут муки і страждання матері, доньку якої пан обезчестив і проміняв на хортів — псів мисливських).
- 143 *на подзвін придбати*, — *цебто* приховати гроші і дати до церкви, щоб, коли буде вмирати, дзвонили, — тоді буде душа легко розлучатись із тілом (це зветься “дати на подзвін душі”).
- 173 *баговишня* — зелені на багні зарослі води (мочарі).
- 185 *стоить кутя на пбкоти*, — у день святого вечора господня за

- допомогою сина, котрий щасливіший, ставить кутю (варену добірну пшеницю з медом) в головному куті під образами в снопі із жита або на столикові, прибранім сіном і житнім снопом. Кутя з медом є найгодовніша страва святого вечора.
- 191 Існують легенди, що жида ніби крадуть християнських дітей і кидають у бочку з цвяхами, качають її і так виточують із дитини (щоб жива була) кров, або іншим способом беруть ту кров і вживають її до своєї (великодної) страви, що називається *жаца*.
- 197 *Волощина* — частина Румунії, де говорять по-волооськи (румунськи) у відміну від *Бендер*, що в *Бесарабії* й *Яс*, що в Молдавії.
- 215,
230—232 *Була колись* (війна з Туреччиною). Тут мова йде про війну Москви з Туреччиною, що відбувалась в рр. 1807—1812 і 1828-29. Тоді військо переходило через Бесарабію і з ним пан цієї жінки, яку возив із собою, коли була молода.
- 279 *випручала* — витягнула, відняла.
- 299 *коровай сама бгала*, — хліб весільний *місіла*; бгала — так кажуть тільки тоді, коли місяць коровай (докл. про коровай див. “Укр. нар. поезія”, §§ 106 і 126). Ця та пісня співана Лукією з горя, як насміх з себе і своєї недолі.
- 308 *Мамалига* — каша з кукурудзяної муки, що на Буковині, Бесарабії і Карпатській Україні заступає хліб; кулеша.
- 331 *У лакеї* — в льокаї (в козачки до передпокою для різних услуг).
- 344 *В шкатулі* — в скринці.
- 423 *на свою країну*, — край, у якому родилась.
- 431 *пустку*, — див. першу прим. до твору “Заворожи мені волхве...”
- 519—550 *Непрощений грішник* умирає дуже тяжко, бо має за собою дуже тяжкі гріхи. Отож, і пан цей був також грішником: звів матір — пустив покриткою із двома дітьми (близнятами), потім звів і свою власну дочку і потім проміняв її на хортів, а сина програв у карти. І не диво, що не може вмерти — Бог карає. Вже й причащали католика-поляка (сакраментували), переводили різні обрядові дії народніх вірувань: клали на соломі на долівці, щоб легше міг умерти, стежу в тій хаті здіймали, щоб душа могла легше відійти... але нічого не помагало: *непрощені гріхи* від того, що причинив Лукії й її дітям багато горя. Тоді мусіли покликати Лукію: прийшла, простила, помогла, свічку в руки дала, персхрестила й *заснув ворог, як дитина*...
- 553 *сорокоусти* — служба Божа в сороковий день смерті — тоді душа переходить митарства — іспити й муки, щоб гріхи були прощені.
- 621—630 Ховали так, бо були переконані, що Лукія була відьмою. А щоб вона по смерті не ходила й не робила шкоди, то в могилу її забили осиковий кілок, бо осика Богом закліята (так у колідках співають), і тому мерлець не може з могили встати. Так нарід закліяв відьму. Але дівчата відвідували могилу Лукії, оплакували покійну, поливали осикі й осика та прийнялась і виросла. Цим поет хоче сказати, що Лукія не була відьмою, а мала праведну живу душу, бо гріх свій спокотувала ще за життя великим стражданням, терпінням і добрими ділами.

ЛІТЕРАТУРА

до II. тому, крім тієї, що показана в I. томі.

I. ШЕВЧЕНКО Й УКРАЇНА:

1. Л. Білецький: "Т. Шевченко і його історіософія". "Самостійна Думка". Чернівці, 1934, кн. 4.
2. В. Державин: "Тарас Шевченко й ідея нації". "Український Самостійник". Мюнхен, 1951, ч. 10 (60) за 11 березня, ст. 3.
3. Людмила Мойсеева: Відповідь "Новому Русському Слову". "Український Самостійник". Мюнхен, 1952 р., ч. 2—3 (103—104), 7 січня, ст. 4 і 12.
4. Николай Бердяев. "Смысл исторій", Париж (року не пам'ятаю).
5. Куно Фішер: "Шеллинг, его жизнь, сочинения и учение". Росс. переклад з німецької мови Н. О. Лоскаго. СПб. 1905 р.
6. Віндельбанд. "Исторія новой філософії", тт. I-II. СПб. 1913. від. 3.
7. Н. Кареев. "Основные вопросы философии исторій". СПб. 1887. тт. I-II.
8. Н. Кареев. "Сущность исторического процесса и роль личности в исторіях".
9. Д. Чижевський. "Исторія української філософії". Прага, 1930.

II. БЕЗТАЛАННИЙ:

10. Гершензон. "Русские пропилеи". Том II., Москва 1916 р.
11. М. Филипович. "Шевченко й декабристи". Д.В.У. Київ 1926 р.
12. С. Єфремов. "Т. Шевченко "Щоденні записки (Журнал)". ВУАН, т. IV. Стаття: "Княжна Репніна", ст. 607—611.
13. М. Возняк. "Т. Шевченко і кн. Варвара Репніна". Львів 1925.
14. П. Зайцев. "Поезія Шевченка російською мовою". "Тарас Шевченко. Твори", т. VI. Укр. Наук. Інст. Варшава-Львів, 1935, ст. 212—228; 296—298.
15. Леонід Білецький. "Т. Шевченко в Яготині", УВАН, Автебург, 1949 р.

III. ТРИ ЛІТА:

16. Т. Г. Шевченко. "Кобзар". Прага, 1876, тт. I-II.
17. М. Драгоманів. "Шевченко, українофіли й соціалізм". "Громада". Женева 1879, ч. 4. Окреме видання, Львів 1906 р.
- 17а. І. Кокорудз. "Посланіє "Шевченка", "Зоря" 1885.
18. Ом. Огоновський. "Исторія літератури руской", ч. II., відд. 2. Львів 1889.
19. Олександр Колесса. "Шевченко і Міцкевич". Записки Наук. Т-ва у Львові за рік 1894, т. III., ст. 36—162.
20. І. Коляч. "Огляд поеми Шевченка "Сон". "Зоря" 1895.
21. В. Шурат. "Святе письмо в Шевченковій поезії". Львів (без дати).
22. "Кобзар" Т. Шевченка під редакцією В. Доманицького, видання 1907 р. і 1908 р. в Петербурзі.
23. В. Доманицький. "Критичний розслід над текстом "Кобзаря". Відбитка з журналу "Кіевская Старина" за р. 1906. Київ 1907 р. ст. 58—144.

24. "Кобзар" Т. Шевченка під редакцією Івана Франка, т. I. Львів 1908 р.
25. Твори Т. Шевченка. Видання В. Яковенка. 1911 р., т. I-II.
26. Олександр Грушевський. "Шевченко і Куліш". "Шевченківський збірник", Петербург 1914, т. I, ст. 17—47.
27. Олександр Грушевський. "Три літа", там же, ст. 69—89.
28. Іван Франко. "Темне царство. Студія з приводу Шевченкових поем "Сон" і "Кавказ". Львів 1914 р.
29. Дмитро Николишин. "Історичні поеми Тараса Шевченка". Коломия, 1914 р.
30. Василь Сімович. "Великий Лях". Відень 1915.
31. Т. Шевченко. "Кобзар" під редакцією з передмовою і примітками Василя Сімовича. Народне видання 1921 р.
32. Ом. Цісик. "Тарас Шевченко. Політичні поеми", Коломия. 1924 р.
33. Павло Филипович. "Шевченко і романтизм". Записки Історично-Філолог. Відділу ВУАН, у Києві 1924 р., кн. IV., ст. 3—18.
34. Петро Стебницький. "Кобзар" під судом". Там же, ст. 37—48.
35. М. Новицький. "Шевченко в процесі 1847 р. і його папери". "Україна", т. I, стор. 51—99. Київ, 1925 р.
36. Повне видання творів Тараса Шевченка під редакцією Б. Лепкого. Том III. Київ-Ляйпциг. Українська Накладня, ст. 61—132 і пояснення, ст. 311—338.
37. П. Филипович: "До студіювання Шевченка та його доби". Збірн. "Шевченко та його доба", кн. I. Київ 1925 р.
38. Л. Бідецький. "Поетична еволюція найголовніших образів та ідей Т. Шевченка". "Спудей". Прага, 1926.
39. Т. Шевченко. "Поезія". Том I. УАН. Книгоспілка. Київ 1927. Текст і пояснення під редакцією С. Єфремова й М. Новицького.
40. П. Лущинський: "Шевченків "Холодний Яр". "Україна", Київ 1930 р., кн. III-IV.
41. Степан Смаль-Стоцький. "Т. Шевченко співець самостійної України". В-во "Самостійна Україна" 1930 р.
42. О. Дорошкевич. "Принципи організації тексту Шевченкової поезії". Життя і революція 1932.
43. Богдан Лепкий. "Про життя і твори Тараса Шевченка". Повне видання творів Тараса Шевченка. Київ-Ляйпциг. Українська Накладня. Т. I.
44. Степан Смаль-Стоцький. "Т. Шевченко. Інтерпретації". Укр. Наук. Інститут у Варшаві 1834 р.
45. В. Дорошенко. "Шевченковзнавство за останнє десятиліття (1914—1924)". Львів 1925.
46. П. Зайцев. "Текст поезій Шевченка від 1843 р. до заслання"; Тарас Шевченко "Твори". Укр. Наук. Інст., т. III., ст. 265—269. В тім самім томі: "варіанти та примітки до тексту", ст. 198—250.
47. Степан Смаль-Стоцький: а) "Сон" (ст. 277—282), б) "Великий Лях" (ст. 295—302), в) "Послання" (ст. 303—312) — в тім же виданні Укр. Наук. Інст. в Варшаві.
48. С. Маланюк. "Три літа". Твори Т. Шевченка. Варшава 1935 р., т. III.
49. О. Багрій. Т. Шевченко. Видання Інституту Т. Шевченка. Харків 1930-1931. т. I-II.
50. О. Дорошкевич. "Етюди шевченковзнавства". Харків 1930 р.
51. Д. Дорошенко. "Історичні сюжети й мотиви в творчості Шевченка". Тарас Шевченко. Твори. Варшава 1935 р., т. III., ст. 313—334.
52. Філарет Колесса. "Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка". Львів-Київ, 1939 р. Видання Української Могілянсько-Мазепинської Академії Наук.

53. Тарас Шевченко. "Кобзар". Прага. 1941. Передмова і примітки Дм. Дорошенка.
54. B. Lorki. „Pod Pomnikiem Piotra I.” Nadbitka z tomu XVII Prac Polskiego Towarzystwa dla badań Ewropy Wschodniej i Blizkiego Wschodu p. t. „Puszkina 1837-1937”, Kraków 1939.

IV. БРЕТИК:

55. Іван Брик. Шевченкова поема "Іван Гус". ЗНТШ. Львів 1917 р., т. СХІХ—СХХ, ст. 95—168.
56. Іван Брик. "Бретик" Шевченка, "Т. Шевченко, Твори", Варшава 1925, т. ІІІ., ст. 283—294.

V. ШЕВЧЕНКО І КИРИЛО-МЕТОДІЄВСЬКЕ БРАТСТВО:

57. "Матеріали до історії Кирило-Методієвського Братства. Признання Кирило-Методієвців". "Збірник пам'яті Шевченка". Київ, 1915.
58. І. Житецький. Матеріали по політичному дѣлу Т. Г. Шевченка. Твори. Видання В. Яковенка СПб. 1911 р., т. ІІ, ст. 97—144.
59. П. Зайцев. "Книги битія... , як документ і твір". Наше минуле, 1918, кн. І.
60. І. Багалій. "Т. Гр. Шевченко і Кирило-Методієвці". ДВУ. 1925.
61. Л. Білецький. "Книги битія укр. народу, як декларація прав укр. народу". Прага. 1942.
62. М. Костомарів. "Книги битія укр. народу" і стаття В. Порського. Авґсбург. 1947.
63. М. Возняк. "Кирило-Методієвське Братство". Львів, 1921 р.
64. Л. Білецький. "Шевченко і Куліш". Збірник на пошану 30-літн. наук. праці І. Огієнка". Коли 1939.
65. В. Щурат. "Основи Шевченкових зв'язків із поляками". Львів 1917 р.
66. Ол. Грушевський. "З настроїв і думок Кирило-Методієвців — Записка В. Білозерського". (Україна 1914 р., кн. І.).
67. В. Міяковский. "Люди 40-их років". "За сто літ", кн. ІІ.
68. Михайло Новицький. "Шевченко в процесі 1847 р. і його папери". "Україна" 1925, кн. І.
69. Віктор Петров. "Шевченко, Куліш, В. Білозерський — їх перші стрічі" (там же).
70. Віктор Петров. "Куліш і Шевченко". "Шевченко і його доба". Київ 1925.
71. О. Гермайзе. "П. Куліш і М. Костомаров, як члени Кирило-Методієвського братства". "Шевченко та його доба", т. І. ДВУ. 1925.

ЗМІСТ II. ТОМУ.

А. Абетковий.

	Стор.
Безталанний	
Передмова	42—43
поема — укр. переклад	44—56
моск. текст	377—387
стаття	57—76
пояснення	375—377
Великий Лох	
поема	153—168
стаття	261—282
пояснення	425—432
Гоголю	
вірш	86
стаття	199—201
пояснення	395—398
Давидові псалми	
твори-переспіви	173—180
стаття	290—298
пояснення	436—438
Дівичії ночі	
вірш	96—97
стаття	204—205
пояснення	401—402
Другий Кобзар	
передмова	320—322
Шевченко́ва передмова	322—324
пояснення	444—447
Бретик	
передмова	302—303
поема	304—313
стаття	313—317
пояснення	440—445
Заворожи мені волхве	
вірш	83
стаття	195—198
пояснення	392—393
І мертвим і живим... посланіє	
поема	147—153
стаття	241—261
пояснення	420—424
Лілея	
текст балади	325—327
стаття	346—348
пояснення	447—452

	Стор.
Кавказ	
поема	141—145
стаття	232—237
пояснення	415—420
Маленькій Мар'яні	
вірш	110
стаття	215—218
пояснення	403—404
Минають дні...	
вірш	146
стаття	238—241
пояснення	420
Наймичка	
поема	97—109
стаття	205—215
пояснення	402—403
Не женися на багатій...	
вірш	89
пояснення	400
Не завидуй багатому	
вірш	88— 89
пояснення	339—400
Осиця	
поема	329—345
стаття	352—359
пояснення	455—457
Розрита Могила	
вірш	87— 88
стаття	201—203
пояснення	398—399
Русалка	
текст балади	327—328
стаття	349—352
пояснення	452—455
Сліпий	
поема	124—141
стаття	227—231
пояснення	411—415
Сова	
поема	90— 95
стаття	203—204
пояснення	400—401
Сон	
поема	111—124
стаття	219—227
пояснення	404—411
Тарас Шевченко і Кирило-Методіївське Братство	360—374
Тарас Шевченко й Україна	9— 40
Три літа	
вірш	170—172
стаття	286—290
пояснення	434—435
Передмова до збірки “Три літа”	77— 80
“Три літа” — стаття до збірки “Три літа”	181—190

	Стор.
Пояснення до збірки	387—389
Холодний яр	
поема	168—170
стаття	282—286
пояснення	432—434
Хустина	
поема	84—86
стаття	198—199
пояснення	393—395
Чигрине, Чигрине ...	
текст елегії	81—83
стаття	190—195
пояснення	389—391
Чого мені тяжко	
вірш	88
інтерпретація	197
пояснення	399
Як умру, то поховайте (Заповіт)	
вірш	180
стаття	298—300
пояснення	438—440

ЗМІСТ II. ТОМУ.

Б. Систематичний:

	стор.
Титульна сторінка (англ.)	4
Титульна сторінка (укр.)	5
Замість передмови	7— 8
Т. Шевченко й Україна	9— 40
Безталанний (титульна сторінка)	41
передмова	42— 44
поема	45— 56
стаття	57— 76
Три літа (титульна стор.)	77
передмова	78— 80
збірка творів	81—180
Чигрине, Чигрине (М. С. Щепкіну)	81— 83
Заворожи мені волхве (М. С. Щепкіну)	83
Хустина	84— 86
Гоголю	86
Розрита могила	87— 88
Чого мені тяжко	88
Не завидуй багатому	88— 89
Не женися на багатій	89
Сова	90— 95
Дівичії ночі	96— 97
Наймичка	97—109
Маленькій Мар'яні	110
Сон	111—124
Сліпий	124—141
Кавказ	141—145
Минають дні... ..	146
І мертвим, і живим... послан'є	147—153
Великий Льох (містерія)	153—168
Холодний Яр	168—170
Три літа	170—172
Давидові псалми	173—180
Як умру... (Заповіт)	180
Статті до збірки "Три літа"	181—300
Три літа (стаття до цілої збірки "Три літа")	181—190
Чигрине, Чигрине... ..	190—195
Заворожи мені волхве	195—198
Хустина	198—199
Гоголю	199—201
Розрита могила	201—203
Сова	203—204
Дівичії ночі	204—205
Наймичка	205—215
Маленькій Мар'яні	215—218
Сон	219—231

	Стор.
Кавказ	232—237
Минають дні, минають ночі	238—241
Посланіє	241—261
Великий Льох	261—282
Холодний Яр	282—286
Три літа (інтерпретація віршу)	286—290
Давидові псалми	290—298
Як умру... (Заповіт — інтерпретація)	298—300
Бретик (титільна сторінка)	301
передмова	302—303
поема	304—313
стаття	313—317
Другий Кобзар (титільна стор.)	319
передмова	320—322
Шевченкова передмова	322—324
Лілея (балада)	325—327
Русалка (балада)	327—328
Осіка (поема)	329—345
Статті до Другого Кобзаря	
вступна стаття	346
до Лілеї	346—349
до Русалки	349—352
до Осіки	352—359
Т. Шевченко і Кирило-Методіївське Братство	360—374
Пояснення до П. тому	375—456
Безталанний	375—377
Безталанний (поема, московський текст)	377—387
Три літа (до цілої збірки)	387—389
Чигринє, Чигринє	389—391
Заворожи мені волхве	392—393
Хустина	393—395
Гоголю	395—398
Розрита могила	398—399
Чого мені тяжко	399
Не завидуй багатому	399—400
Не женися на багатій	400
Сова	400—401
Дівячії ночі	401—402
Наймичка	402—403
Маленькій Мар'яні	403—404
Сон	404—411
Сліпий	411—415
Кавказ	415—420
Минають дні... ..	420—421
І мертвим, і живим... посланіє	421—425
Великий Льох	425—432
Холодний Яр	432—434
Три літа (вірш)	434—435
Давидові псалми	435—438

	Стор.
Як умру... (Заповіт)	438—440
Брегик	440—444
Другий Кобзар (вступ)	444—445
Передмова (Шевченкова)	445—447
Лілея	447—452
Русалка	452—455
Осика	455—456

ІЛЮСТРАЦІЇ.

Малярські твори Т. Шевченка:

	Стор.
1. Автопортрет Т. Шевченка 1844 р.	2
2. Автопортрет Т. Шевченка 1843 р.	48— 49
3. Портрет кн. Варвари Рєспіної	64— 65
4. Чигирин і Богданові руїни в Суботові	80— 81
5. Переяслав і село Решетилівка	96— 97
6. Українська родина (кольорова)	112—113
7. Почаївська Лавра (два образи)	128—129
8. Церква в с. Вербках і церква в с. Секуні, обидві біля Ковля на Волині	144—145
9. Богданова церква в Суботові і село В'юнища біля Переяслава на Полтавщині	160—161
10. Судня Рада	320—321
11. Старості	336—337
12. Автопортрет 1845 р.	304—305
13. Видубницький монастир 1844 р.	256—257
—	
14. Мапа України і тих місцевостей, де Шевченко перебував	240—241
15. Шевченків автограф: "Як умру, то поховайте..."	176—177

Редакція "Кобзаря" просить виправити

стор.	рядок	надруковано:	має бути:
16	зн. 20	убога́я	убо́гая
16	зн. 17	людського плачу	лю́дського плачу́
18	зг. 5	1889	1879
25	зн. 12	сукровану	сукровату
37	зг. 18	історіофічним	історіософічним
58	зг. 9	Рилева	Рилеева
60	зг. 14—15	Язико:	Язиков
87	31	на чужині	на чужині
88	47	начетвіро	начетверо
143	65	чурек	чурék
152	220	научайтесь	научáйтесь
158	184—185	по водѣ, бѣдѣ	по водѣ(é), бѣ- дѣ(é) (не було ѣ із наголосом)
165	425	420	425
177	15	—	15
194	зн. 3	лісі	ліси
200	зг. 17	передасть	продасть
222	зг. 8	на страшному	на страшнóму
286	зн. 17	Елегія-заспів	Елегія-епілог
345	626	цвітами	цвіта́ми (задля рими)
350	зн. 7 і інш.	Ганусенька (і в інш. рядках)	Ганусéнька (-о, -у) (задля ритму)
362	зн. 19	поетинчої	поетичної
364	зг. 9	вицілити сукро- воту	виці́дити сукро- вату

Обкладинка артиста-маляра Мирона Левицького